

- ◆ GÁBOR HAMZA: L' «optimus status civitatis» di Cicerone e la sua tradizione nel pensiero politico
- ◆ SZILÁGYI PÉTER: A Verfassungslehre mint különös és különleges államelmélet 1.
- ◆ KATALIN SZOBOSZLAI-KISS: The Antecedents of the fall of Athenian democracy – The trial of Socrates
- ◆ SISKA KATALIN: Több Erdoğan kevesebb Atatürk?
- ◆ MILANOV VIKTOR: A Bulgária és Macedónia közötti jószomszédi kapcsolatokról szóló megállapodás szerepe a regionális konfliktuskezelésben
- ◆ BOJNÁR KATINKA: Családvédelem a munkajogban
- ◆ SZMODIS JENŐ: Szempontok és adalékok a „jurisztokratikus kormányforma” kérdéséhez
- ◆ PÁPAI-TARR ÁGNES – SIPOS FERENC: Közérdekű munka a francia büntetőjogban
- ◆ VARGA JUDIT: PPP-ben rejlő lehetőségek és veszélyek
- ◆ NAGY KLÁRA: Hatásvizsgálat és konzultáció a hazai önkormányzati jogalkotásban
- ◆ SZOBOSZLAI-KISS KATALIN: A sztoikus metafizika főbb axiómái
- ◆ MARÓTI DÁVID: A felsőházak összehasonlító elemzése ifj. Vutkovich Sándor munkásságában
- ◆ BÓKA ZSOLT: A tradicionális elnevezés újra: székhelyi ügyvédi kamara?
- ◆ SIMON LÁSZLÓ: A partizán elmélete a premodern virtuális korban
- ◆ LUGOSI JÓZSEF: From the conflict situation to the formation of the civil lawsuit
- ◆ HÁMORI ANTAL: Javaslat a 'rossz minőségű termék forgalomba hozatala' büntetőjogi törvényi tényállás alapesete büntetési tételének és egyes szabálysértési rendelkezések módosítására
- ◆ BUSA RÉKA - DELI GERGELY: Ad geographiam historico-iuridicam ope iuris Romani colendam. Studia in honorem Gábor Hamza

GYŐR

JOG- ÉS POLITIKATUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 GÁBOR HAMZA: L' «optimus status civitatis» di Cicerone e la sua tradizione nel pensiero politico
- 15 SZILÁGYI PÉTER: A Verfassungslehre mint különös és különleges államelmélet 1.
- 63 KATALIN SZOBOSZLAI-KISS: The Antecedents of the fall of Athenian democracy – The trial of Socrates
- 87 SISKA KATALIN: Több Erdoğan kevesebb Atatürk?
- 105 MILANOV VIKTOR: A Bulgária és Macedónia közötti jószomszédi kapcsolatokról szóló megállapodás szerepe a regionális konfliktuskezelésben
- 119 BOJNÁR KATINKA: Családvédelem a munkajogban
- 137 SZMODIS JENŐ: Szempontok és adalékok a „jurisztokratikus kormányforma” kérdéséhez
- 149 PÁPAI-TARR ÁGNES – SIPOS FERENC: Közérdekű munka a francia büntetőjogban

MŰHELY

- 163 VARGA JUDIT: PPP-ben rejlő lehetőségek és veszélyek
- 177 NAGY KLÁRA: Hatásvizsgálat és konzultáció a hazai önkormányzati jogalkotásban
- 199 SZOBOSZLAI-KISS KATALIN: A sztoikus metafizika főbb axiómái
- 213 MARÓTI DÁVID: A felsőházak összehasonlító elemzése ifj. Vutkovich Sándor munkásságában

FÓRUM

- 225 BÓKA ZSOLT: A tradicionális elnevezés újra: székhelyi ügyvédi kamara?
- 233 SIMON LÁSZLÓ: A partizán elmélete a premodern virtuális korban
- 243 LUGOSI JÓZSEF: From the conflict situation to the formation of the civil lawsuit
- 253 HÁMORI ANTAL: Javaslat a 'rossz minőségű termék forgalomba hozatala' büntetőjogi törvényi tényállás alapesete büntetési tételének és egyes szabálysértési rendelkezések módosítására

RECENZIO

- 271 BUSA RÉKA - DELI GERGELY: Ad geographiam historico-iuridicam ope iuris Romani colendam. Studia in honorem Gábor Hamza
- 283 E SZÁMUNK SZERZŐI
- 285 SZERZŐINKHEZ

E számunkat Schima A. Bandi mail art (küldeményművészeti) munkái díszítik a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum anyagából és egy magángyűjteményből.

- *A Széchenyi István Egyetem
Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos kiadványa | Győr*
- Szerkesztőbizottság elnöke és főszerkesztő | BIHARI MIHÁLY
- Szerkesztőbizottság elnökhelyettese | RÉVÉSZ T. MIHÁLY
- Szerkesztőbizottság | CS. KISS LAJOS | DARÁK PÉTER
FEHÉR LENKE | JOSEF KOTÁSEK | KISS LÁSZLÓ
LAMM VANDA | LENKOVICS BARNABÁS | LÉVAY MIKLÓS
KOVÁCS GÁBOR | MARIA PATAKYOVÁ | PATYI ANDRÁS
SMUK PÉTER | SÜLYÖK GÁBOR | SZALAY GYULA
SZIGETI PÉTER | TAKÁCS PÉTER | TORMA ANDRÁS
VARGA ZS. ANDRÁS | VEREBÉLYI IMRE
- Szerkesztő | DELI GERGELY | SZOBOSZLAI-KISS KATALIN
- Olvasószerkesztő | CSÉCS TERÉZ
- Online szerkesztő | KESERŰ BARNA ARNOLD
- Az alapító képviselője | FAZEKAS JUDIT dékán

Megjelenik | 3 havonta
Felelős kiadó | Universitas-Győr Nonprofit Kft. ügyvezetője
Terjesztő | Universitas-Győr Nonprofit Kft.
Levélcím | 9026 Győr, Egyetem tér 1.
Nyomdai munkálatok | Palatia Nyomda
ISSN | 2060-4580

<http://dfk-online.sze.hu/jog-allam-politika>

L' «*optimus status civitatis*» di Cicerone e la sua tradizione nel pensiero politico

1. Per quel che riguarda il giudizio sulla portata della teoria ciceroniana dello Stato, non c'è unità di consensi (*communis opinio*) fra gli studiosi di scienza politica (*political science*). Lo stesso si riferisce alla presa di posizione di rappresentanti di scienza del diritto pubblico (*ius publicum*) o del diritto costituzionale. Secondo noi questo dissenso (*dissensus opinionum*) dipende in gran parte dal fatto che l'esame degli insegnamenti giuridico-politici contenuti nel *Corpus Ciceronianum* si limita di solito alla ripetizione di stereotipi. L'analisi delle opere più importanti per lo studio della teoria dello Stato – pensiamo in particolare al *de oratore*, al *orator*, al *de re publica*, al *de legibus* e al *de officiis* – è caratterizzata il più delle volte da un approccio filosofico, mentre l'aspetto storico e quello giuridico rimangono in secondo piano. La *mikte politeia*, cioè la forma di costituzione mista al centro della concezione ciceroniana, viene presa in considerazione generalmente solo superficialmente. E vi è un aspetto di fondamentale importanza che viene tralasciato.

Cicerone infatti nel *de re publica* – a differenza di Platone – va oltre la mera elaborazione di una teoria della Stato (*res publica*) su basi filosofiche, ma trova nella realtà storica, economica e sociale di Roma, la sua città (*polis*), la realizzazione concreta dell'*optimus status civitatis*, cioè la forma ideale di Stato da lui enunciata. Egli collega così *ratio* e *res*, creando l'unità, l'armonia fra idea e storia. Il valore e l'importanza di tale idea non vengono influenzati minimamente dal fatto che Marcus Tullius Cicero sia senza dubbio un pensatore eclettico, non classificabile in alcuna scuola di pensiero. Anzi a nostro avviso è proprio questo a far sì che la sua teoria della Stato eserciti un'influenza determinante sulla elaborazione del pensiero giuridico-politico dei secoli e addirittura dei millenni a venire.

2. Fondamento del pensiero giuridico-politico ciceroniano è l'ordine (*ordo*). Nel *de oratore* viene esaminato in che modo, attraverso quale educazione si diventi cittadino ideale dello Stato. Oggetto del *de re publica*, che secondo il noto filosofo, storico e sociologo tedesco Wilhelm Christian Ludwig Dilthey (1833-1911) è una delle più belle prose della letteratura mondiale (*Weltliteratur*), è lo Stato ideale, l'*optimus status rei publicae*. Nel *de officiis* invece lo Stato viene considerato sinteticamente dal punto di vista etico. Pur articolata dunque su diversi piani, l'analisi ciceroniana della Stato prende il via dall'esame della forma di governo, non discostandosi da quella degli altri teorici dell'antichità classica cioè

quella greco-romana. In questo senso la teoria si collega inseparabilmente con la dottrina della forma di Stato, il che implica una notevole divergenza rispetto alla concezione moderna, la quale, dando per presupposta la democrazia parlamentare, attribuisce alla forma di Stato importanza secondaria.

Nella teoria ciceroniana i valori fondati sulla tradizione occupano un ruolo rilevante. A questo proposito la fondazione di Roma (*Urbs*), con funzione di legittimazione, acquista un'importanza fondamentale, come momento in cui gli elementi del *divinum* e dell'*humanum* si fondono in un tutto organico. Questo è infatti un elemento necessario per la teoria ciceroniana dello Stato, spiegabile anche attraverso il ricco vocabolario della vita politica romana: si pensi per esempio alle espressioni (nozioni) *auctoritas*, *traditio*, *religio*, *lex*, che sarebbero incomprensibili se non considerassimo anche quegli elementi mitici che rendono unica la fondazione di Roma (*Urbs*). Dionigi di Alicarnasso (60 a.C. ca.-7 a.C.) nella sua opera maggiore *Rhomaikè archaiologia* (Antichità romane) dell'anno 7 a.C. fa risalire la fondazione e l'ascesa di Roma (*Urbs*) a *theia pronoia* (*divina providentia*) (5.54.1).

Hannah Arendt (1906-1975), a proposito dell'analisi delle basi ideologiche delle rivoluzioni dell'età moderna, evidenzia l'importanza della fondazione di Roma nella teoria romana. L'idea di *Urbs condita* viene espressa in modo più chiara nel concetto di *res publica constituenda*. L'essenza della ricostituzione della *res publica*, alla quale, prendono parte perfino alcuni elementi mitici, consiste nel ritorno all'antico spirito pubblico. Ciò appare chiaro per esempio nell'invito di diventare *dictator rei publicae constituendae*, rivolto dall'Africano al nipote nel *Somnium Scipionis*.

3. Riteniamo che la creazione del mito non vada confusa con una concezione astorica, in quanto per il suo ruolo se ne differenzia. I rappresentanti del diritto costituzionale moderno ben spesso coltivano la loro scienza in modo astorico: l'approccio evolutivo per molti di loro assume un ruolo secondario (anche se questo può non risultare subito evidente), e la storia viene ridotta a una semplice serie di eventi. Ci sono molti autori per i quali il riferimento agli avvenimenti storici si trasforma in nient'altro che in un semplice trucco retorico. Così la storia si limita a svolgere una funzione illustrativa, non diventando parte integrante della teoria dello Stato.

Questo comunque non è un fenomeno moderno. Le tracce della concezione pseudostorica sono del resto dimostrabili anche negli scritti, nelle opere di Marcus Tullius Cicero, soprattutto nelle orazioni (*orationes*). Lo scopo di queste ultime infatti è *to peithein*, il convincere a ogni costo, che comprende il *movere* e il *docere*, per usare una terminologia latina. A ciò si aggiunge la necessità di attrarre l'attenzione del pubblico; è questo il *delectare* che accanto ai due aspetti sopra indicati completa il significato del *peithein*. Il piuttosto frequente riferirsi a esempi (*exempla*) storici di per sé solo non è indice di una concezione coerente della storia, in quanto la ricerca di tali esempi può non andare oltre il semplice adattarsi al proverbio *exempla trahunt*.

4. La creazione del mito, o anche solo il tentativo di considerarne la funzione, differisce dunque dall'approccio astorico. In proposito forse non è fuori luogo

ricordare l'ideologia liberale della seconda metà dell'Ottocento, che richiamandosi alla sovranità del popolo tentò di formare un sistema statale, in un certo senso alla stessa stregua di Cicerone, che nel *de re publica* identifica la *res publica* con la *res populi*. Il gran giusromanista, civilista ed uomo di Stato, Vittorio Scialoja (1856-1933), con riferimento alle idee liberali, scrive che in quasi tutta l'Europa esse affermano la necessità di un stretto rapporto fra Stato e cittadino. Il rapporto fra popolo e Stato – sempre secondo Scialoja – comincia a diventare più stretto, e questo processo va rafforzato con tutti i mezzi legislativi a disposizione. Grazie a Cicerone lo Stato romano, o per meglio dire l'*optimus status rei publicae*, diventa un paradigma (anche) per l'ideologia politica liberale.

Roma, lo Stato romano, o in altre parole la costituzione romana, è mito, base di profezia anche in altri pensatori. Secondo John Adams (1735-1826), il secondo presidente degli Stati Uniti d'America (1797-1801) e l'autore degli scritti *Defence of the Constitution and Government of the United States* pubblicati in tre volumi nel 1787, che ebbe parte rilevante nell'elaborazione dell'ordine costituzionale degli Stati Uniti d'America, la costituzione romana (*Roman constitution*) è di importanza paradigmatica, perché diede vita al popolo più nobile e alla maggior potenza mai esistiti nella storia dell'umanità.

Secondo Louis Antoine Léon Saint-Just (1767-1794), l'autore dell'opera *Esprit de la révolution et de la constitution de France* pubblicata nel 1791 e uno dei principali ideologi della Rivoluzione francese borghese, il mondo si svuota dai romani in poi, e oggi (cioè nell'età di Saint-Just) è presente il loro ricordo come unica profezia, annuncio, simbolo di libertà. Tuttavia la costituzione romana (*constitution romaine*) può essere esempio per la teoria moderna della Stato non solamente in quanto creatrice del mito: la *res publica* poté assumere valore paradigmatico nell'antichità classica cioè quella greco-romana, come nel periodo rinascimentale e nell'età moderna, proprio grazie al ragionamento eclettico di Cicerone sulla filosofia, l'etica e la politica ("scienza politica").

5. Senza dubbio la teoria ciceroniana incorpora parecchi elementi già presenti nelle opere di Platone e di Aristotele. La differenza più importante fra le teorie platoniche e aristoteliche e le idee di Cicerone sullo Stato e sulla società sta nel fatto che questi presume l'uguaglianza fondamentale di ogni uomo. Tale tesi ha due aspetti principali. Il grande uomo politico, giurista e filosofo romano parte dal presupposto che ognuno goda nella stessa misura della saggezza divina che regge il cosmo come legge eterna e inalterabile. Ogni uomo per natura ha la capacità di riconoscere il giusto (*iustum*) e di operare secondo questa coscienza: si tratta di una concezione indubbiamente ottimistica, del tutto inaccettabile per Platone e in larga misura anche per Aristotele.

L'altro elemento dell'uguaglianza ciceroniana è che ogni uomo, indipendentemente dalla propria identità etnica o condizione sociale, gode dello stesso ordinamento (sistema) giuridico (*ordo iuris*). Questa concezione contrasta con la teoria aristotelica dell'ordinamento degli schiavi e degli stranieri. L'uguaglianza si presenta anche nel rapporto fra l'uomo, per meglio dire il *civis Romanus*, e

lo Stato, rapporto che il gran giurista, costituzionalista Georg Jellinek (1851-1911) definisce giustamente come segue: „Der Römer ist auch dem Staat gegenüber Person”.^[1]

Secondo Cicerone lo Stato ideale non è solamente un'unità organica, uno Stato piccolo (*polis*), basato essenzialmente sull'autarchia e suddiviso secondo ordini, ma una comunità giuridica di misura cosmica, che comprende ogni uomo.

6. Nondimeno è possibile constatare come anche le dottrine di Dicaarco di Messina (355 a.C. circa-285 a.C. circa), Panezio di Rodi (185 a.C. circa-109 a.C. circa) e Polibio (200 a.C. circa-118 a.C. circa) hanno avuto notevole influenza sulla teoria ciceroniana. Infatti la *mikte politeia*, l'idea della costituzione mista, possiede radici elleniche ed ellenistiche, anche se ancora si discute sulla portata di questa influenza. È fuori discussione che la teoria ciceroniana dello Stato concepita in prospettiva organico-biologica abbia carattere sintetico.

Il peripatetico Dicaarco di Messina illustra una tesi analoga con riferimento alla Grecia, mentre Polibio nel sesto libro delle *Storie* trova applicabile tale concetto in un contesto statico mondiale. Il carattere di sintesi sopra accennato è rintracciabile anche in Polibio, quando afferma che gli elementi democratici, aristocratici e monarchici che compongono la *mikte politeia* si limitano e si suppongono a vicenda. La *mikte politeia*, come accenna Horst Braunert (1922-1976)^[2], si realizzò almeno in parte anche degli Stati ellenistici, quindi non esclusivamente a Roma.

L'elemento democratico è rappresentato dalle *poleis*, situate su territorio di sovranità dello Stato e caratterizzate da una certa autonomia, l'elemento aristocratico invece, in Egitto, è costituito dai cosiddetti *philoï*, gli amici del re, e dai sacerdoti. Non ci pare da escludere del resto che nell'elaborare la costituzione mista romana l'Arpinate abbia preso in considerazione anche eventi storici al di fuori di Roma, non limitandosi quindi alla sola teoria astratta dei suoi precursori intellettuali.

7. Per Cicerone è di importanza straordinaria anzi centrale la *concordia ordinum*, cioè l'accordo fra senato e *ordo equester*, che è presupposto del *consensus Italiae*, data che senza di esso non può esistere la pace sociale. Il suo ragionamento politico non è caratterizzato da concetti astratti, ma risulta in stretto rapporto con la realtà dell'epoca storica concreta. Infatti la *mikte politeia* non è l'unica condizione per lo Stato ideale: per realizzarlo è necessaria anche l'armonia fra determinati gruppi sociali. L'esigenza della *concordia ordinum*, secondo noi, rispecchia l'idea di integrazione fra *ratio* e *res*, fra idea e realtà sociale. La *concordia ordinum* poi viene completata dal *consensus omnium bonorum*, che presuppone il consenso degli *homines tenues*, ossia i normali cittadini, in armonia con la ricordata esigenza dell'uguaglianza.

[1] G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, Heidelberg, 1914, p. 314.

[2] H. Braunert, *Politik, Recht und Gesellschaft in der griechisch-römischen Antike. Gesammelte Aufsätze und Reden*, Stuttgart, 1980.

Quest'ultimo è un elemento da non sottovalutare nel processo di trasformazione della *res publica* in *res populi* (*de rep.* 1.25.39): la *concordia ordinum* e il *consensus omnium bonorum* garantiscono la possibilità di modificare la costituzione romana, ammesso che vi sia il consenso fra le parti. In proposito ricordiamo come fu proprio sul ritenere essenziale la flessibilità della costituzione che si formò il maggior consenso fra Thomas Jefferson (1743-1825) e James Madison (1751-1836), coeditore di *Federalist Papers*, fondatore del Partito Repubblicano nel 1792 e il quarto presidente degli Stati Uniti d'America (1809-1817)^[3].

Come si sa Thomas Jefferson, l'autore della Dichiarazione di Indipendenza (*Declaration of Independence*) del 1776 e il terzo presidente degli Stati Uniti d'America, ebbe un ruolo rilevante nell'elaborazione del sistema costituzionale degli Stati Uniti d'America come l'osserva tra l'altro Koch nella sua monografia ben nota.^[4] L'idea della *concordia ordinum* e del *consensus omnium bonorum* si riflette secondo noi anche negli *Kentucky Resolutions* progettati da lui.

James Madison sottolinea la necessità del consenso per quel che riguarda gli Stati della federazione (*Federal States*) in relazione alla Federazione (*Federation*). Questa idea viene esplicitamente espressa nelle Risoluzioni di Virginia (*Virginia Resolutions*) del 1798. Madison dichiara nel suo *Report of 1800* come atti che violano la Costituzione degli Stati Uniti d'America gli *Alien and Sedition Acts* perché in questi manca il necessario consenso da parte degli Stati federali.

8. L'idea dell'uguaglianza di ogni uomo vale da fondamento morale dell'espansione romana, che quindi non viene giustificata soltanto con l'affermazione di tipo apologetico *ut populi Romani res meliores amplioresque facerent*. Nella teoria ciceroniana lo Stato si lega strettamente alla società anche per il fatto che, come afferma il console dell'anno 63 a.C., la famiglia è *quasi seminarium rei publicae* (*off.* 1.54). In tal modo egli sottolinea che lo Stato è costruito dalle famiglie, le quali diventando *gens* stanno alla base del suo sviluppo. La famiglia ha un ruolo rilevante anche nei rapporti di proprietà, poiché essa è l'unità base dell'economia.

Il motivo che determina il divenire dello Stato è protezione della proprietà, esercitata proprio dalla famiglia intesa come comunità: la proprietà è la forza unificatrice dello Stato (*off.* 2.73). Si può dire senza esagerazione che la teoria ciceroniana si accosta qui alle idee di John Locke (1632-1704), di autore dei *Two Treatises of Government* pubblicati nel 1690, per il quale del pari la difesa della proprietà, della *property*, è uno dei compiti principali dello Stato.

9. Un altro elemento essenziale della teoria ciceroniana dello Stato è il *iuris consensus*, colonna portante della *res publica* ideale. Per *ius* viene inteso non solo il diritto positivo (*ius positivum*), ma il suo concetto viene esteso fino a comprendere il *ius naturae* o il *ius naturale* e, in ragione di questo, la giustizia. Marcus Tullius Cicero ne sviluppa inoltre il concetto di multigradualità del diritto, già

[3] Cf. A. E. Dick Howard, James Madison and the Constitution, *The Wilson Quarterly Summer*, 1985.

[4] A. Koch, *Jefferson and Madison. The Great Collaboration*, New York, 1964.

esposto da Platone, in quanto il *ius* accanto alla *lex positiva* incorpora anche la *lex naturalis* o *lex naturae* e la *lex aeterna*. La sua dottrina del *ius naturae* di ispirazione stoica costituisce la base – per usare termini moderni – della limitazione del potere legislativo, che si manifesta nel rapporto con i cittadini e influenza fortemente il diritto naturale dell’età moderna, la cui portata è stata ristretta nell’Ottocento e nella prima metà del secolo scorso dal positivismo giuridico.

Accanto al *consensus iuris* è presente la *communio utilitatis*, che – lo si può affermare senza necessità di studi approfonditi – scaturisce dalle motivazioni economiche dei diversi ceti e strati sociali nell’ambito della convivenza statale. Tale *communio utilitatis* attiene alla necessità di considerare la realtà sociale, caratteristica della teoria ciceroniana dello Stato, diventando nel contempo manifestazione della natura delle cose.

10. Nel medioevo lo *status rei publicae* ciceroniano viene sostituito dallo *status imperii* o *status regni*, e la mutata terminologia comporta un cambiamento sostanziale. La *res publica* ciceroniana infatti non corrisponde all’*imperium* o al *regnum*. Non si tratta qui solamente di un cambiamento terminologico nell’ambito della teoria sulla forma di Stato perché i concetti di *imperium* e *regnum* indubbiamente esprimono rapporti di natura gerarchica, all’interno dei quali gli elementi costitutivi dell’*optimus status rei publicae* non possono che rivestire un ruolo secondario.

Non si può attribuire solo al caso che la popolarità di Cicerone ne raggiunga l’apice nel Settecento, l’epoca in cui, per fare un solo esempio, l’opera in due volumi di Conyers Middleton *The History of the Life of Marcus Tullius Cicero* diventa un vero *best-seller*.^[5] Egli è conosciuto e apprezzato da Voltaire, Montesquieu^[6], Diderot, Rousseau – che lo definisce il principe dell’eloquenza – e anche da filosofi, uomini di Stato, oratori, scrittori e storici inglesi, quali Samuel Johnson (1709-1784), David Hume (1711-1776), Adam Smith (1723-1790)^[7], Edmund Burke (1729-1797), Charles James Fox (1749-1806), Richard Brinsley Sheridan (1751-1816) e William Pitt (1759-1806).

11. Il Cicerone politico e filosofo della società peraltro aveva influito prima sulla sviluppo della filosofia sociale: ne sono attratti Jean Bodin (1529/30-1596), Hugo Grotius /de Groot/ (1583-1645) e James Harrington (1611-1677), l’autore di *Commonwealth of Oceana*^[8] e lo stesso Thomas Hobbes (1588-1679). I discepoli di Harrington, John Neville e Algernon Sidney (1622-1683) citano frequentemente le opere del console dell’anno 63. Però l’influenza di Cicerone in quest’epoca è riconoscibile soprattutto in John Locke, il quale lo valuta superiore agli altri, ponendolo fra i „truly great men”. Possiamo considerare il Settecento come il

[5] Quest’opera di Middleton è stata pubblicata a Londra nel 1741.

[6] Montesquieu è autore di una piccola opera di sei pagine su Cicerone (*Discours sur Cicéron*). Cf. M. Lakebrink: *Montesquieu’s Cicero-Rezeption* (Diss. Freiburg 1966), Würzburg, 1967.

[7] Qui menziamo che nella opera *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* di Adam Smith tra gli autori antichi viene citato Cicerone in modo più frequente.

[8] L’opera di Harrington è stata pubblicata a Londra nel 1656.

,secolo di Cicerone', in quanto gli autori della costituzione degli Stati Uniti d'America (*United States of America*), al pari dei rivoluzionari francesi un decennio più tardi, si sentivano i discendenti della repubblica romana – e in ciò risulta chiaro il ruolo fondamentale svolto dalla forma di governo –, cercando arpeggio ideologico presso l'eccellente statista, il *pater patriae* che della sua vasta opera si era prefisso l'elaborazione di un nuovo ordine.

La sua teoria dello Stato attira stranamente sia i pensatori conservatori sia quelli progressisti. Edmund Burke (1729-1797)^[9] trae spunto dall'opera ciceroniana al pari di Louis Antoine de Saint-Just (1767-1794). Nell'universo intellettuale dell'Arpinate i conservatori apprezzano il ritorno alle tradizioni, mentre i progressisti sottolineano il rifiuto assoluto dell'autocrazia. La teoria dello Stato è senza dubbio aperta a una certa *interpretatio multiplex*, data che in essa sono presenti in pari misura l'idea repubblicana, l'annuncio della *libertas*, il rifiuto della tirannia, la *mikte politeia*, l'invulnerabilità della proprietà privata, l'uguaglianza politica, giuridica e sociale, l'idea un po' vaga della nobiltà di natura, lo scetticismo epistemologico e quello religioso e illuminato. L'assortimento fra cui scegliere è dunque abbastanza ampio.

12. Il giudizio su Cicerone filosofo può essere negativo, dato che lo si può accusare di ecletticismo o di mediocrità. Nonostante ciò sembra esagerata l'affermazione di Karl Marx – sì proprio di Marx da giovane^[10] – che Cicerone si intendeva ben poco di filosofia, o comunque quanto il presidente degli Stati Uniti d'America. Mettendo da parte tale giudizio, ricordiamo che Marx conosceva bene, o almeno maneggiava, il *de re publica*, il *de legibus*, e il *de officiis*. Il motivo della sua severità evidentemente sta nel fatto che Cicerone non credeva all'uguaglianza aritmetica, non lottò contro la schiavitù quale figlio della sua epoca disprezzò il lavoro fisico, e riguardo le questioni economiche condivise le idee del precapitalismo agrario.

Fra i giudizi negativi ha, o meglio, ha avuto un ruolo dominante l'opinione del Wilhelm Drumann (1786-1861) e soprattutto del Theodor Mommsen (1817-1903). Mommsen vedendo in Giulio Cesare l'uomo di Stato ideale, poneva di conseguenza Cicerone su di un gradino più basso, considerandolo un politico di second'ordine^[11]. Non possiamo peraltro non ricordarne la riabilitazione legata in gran parte a Thadeusz Stefan Zieliński (1859-1944) e al suo lavoro *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*.^[12]

[9] Sulla filosofia politica di Burke cf. L.B.T. Wilkins, *The Problem of Burke's Political Philosophy*, Oxford, 1967.

[10] Si tratta del lavoro di prestudi della dissertazione di dottorato sulla differenza della filosofia naturale di Democrito e quella di Epicuro di Marx difesa presso la Facoltà di Lettere dell'Università di Jena il 6 aprile 1841.

[11] Mommsen idealizzava nella storia romana Giulio Cesare come uomo di Stato (*princeps optimus civitatis*). Secondo Mommsen Cesare era il tipo ideale dell'uomo di Stato anche per il l'Ottocento. Cf. A. Heuß, *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert*, Kiel, 1956 e K. Christ, *Theodor Mommsen und die Römische Geschichte*, München, 1976.

[12] La prima edizione di questa opera di Zieliński è stata pubblicata nel 1897.

13. Ha bisogno di riabilitazione anche Cicerone filosofo dello Stato, visto che Sir Frederick Pollock (1845-1937) nel suo libro *Introduction to the History of the Science of Politics*^[13] scrive: “Nobody that I know of has yet succeeded in discovering a new idea in the whole of Cicero’s philosophical and semiphilosophical writings”. Sulla scia del Pollock è anche Mulford Q. Sibley (1912-1989) che nel suo lavoro intitolato *Political Ideas and Ideologies: A History of Political Thought*^[14] scrive: “Cicero was neither an original nor a particularly profound social and political thinker”.

Tale riabilitazione è giustificabile non solo con il fatto che il suo pensiero ebbe una forte influenza su coloro che elaborarono le costituzioni moderne sia nel continente europeo sia nelle colonie britanniche del Nordamerica, e quindi degli Stati Uniti d’America, ma anche perchè senza dubbio fu Cicerone il primo pensatore dell’antichità classica capace di definire in modo sintetico la relazione (le relazioni) tra Stato e società. Fu il primo a distinguere lo Stato dall’atto del governare e a prestare seria nonché approfondita attenzione agli elementi di economia politica nell’attività governativa, come alle questioni del credito, della tassazione, della remissione dei debiti, della riforma agraria, della distribuzione del grano e della colonizzazione agraria.

14. Cicerone analizzò per primo nel loro insieme gli elementi economici, politici e morali della Stato costituzionale – la stessa parola ‘costituzione’, come ricorda Georg Jellinek, deriva dall’ espressione ciceroniana *rem publicam constituere*. Simile modo di vedere era estraneo sia a Platone sia ad Aristotele. Il ruolo economico dello Stato ha costituito oggetto di esame solo ben millecinquecento anni dopo ad opera di Jean Bodin, seguito da John Locke.

Marcus Tullius Cicero, che rinuncia interamente a una visione “atomizzante” dello Stato (*libera res publica*), è il pensatore dalla cultura universale^[15] che per primo scopre lo Stato e ne interpreta la costituzione cioè il sistema costituzionale in modo ampio e dettagliato, tramite un’analisi sintetica degli elementi storici, giuridici, etici e, non da ultimo, psicologici.

NOTA BIBLIOGRAFICA

Dare una bibliografia completa sui temi trattati di questa nota sarebbe ovviamente impossibile. Pur tuttavia e per quanto attiene ai singoli problemi trattati si v.:

- André, J.-M. (1966) : *Lotium dans la vie morale et intellectuelle romaine des origines à l’époque augustéenne*. Paris.

[13] Questa opera di Pollock è stata pubblicata nel 1890.

[14] Sibley ha pubblicato questa sua opera fondamentale nel 1970.

[15] Erasmo di Rotterdam scrive della „pectoris eruditi sanctimonia” di Cicerone. Cf. M. J. Chomarat, Sur Érasme et Cicéron, in: *Présence de Cicéron*. Hommages à R. P. M. Testard, Paris, 1984, 117 pp.

- André, J.-M. (1975) : La philosophie religieuse de Cicéron, dualisme académique et tripartition varronienne, in: *Ciceroniana, Hommage à K. Kumaniecki*, Leiden, p. 11-21.
- Arendt, H. (1967): *Essai sur la révolution*, Paris.
- Bagolini, L. (1976): *David Hume e Adam Smith. Elementi per una ricerca di filosofia giuridica e politica*, Bologna.
- Behrends, O. (1987): Der römische Gesetzesbegriff und das Prinzip der Gewaltenteilung, in: *Zum römischen und neuzeitlichen Gesetzesbegriff*, Göttingen, 34-122.
- Berti, E. (1963): *Il „De re publica” di Cicerone e il pensiero politico classico*, Padova.
- Boyencé, P. (1959): Cicéron et César, *Bull. Ass. G. Budé*, Suppl. XVIII, 4ème série, n°4, p. 483-500.
- Boyencé, P. (1963): *Etudes sur le songe de Scipion*, Limoges.
- Briot, P. (1973): Sur l'exil de Cicéron, *Latomus* 28, p. 595-605.
- Büchner, K. (1964): *Cicero. Bestand und Wandel seiner geistigen Welt*, Heidelberg.
- Büchner, K. (1974): Zum Platonismus Ciceros. Bemerkungen zum vierten Buch von Ciceros Werk de re publica, in: *Festschrift Gundert*, Amsterdam, 165-184.
- Cancelli, F. (1973): „Iuris consensus” nella definizione ciceroniana di res publica, In: *Studi G. Donatuti I*, Milano, 211-235.
- Cancelli, F. (1981): Ancora su „Lo Stato” di Cicerone, *Studia et Documenta Historiae et Iuris (SDHI)* 47.
- Catalano, P. (1974): La divisione del potere Roma /a proposito di Polibio e di Catone/, in: *Studi G. Grosso VI*, Torino, 665-691.
- Chomarar, M. J. (1984): Le „De officiis” et la pensée de Montesquieu, in: *Présence de Cicéron, Hommage au R. P. M. Testard*, Paris.
- Crifò, G. (1984): Osservazioni sull'ideologia politica di Cicerone, in: *Libertà e uguaglianza in Roma antica*, Roma.
- Crifò, G. (1958): Su alcuni aspetti della libertà in Roma, in: *Arch. Giur.*, 154.
- Demandt, A. (1978): *Metaphern für Geschichte, Sprachbilder und Gleichnisse im historisch-politischen Denken*. München.
- De Martino, F. (1936): *Lo Stato di Augusto*, Napoli.
- De Martino, F. (1958): *Storia della costituzione romana III*, Napoli.
- Dieter, H. (1960): *Ciceros Werk „De officiis”, eine ideologische Tendenzschrift*, Diss. Potsdam.
- Fantham, E. (1973): „Aequabilitas” in Cicero's Political Theory and the Greek Tradition of Proportional Justice, *Classical Quarterly*, 23, p. 285-290.
- Farrington, B. (1939): *Science and politics in the Ancient World*, London.
- Finger, P. (1932): Die drei Grundlegungen des Rechts im 1. Buch von Ciceros Schrift „De legibus”, in: *Rheinisches Museum* 81, p. 155-177. e 243-262.
- Finley, M. I. (1982): *Authority and Legitimacy in the Classical City-State*, Kobenhavn.
- Földi, A. - Hamza, G. (2017): *A római jog története és institúciói (Storia ed istituzioni del diritto romano)*, 22a edizione riveduta ed ampliata), Budapest.
- Fritz, K. v. (1977): Poseidonios als Historiker in: *Historiographica Antiqua, Festschrift W. Peramans*, Leuven, pp. 163-195.
- Fuhrmann, M. (1960): Cum dignitate otium. Politisches Programm und Staatstheorie bei Cicero, *Gymnasium* 67, pp. 481-500.
- Fuhrmann, M. (1991): *Cicero und die römische Republik. Eine Biographie*, 3. durchg. und erw. Aufl., München-Zürich.

- Gaudemet, J. (1976): Tradition romaine et idéologie grecque dans la conception de la res publica au dernier siècle de la république, in: *La filosofia greca e il diritto romano I*, Roma, 97-110.
- Gelzer, M. (1969): *Cicero. Ein biographischer Versuch*, Wiesbaden.
- Grasso, D. (1948): *Originalità e romanità del « Somnium Scipionis » in rapporto alle sue fonti greche*, Benevento.
- Grimal, P. (1986): *Cicéron*, Paris.
- Habicht, Chr. (1990): *Cicero der Politiker*, München.
- Hamza, G. (1997): Bemerkungen über den Begriff des Naturrechts bei Cicero in: *Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'eta romana alle esperienze moderne, Ricerche dedicate al Prof. F. Gallo I*, Napoli, p. 349-362.
- Hamza, G. (2002): Cicero állambölcseletének aktualitása és európaisága (L'attualità e carattere europeo della teoria di Stato di Cicerone) in: « *Nem akarunk csonka Európát* », Budapest, p. 19-75.
- Hamza, G. (2014): Zur Doktrin über den Staat (res publica) in den Werken von Marcus Tullius Cicero. Trabajos de Derecho Público Romano y de Instituciones jurídico-públicas y de derecho privado de la Antigüedad en homenaje a Fernand De Visscher (1885-1964) en el cincuenta aniversario de su defunción. *Revista Europea de Historia de las Ideas Políticas y de las Instituciones Públicas (REHIPIP) Número 8 - Diciembre 2014*, p. 212-220. <http://www.eumed.net/rev/rehipip/INDEX.htm>,
- Hamza, G. (2014): Zur Interpretation des Naturrechts in den Werken von Cicero. *Pázmány Law Review*, 2, p. 5-15.
- Harder, R. (1929): Über Ciceros "Somnium Scipionis", in: *Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, geisteswiss. Klasse 6/3*, Halle, p. 115-150.
- Harder, R. (1934): Zu Ciceros Rechtsphilosophie (De legibus I) in: *Atti del congresso internazionale di diritto romano*, vol. I., Roma, p. 169-176.
- Heinze, R. (1924): Ciceros „Staat“ als politische Tendenzschrift, *Hermes* 59, p. 73-94.
- Heuss, A. (1976): Ciceros Theorie vom römischen Staat, in: *Nachrichten Akademie*, Göttingen, 1975, 8, p. 195-272.
- Heuss, A. (1978): Zur Thematik republikanischer Staatsrechtslehre, in: *Festschrift F. Wieacker*, Göttingen, p. 71-89.
- Houston, A. C. (1991): *Algernon Sidney and the Republican Heritage in England and America*, Princeton.
- Ibscher, G. (1934): *Der Begriff des Sittlichen in der Pflichtenlehre des Panaitios*, Diss. München.
- Kohns, H. P. (1974): Consensus iuris-communis utilitatis /zu Cic. rep. 1, 39/, *Gymnasium* 81, 485-498.
- Labowsky, L. (1934): *Die Ethik des Panaitios. Untersuchungen zur Geschichte des Decorum bei Cicero und Horaz*, Leipzig.
- Lacey, W. K. (1978): *Cicero and the End of the Roman Republic*, London-Sydney-Auckland-Toronto.
- Laurand, L. (1907): *De M. Tulli Ciceronis studiis rhetoricis*, Paris.
- Lepore, E. (1954): *Il „princeps“ ciceroniano e gli ideali politici della tarda repubblica*, Napoli.
- MacKendrick, P. (1948): Cicero's Ideal Orator, *Classical Journal* 43, p. 339-347.
- Mayer-Maly, T. (1960): Gemeinwohl und Naturrecht bei Cicero in: *Völkerrecht und rechtliches Weltbild. Festschrift A. Verdross*, Wien, p. 195-206.

- Michel, A. (1959): La philosophie et l'action dans le "De oratore", in: *L'Information Littéraire* 11, p. 201-207.
- Michel, A. (1960): *Rhétorique et philosophie chez Cicéron. Essai sur les fondements philosophiques de l'art de persuader*, Paris.
- Michel, A. (1962): *Le "Dialogue des Orateurs" de Tacite et la philosophie de Cicéron*, Paris.
- Mitchell, T. N. (1971): Cicero and the Senatus Consultum Ultimum, *Historia* 20, p. 47-61.
- Mitchell, T. N. (1973): Cicero, Pompey, and the Rise of the First Triumvirate, *Traditio* 29, p. 1-26.
- Mitchell, T. N. (1979): *Cicero: The Ascending Years*, New Haven.
- Momigliano, A. (1960): Camillus and Concord, in: *Secondo contributo alla storia degli studi classici*, Roma.
- Mommsen, T. (1854-1856): *Römische Geschichte*, Bde. I-III. Berlin.
- Muckle, J. T. (1939): The „De officiis ministrorum of St. Ambrose and the „De officiis“ of Cicero, *Mediaeval Studies* 1, p. 63-80.
- Müller, A. (1971): *Studien zur politischen Philosophie bei Plato, Aristoteles und Cicero*, Wiesbaden.
- Narducci, F. (1989): *Modelli etici e società. Un'idea di Cicerone*, Pisa.
- Neumeister, Ch. (1964): *Grundsätze der forensischen Rhetorik gezeigt an Gerichtsreden Ciceros*, München.
- Nicolet, C. (1976): *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Paris.
- Orban, M. (1950): Réhabilitation de la parole dans le „De oratore“ de Cicéron, in: *L'Antiquité Classique*, p. 27-44.
- Perelli, L. (1972): La definizione dell'origine dello stato nel pensiero di Cicerone, in: *Atti Accad.* 106, Torino, p. 281-309.
- Perelli, L. (1977): *Il De re publica e il pensiero politico di Cicerone*, Torino.
- Perelli, L. (1990): *Il pensiero politico di Cicerone. Tra filosofia greca e ideologia aristocratica romana*, Firenze.
- Petocchi, G. (1959): I Lelii, gli Scipioni e il mito del sapiens in Cicerone, in: *Studi Ciceroniani* 1/2, p. 20-77.
- Petersson, T. (1920): *Cicero. A Biography*, Berkeley /Los Angeles/.
- Pohlenz, M. (1934): *Antikes Führertum. Ciceros „De officiis“ und das Lebensideal des Panaitios*, Leipzig-Berlin.
- Pohlenz, M. (1931): Ciceros „de republica“ als Kunstwerk, in: *Festschrift für R. Reitzenstein*, Leipzig-Berlin, p. 70-105.
- Pucci, T. (1963): Politica e ideologia nel „De amicitia“, in: *Maia*, 15, p. 342-358.
- Ruch, M. (1958): *Le préambule dans les oeuvres philosophiques de Cicéron. Essais sur la genèse et l'art du dialogue*, Paris.
- Schmidt, P. L. (1959): *Interpretatorische und chronologische Grundfragen zu Ciceros Werk „De legibus“*, Diss. Freiburg im Breisgau.
- Schmidt, P. L. (1973): Cicero, De re publica: Die Forschung der letzten fünf Dezennien, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I. 4. Berlin-New York, p. 262-333.
- Schulte, H. K. (1935): *Orator. Untersuchungen über das ciceronianische Bildungsideal*, Frankfurt am Main, (Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike, Bd. 11).
- Seel, O. (1967): *Cicero*, 3. durchg. Aufl. Stuttgart.
- Serrao, F. (1958): *I partiti politici nella Repubblica romana*, Roma.
- Serrao, F. (1974): *Classi partiti e legge nella Repubblica romana*, Pisa.

- Serrao, F. (1981): *Cicerone e la lex publica*, in: *Legge e società nella repubblica romana I*, Roma, p. 409-441.
- Smith, R. E. (1966): *Cicero the Statesman*, Cambridge.
- Strasburger, H. (1931): *Concordia Ordinum, eine Untersuchung zur Politik Ciceros*, Leipzig.
- Syme, R. (1939): *The Roman Revolution*, Oxford.
- Valente, M. (1956): *L'éthique stoïcienne chez Cicéron*, Paris-Porto Alegre.
- Uri, H. (1914): *Cicero und die epikureische Philosophie. Eine quellenkritische Studie*, Diss. München.
- Vogt, J. (1933): Ciceros Glaube an Rom. *Würzb. Studien zur Altertumswiss.* Heft 6, Stuttgart.
- Wahl, A. (1921): *Die Nachwirkung des antiken Staatslebens und der antiken Staatstheorie in der Neuzeit*, Leipzig.
- Waskiewicz, H. (1960): „De legibus“ de Cicéron, premier système de philosophie du droit dans l'histoire de la pensée européenne, *Roczniki Filozoficki* 8, p. 39-62.
- Weber-Schäfer, P. (1983): Ciceros Staatstheorie und die moderne Politikwissenschaft, *Gymnasium* 90, p. 478-493.
- Weidner, R. (1925): *Ciceros Verhältnis zur griechisch-römischen Schulrhetorik seiner Zeit*, Diss. Erlangen.
- Weische, A. (1961): *Cicero und die neue Akademie. Untersuchungen zur Entstehung und Geschichte des antiken Skeptizismus*, Diss. Münster.
- Werner, R. (1973): Über Herkunft und Bedeutung von Ciceros Staatsdefinition, *Chiron* 3, p. 163-178.
- Wilde, N. (1924): *The Ethical Basis of the State*, Princeton.
- Wirszubski, Ch. (1968): *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Third ed., Cambridge.
- Wood, N. (1983): *Cicero's Social and Political Thought*, Berkeley-Los Angeles-London.
- Ziegler, K. (1931): Zur Text- und Textgeschichte der Republik Ciceros, *Hermes*, 66, p. 268-301.
- Zielinski, Th. (1904): *Das Clauseigesetz in Ciceros Reden*, Leipzig.
- Zielinski, Th. (1912): *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, 3. durchg. Aufl. Leipzig-Berlin.

A *Verfassungslehre*, mint különös és különleges államelmélet I.^[1]

Alkotmányfogalmak és jogállamértelmezés

I. BEVEZETÉS

Államelméleti szempontból Schmitt legjelentősebb, ma is számos tanulmányt tartalmazó munkája az először 1928-ban megjelent és az első kiadás előszava szerint 1927 nyarán vagy őszén lezárt *Verfassungslehre*.^[2] Tanulmányomban ezt a munkát szeretném bemutatni, nem utolsósorban azért is, mert az egyre terebélyesebb hazai Schmitt irodalomban viszonylag kevesen foglalkoztak ezzel az írással, és akik tárgyalták is, csak a munka egy-egy elemét vizsgálták,^[3] és nem annak rendszerét,

[1] A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosító számú, *A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés* című kiemelt projekt Ludovika Kiemelt Kutatóműhely Programjának *Államelméleti alap kutatás 2016-2018* (2016/86 NKE-AKFI) elnevezésű alprogramjának keretében a Nemzeti Közszolgálati Egyetem megbízásából készült.

[2] Carl Schmitt: *Verfassungslehre*. Dritte, unveränderte Auflage. Berlin, 1993, Duncker & Humblot. Az első kiadás (1928) előszavának dátuma 1927. december. C. Löser szerint feltehetőleg messze ez Schmitt legtöbbet idézett munkája (vö. Löser, 2008 http://www.cloeser.org/ext/Rezension_Carl_Schmitt_Verfassungslehre.pdf letöltve 2014.06.10.) és az már megjelenésekor számos neves szerző elemző, nem pusztán ismertető recenzióját és reflexióját váltotta ki (vö. Hensel, 1929, 168–197.; Hashagen, 1929, 127–139.; Bilfinger, 1929, 280–298.; Herrfahrdt 1929, 733–741.; Kraft-Fuchs, 1929–1930, 511–541.; Voegelin, 1931, 89–100.).

[3] Ennek következtében érthető, hogy Cs. Kiss Schmitt Magyarországi recepcióját részletesen elemző 2004-es tanulmányában (vö. Cs. Kiss, 2004, 19–143.) sem említi. Schmittnek ezt az alapvető művét a magyar nyelvű szakirodalomban ismereteim szerint a legrészletesebben Pethő Sándor elemezte 1993-ban megjelent Schmitt monográfiájában (vö. Pethő, 1993, különösen 183–200.) Pethő munkájának egyik erénye, hogy ráirányítja a figyelmet Schmitt kétértelműségeire, amelyek figyelembe vétele a *Verfassungslehre* megértéséhez is nélkülözhetetlen. Pethő Schmitt munkásságát elsősorban a társadalomfilozófiai összefüggések irányából közelíti meg és az egyik központi kérdés nála Schmitt és a náciizmus viszonya, hogy „mennyiben »előlegezi« meg – vagy korrektebbül fogalmazva: mennyiben engedi meg – Schmitt fogalomképzése a fasizmus későbbi legitimitását”. (I. m. 195., 203.) Ennek következtében bizonyos összefüggések kimaradtak Pethő ábrázolásából. Elsősorban a pozitív alkotmányfogalom és az alkotmányozó hatalom kérdésének, az alkotmány és az alkotmánytörvény megkülönböztetésének a tárgyalását hiányolom. Egyéb fontosabbnak tartott kritikái észrevételeimre Schmitt szövege kapcsán jegyzetekben utalok. A Carl Schmitt jogtudományával foglalkozó reprezentatív kötet (vö. Cs. Kiss Lajos, 2004) huszonnégy tanulmánya közül mindössze öt foglalkozik Schmittnek ezzel a művével. Ehhez lásd Körösnéyi András: Carl Schmitt állam- és politikaelméleti alapfogalmai; Tallár Ferenc: Sacrum és politicum – Carl Schmitt politikai teológiája és az univerzális szeretetközösség; Szigeti Péter: A decizionizmus

belső összefüggéseit. És Schmitt számára, mint azt az Előszóban kiemelte, éppen ez a belső rendszer volt igazán fontos. Ennek a „belső rendszernek” a kifejtése során először a mű jellegéről, Schmitt munkásságában elfoglalt helyéről, szerkezetéről szólok, majd a munka egészének átfogó és a fontosabb fejezetek részletezőbb bemutatására vállalkozom. Az elkerülhetetlen szelekció alapja jelen esetben az, hogy nézetem szerint a *Verfassungslehre* tematikájából ma különösen két témakör aktuális. Az egyik az alkotmányfogalmak és az alkotmányváltozások megkülönböztetése és tipológiája, a másik pedig az alkotmány politikai és jogállami alkotórészeinek, ezen belül a demokráciának és a jogállamnak a szembeállítását. Előre szeretném bocsátani, hogy az első kérdéskör esetében Schmitt számos megkülönböztetését és fogalmát közvetlenül is gyümölcsözőnek és átvehetőnek tartom, de természetesen itt sem mellőzhető az alapos kritika. A második kérdéskör esetében Schmitt álláspontját tévesnek és elutasítandónak tartom. Ezt az álláspontot azonban nem lehet néhány politikailag motivált általános megfogalmazással elintézni, hanem Schmitt megfogalmazásainak beható kritikai elemzésére van szükség. A tanulmányban ezért rövid kritikai észrevételeket is szükségesnek tartok.

Az 1954-es kiadáshoz fűzött rövid előszavában Schmitt maga is úgy vélekedett, hogy „a könyv a jogállami-demokratikus alkotmány típusát máig meggyőző rendszerességgel fejtette ki”^[4] és annak szövegén a későbbi kiadásokban nem változtatott. A munka zöme végső megfogalmazásaiban tehát 1927-ben született, vagyis csaknem egy időben a *Der Begriff der Politischen* első változatával.^[5] Ha tehát a *Verfassungslehre* el kívánjuk helyezni Schmitt életművében, és ennek kapcsán megkíséreljük tisztázni a *Der Begriff der Politischen*hez való viszonyát, akkor itt nem az időbeli, hanem a logikai kapcsolatot és a műfaj különbségeit kell tisztázni.^[6]

- két terepe Carl Schmittnél – a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén; Paczoly Péter: Ki az alkotmány őre?; Karácsony András: Megjegyzések Carl Schmitt politikai antropológiájáról (vö. Cs. Kiss Lajos, *i. m.*, 147–167., 147–167., 338–357., 358–371., 379–389.). A *Világosság* című folyóirat 2010 őszi tematikus számában a húsz tanulmányból csak három tárgyalja a *Verfassungslehre*t. (Vö. Cs. Kiss Lajos: A totális állam elmélete és mítosza; Karácsony András: Organikus demokrácia kontra liberális jogállam; Pócza Kálmán: A parlamentarizmus kritikája. *Világosság*, 2010 őszi, 19–40., 117–122., 129–135.) Ezen túlmenően a hazai szakirodalomból megemlíteném még Pócza, 2014. Azonban a jelzett korlátozás még a leginkább részletező vagy legalaposabb elemzésekre is igaz (vö. Pócza Kálmán, Körösi András, Szigei Péter elemzései). Hogy milyen tévedésekhez vezethet a *Verfassungslehre* nem ismerete vagy figyelmen kívül hagyása, azt jól mutatja Takács Péter „lesajnálás” tézise (vö. Takács, 2010, 53.)

[4] Schmitt, 1985, VII.

[5] Schmitt, 1928, 1–34. Eredetileg a *Deutsche Hochschule für Politik* 1927 nyári, *Probleme der Demokratie* című előadássorozatán hangzott el. Ennek azért van különös jelentősége, mert ezzel kezdődött Carl Schmitt és Hermann Heller egyre élesebb vitája. Andreas Lotz Manfred Gangl nyomán úgy véli, hogy a *Der Begriff der Politischen* későbbi változatai az olyan teoretikusokkal, mint Hermann Heller, Hans Morgenthau, Helmuth Plessner und Rudolf Smend folytatott „rejtett dialógus” eredményeként jöttek létre. (Lotz, 2012, 145.)

[6] A szakirodalomban eltérően vélekednek arról, hogy Schmitt munkássága mennyire egységes. Hasso Hoffmann szerint vitatott, hogy „Schmitt munkásságának egy egységes koncepció (Gesamtkonzeption) szolgál-e alapul, illetve az nem oldódik-e föl a változó álláspontok izgalmas sorában. Hogy Schmitt írásaiban számos változást produkált és fordulatot hajtott végre, az nyilvánvaló... Schmitt műve ellentmondások sokaságával tűnik ki, méghozzá nem csak a különböző fejlődési

Mindkét alapvető munka Schmitt munkásságának legjelentősebb időszakára, a weimari köztársaság idejére esik. Abban a szakirodalomban lényegében egyetértés van, hogy Schmitt első alkotói periódusa az első világháború előtti éveket fogja át,^[7] a második pedig a weimari köztársaság idejét. Schmitt későbbi tevékenysége kívül esik vizsgálódásainkon, de a weimari korszak helyes értelmezéséhez ki kell térnünk az első és a második szakasz viszonyára.

A két mű eltérő helyet foglal el a Schmitt recepcióban. A hazai Schmitt recepció is részben az angolszász recepció hatására, annak közvetítésével történt meg, ennek következményeknt Schmitt munkásságának bizonyos elemei háttérbe szorultak, figyelmen kívül maradtak. Ehhez járult még, hogy az angolszász recepcióban Strauss játszott döntő szerepet, ezért aztán Schmitt elsősorban a politikai filozófia konzervatív művelői körében vált kedvelté és divattá. Az viszont egyértelmű, a *Verfassungslehre* sokkal közvetlenebbül kapcsolódik a német államelmélet hagyományaihoz, mint a *Der Begriff der Politischen*, ezért az angolszászok számára nehezebb feladat annak elemzése. Nem véletlen, hogy olyan szerzők foglalkoztak vele, mint Paulson, Dyzenhaus, akik ebbe a német hagyományba alaposan beledolgozták magukat.

Ez a munka egy különös, sajátos és különleges államelméletet tartalmaz és ebben – minden kapcsolódás ellenére – különbözik a *Der Begriff des Politischen*től.^[8]

- szakaszok viszonyában, hanem egy és ugyanazon pozíción belül is... Schmitt munkásságának a fejlődését egy egészen határozott téma uralta: a közhatalom legitimitásának kérdése”, amit más és más aspektusból közelített meg és ezért ugyanarra a kérdésre eltérő válaszokat kapott. „A legitimitás »metajurisztikus« problémája vörös fonálként húzódik végig Schmitt munkásságán.” (Hofmann, 1992 7., 9., 16–18.) Ilse Staff úgy véli, hogy Schmitt „rendkívül terjedelmes életművében államelméletét explicite nem fejt ki, a legtöbb államjogi írása konkrét kérdésekre koncentrál, ennek ellenére műveiből egy egységes államfogalom tűnik elő, amelyet a leginkább az »állam mint szubsztanciális egység« fogalmával lehet megragadni.” (Staff, 1981, 382.)

[7] Pethő, 1993. Schmitt munkásságának ez a szokásos periodizálása az *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*ben adott ábrázoláshoz igazodik. Eltér ettől Hofmann periodizációja, aki négy szakaszra bontva tárgyalja Schmitt munkásságát, megkülönböztetve a jogelméleti decizionizmus (1912–1922), a politikai decizionizmus (1923–1933), a faji legitimitásra alapozó konkrét rendgondolkodás (1934–1936) és a történetfilozófiai legitimitásra alapozó konkrét rendgondolkodás (1937-től) szakaszait (vö. Hofman, i. m.). Ez az eltérő szakaszolás azonban a *Verfassungslehre* értelmezését és megítélését közvetlenül nem érinti.

[8] Böckenförde szerint Schmitt e két alapvető munkája között – a keletkezés csaknem egyidejűségén túl – szoros tartalmi kapcsolat van. Szerinte ugyanis Schmitt államjogi munkái – és a *Verfassungslehre*t egyértelműen ezek közé számítja – megértésének a kulcsa a *Der Begriff des Politischen*ben rejlik, amelynek koncepciója lecsapódik a *Verfassungslehre*ben, noha ezt a koncepciót ott kifejezetten nem fejtegeti. A *Verfassungslehre* két döntő megállapítása, miszerint az állam a nép politikai egysége, és hogy a jogállami alkotórész, az alkotmány nem-politikai (unpolitisch) része csak ennek alapján érthető meg. A *Der Begriff des Politischen* kulcsjelentőségét Böckenförde hét példán kívánja bemutatni. Ezek: a szuverenitás fogalma, az állam és alkotmány viszonya, az alkotmány alkotóelemei, az alkotmánybíráskodás problémája, a politikai szféra sajátságosága, a pouvoir neutre szükségessége és a reprezentáció fogalma. (Vö. Böckenförde, 1991a, 344–366., 344., 350–365.) Böckenförde elemzéseinek zöme meggyőző, bár nem mindig. A nehézséget az okozza, hogy a jelzett kapcsolatot a problémák mélyrétege teremti meg, amit a megfogalmazások különbözősége elfed. Az 1920-as években keletkezett Schmitt munkák szoros kapcsolatára Pethő is utal. Szerinte ugyanis annak tisztázása, hogy mit jelent Schmitt számára a jogállam fogalma, csak a *Verfassungslehre* és a weimari köztársaság

Schmitt az első kiadás előszavában hangsúlyozza, hogy munkája „nem alkotmány-kommentár, nem is egyes tanulmányok sora, hanem egy rendszer kísérlete”. Ennek szükségességét azzal indokolja, Németországban „a »pozitivizmus« egy meghatározott felfogása vezetett oda, hogy az alkotmányelméleti alapkérdéseket az államtudományból az általános államtanba szorították, ahol helyük bizonytalan.”^[9] Ezzel szemben Franciaországban ezt a tudományterületet olyan hírességek neve fémjelzi, mint Esmein, Duguit és Hariou.^[10] Schmitt ezt a mintát kívánja követni.

A *Verfassungslehre* tehát nem pozitív alkotmányjogi munka,^[11] hanem a politikai kérdések iránt nyitott, a francia mintát követő államelmélet egyik fontos részterülete.^[12] Elnevezése ellenére különös államelmélet, mert az államelmélet vizsgálati területének csak egy részét tárgyalja, ezért magával az államelmélettel az általános-különös viszonyában áll. Erre Schmitt maga is utal néhányszor, mondván, hogy a részletes kifejtés az államtanba tartozna.^{[13] [14]}

- alkotmányjogi helyzetét, problémáit elemző írások együttes figyelembevételével lehetséges (vö. Pethő, 1993, 182.) Elvileg Pethőnek igaza van, de itt nehézséget jelent az alkotmányjogi és alkotmánypolitikai írások erőteljes szituativitása, szelektív érvhasználata, ezért a *Verfassungslehre* elemzése során Schmitt más írásaira csak utalni tudok.

[9] Schmitt: *Verfassungslehre*, 1928a, IX.

[10] Schmitt, 1928a, IX–X. Hariou-t máshol is tudományszakunk mesterének nevezi. Ehhez lásd Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. 2002a, 80. Hariou pozitív értékeléséhez lásd még Schmitt: *Über die drei Arten des Rechtswissenschaftlichen Denkens*. 1934, 55–56.

[11] Joggal lehetne feltenni azt a kérdést, milyen alapon nevezik magukat alkotmánytanak a pozitív jogot tárgyaló alkotmányjog tankönyvek. De ezt ne tegyük föl, hiszen az 1950-es években az általános iskolák VIII. osztálya számára is írtak *Alkotmánytan* címmel tankönyvet.

[12] Alaptalannak tartom Margit Kraft-Fuchs kritikai megjegyzését „A könyv menetében megmutatkozik, hogy a Weimari Köztársaság alkotmányát fejtí ki, elsősorban, ezért általános alkotmánytanról alig lehet szó. A cím többet ígér, mint amit a könyv tartalmaz.” (Kraft-Fuchs, 1929–30, 511.)

[13] Schmitt: *Verfassungslehre*, 1928a, XI–XII.

[14] Albert Hensel megjelenésük után szinte azonnal egy recenzióban tárgyalta a *Verfassungslehre*t és Rudolf Smend *Verfassung- und Verfassungsrecht*jét. Ebben a két mű érdemeit a következőkben látja: (a) a pozitív jogi alkotmányértelmezés kiindulópontját mindenkor az alkotmány lényegébe és ezzel az állam lényegébe való alapvető belátások jelentik; (b) a jogpozitivizmus meghaladása; (c) az alkotmánynak mint egésznek, és mint egységnek a vizsgálata, az átfogó megközelítés szükségességének a hangsúlyozása; (d) az alkotmány és más törvények alapvető különbsége, ami jelzi, hogy az alkotmány több és más, mint pozitív jog (vö. Hensel, 1929, 168–197., 168.) Hensel szerint „az államtan és ezzel az alkotmánytan megismerésének a tárgya az állam, a különböző utak szerzett ismeretek egyetlen tárgyra vonatkoznak.” (I. m. 170.) „Ezért mindkét művel szemben először azt a kérdést kell föltenni: mi a lényeges az ő ismerettárgyában, mit jelent számára az állam lényege?” „Schmitt a *Verfassungslehre* elnevezéssel egy meghatározott és eddig még kevésbé kutatott területet akar körülhatárolni, amelyik a hagyományos Allgemeine Staatslehre és a Staatsrecht közötti helyre tart igényt. Nem államtan, mert az államtanról, mint alkotmány előtti kutatási tárgyról nem mond semmit sem, az alkotmány által rendezett állam, az államtan az alkotmány általi rendje érdekli. Nem államjog, az általa közvetített ismeretek a pozitív alkotmányjog helyes értelmezésének az előfeltételeit képezik.” (I. m. 181–182.) Hensel téved abban, hogy Schmitt az államtanról mint alkotmány előtti jelenségről nem mond semmit. Szerinte ugyanis az állam egy nép politikai egysége (vö. Schmitt: *Verfassungslehre*, 1928a, 125.), és azt mint a politikai egységképződés problémáját közelíti meg, igaz, több helyen és sokszor ellenmondásosan. Találónan jellemzi Schmittnek ezt a munkáját másik korai recenzió, Erich Voegelin. Szerinte annak közvetlen tárgya ugyan a weimari alkotmány, aminek az elemzését a szerző három vonatkozásban is kibővíti. Az első kibővítés „az alkotmány elemzéséhez illő fogalomrendszer kidolgozása, a második az elemzés kibővítése az általában fölfogott jogállami alkotmánytípus vázlatává. A harmadik kibővítés, hogy a jogállam típusának konstrukciójába bevonja azokat a problémaköröket, amelyek

Annyiban sajátos államelmélet, hogy a francia mintát követve politikailag nyitott, de alapvetően mégis jogászai indíttatású.^[15] Röviden így lehet jellemezni Schmitt helyét a weimari köztársaság államelméletében, ahol az irányzatok különbségének a döntő kérdésévé Jellinek örökségéhez való viszony vált. Schmitt is azok közé tartozott, akik magában az államelméletben kívánták láthatóvá tenni a társadalmi, jogi és politikai tényezők kapcsolatát.^[16]

A „különleges” kifejezéssel az államelmélet módszerére kívánok utalni. A *Verfassungslehre*-ben összefonódik két tárgykör, a polgári jogállam és alkotmányosság, valamint a weimari alkotmány, és ezek különböző, analitikus, empirikus, értékelő megközelítésben való vizsgálata. Schmitt elemzéseiben jól megkülönböztethetőek az elemzési szintek, ezeket gyakran váltogatja, és egymásra reflektáltatja, de van, ahol összemosódnak, és ez az olvasótól fokozott figyelmet igényel. Az általa követett eljárást az Előszóban a példákvaló megvilágítás módszerének nevezi. Ezek a példák gyakran megvilágító erejűek, gyakran azonban félrevezető általánosításokra szolgálnak, ami arra vezethető vissza, hogy érvelése rendszerint erősen szituatív, a tényekre való hivatkozásai pedig erősen szelektívek.

Schmitt erénye egy bizonyos induktivitás, az a beállítódás, hogy a tételes alkotmányjogban, illetőleg a pozitív alkotmányjog-tudományban megjelent államelméleti problémák megvilágítására törekszik. Ezzel ellentétes viszont, amikor egy doktriner módon értelmezett identitás-tézisből dedukált tételekkel ütközteti ezeket. Schmitt módszerére jellemző, hogy ugyanazt a jogintézményt több oldalról, több vonatkozásban is elemzi, még hozzá elsősorban a politikai következmények szempontjából. Ez is az erényeihez tartozik és a Jellinek örökséghez kapcsolódik. Módszere az absztrakttól a konkrét felé való haladás ismerelméleti-logikai elvén alapul. Bár fejtegetéseinek erős oldala a fogalmi analízis, azonban az ebből levont következtetései viszont gyakran homályosak, ellentmondásosak^[17] illetőleg jogpolitikai és jogdogmatikai következményei miatt kritizálhatóak. Ez sokszor azzal a következménnyel járt, hogy az említett problematikus mozzanatokat bírálók Schmitt fogalmi elemzéseit is elutasították, nem tették föl azt a kérdést, hogy azoknak miben rejlik a fölhasználható racionális magva.^[18]

- az állam elveinek általános elméletébe tartoznak.” (Voegelin, 1931, 89.) Ezért a *Verfassungslehre* „egy általános államtan perspektívájában elgondolt vállalkozás. Az általános államelméleti elvek az alkotmánytan előfeltételei, és a szisztematikus elemzések során belefolyanak az alkotmánytanba. A könyv jelentős része, így az alkotmány fogalmával foglalkozó első rész és az államformatan, a vizsgálódás különös témáinak általános államelméleti megalapozását szolgálják. Maguk ezek az alapkérdések azonban nem válnak fő témává, a konkrét pozitív jogi és szűkebb alkotmányelméleti kérdésekből kiinduló vizsgálat éppen csak addig megy el, ameddig az az elvi megvilágításhoz szükséges. Nem tart igényt arra, hogy az államelméleti részekben tárgyalt dolgokról kimondja a végső szót.” (I. m. 89–90.) Véleményem szerint nagyrészt ennek tudható be, hogy a *Der Begriff des Politischen* és a *Verfassungslehre* közötti összefüggések rejtve maradnak.
- [15] A francia államelméletnek erről a nyitottságáról már Jellinek is írt (vö. Jellinek, 1914, 60., 68–69.).
- [16] Erről bővebben lásd Szilágyi, 2007, 106–125.; Szilágyi, 2014, Kézirat.
- [17] Pethő szerint „ez a fogalomhasználat a visszaélés, a gondolatok visszájára fordításának a lehetőségét is biztosítja Schmitt számára”. (Pethő, 1993, 203.)
- [18] Különösen jellemző ez Margit Kraft-Fuchs kelsenianus kritikájára (vö. Kraft-Fuchs, 1929–30, 511–541.)

A *Verfassungslehre* négy fő részből áll: I. Az alkotmány fogalma (1–11. §) II. A modern alkotmány jogállami alkotórésze (12–16. §) III. A modern alkotmány politikai alkotórésze (17–28. §) IV. A szövetség alkotmánya (29–30. §).^[19] Megítélésem szerint Schmitt művéből különösen két kérdéskör tanulságos. Az egyik az alkotmányfogalmak vizsgálata és az ún. pozitív alkotmányfogalom előtérbe állítása, a másik pedig az alkotmányok politikai és jogi elemeinek a megkülönböztetése. Az első esetben szerintem Schmitt fogalomrendszerének továbbgondolása ma is aktuális, a másik esetben pedig a beható kritika járhat tanulságokkal. Függetlenül attól, hogy Schmitt milyen politikai tapasztalatok hatására és milyen politikai motívumok által vezérelve különböztette meg az alkotmányt és az alkotmánytörvényt, és állította szembe a legalitást és legitimitást, ezekkel két elméletileg lényeges és ma is aktuális kérdést vetett föl.

II. MEGALAPOZÁS: ALKOTMÁNYFOGALMAK ÉS KÖVETKEZMÉNYEIK

A *Verfassungslehre* első, a továbbiakat megalapozó^[20] részében Schmitt először a különböző alkotmányfogalmakat tekinti át, aztán a lehetséges alkotmánykeletkezési módokat elemzi, végül az előbbiekből levont és szerinte lényeges megkülönböztetéseket és fogalmakat tárgyalja, ezen belül az alkotmányváltozás különböző eseteit. Tartalmilag tehát az első rész három elemzési egységre bontható: (a) fogalomelemző-analitikus (1–5. §), (b) genetikus (6–9. §), (c) összegező, amely megalapozza a további fejtegetéseket (10–11. §).

Schmitt gondolatmenetének kiindulópontja az alkotmánynak és az alkotmánytörvénynek a megkülönböztetése. „Egy alkotmányfogalom csak akkor lehetséges, ha megkülönböztetjük az alkotmányt és az alkotmánytörvényt. Az alkotmánytan számára az alkotmány és az alkotmánytörvény megkülönböztetése minden további fejtegetés kezdete”^[21] – írja. Ennek a megkülönböztetésnek az a lényege, hogy Schmitt számára az alkotmány a politikai egység formájáról való átfogó döntés (*Gesamtentscheidung*), vagyis alapvető politikai döntés, az alkotmánytörvény pedig az alkotmány kihirdetett szövegét jelenti. Mivel az alkotmánynak és az alkotmánytörvénynek ez a megkülönböztetése szemben áll a német államelméletben és közjogtudományban kifejtett álláspontokkal, igazolásához szükség van a különböző alkotmányfogalmak elemzésére.

[19] A következőkben a mű negyedik részével nem foglalkozunk. Löser szerint ez a rész nagyon absztrakt és olyan mértékben távol áll a nemzetközi jog tudományától és az államelmélettől, hogy ma nincs jelentősége vagy aktualitása. Ezzel ugyan nem értek teljesen egyet, de Schmitt szövetségi államra vonatkozó fejtegetéseinek az elemzése csak akkor lenne tanulságos, ha azt az Európai Unióról folyó viták összefüggésében végeznénk el. Akkor viszont már nem Schmitt művéről lenne szó, hanem az Európai Uniónak, mint sui generis közhatalmi képződménynek a sajátosságairól (vö. Löser, i. m.).

[20] Hensel szerint az első rész tartja össze a további három részt, az Schmitt alkotmánytanának a magva (vö. Hensel, 1929, 184.).

[21] Schmitt, 1928a, 20–21.

1. Alkotmányfogalmak

Schmitt az alkotmányfogalmaknak négy fő csoportját (abszolút, relatív, pozitív, ideális), és azokon belül további változatokat különböztet meg, valamint különbséget tesz az alaptörvény kilenc jelentése között. Saját elemzése során az „alkotmányt” a pozitív alkotmányfogalom értelmében használja. A mi témánk és általában az államelmélet szempontjából a pozitív értelemben felfogott alkotmány és az alkotmánytörvény megkülönböztetése döntő fontosságú.

Abszolút fogalom. Az abszolút alkotmányfogalom abszolút jellege azt jelenti, hogy az általa kifejezett, megragadott alkotmány maga egységes, zárt egész.^[22] Ezt az alkotmányfogalmat egyrészt a társadalmi valóságban létező totalitások megragadására használják, másrészt pedig pusztán a normák, a Sollen szférájára alkalmazzák. A valóságra alkalmazva az abszolút alkotmányfogalomnak három jelentése van. Első jelentésében egy meghatározott állam politikai egységének és társadalmi rendjének konkrét összállapota. A kifejezés itt csak egy konkrét, egyedi államot jelöl, a maga konkrét politikai létezésében. Nem az államnak van alkotmánya, hanem az állam az alkotmány. Ebben az értelemben használták a kifejezést az antik államelméletben.^[23] Második jelentésében a politikai és társadalmi rend egyik különös fajtáját, az uralom különös formáját fejezi ki, amelyik az adott államhoz tartozik és annak politikai létezésétől nem választható el, mint például monarchia esetében. Az alkotmány itt azonos az államformával. Szintén valami létszerű, egy statust jelöl. Ebben az értelemben minden államnak van alkotmánya.^[24] Harmadik jelentése szerint a politikai egység dinamikus alakulásának (Werden), mindig megújuló képződésének az elve. Ez a fogalom ellentétben áll az előző kettővel, mint dinamikus a statikussal, de itt is empirikus, tényszerű létezőről és nem Sollenről van szó.^[25] Ennek a továbbiakban nem részletezett alkotmányfogalomnak a magyarázataként Schmitt Rudolf Smend integráció-elméletére hivatkozik, valamint Lassalle-ra.

Az eddigieket úgy összegezhethetjük, hogy az abszolút alkotmányfogalomnak ez a három variánsa realitást fejez ugyan ki, de olyan realitást, amelyre az államelméletben más fogalmak használatosak, ezért általános alkalmazásuk, a fogalmak megkettőzését elkerülendő, nem indokolt. Az abszolút alkotmányfogalmaknak az első, a létező valóságot kifejező csoportba tartozó változatai lehetségesek ugyan, de önmagukban fölöslegesek, elemző erejük csak mint ellenfogalmaknak van azáltal, hogy megvilágítják a többi alkotmányfogalom tartalmát, különösen a tisztán normatív alkotmányfogalmak relatív jellegét.

Végül „az alkotmány abszolút értelemben jelenthet egy alaptörvényi szabályozást, azaz a legfelső és végső normák egységes, zárt rendszerét (alkotmány=

[22] I. m. 3.

[23] I. m. 4.

[24] I. m. 4-5.

[25] I. m. 5-6.

a normák normája)”.^[26] Ezt a fogalomhasználatot azonban Schmitt teljes mértékben elutasítja, mivel az abszolút jellegnek megfelelő teljes, mindenre kiterjedő zárt jogi szabályozás nem lehetséges. Szerinte az alkotmánynak, mint normatív egységnek és valami abszolútnak az elképzelései abból az időből eredő álláspontot fejeznek ki, amelyben az alkotmányt még zárt kodifikációnak tartották. Franciaországban 1789-ben a törvényhozó bölcsességébe vetett racionalista hit uralkodott, és abból indultak ki, hogy az egész politikai és társadalmi élet tudatos és tökéletes terve megfogalmazható. Ez csak addig volt lehetséges, amíg a polgári természetjog metafizikai előfeltevései ilyen hitre támaszkodhattak. Ma már ilyen hit nem létezik, sőt, az az ellentétes felfogás terjedt el, mely szerint az alkotmányok szövege keletkezési idejük politikai és társadalmi helyzetétől függ. Azok az okok, amelyekből meghatározott törvényi megállapításokat egy alkotmányba és nem egyszerű törvénybe írnak, pártkoalíciók politikai megfontolásaitól és véletlenjeitől függ. Az alkotmány így egyes alkotmánytörvények sorozatává változott át, és az alkotmány fogalma az alkotmánytörvény fogalmává relativizálódott.^[27]

Relatív fogalom. A relatív alkotmányfogalom az előzőekben vázolt változások következménye, relatívvá válása abban áll, hogy az egészében egységes alkotmány helyett csak egyes alkotmánytörvényről rendelkeznek. Az alkotmány relatív értelemben tehát az egyes alkotmánytörvényt vagy törvényeket jelenti, úgynevezett formális jegyek határozzák meg, mint az írásba foglalás és a megnehezített megváltoztathatóság. Ezeknek a formai jegyeknek a korábbi tartalmi meghatározottsága megszűnt, minden tartalmi és tárgyi megkülönböztetés veszendőbe ment az egységes alkotmánynak egyes, formálisan egyenlő alkotmánytörvényekben való föloldásával. Az alkotmánytörvényekbe ugyanúgy belekerülnek politikailag lényeges és esetleges rendelkezések. Jól példázzák ezt a weimari alkotmány nem alkotmányos jelentőségű rendelkezései: a szabad ég alatt tartott gyűlésekre a birodalmi törvény bejelentési kötelezettséget írhat elő, s ezek a közbiztonság közvetlen veszélyeztetése esetén be is tilthatók; a köztisztviselőknek lehetőséget kell biztosítani arra, hogy saját személyi nyilvántartásukba betekintsenek; a nyilvános iskolák tanárait az állami tisztviselők jogai és kötelezettségei illetik meg; az iskolák feletti felügyeletet főállású, szakmailag képzett köztisztviselők gyakorolják; a főiskolák teológiai fakultásai megmaradnak.^[28] Schmitt szerint éppúgy az alkotmányba írhatták volna a polgári házasságnak és a házasság fölbonthatóságának a garantálását, a végrendekezés szabadságát, vagy azt, hogy a vadászatra jogosultnak a vadkárt teljes egészében meg kell térítenie, s hogy a lakbéreket a következő tíz évben nem szabad emelni. A megkülönböztetés nélkül formalizáló és relativizáló szemlélet számára mindegyik rendelkezés egyaránt

[26] I. m. 7.

[27] I. m. 10–11.

[28] Die Verfassung des Deutschen Reichs. 123. § (2), 129 §. (3) harmadik mondat, 143. §. (3), 144. §. második mondat, 149. § (3); A weimari alkotmány rendelkezéseit Szabó, 2000, 273–306. alapján idéztem. A * -gal jelzett szakaszokat átírtam.

„fundamentális”. Ebből magától értetődően következik, hogy az ilyen formalizálás során nem az egyes rendelkezések kapnak fundamentális jelleget, hanem megfordítva, az igazi fundamentális rendelkezések fokozódnak le.^[29]

A 19. században a polgárság követeléseinek megfelelően az alkotmány írásba foglalásának a követelménye még meghatározott tartalomhoz és megegyezést biztosító eljáráshoz kapcsolódott. Ez mára megszűnt, az írott alkotmányokba bekerült számos egyedi rendelkezés, amelyeket csak azért írnak bele az alkotmányba, mert el akarják vonni a változó parlamenti többségtől, és mert a pártok, amelyek az „alkotmány” tartalmát meghatározzák, kihasználják az alkalmat, hogy pártpolitikai követeléseiknek alkotmánytörvény jellegét kölcsönözzék.^[30]

Ugyanez történt a megnehezített megváltoztathatósággal. „A nehezített megváltoztathatóság követelményében a tartósság és stabilitás bizonyos garanciája rejlik. De magától értetődően elvész ez a garancia és stabilitás, ha egy párt vagy pártkoalíció szerzi meg a szükséges többséget... Az alkotmány tartalma nem a megnehezített megváltoztathatóság miatt sajátos, hanem megfordítva, fundamentális jelentősége miatt kell neki megkapnia a tartósság garanciáját. Ez a megfontolás veszített súlyából, amikor már nem az »alkotmányról«, hanem a számos alkotmánytörvény egyikéről vagy többükről volt szó. Most egy egészen egyszerű párttaktikai szempont lépett elő: a megnehezített megváltoztathatóság már nem az alkotmányos minőség következménye, hanem megfordítva: egy rendelkezést azért tettek alkotmánytörvénnyé, hogy azoknak valamilyen gyakorlati okokból (amelyeknek semmi közük az alapszabályhoz vagy hasonlóhoz) védelmet nyújtsanak a változó parlamenti többséggel szemben... Ha valójában ez lenne a végérvényes alkotmányfogalom, akkor az alkotmányváltoztatásról szóló rendelkezés lenne az alkotmány lényeges magva és egyedüli tartalma. Az egész alkotmány csak egy provizórium lenne, valójában egy blankettatörvény, amit az alkotmányváltoztatásra vonatkozó rendelkezések szerint bármikor ki lehetne tölteni. A ma hatályos német alkotmányjog minden normáját el kellene látni azzal a kiegészítéssel, hogy »amennyiben a 76. § útján másként nem rendelkeznek«. Ez lenne a következménye a »formális« alkotmányfogalomnak, ahogyan az a mai német államtudományban egészen magától értetődő.»^[31] Mindezek miatt a formális és relatív alkotmányfogalom nem kielégítő, ezért az alkotmány más definíciójára van szükség.^[32] Schmitt szerint ez a pozitív, a tulajdonképpeni, az „igazi” alkotmányfogalom. Ennek részletezése előtt azonban röviden a negyedik alkotmányfogalomról.

Ideális fogalom. Az alkotmány ideálfogalma az alkotmányt kitüntető értelemben egy meghatározott tartalomhoz köti. Politikai okokból igazi, vagy valódi alkotmánynak gyakran csak azt nevezik, amelyik megfelel az alkotmány egy meghatározott ideáljának. A politikai harcok kifejezőmódja hozza magával, hogy minden harcoló

[29] Schmitt, 1928a, 12.

[30] I. m. 13–15.

[31] I. m. 18–19.

[32] I. m. 20.

párt csak a saját politikai követeléseinek megfelelő alkotmányt ismeri el igazi alkotmánynak. Ha az elvi politikai és társadalmi ellentétek nagyon élesek, akkor ez könnyen oda vezethet, hogy egy párt minden olyan alkotmánytól, amelyik nem elégíti ki követeléseit, elvitatja az alkotmány nevet. Különösen a liberális polgárság állította föl az abszolút monarchia elleni harcában az alkotmánynak egy meghatározott ideális fogalmát, és azt magának az alkotmánynak a fogalmával azonosította.^[33] Az alaptörvénynek ezzel szemben nincs ilyen ideális fogalma, csak funkcionális.^[34]

Az alkotmány ideális fogalmának más alkotmányfogalmakkal való összevegyítése vagy a különböző alkotmányeszmények összekapcsolása által könnyen zűrzavar és homály keletkezik.^[35] Schmitt az alkotmány ideálfogalmát tehát nem tartja eleve használhatatlan, elvetendő fogalomnak; az mint mérce és ideál használható, csak összececerélni, fölcserélni, összekeverni nem szabad más alkotmányfogalmakkal. Tegyük hozzá: az ideális fogalom képezi az alkotmányosság alapját.

A Schmitt által jelzett zűrzavar és homály napjainkban elsősorban a jogállam és a demokrácia fogalmak viszonyának tisztázatlanságában, esetenként összemosásában nyilvánul meg. Az ideális alkotmány fogalma ezt a tisztázást segítheti elő az alkotmány két alkotórészének megkülönböztetésével és elválasztásával. Schmitt hibája ebben az összefüggésben az, hogy a fogalmi megkülönböztetést nem követi a kölcsönösség vizsgálata, a reflexió, hanem, és ez a problematikusabb, a fogalmi megkülönböztetéssel a létbeli elválaszthatóságot, sőt, elválasztottságot alapozza meg: a két fogalomból helytelenül következtet a két részre, majd abból a két rész, vagyis a politikai és jogállami alkotórész ellentétére, végül a demokrácia és a jogállam ellentétére. Ugyanakkor, és ezt sem szabad figyelmen kívül hagyni, ebben a gondolatmenetben nem közvetlenül az alkotmány ideálfogalmát, hanem annak sikeres érvényre juttatását veszi alapul. Álláspontom szerint nem Schmitt fogalmi megkülönböztetésének a figyelmen kívül hagyása a helyes út, hanem annak alapos elemzése, következetes kritikája és az abból adódó tanulságok levonása.

Az ideális alkotmányfogalmak közül a polgári jogállami alkotmány ideálfogalma tett szert különös jelentőségre. A modern alkotmány történeti fejlődésében egy sajátos ideális fogalom oly sikeresen jutott érvényre, hogy a 18. század óta csak az olyan alkotmányokat nevezik alkotmánynak, amelyek a polgári szabadság követelményeinek megfelelnek, és ennek a szabadságnak meghatározott garanciáit tartalmazzák. Ennek az alkotmányideálnak a sajátossága abban áll, hogy az államszervezetet egyetlen, az államhatalommal szemben kritikus és negatív szempontnak, a polgárnak az államhatalom visszaéléseivel szembeni védelmének rendeli alá. Nem annyira az államot szervezik meg, mint inkább ellenőrzésének eszközeit és módszereit; biztosítékokat teremtenek az állami túlkapásokkal szemben és fékek beépítésére törekcsenek az államhatalom gyakorlása során.^[36]

[33] I. m. 36.

[34] Vö. i. m. 42.

[35] I. m. 37.

[36] Vö. i. m. 37-39.

Ebből már következik, hogy a polgári-jogállami rész az egész alkotmánynak csak egyik összetevőjét képezheti, míg az alkotmány másik része a politikai egzisztencia formájáról hozott pozitív döntést tartalmazza. A mai polgári államok alkotmányai ennek megfelelően két részből épülnek fel: a jogállami alkotórészben a polgári szabadság állammal szembeni védelmét szolgáló elveket és jogokat rögzítik, a politikai alkotórészben a tulajdonképpeni államformát határozzák meg. Az államforma lehet monarchia, arisztokrácia vagy demokrácia vagy egy status mixtus. A két alkotórész összekapcsolásában rejlik a mai polgári-jogállami alkotmányok sajátossága.^[37]

Pozitív fogalom. A pozitív alkotmányfogalom Schmitt alkotmánytanának központi fogalma, az „alkotmány” szót a további elemzés során ebben az értelemben használja. A pozitív fogalom alapvetően az alkotmány mint a politikai egység fajtájáról és formájáról való átfogó döntést jelenti, fejezi ki. „Az alkotmányozás aktusa, mint olyan, nem valamilyen egyedi normatétélezést jelent, hanem egyszeri döntés által a politikai egység egészét határozza meg annak különös létformája vonatkozásában. Ez az aktus konstituálja a politikai egység formáját és típusát, amelynek a fönállása előfeltételeztetik. Nem úgy van, hogy a politikai egység csak azután keletkezik, hogy egy ’alkotmány adatik’. A pozitív értelemben vett alkotmány csak annak a különös összalakzatnak (Gesamtgestalt) a tudatos meghatározását tartalmazza, amely mellett a politikai egység döntött. Ez az alakzat változhat. Fundamentálisan új formákat vezetnek be, anélkül, hogy az állam, azaz a nép politikai egysége megszűnne.”^[38] A pozitív értelemben vett alkotmány tehát eszerint nem normákat tartalmaz. „Az alkotmány pozitív értelemben az alkotmányozó hatalom aktusa által keletkezik.”^[39] Ez megfordítva azt is jelenti, hogy az alkotmányozó hatalom az, amelyik a pozitív értelemben vett alkotmányról dönt. „Minden törvénynek, az alkotmánytörvénynek is, mint normatív szabályozásnak az érvényességéhez szüksége van egy őt megelőző politikai döntésre, amelyet egy politikailag létező hatalom vagy autoritás hoz meg. Minden létező politikai egységnek az értéke és »létjogosultsága« a létezésében van, és nem normák helyességében vagy használhatóságában. Ami politikai minőségként (Größe) létezik, jogászilag szemlélve annyiban értékes, hogy létezik. Ezért annak az »önfenntartáshoz való joga« minden további fejtegetés előfeltétele. Spinoza: in suo esse perseverare; védi »egzisztenciáját, biztonságát, integritását és alkotmányát« – mindez egzisztenciális érték.”^[40]

A pozitív alkotmányfogalom jelentőségét, funkcióját az alkotmánytörvénynyel való szembeállítás adja, általánosabban a döntésnek és a normának a szembeállítása. Az alkotmányt mint döntést azzal indokolja, hogy „az alkotmányról szükségképpen, mint egységről kell beszélnünk, és ennyiben meg kell őrizni az alkotmány abszolút értelmét. Egyidejűleg azonban fel kell ismerni az egyes alkotmánytörvények relativitását is. Az alkotmány és az alkotmány-

[37] Vö. i. m. 21.

[38] I. m. 20–21.

[39] Uo.

[40] I. m. 22.

törvény megkülönböztetése azonban lehetséges, mert az alkotmány lényegét nem egy törvény vagy egy norma tartalmazza. Minden normatétélezést megelőző az alkotmányozó hatalom hordozójának alapvető politikai döntése, demokráciában a népé, valódi monarchiában a monarcháé.”^[41]

Az eddigi fejtegetésekre a döntésnek és a normának önálló entitásként való decizionista szembeállítására nyomta rá a bélyegét, azt a döntés és norma sajátos következményeket magában rejtő összekapcsolása követi. A weimari alkotmány esetében Schmitt szerint a pozitív alkotmányfogalomnak megfelelő alapvető politikai döntések a következők: döntés a demokrácia mellett (preambulum vége és 1. § 2.), döntés a köztársaság mellett a monarchiával szemben (1. § 1.), döntés a szövetségi struktúra mellett (2. §), döntés a kormányzás és a törvényhozás alapvetően parlamentáris-képviselői formája valamint a polgári jogállam mellett (alapjogok, hatalmak elválasztása). Ezzel a weimari alkotmány alkotmányos demokráciává tette a Német Birodalmat, azaz polgári jogállammá vált a demokratikus köztársaság politikai formájában, szövetségi állami struktúrával. A 17. § a tagállamok számára is a parlamenti demokráciát írta elő, ami a parlamenti demokrácia melletti alaplöntés megerősítése volt.^[42]

Schmittnek ez a fejtegetése ellentmondásos. A hivatkozott szöveg szerint a pozitív alkotmányfogalom nem normákat tartalmaz, aminek viszont ellentmond a weimari alkotmány meghatározott rendelkezéseinek mint a pozitív alkotmányfogalom tartalmi elemeinek itt idézett felsorolása. Schmitt egyfelől határozottan elválasztja a pozitív alkotmányfogalmat és az alkotmánytörvényt, másfelől az aktuális pozitív alkotmányfogalom tartalmát nem 1918/19 politikai döntéseiből, hanem az alkotmánytörvény szövegéből vezeti le. Mint látni fogjuk, ez Schmitt alkotmányelméletének Achilles sarka. Álláspontom szerint ennek az ellentmondásnak az a megoldása, hogy az alkotmányozó hatalom döntése mint cselekvés a politikai egység formájáról való döntés, amelynek az eredményeit az adott formának megfelelő alapvető politikai és jogi elvek képezik. Ezeket az elveket csak maga az alkotmányozó hatalom változtathatja meg.

A weimari alkotmány itt megnevezett rendelkezései Schmitt szerint nem alkotmánytörvények, azok egyáltalán nem törvények, még csak nem is kerettörvények vagy alapelvek, de azért nem csekélyebb jelentőségűek, nem jelentéktelenek, nem hagyhatóak figyelmen kívül. Azok többek a törvényeknél és szabályozásoknál, konkrét politikai döntések, amelyek meghatározzák a német nép politikai létezésformáját és minden további normaalkotás (Normierungen) alapvető előfeltételét képezik, így az alkotmánytörvényekét is. Minden, ami a Német Birodalmon belül a törvényesség és normativitás értelmében létezik, csak ezeknek a döntéseknek az alapján és keretében érvényes. Ezek alkotják az alkotmány szubsztanciáját. A német nép e totális alaplöntése az oka annak, hogy a weimari alkotmány egyáltalán

[41] I. m. 23.

[42] Vö. i. m. 23-24.

alkotmány, és nem összefüggéstelen, a 76. cikkely szerint megváltoztatható egyedi rendelkezések összessége, amelyeket a weimari kormánykoalíció pártjai valamilyen „kompromisszumok” alapján a szövegbe belevenni gondoltak. Helyesen szemlélve ezek az alapvető politikai döntések a pozitív jogtudomány számára is mérvadóak és a tulajdonképpen pozitívak.^[43] A további szabályozások, a hatáskörök fölso-rolásai és elhatárolásai, azok a törvények, amelyek számára valamilyen okból az alkotmánytörvény formáját választották, azokkal a döntésekkel szemben relatívak és másodlagosak; külsődleges sajátosságukat az jellemzi, hogy a 76. cikkely megne-vezített módosítási eljárása szerint változtathatóak meg vagy számolhatóak föl.^[44]

2. Jogpolitikai következtetések

Az alkotmányfogalmak elemzését követően Schmitt az alkotmány és alkotmány- törvény megkülönböztetésének gyakorlati jelentőségét tárgyalja. Itt lényegében az általa levont jogpolitikai következményeket sorolja föl, amit a weimari alkot- mány kompromisszumos jellegének számos vonatkozásban találó elemzése követ.^[45] Az elemzés részletezésére itt most nem térhetünk ki, az említett jogpoli- tikai következtetések közül kettőre utalunk, amelyek a későbbi viták központi témáit képezik. Az egyik jogpolitikai következtetés az, hogy az alkotmány 76. § szerint csak az alkotmánytörvények változtathatóak meg, de az alkotmány mint egész nem. A szóhasználat homályossága ellenére a 76. cikkely értelme világos. Az alkotmány megváltoztathatósága nem jelentheti azt, hogy az alkotmány szubsztanciáját képező alapvető politikai döntések a parlament által bármikor megszüntethetőek és más rendelkezésekkel pótolhatóak lennének. A Német Biro- dalom a Reichstag kétharmados többségével sem alakítható át abszolút monarchi- ává vagy szovjetköztársasággá. A 76. cikkely szerinti „alkotmánymódosító törvényhozó” egyáltalán nem mindenható. Az alkotmány megalkotása és az alkot- mánymódosítás, azaz az egyes alkotmánytörvényi rendelkezések revíziója minő- ségileg különbözőek. Az alkotmány szó az egyik esetben a totális döntést, a másikban csak az alkotmánytörvényt jelöli. Egy alkotmányozó gyűlés ezért egy normális törvényhozó testülettől, egy parlamenttől minőségileg különbözik.^[46]

[43] Henke ehhez azt a kritikai megjegyzést fűzi, hogy „Schmitt »a közjogi jogrend végső erőforrását« (Kraft) visszahozta a politikai valóság talajára, de azzal a kérdéssel, hogy kit illet meg a szuverenitás és az alkotmányozó hatalom, ki is tette e talaj ingadozásainak. Az alkotmány pusztá döntéssé nyilvánításával azonban elhanyagolta a helyes alkotmányozás kritériumainak a kérdését és ennyiben nem haladta meg a pozitívizmust.” (Henke, 1968, 167.)

[44] Vö. Schmitt, 1928a, 24–25.

[45] Vö. i. m. 28–35.

[46] Vö. i. m. 25–26. A 76. §-nak az itt adott értelmezése a szakma egyöntetű elutasításával találkozott. (vö. Hensel, i. m.) Schmitt itt saját logikájával ellentétben elmosza az alkotmányozó hatalom és az alkotmánytörvényt alkotó hatalom különbségét, aminek az a funkciója, hogy lehetővé tegye a birodalmi elnök túlsúlyos szerepének az elméleti megalapozását, és érvt szolgálta ahhoz a tételé-hez, miszerint a weimari alkotmány parlamentáris rendszerének „a középpontjában a birodalmi elnök

A másik jogpolitikai következtetést Schmitt weimari alkotmány a 48. §-ának az értelmezése kapcsán folyó vita összefüggésében fogalmazta meg: az alkotmány érinthetetlen, az alkotmánytörvények ezzel szemben kivételes állapot idején felfüggeszthetők és áttörhetők.^[47]

3. Alkotmánygenezis, alkotmányérvényesség

Schmitt pozitív alkotmányfogalmának leginkább vitatható és vitatott eleme a döntés és norma decizionista szembeállítás, a normák jelentőségének relativizálása. Ennek jobb megvilágításához és megalapozott kritikájához fontosak lehetnek Schmittnek a genetikusnak nevezett szakaszokban található vizsgálódásai. Az alkotmányfogalmak megkülönböztetése ugyanis ahhoz a kérdéshez vezet, hogy ezeknek mi a szerepe, funkciója az alkotmányozás folyamatában és az alkotmánytanban, továbbá hogy a különböző alkotmányfogalmakkal megragadott jelenségek a valóságban hogyan jönnek vagy jöhetnek létre. Ez alapozza meg a sui generis alkotmányozó hatalom megkülönböztetését, ami viszont az alkotmány és az alkotmányozó hatalom legitimitásának a kérdését veti föl. Ezeknek a kérdéseknek az elemzését összefoglaló jelleggel az alkotmányváltozások tipológiája zárja. Elemzése során Schmitt először az alkotmány keletkezésének kérdéseit tárgyalja (6-7. §), azután az alkotmányozó hatalom fogalmát és sajátosságait (8. §), majd az alkotmány legitimitását (9. §) és végül az alkotmányváltozások fajait (11. §).

Keletkezés. Az alkotmányok keletkezését illetően Schmitt kiinduló tézise az, hogy a pozitív értelemben vett alkotmánynak, vagyis az alapvető politikai döntésnek két formája lehetséges: az alkotmány vagy az alkotmányozó hatalom szubjektumának egyoldalú politikai döntésével, vagy több ilyen szubjektum megegyezésével jöhet létre. Tézisét részletes történeti áttekintéssel támasztja alá, amelynek legfontosabb elemei a következők: először is annak rögzítése, hogy a rendeknek a későközépkorban az uralkodóval kötött szerződéseit „nem nevezhetjük alkotmánynak, félrevezető a modern államjog fogalmainak a középkori viszonyokra való átvitele”.^[48] Áttekintésének második fontos eleme a francia forradalom jelentőségének a kiemelése, a harmadik pedig az 1918-as német forradalom és a weimari alkotmány viszonyának az elemzése.

A francia forradalomban látja Schmitt a modern alkotmányozó hatalom kialakulásának mintáját, ideáltípusát. Az alkotmányozó hatalom, szemben az angol polgári forradalommal és az Egyesült Államok megalakulásával, ahol más mozzanatok – mint a presbiteriánus parlament és az independens hadsereg részben

- föloszlatási joga áll, mint az egész rendszert hordozó és minden más alkotmánytörvényi rendelkezést módosító normális intézmény, amelynek az a célja, hogy hagyja, hogy a nép akarata döntsön, akár a parlament többségével szemben is.” (Schmitt: *Verfassungslehre*, 1928a, 358.)

[47] Vö. i. m. 26. Részletesen erről Szilágyi, 2013, 137–157.

[48] Schmitt, 1928a, 45.

felekezeti ellentétei, illetőleg a függetlenné válás – elhomályosítják az alkotmányozó hatalom lényegét, Franciaországban tiszta formában jelent meg.^[49] Ez a „lényeg” abban fejeződött ki, hogy „a francia nép alkotmányozó hatalomként megkonstruálta magát; tudatosította saját politikai akcióképességét és saját maga adott magának alkotmányt... A nép nemzetté vált, azaz tudatosult saját politikai egzisztenciája.”^[50] Ám ennek a folyamatnak szellemi és politikai előfeltételei voltak. „Gondolati előfeltétele az alkotmányozó hatalom tana volt. A francia forradalom államtana ezáltal válik fő forrássá nem csak az egész következő időszak politikai dogmatikája számára, hanem a modern alkotmánytan pozitív jog jogászai konstrukciója számára is.”^[51] Politikai előfeltétele az államnak és a népnek, mint politikai tényezőnek a létezése: „A politikai lét megelőzi az alkotmányozást.”^[52] Schmitt szerint „a francia forradalom jelentősége másodszor abban rejlik, hogy egy polgári-jogállami alkotmányhoz, azaz az államhatalmat kontrolláló és korlátozó alkotmányhoz vezetett”.^[53] Ennek a gondolatnak a részletezésétől itt most el kell tekintenünk, pusztán annyit jegyeznék meg, ami a későbbiek szempontjából is fontos, hogy, mint az elemzésből kitűnik, Schmitt az ún. plebejus, korlátok nélküli demokráciaértelmezés híve, szemben a liberális felfogással. Ennek az álláspontnak a következetes végig vitele oda vezet, hogy a következetes vagy valódi demokrácia kizárja a hatalommegosztást.

A weimari alkotmány keletkezése bemutatásának az a funkciója, hogy igazolja tételét az alkotmányozó és az alkotmány-törvényhozó hatalom elkülönüléséről, ugyanakkor annak következményeit maradéktalanul nem vonja le. Elemzésének a kiinduló megállapítása szerint az 1918. novemberi forradalommal Németországban a nép alkotmányozó hatalmáról szóló demokratikus elmélet gyakorlatilag érvényre jutott. Ennek szerintünk azért van nem csak politikai, hanem elméleti jelentősége is, mert monarchikus vagy arisztokratikus alkotmányozó hatalom esetében az alkotmányozó hatalomnak és az alkotmánytörvényt alkotó hatalomnak az alanya egybeeshet, a nép mint alkotmányozó hatalom esetében azonban ez

[49] „Az Egyesült Államok Függetlenségi Nyilatkozata (1776) esetében még nem ismerték föl teljes világossággal az új elvet, mert itt egy új politikai képződmény keletkezett és az alkotmányozás aktusa egybeesett új államok egész sorának az alapításával. A francia forradalom során nem keletkezett új politikai képződmény, új állam. A francia állam korábban is fennállt és tovább létezett. Itt csak arról volt szó, hogy az emberek saját politikai létezésük fajáról és formájáról tudatos döntéssel maguk határoztak. Itt az alkotmányozó hatalom kérdését tudatosan vetették föl és válaszolták meg, így sokkal világosabb volt ennek a folyamatnak az alapvetően új jellege. Egy nép tudatosan a maga kezébe vette sorsát és szabadon döntött politikai létezésének fajáról és formájáról.” (I. m. 78.)

[50] Vö. i. m. 50.

[51] Vö. i. m. 49.

[52] „Az alkotmányozó hatalom előfeltételezi a népet, mint politikailag létező minőséget (Größe).” „A nép nemzetté vált, azaz tudatosult saját politikai egzisztenciája. Ez azonban nem jelenti azt, hogy korábban nem létezett és hogy államát is alkotmányozó hatalmának tudatos megragadásával konstituálta.” „Azt az aktust, amellyel a nép magának alkotmány ad, meg kell különböztetni az állam konstituálásától.” (I. m. 50.) Jegyezzük meg ennek kapcsán, hogy Észak-Amerikában is így történt: először a népnek, mint amerikai népnek a létrejötté, aztán a Függetlenségi Nyilatkozat és végül az alkotmányozás.

[53] I. m. 50.

kizárt. A nép mint politikailag cselekvőképes sokaság néhány alapvető döntést meg tud hozni, de részletes normaalkotásra képtelen. Ebből el lehet jutni ahhoz a következtetéshez is, hogy ahol az alkotmányozó hatalom és az alkotmánytörvényt alkotó hatalom egybeesik, ott valójában nem a nép az alkotmányozó hatalom, hanem a népszuverenitás frázisával leplezett elitista alkotmányozással állunk szemben.

A nép mint alkotmányozó hatalom 1918–19-ben Németországban abban nyilvánult meg, hogy az alapvető politikai döntést – monarchia helyett köztársaság, szovjetköztársaság helyett parlamentáris köztársaság és jogállam, unitárius helyett föderális köztársaság – maga a német nép hozta meg 1918 novemberében a monarchia megdöntésével és az általános, egyenlő, titkos választójog, arányos választási rendszer deklarálásával, a tanácsok Landok szerinti szerveződésével, 1918 decemberében a tanácskongresszus döntésével és 1918 januárjában az alkotmányozó gyűlési választásokkal. Az alkotmányozó gyűlésre már csak az alkotmánytörvény megszövegezése maradt, erős politikai-legitimációs korlátokkal. Jól mutatja ezt az a tény, hogy a weimari nemzetgyűlés nem vezethetett be többségi választási rendszert, Preuß unitárius próbálkozásai is kudarcot vallottak.^[54] Schmitt későbbi érvelése miatt rá kell mutatnunk arra, hogy a népnek ezekben a döntéseiben a birodalmi vagy köztársasági elnök intézménye szóba sem került.

Az 1918-1919-es németországi események Schmitt alaptételét alátámasztják, további fejtegetései viszont kritikára adnak okot.

Schmitt ábrázolása szerint „az 1919. február 6-án összeült... Nemzetgyűlés gyakorolta a német nép alkotmányozó hatalmát és fogalmazta meg a német nép politikai döntésében benne lévő tartalmakat, valamint az azok megvalósításához szükséges alkotmánytörvényi normákat. Nem volt alanya vagy hordozója az alkotmányozó hatalomnak, csak megbízottja. Az alkotmánytörvény kibocsátásáig, feladatának elvégzéséig semmilyen más jogi korláthoz nem volt kötve, csak azokhoz, amelyek a német nép alapvető politikai döntéséből adódtak. Egyébként ő volt a német nép politikai egységének az egyedüli konstituált hatalma.” Amíg feladatát el nem végezte, alkotmánytörvényi korlátai nem voltak.^[55] Schmitt itt ingadozik a Nemzetgyűlés alkotmányozó és az alkotmány-törvényhozó hatalomként való fölfogása között, illetőleg hol a népet, hol a Nemzetgyűlést tekinti alkotmányozó hatalomnak. Itt nem következetes, a Nemzetgyűlés nála alkotmányozó hatalom is, meg nem is. Az idézett szövegben is ott van a nemzetgyűlésnek és a nép által hozott döntésnek a megkülönböztetése, a nemzetgyűlés a nép döntését valósította meg, nem volt alanya vagy hordozója az alkotmányozó hatalomnak, de gyakorolta, aztán megbízottként az alkotmány-törvényhozás hatalmát gyakorolta, ez a mandátum részben kötött volt, a további részeiben nagymértékben szabad.

Schmitt elemzése kapcsán arra is utalnunk kell, hogy a nép alkotmányozó hatalmának nemcsak az alkotmány-törvényhozó hatalomtól való elkülönülés az

[54] Vö. Richter, 1998, 20–24.

[55] Schmitt, i. m. 59.

előfeltétele, hanem a két hatalom kapcsolata is, amit viszont Schmitt – a döntés és a norma elszigetelő szembeállítása következtében – nem tárgyalt kielégítően. Az alkotmányozó hatalom gyakorlásának két eleme van: először, tartalmilag az alapvető kérdések és elvek eldöntése és kinyilvánítása; másodsor felhatalmazás a részletek kidolgozására, esetleg fönntartva a népszavazással való jóváhagyást. Schmitt elemzése részben ellentmondásos, továbbá – szerintem tévesen – a diktatúráról írt könyvének^[56] fogalmihoz kötődik: „Az alkotmányozó gyűlés sajátos helyzete a leginkább mint szuverén diktatúra jellemezhető. Mivel nincsenek alkotmányos korlátai, ezért nem komisszárius diktatúra, hanem szuverén. Másrészt maradt a megbízás. Nem ő maga a szuverén, mindig a nép nevében és megbízásából jár el, a nép saját megbízottjaitól bizalmát bármikor megvonhatja.”^[57] Itt az alkotmányozó gyűlésnek nincsenek alkotmányos korlátai, pár sorral előbb viszont a nép alapvető politikai döntéséből adódó korlátok kötik. Ez az ellentmondásosság azután a *Verfassungslehre* végén (27–28. §) a weimari alkotmány értelmezésére is rányomja bélyegét, gyöngítve Schmitt értelmezéseit, különösen a weimari alkotmány ún. prezidenciális eleme tekintetében.^[58]

Schmitt elméletének az ellenmondásait és hiányosságait kiküszöbölve mind-ebből az következik, hogy az alkotmányozó és az alkotmánytörvényhozó hatalom analitikailag mindig megkülönböztethető és meg is kell különböztetni, empirikusan viszont nem mindig, csak sajátos, többnyire forradalmi politikai szituációkban. A két hatalom viszonyát az jellemzi, hogy az alkotmánytörvényhozó hatalom legitimitását az alkotmányozó hatalomtól nyeri és egyben egy korlátozott fölhatalmazást is kap. Ennek a fölhatalmazásnak a kereteit az alkotmányozó hatalom döntése tartalmát képező politikai és jogi elvek szabják meg. A weimari alkotmány esetében ilyen elv volt többek között a népszuverenitás elve, a jogállamiság a hatalommegosztással és az alapjogokkal, a parlamentáris kormányforma, a föderatív államszerkezet és az arányos választási rendszer is. Az alkotmánytörvényhozó hatalom korlátozott fölhatalmazásából következik, hogy annak hatáskörei is korlátozottak. Az már egy további, itt nem részletezhető kérdés, hogy a kibontakozó globalizáció és integráció viszonyai között az alkotmánytörvényhozó hatalomnak milyen további transznacionális korlátai vannak, vagyis hogy az alkotmányozó hatalom döntésének tartalmát képező politikai és jogi elveket milyen transznacionális jogrenddel kell összhangba hozni.

Az alkotmány szerződés útján való keletkezésének kérdését itt most mellőzzük, csupán annyit jegyzünk meg, hogy Schmitt szerint valódi alkotmány-szerződés útján csak szövetségi állam jöhet létre, unitárius állam esetében valódi alkotmány-szerződés nem lehetséges.

Alkotmányozó hatalom. Az alkotmánykeletkezési módok tárgyalását az alkotmányozó hatalom fogalmának és sajátosságainak az elemzése követi. Az alkotmá-

[56] Vö. Schmitt: *Die Diktatur*, 1928b.

[57] Schmitt, 1928b.

[58] Erről bővebben a 27–28. §-ok elemzése kapcsán lesz szó.

nyozó hatalmat elsősorban a pozitív alkotmányfogalom alapján tárgyalja, azután tér rá a legitimitás kérdésére és az alkotmányváltozások tipizálására. Noha az alkotmányozó hatalom tana a nép alkotmányozó hatalmának elméleteként jelent meg és elméleti problémái is ennek kapcsán értelmezhetőek, mégis indokoltnak tűnik az általában vett alkotmányozó hatalom és a nép mint alkotmányozó hatalom kérdéseinek az elválasztása. Itt meg kell jegyeznem, hogy Schmitt következetesen a népről, mint alkotmányozó hatalomról beszél („das Volk als verfassunggebende Gewalt”), míg a mai német szakirodalom többnyire a nép alkotmányozó hatalmáról („die verfassunggebende Gewalt des Volkes”). A kettő nem teljesen ugyanaz, az első csak a nép által közvetlenül gyakorolt alkotmányozó hatalomra terjed ki, a második a képviselő útján gyakoroltra is. Ez az általánosítás azért is lehetséges és indokolt, mert 1814 után megjelent az Isten kegyelméből uralkodó monarcha alkotmányozó hatalmának a tana.

Az alkotmányozó hatalmat Schmitt úgy határozza meg, hogy az a politikai akarat, amelynek a hatalma vagy autoritása képes arra, hogy a saját politikai létezés fajáról és formájáról átfogó konkrét döntést (Gesamtentscheidung) hozzon, tehát a politikai egység létezését egészében meghatározza.^[59] Nem haszontalan, ha Schmittnek ezt a meghatározását összehasonlítjuk Böckenförde többek által elfogadott meghatározásával, amely szerint az alkotmányozó hatalom az a (politikai) erő és autoritás, amelyik abban a helyzetben van, hogy az alkotmányt normatív érvényességi igénytel létrehozza, hordozza és megszüntesse (hervorzubringen, zu tragen und aufzuheben).^[60] Ez Schmitt meghatározásától annyiban tér el, hogy nem a politikai döntéshozatalra alapozza az alkotmányozó hatalmat, hanem az alkotmány normatív érvényességi igényének a létrehozására. A két meghatározás különbségére maga Böckenförde hívja föl a figyelmet mondván, „az alkotmányozó hatalmat tehát legitimációs fogalomként fogjuk föl.”^[61] Tegyük hozzá: csak legitimációs fogalomként. Böckenförde „gyöngébb” megfogalmazása általános jelleggel igazolható, a döntésre alapozó Schmitt féle meghatározás általános érvényű igazolása kérdéses, legalább is nehezebb, mivel a nép kifejezett döntésére csak kivételes helyzetekben kerül sor, ami további kérdéseket vet föl, mindenekelőtt a hallgatóságos döntését. Ez azt jelzi, hogy a nép alkotmányozó hatalmának a megnyilvánulási formája szituációfüggő, amit az alaposabb elemzés során figyelembe kell venni – amit viszont Böckenförde is mellőz. Továbbá a legitimitás többnyire utólagos, a politikai döntésben viszont benne van a megbízás mozzanata, ami előre utal. Böckenförde álláspontja – úgy tűnik legalábbis – annyiban nem egyértelmű, hogy mi a viszony az alkotmányozó hatalom és az alkotmánytörvényt alkotó hatalom között.

Ha az alkotmányt jogi értelemben fogja föl, mint azt Böckenförde tanulmánya elején rögzíti, akkor a kettő megegyezik. Más megfogalmazásai viszont helyenként a kettő különbségére utalnak. A normatív igénytel való létrehozás a kettő

[59] I. m. 75–76.

[60] Vö. Böckenförde, 1991b, 90–11., 94. Ehhez lásd Petrétei, 2008, 124–137.

[61] Böckenförde, 1991b, 94.

azonosságát jelenti, a hordozás már nem, a legitimációs fogalom sem: ha a legitimálás azonos a létrehozással, akkor a legitimitás itt értelmetlen és fölösleges, a létrehozó hatalom ex definitione legitim. Nem azonos a kettő, ha a létrehozó alkotmánytörvényt alkotó hatalom legitimitására kérdezzük rá. Ebben az esetben az alkotmánytörvényt alkotó hatalom legitimitása az alkotmányozó hatalomtól ered, az alkotmányozó hatalom döntésében foglalt politikai és jogi elveknek való megfelelés függvénye. Böckenförde abban viszont megegyezik Schmitt-tel, hogy egy alkotmány csakis egy politikai hatalom döntésére vezethető vissza, azzal alapozható meg.

Visszatérve Schmitt alkotmányelméletének a bemutatására, az alkotmányozó hatalom sajátosságait a következők szerint foglalhatjuk össze:

(1) Tartalma pozitív kifejtés szerint: a pozitív értelemben vett alkotmánynak, mint alapvető politikai döntésnek a meghozatala; az alapvető politikai döntés meghozatala által tevékenykedik.^[62]

(2) Negatív, elhatárolások útján: nem normaalkotás, hanem döntés; nem alkotmánytörvény-alkotás; nem azonos az alkotmánymódosító hatáskörrel; különbözik az alkotmánymódosításra illetékes fórumoktól.^[63]

(3) Alanya vagy a nép vagy a monarcha; az elit mint alkotmányozó hatalom kérdését fölveti ugyan, de végül is mellőzi;^[64] ennek kritikájára az alkotmányváltozások kapcsán térek vissza.

(4) Létezése feltételezi az államnak mint politikai egységnek a létezését, sajátos alanyának, azaz a népnek vagy a legitim uralkodónak a létezését,^[65] továbbá gondolati előfeltételként az alkotmányozó hatalom tanát.^[66]

(5) Egzisztenciálisan létezik, ami azt jelenti, hogy hatalma vagy autoritása létében rejlik;^[67] az „akarat” szó jelöli ennek az érvényességi alapnak a lényegében egzisztenciális jellegét (das wesentlich Existenzielle) – ellentétben minden normatív vagy absztrakt helyességtől való függőségtől,^[68] az alkotmányozó hatalom nem igényel semmiféle igazolást valamilyen erkölcsi vagy jog(ász)i norma alapján, hanem a politikai létezésben van az értelme;^[69] amiből az következik, hogy a legitimitás nem szükségszerű kritériuma az alkotmányozó hatalomnak.^[70]

(6) Létezése permanens,^[71] nem szűnik meg az alkotmánytörvény kibocsátásával.^[72]

(7) Jogilag kötetlen; jogilag nem szabályozott; jogilag nincs eljáráshoz kötve;

[62] Vö. Schmitt: *Verfassungslehre*, 1928a, 91.

[63] Vö. i. m. 91., 98., 105.

[64] Vö. i. m. 78.

[65] Vö. i. m. 50.

[66] Vö. i. m. 49.

[67] Vö. i. m. 9.

[68] Vö. i. m. 76.

[69] Vö. i. m. 87.

[70] Meg kell jegyezni, hogy ezzel ellentétes megállapításai is vannak, ezekre a legitimitás kapcsán utalok még; továbbá az előbbieket szerint ez is problematikus.

[71] Vö. i. m. 91.

[72] Vö. i. m. 77.

megállapodások nem kötik.^[73]

(8) Elidegeníthetetlen és átruházhatatlan.^[74]

(9) Egységes és oszthatatlan; nem „hatalmi ág”.^[75]

(10) Az alkotmányozó hatalomból az alkotmánynak egy megváltoztathatatlan minimuma következik.^[76]

A népnek mint alkotmányozó hatalomnak még további sajátosságai Schmitt szerint a következők:

(1) Alanya a nép.

(2) A nép mint alkotmányozó hatalom előfeltételezi a népet mint politikai tényezőt és mint politikai egységet; saját politikai egzisztenciájának tudatosodásával nemzetté vált népet, francia terminológiával a nemzetet mint politikailag megszervezett népet.^[77]

(3) A népet mint az alkotmányozó hatalom hordozóját nem lehet fölösztatni – és tegyük hozzá: leváltani sem (Brecht) –, ameddig létezik és továbbra is fenn akar állni, életereje és energiája kimeríthetetlen, és mindig képes arra, hogy politikai létezése számára új formákat találjon.^[78]

(4) Minden alkotmánytörvényi eljárás előtt és fölött áll; sem alkotmánytörvény, de még alkotmány sem tud alkotmányozó hatalmat juttatni és működésének formáját előírni.^[79]

(5) A nép alkotmányozó akarata közvetlen akarata; a népakarat közvetlenségéhez tartozik, hogy független minden előírt procedúrától.^[80]

(6) A nép mint alkotmányozó hatalom valamilyen fölismerhető kifejezés révén nyilvánul meg; ebből sajátos problémák adódnak.^[81]

(7) A nép mint az alkotmányozó hatalom hordozója nem szilárd, szervezett fórum, nem magisztrátus és a demokráciában sem illetékes hatóság.^[82]

(8) Gyöngesége abban rejlik, hogy a népnek a politikai formának és szervezetének az alapkérdéseiről anélkül kell (sollen) döntenie, hogy megformázná magát és szervezett lenne; ezért akaratnyilvánításai könnyen félreérthetőek, félremagyarázhatóak vagy meghamisíthatóak.^[83]

(9) A nép alkotmányozó akarata mindig csak egy alapvető igenben vagy nemben nyilvánul meg, és ezáltal azt a politikai döntést hozza meg, amelyik az alkotmány tartalmát képezi; a nép mindig csak igent vagy nemet tud mondani, és igenje vagy nemje annál egyszerűbb és elementárisabb, minél inkább alapvető döntésről van

[73] Vö. i. m. 82., 90., 69.

[74] Vö. i. m. 91-92.

[75] Vö. i. m. 77.

[76] Vö. i. m. 92.

[77] Vö. i. m. 50.

[78] Vö. i. m. 83.

[79] Vö. i. m. 84.

[80] Vö. i. m. 83-84.

[81] Vö. i. m. 82-83.

[82] Vö. i. m. 83.

[83] Vö. i. m. 83.

szó; békés időszakokban az ilyen megnyilvánulások ritkák és fölöslegesek; kritikus időszakokban az csak mint tagadás világos, a pozitív akarat nem annyira biztos.^[84]

(10) A nép által a maga közvetlenségében meghozott politikai döntés további részletezése és megszövegezése valamilyen szervezetet, eljárást igényel, amire nézve a modern demokrácia bizonyos gyakorlatokat és szokásokat fejlesztett ki.^[85]

(11) A titkos szavazás problematikus forma, abszolutizálása antidemokratikus tévedés;^[86] Itt Schmitt érvelésének a lényege, hogy a demokrácia a közvélemény uralma, az a titkos szavazással nem jön létre, tehát a titkos szavazás nem demokratikus.^[87]

(12) A nép közvetlen akaratnyilvánításának természetes formája az összegyűlt tömeg egyetértő vagy elutasító közfelkiáltása, az akklamáció.^[88]

(13) A nép alkotmányozó hatalma nem azonos az alkotmánytörvényben szabályozott közvetlen demokratikus formákkal, azoktól minőségileg különbözik.^[89]

Legitimitás. Az alkotmány legitimitásának a tárgyalása Schmittnél eléggé ellentmondásos. Előjáróban leszögezi, hogy „egy alkotmány legitim, ha nem csak mint tényleges állapot, hanem mint jogszerű rend is elfogadott, ha az alkotmányozó hatalom (Gewalt) hatalma (Macht) és autoritása, amelynek a döntésén nyugszik, elismert.”^[90] Eszerint a legitimitás nem azonos a puszta ténylegességgel. Ennek ellentmondva viszont úgy folytatja, hogy az alkotmányozó hatalom „nem igényel semmiféle igazolást valamilyen erkölcsi vagy jog(ász)i norma alapján, hanem a politikai létezésben van az értelme. Egy norma itt nem lenne képes arra, hogy valamit megalapozzon. A politikai létezés különös fájának nincs szüksége arra, hogy legitimálja magát, és erre nem is képes (braucht und kann sich nicht legitimieren)”^[91]. Tehát nincs rá szükség, csak történeti okokból lehet róla beszélni, a demokratikus legitimitást a legkülönbözőbb alkotmányoknak oda lehet ítélni.^[92] Lekicsinylő megjegyzései ellenére részletesen tárgyalja az alkotmányozó hatalom két fajtáját, és azt a dinasztikus és a demokratikus legitimitás különbségére alapozza.^[93] Ez első pillantásra ellentmondani látszik annak a megállapításának, miszerint az alkotmányozó hatalom tana a nép alkotmányozó hatalmának az elméleteként jelent meg. Az ellentmondás azért látszólagos, mert a nép alkotmányozó hatalmának elmélete előbb jelent meg ugyan, de arra való reakcióként 1814 után megfogalmazódott az Isten kegyelméből való szuverén monarcha tana,^[94] ami az uralkodó alkotmányozó hatalmát is magában foglalta. Alapvető hiányossága viszont Schmitt ez irányú fejtegetéseinek, hogy a demokra-

[84] Vö. i. m. 84.

[85] Vö. i. m. 84. A jelzett „gyakorlatok és szokások” részletes leírásához lásd i. m. 85–87.

[86] Vö. i. m. 83.

[87] Vö. i. m. 84.

[88] Vö. i. m. 83.

[89] Vö. i. m. 98.

[90] Vö. i. m. 87.

[91] Vö. i. m. 87.

[92] Vö. i. m. 87., 88., 91.

[93] Vö. i. m. 87., 90.

[94] Ehhez részletesen lásd Heller, 1926, 26–33.

tikus legitimitás kérdését is csak általánosságban tárgyalja. Csupán annyit mond, hogy „ahol a maiestas populi demokratikus szempontja uralkodik, ott az alkotmány érvényessége a nép akaratán nyugszik... a demokratikus legitimitás azon a gondolaton nyugszik, hogy az állam a nép politikai egysége... a demokratikus legitimitás elve szerint az állami létezés fajtát és formáját a nép szabad akarata határozza meg.”^[95] Schmitt mellőzi a demokratikus legitimitás részleteit, nevezetesen a közvetítések fontosságát, vagyis hogy a demokratikus legitimitás esetében különösen fontos és további elemzést igényel a képviselő legitimitása. Ennek az itt hiányzó további elemzésnek az lehet a kiindulópontja, hogy ezek a közvetítések erősen függenek az alkotmányozási szituációtól. Ebből a szempontból viszont nagyon is gyümölcsözőnek tartom az alkotmányváltozások Schmitt által kifejtett tipológiáját.

Alkotmányváltozás. Az alkotmányváltozások tipológiája során Schmitt öt esetet különböztet meg, ezek két nagyobb csoportba sorolhatóak:

(1) Az alkotmány szövegének, azaz az alkotmánytörvénynek a változását eredményező alkotmányváltozások.

(2) Az alkotmány szövegét, azaz az alkotmánytörvényt nem érintő, az alkotmányos gyakorlat és értelmezés által előidézett alkotmányváltozások.

Az első csoporton belül Schmitt az alkotmánymegsemmisítést, az alkotmányváltást vagy megszüntetést és az alkotmánymódosítást különbözteti meg. Az alkotmánymegsemmisítés (*Verfassungsvernichtung*) a fennálló alkotmány (és nem pusztán egy vagy több alkotmánytörvény) fölszámolása az annak alapjául szolgáló alkotmányozó hatalom fölszámolásával együtt.^[96] Schmitt szerint az alkotmányozó hatalom soha nincs kötve eljárási szabályokhoz. Ez a megállapítás a forradalmi alkotmányozás esetében nyilvánvaló és vitathatatlan. Tegyük viszont hozzá, az ancien regime eljárási szabályainak a betartása nem szünteti meg az alkotmányozás forradalmi jellegét és az új alkotmányozó hatalom létrejöttét, mint például az 1848. áprilisi törvények, a Német Birodalom 1871-ben történő alapítása, valamint az 1989-es magyar rendszerváltozás esetén.

Az alkotmánymegsemmisítés az alkotmány lényegének, identitásképző elemének a fölszámolását is jelenti. Ezt az esetet Kelsen, és a közfelfogás is, forradalmi úton létrejött alkotmánynak nevezi. A *conditio per quam* itt az új alkotmányozó hatalom létrejötte. Kérdés az, hogy ennek a hatalomnak melyek a kritériumai. A köznapi vagy politikai értelemben vett forradalmak – mint az angol forradalom, az Egyesült Államok alapítása, a francia forradalom, az 1917-es orosz forradalom, vagy 1918–1919-es német forradalom esetében – ez nyilvánvalóan az alkotmányozó gyűlések, illetve kongresszusok léte és cselekvése. Kérdéses lehet a békés rendszerváltások, az ún. bársonyos forradalmak esete, mert itt a régi alkotmányozó hatalom képviselői fogadták el formailag az új alkotmánytörvényt, de ők már csak a réginek olyan képviselői voltak, akik mögül eltűnt a korábbiakban

[95] Schmitt: *Verfassungslehre*, 1928a, 88., 90.

[96] *Vö. i. m.* 100.

képviselt tényleges alkotmányozó hatalom, megszűnt a kommunista párt alkotmányban is rögzített vezető szerepe és az új alkotmányozó hatalom képviselőjének (kerekasztal) döntéseit foglalták normákba. Ezért álláspontom szerint az alkotmányozó hatalom szempontjából a békés rendszerváltások is ebbe a csoportba tartoznak. Kérdéses lehet még, hogy egy alkotmánymódosító többséget elérő választási győzelem, például egy „fülkeforradalom” esetén beszélhetünk-e új alkotmányozó hatalomról. Álláspontom szerint nem, az új alkotmányozó hatalomnak más, forradalmi jellegű legitimitásra van szüksége, ami ezekben az esetekben hiányzik. Ezt mutatja az is, hogy az új alkotmánytörvényt alkotó hatalom képviselői a hatályos alkotmányra tettek esküt valamilyen Labdaházi Eskü helyett. Az alkotmánymegsemmisítésnek és a forradalmi legitimitásnak, valamint az azon alapuló alkotmányozó hatalomnak jellemzője és feltétele a régi rend és alkotmány határozott és egyértelmű többségi elutasítása, továbbá a jövőt illetően egyetértés néhány nagyon általános politikai elv tekintetében. Ennek az a következménye, hogy az új alkotmányozó hatalomnak alig vannak politikai kötöttségei, eltérően az alkotmányváltástól.

Ez az eltérő legitimitás, helyesebben legitimitás-igény viszont azt jelenti, hogy Schmitt dinasztikus/demokratikus dichotómiáját ki kell egészíteni az elitista vagy arisztokratikus legitimitással és alkotmányozó hatalommal, aminek az alap gondolata, hivatkozási alapja a nép érdekében, de nem a nép által folytatott politika és ennek megfelelő alkotmányozás. Ebbe a körbe tartozik mindenekelőtt az élcsapat típusú legitimitás-igény, különösen a bolsevik, de a jakobinus is, és még további történeti példákat lehetne találni. Heller alapján ide sorolható a felvilágosult abszolútizmus néhány esete is, például Nagy Frigyes vagy a bonapartizmus.^[97] Tekintettel arra, hogy az elit a nép érdekében hivatkozik, elmosódott a határ a demokratikus és az elitista legitimitás között, attól függően, hogy az elit mennyiben tekinthető a nép alkotmányozó hatalma képviselőjének, és mennyiben az alkotmányozó hatalom kisajátítójának. A tényleges folyamatok kontinuum jellege, elitista és demokratikus mozzanatok egymásmellettsége, a határok elmosódottsága nem releváns érv a fogalmi elhatárolással szemben. A népszavazás lehetőségének korlátozása mindenképpen elitista mozzanat, de az egy határig még a demokrácián belül marad, egy határon túl viszont az alkotmányozó hatalom elitista kisajátítását jelenti. 1989-ben a korábban elitista legitimitás-igénnyel föllépő, és egy időben ilyen legitimitással ténylegesen is rendelkező, de ezt 1989-re elvesztő alkotmányozó hatalmat leváltotta a nép alkotmányozó hatalma. Schmittnek az alkotmányozó hatalom permanenciájára vonatkozó, már idézett tétele alapján mondhatjuk, hogy ez az alkotmányozó hatalom máig megmaradt.

Ez a példa azt is mutatja, hogy alkotmánymegsemmisítés esetében a nép alkotmányozó hatalmának két iránya, vonatkozása van: egyfelől a régi politikai hata-

[97] Heller, 1934, 172, 174.

lom megdöntése és ezzel a régi alkotmányozó hatalom megsemmisítése, másfelől az új alkotmányozó hatalom statuálása, politikai és jogi elveinek a deklarálása.

Tanulságos lenne az 1944–1949 közötti magyar történelem elemzése ezekkel a Schmitt-től származó kategóriákkal. Mondhatjuk-e vajon azt, hogy 1944–1945-ben a nép alkotmányozó hatalma megsemmisítette a régi alkotmányozó hatalmat,^[98] és felhatalmazást adott egy demokratikus alkotmánytörvény megalkotására, ami az 1946-os ún. kis alkotmányban meg is valósult. A későbbiekben azonban ezt az alkotmánytörvényhozó hatalmat fokozatosan kisajátította a Kommunista Párt, azt a fölhatalmazással ellentétesen, tehát illegitim módon gyakorolta, mint azt különösen az 1947-es választójogi törvény és az 1949-es választások tanúsítják, és végül az alkotmányozó hatalmat is megszerezte. Ha tehát elfogadjuk Schmitt kategóriáit, akkor alappal lehet érvelni amellett, hogy Magyarországon 1944–1990 között három alkotmánymegsemmisítésre került sor: 1944–1945-ben a konzervatív arisztokratikus alkotmányozó hatalmat leváltotta a nép alkotmányozó hatalma, majd azt 1949-ben a Kommunista Párt elitista alkotmányozó hatalma, végül 1989–1990-ben ezt ismét leváltotta a nép alkotmányozó hatalma. Ezzel a gondolatmenettel szemben fölvethető, hogy az alkotmányozó hatalom föltételezi a kartális alkotmányt és viszont. Ez így igaz, de itt is egy hasonló esettel állunk szemben, mint a restauráció monarchikus alkotmányozó hatalma esetében.

További, itt nem részletezhető probléma az alkotmánymegsemmisítés hatása a jogrend egészére, az a kérdés, hogy a politikai diszkontinuitás hogyan érinti a jogrendszer kontinuitását. Ennek legfontosabb változatai: (a) totális diszkontinuitás, mint 1917-ben Oroszországban; (b) formai diszkontinuitás, amikor a jogforrási hierarchia nem érvényes; (c) a jogalkalmazói mérlegeléstől függő tartalmi diszkontinuitás és nem-alkalmazás; (d) a diszkontinuitás jogállami alkotmánybírói megítélése. A diktatúrák és autokratikus rendszerek jogának kettőssége miatt szerintem ez az utóbbi a legjobb megoldás.

Az alkotmányváltás vagy megszüntetés, hatályon kívül helyezés (*Verfassungsbeseitigung*, *Vefassungswechsel*) a fennálló alkotmány fölszámolása az alkotmányozó hatalom fönmaradása mellett.^[99] Itt a *conditio per quam* az jelenti, hogy a változatlan alkotmányozó hatalom új, a korábitól lényegesen eltérő alapvető politikai döntést hoz és ennek következtében az alkotmányozó törvényhozásra más képviselőt bíz meg. A nép, mint alkotmányozó hatalom döntésének azonban ebben az esetben is „valamilyen fölismerhető kifejezés révén” meg kell nyilvánulnia. Schmitt erre példaként részletezés nélkül az 1848, 1851, 1852 és 1870 évi francia alkotmányváltozásokat említi. Ezek azonban politikai tartalmukat, minőségüket tekintve eltérő példák, bár formailag összeköti őket a népszavazással való jóváhagyás francia hagyománya. Jó példa lehet viszont az alkotmányváltásra az 1958-as francia alkotmányozás.^[100] Itt a nép alapvető politikai döntése

[98] Vö. Bibó, 1986a, 50–57.

[99] Vö. Schmitt, i. m. 100.

[100] Johancsik, 2007, 148–162.

egyértelműen tartalmazta a kormányozhatatlanná, kormányzásra alkalmatlanná vált IV. Köztársaság leváltását, az algériai háború valamilyen módon történő befejezésére irányuló igényt és a demokrácia megőrzésének a követelményét. Ezekre alapozva lépett föl De Gaulle az új alkotmány igényével, elképzelései beszédei révén lényeges tartalmukban ismertek voltak. Az alkotmányváltás esetében az alkotmánytörvényalkotás politikai kötöttségei erősek, az alkotmányváltás legitimitásának megítélésénél fontos szempont, hogy az alkotmánytörvényt alkotó hatalom megválasztása során az alkotmányváltás szükségessége, iránya mennyiben vált a nyilvános vita részévé. Schmitt szerint az alkotmányozó hatalmat eljárási szabályok ilyen esetben sem kötik. Ezzel az alapvető politikai döntés tekintetében egyet is lehet érteni, de ebből nem következik, hogy az alkotmányszövegező hatalmat se kötnék eljárások. Megfelelő eljárás nélkül ugyanis alkotmánytörvényt nem lehet hozni, a kérdés csak az lehet, hogy ez milyen eljárásban történjék. A demokrácia megőrzésének a követelménye azt jelenti, hogy a korábbi demokratikus eljárási szabályok mellett a következő vélelem szól: azokat mindaddig be kell tartani, amíg az alkotmánytörvényt alkotó hatalom változatlan marad. Ezt a vélelmet a demokratikus legitimitásigény indokolja. Egy alkotmányozó gyűlés összehívásával ez a követelmény megszűnik.

Az alkotmánymódosítás vagy alkotmányrevízió (Verfassungsänderung) az eddig hatályos alkotmánytörvény egyes rendelkezéseinek a megváltoztatása, ide tartozik az egyes rendelkezések hatályon kívül helyezése (Beseitigung) és újak felvétele is.^[101] Az alkotmánymódosítás kifejezés pontatlan – mondja Schmitt –, mert nem az alkotmánynak, hanem egyes alkotmánytörvényi rendelkezéseknek a megváltoztatásáról van szó, de a bevett szóhasználat miatt megtartjuk.

Az előzőekből következik, hogy az alkotmánytörvénynek, az alkotmány szövegének minden olyan megváltoztatása ebbe a körbe tartozik, amelyik nem sorolható be az előbbi két esetbe. Az is az előzőekből következik, hogy ennek mind tartalmilag, mind eljárás tekintetében korlátai vannak. Tartalmilag ez azt jelenti, hogy alkotmánymódosítás útján az alkotmány lényegét kifejező alkotmánytörvényi rendelkezések nem változtathatók meg és azoknak ellentmondó vagy azokat kiüresítő rendelkezések sem hozhatók. Ebből következik az alkotmányellenes alkotmánymódosításnak, mint politikai realitásnak és mint jogi ténynek a lehetősége és annak jogi tilalma.

Schmitt az alkotmánymódosításoknak két fajtáját különbözteti meg: (a) az alkotmányt figyelmen kívül hagyó (verfassungsmißachtende) módosítások, amelyek az alkotmánytörvényben előírt módosítási eljárást nem tartják be; (b) alkotmánymódosítások az előírt eljárás szerint (verfassungsgachtende), amely a tulajdonképpeni értelemben vett alkotmányrevízió.

A magam részéről ezt a megkülönböztetést formálisnak és iskolásnak tartom, de főleg az a problematikus, hogy az előírásokkal ellentétes alkotmányváltoztatást is ide sorolja. Ez ugyanis jogi értelemben nem tekinthető alkotmánymódosításnak,

[101] Schmitt, i. m. uo.

ezért nézetem szerint az inkább az alkotmánytörés egyik esetét képezi. Itt egyébként az elméleti kérdés az, hogy ezek közül a megkülönböztetések közül melyek kategoriális jelentőségűek, azaz olyan mértékben sajátosak, hogy önálló kategóriával való megjelölésük a további tudományos elemzés szempontjából indokolt.

Az alkotmányváltás és az alkotmánymódosítás különbségéből következik egyfelől, hogy azok különböző fórumok hatáskörébe tartoznak, továbbá ezeket a hatásköröket a lehetőségekhez képest pontosan meg kell határozni. Kiinduló gondolatként Schmitt leszögezi: „az alkotmánymódosító hatáskör egy szabályozott és körülhatárolt feladatkör értelmében véve nem normális hatáskör, mert az alkotmánytörvények megváltoztatása nem olyan normális állami funkció, mint a törvényhozás, bíraskodás vagy a közigazgatás, hanem rendkívüli hatáskör.” Félreértelmezéseket elkerülendő hangsúlyozzuk: a „nem normális” a funkcióra vonatkozik és nem a szabályozás terjedelmére. „Éppen ezért nem valami korlátlan hatáskör, mert minden alkotmánytörvényileg megállapított hatáskör korlátozott és ebben az értelemben valódi hatáskör. Az alkotmánytörvényi szabályozás keretében nem lehet semmilyen korlátlan hatáskör. Egy »kompetencia-kompetencia« sem lehet korlátlan.”^[102] Itt arról van szó, hogy minden jogi értelemben vett hatáskör (Kompetenz), amit itt Schmitt a kompetencia kifejezés többértelműsége miatt valódi kompetenciának, hatáskörnek nevez, fogalmából eredően korlátozott, ebben különbözik a felhatalmazástól, amelyik lehet korlátozott és korlátlan, eltekintve a *nemo plus iuris elv*ből fakadó korlátoktól.

Az alkotmánymódosító hatáskör korlátai az alkotmánymódosítás helyesen fölfogott fogalmából adódnak. Az az alkotmánytörvénnyel megállapított hatáskör, hogy az alkotmányt módosítsák, azt jelenti, egy vagy több alkotmánytörvényi rendelkezést más alkotmánytörvényi szabályozással pótolni lehet, de csak azzal a feltétellel, hogy az alkotmánynak, mint egésznek az identitása és kontinuitása megőrződik.^[103] Az alkotmánymódosító hatáskör tehát csak azt tartalmazza, hogy az alkotmány megőrzése mellett az alkotmánytörvényi rendelkezésekben módosításokat, kiegészítéseket vagy törléseket foganatosítsanak, de nem terjed ki sem egy új alkotmány megalkotására, sem magának az alkotmánymódosító hatáskörnek a megváltoztatására.

A továbbiakban „az alkotmánymódosítás helyesen fölfogott fogalmát” elhatároló tagadások útján a következőképpen pontosítja: (a) Az alkotmánymódosítás nem alkotmánymegsemmisítés.^[104] (b) Az alkotmánymódosítás nem alkotmányváltás, mivel az alkotmányváltáshoz az alkotmányozó hatalom új politikai döntésére van szükség; ezért a weimari alkotmány 76. § szerint nem változtatható meg a demokratikus választójog, a föderális berendezkedés, a birodalmi elnök jogállása; ezek mint alapvető politikai döntések a nép alkotmányozó hatalmának az ügyei, és nem az alkotmánytörvény módosítására illetékes fórumokra tartoznak. (c) Az alkotmánymódosítás nem alkotmánytörés (*Durchbrechung*).^[105]

[102] I. m. 102.

[103] Vö. i. m. 103.

[104] Uo.

[105] I. m. 106.

(d) Az alkotmánymódosítás nem alkotmányfölfüggesztés.^[106] A két utóbbi elhatárolásnak ma csekély a jelentősége és az az alkotmányozó hatalom szempontjából nem releváns, ezért annak a részletezését mellőzöm. Ez a két pont a weimari alkotmány 48. § értelmezése szempontjából volt jelentős.^[107]

Schmitt fölhívja a figyelmet arra, hogy az alkotmánymódosító hatáskör korlátait az alkotmányelméletben eddig alig tárgyalták. Figyelemreméltó kivételként említi Marbury cikkét a *Harvard Law Review* 1919/20-as évfolyamából, amelyben a szerző joggal állítja, hogy az alkotmányt módosító és kiegészítő hatáskör nem lehet korlátlan. A cikk gyakorlati célja a szesztilalom alkotmányellenességének a megalapozása volt, ami nem járt ugyan sikerrel, de az alapgondolat – hogy az alkotmány által megállapított alkotmánymódosító hatáskör elvileg korlátozott, hogy az alkotmányt magát érintetlenül kell hagyni, és hogy az Amendment hatáskörrel való visszaélés, ha közönséges törvényeket Amendment eljárással bocsátanak ki – Schmitt szerint mindenképpen helyes, és előbb vagy utóbb meg fog mutatkozni gyakorlati jelentősége is.^[108]

Ebből az következik, hogy az alkotmánymódosító hatáskörnek két vonatkozásban vannak korlátai: az egyik a hatáskörtúllépés tilalma, a másik a hatáskörrel való visszaélés tilalma. A hatáskörtúllépés tilalma azt jelenti, hogy az alkotmánytörvény módosítása során nem sérülhet az alkotmánynak mint egésznek az identitása és kontinuitása, s hogy az alkotmánytörvényben rögzített alapvető normák nem változtathatók meg. A hatáskörrel való visszaélés tipikus formája az, amikor egy olyan rendelkezést, amelynek alkotmánytörvénybe foglalása a tartalma alapján nem indokolt, pusztán a megnehezített megváltoztathatóság érdekében foglalnak bele az alkotmánytörvénybe. Álláspontom szerint egy ilyen „bebetonozás” mint joggal való visszaélés a kormányozhatóság sérelme miatt tartalmától függően akár alkotmányellenes is lehet.^[109]

4. Kritikai pozíciók

A *Verfassungslehre* által kifejtett és érintett alkotmányjogi és államelméleti kérdések közül ma – és Schmitt elmélete szempontjából is – az alkotmány (az ún. pozitív alkotmány fogalom) és az alkotmánytörvény, valamint ehhez kapcsolódóan az alkotmányozó hatalom és az alkotmánytörvényt alkotó hatalom megkülönböztetése az alapvető elméleti kérdés. Az ebben a kérdésben való állásfoglalástól függ ugyanis az alkotmánymódosítás határainak és az alkotmányellenes

[106] Vö. i. m. 106., 109.

[107] Vö. Szilágyi, 2013, 137–157.

[108] Vö. Schmitt, i. m. 106.

[109] Ehhez lásd Jakab – Sonneveldt, 2013, 143–145. A könyv első részének lezárásaként Schmitt még két, az alkotmányfogalomhoz kapcsolódó kérdést tárgyal. Egyrészt az alkotmányjogi viták fogalmát, amelynek az alkotmánybíráskodás és a weimari alkotmány 48. §-a értelmezésének a szempontjából volt jelentősége, másrészt az alkotmány büntetőjogi védelmének a határait.

alkotmánymódosítás lehetőségének a megítélése is. Ez utóbbi alkotmányjogi kérdés, az alkotmányozó hatalom és az alkotmánytörvényt alkotó hatalom mögöttes meghúzó problémája viszont államelméleti. Az első kérdés aktualitása szerintem nyilvánvaló,^[110] az államelméleti aktualitást pedig az alapozza meg, hogy az alkotmányjogi érvelésekben az említett mögöttes fogalmakat eltérő értelemben használják, illetőleg azoknak az értelmét még a saját gondolatmenet szempontjából sem tisztázzák. Ezeknek a fogalmaknak a tisztázása tehát szükséges, ami viszont par excellence államelméleti feladat.

Én Schmitt megkülönböztetéseit gyümölcsözőnek tartom, de kifejtése, egyes megfogalmazásai nem problémamentesek: egyrészt a döntés és norma szembeállítására miatt, másrészt mert megfogalmazásai nem eléggé egyértelműek. Ez az alapvető megkülönböztetés ugyanis Schmittnél hol a döntés és a norma, hol a lényeges és eshetőleges, illetve a szubsztanciális és esetleges alkotmányos normák különbségét fejezi ki. Annak érdekében, hogy megalapozottabban tudjunk állást foglalni abban a kérdésben, hogy Schmitt alkotmányelméletéből mi az, ami továbbgondolásra érdemes, és mi az, ami nem, indokolt a vele szemben megfogalmazott kritikák áttekintése. Ezen korabeli kritikák közül nézetem szerint Hermann Helleré a leginkább tanulságos, ezért célszerűnek tartom arra röviden utalni.

Heller államelméletének általános jellemzője, hogy egyaránt bírálja Kelsen normativizmusát és Schmitt decizionizmusát. Heller álláspontját röviden a következőképpen foglalhatjuk össze: Kelsennel szemben azt hangsúlyozta, hogy nincs norma és normativitás, azaz jogalkotó és jogalkalmazó döntések nélkül; Schmitttel szemben pedig azt, hogy a döntés norma és normativitás nélkül nem hatásos, tehát nem valódi döntés. Ennek az álláspontnak a jogelméleti lényege a döntés és a norma összetartozása és elválaszthatatlansága.^[111]

Ennek a kritikának a jogelméleti alapja és megerősítő tanulsága, hogy az alkotmányozásnál, mint minden más hasonló esetben, meg kell különböztetni az adott tevékenységi komplexus egyes elemeit, mindenekelőtt a tevékenység alanyát, a tevékenység tartalmát és az eredményeként létrejövő objektivációt, de ezeket nem szabad elszakítani, elszigetelni egymástól. Esetünkben ez különösen három elem, helyesebben mozzanat, az alkotmányozó hatalom – alkotmányozás, mint döntés meghatározott tárgyakra – jogi értelemben vett alkotmány viszonyára vonatkozik.

[110] Ehhez lásd a magyar Alkotmánybíróság 61/2001, 45/2012, 12/2013. sz. és 22/2016. sz. határozatait, valamint az ahhoz kapcsolódó szakirodalmat. Vö. Petrétei, 2014, 49–68.; Bragyova-Gárdos-Orosz, 2016, 35–63.) A magyar Alkotmánybíróság 22/2016. sz. ún. alkotmányos identitás határozatában a német BVerfG. judikatúrájára támaszkodott, az pedig az alkotmányos identitás védelmét a német GG 79. § (3) bekezdésébe foglalt ún. örökkévalósági klauzúrára alapozta, aminek az elméleti alapját Carl Schmitt alkotmánytana, az alkotmányozó és az alkotmánymódosító hatalom elválasztása képezi. „A német alkotmányos identitás tehát az alkotmányozó, az alkotmánymódosító és a törvényhozó hatalom megosztásán nyugszik.” (Drinóczi, 2017, 11. jegyzet. A kérdéshez még lásd Drinóczi, 2016.) Ebből persze az alkotmányellenes alkotmánymódosítás alkotmányjogi tényállása illetőleg tilalma következik.

[111] Ehhez részletesen lásd Heller, 1934, 253., 255., 264/265., 274., 276–278.; Szilágyi, 2013a. Magyarul bővebben lásd Szilágyi, 2013a, 93–136., a vonatkozó rész 116–128.

Genetikusan és kronológiailag, azaz egy leszűkített időintervallumot vizsgálva az alkotmányozó hatalomnak és az alkotmányozásnak van prioritása, ontológiailag és hosszabb történelmi időszakot tekintve azonban az egyes mozzanatok kölcsönhatása, kölcsönhatásos differenciálódása érvényesül: a múltbeli objektivációk és azok jövőbeli lehetőségei befolyásolják magát a tevékenységet, továbbá az objektivációk differenciálódása differenciálja a tevékenységet és viszont. Strukturális és genetikus kérdések összefüggenek egymással, elméletileg is és jogpolitikailag, de lege ferenda is. Itt is érvényesül a valóságos kauzális folyamatok és az alapvető vagy elsődleges megismerési folyamatok fordított irányultsága: a rögzített objektivációkból könnyebb és célszerűbb is kiindulni, mint az elmosódottabb tevékenységekből. Schmitt is így járt el, amikor elemzését a különböző alkotmányfogalmakkal kezdte.

Álláspontom szerint analitikailag az alkotmányozás és törvényhozás folyamatában a lehetséges ügödöntő fórumként megjelenő politikai hatalmi tényezők négy szintjének a megkülönböztetése indokolt, úgymint alkotmányozó hatalom, alkotmánytörvényhozó hatalom (vagy inkább: alkotmánytörvényt alkotó hatalom), alkotmánymódosító hatalom és törvényhozó hatalom, mint az alkotmányt konkretizáló és végrehajtó hatalom. Mind a négy szint esetében szorosan összetartozik a döntést hozó fórum, annak legitimitása és korlátlan vagy korlátozott felhatalmazottsága, a hatáskörök gyakorlása, azaz a döntés mint alternatív lehetőségek közötti választás, valamint a döntés tartalmának vagy eredményének a kihirdetése, pozitíválása, kötelezővé nyilvánítása és normativitásának a biztosítása. Ez utóbbiak a fórum kötöttségeinek és a döntés általánosságának a függvényében értelemszerűen különbözőképpen alakulnak, de ezek az összefüggések ilyen általános megfogalmazásban általános érvénnyel rögzíthetőek. Ehhez még annyit fűznék hozzá, hogy tendencia jelleggel még egy olyan összefüggés is megállapítható, hogy a hatáskör tartós nem-gyakorlása magának a hatáskörnek a desuetudo-ját is eredményezheti. Ezt szerintem Schmitt permanencia tézisének is figyelembe kell venni.

Schmitt elemzéséből az a további következtetés is levonandó, hogy a döntés és norma decizionista elszakítása nem tartható, de a lényeges és eshetőleges döntések és normák megkülönböztetése továbbgondolandó.

Ebből több dolog is következik. Az észszerű jogi értelemben – helyesebben talán jogforrástani értelemben – vett, Schmitt terminológiájával relatív alkotmány csak a lényeges elemeket tartalmazza, de azokat maradéktalanul. Ne legyen benne „abszint” és szesztilalom és ne legyen alkotmányos válság veszélyével járó hiányos szabályozás. Az alkotmány oda nem illő elemekkel való földuzzasztása ugyanis föllazítja az alkotmány koherenciáját. De hogy mi a lényeges, az függ a végső értékálláspontoktól, a konkrét helyzettől, mint azt a rendszerváltások utáni restaurációellenes intézkedések mutatják, valamint a politikai-jogi kultúra mindenkori állapotától. Annyit Schmitt példái alapján meg lehet állapítani, hogy rendkívüli helyzetek, rendszerváltások, forradalmak esetén, amikor nyíltan alapvető politikai kérdésekről van szó, a lényeges és az esetleges megkülönböztetése sokkal könnyebb, mint konszolidáltabb, békés viszonyok között, amikor a politikai kérdések inkább jogi-jogászai formában jelennek meg, és ettől nem függet-

lenül nagyobb lehetőség nyílik az öncélú pártpolitikai törekvések alkotmányba foglalására. A pártpolitikai törekvések minősége („arcátlansága”) és terjedelme szintén a politikai kultúra állapotától, a bizalom hagyományának az erejétől függ. Az egészen bizonyos, hogy a partikuláris pártpolitikai törekvések az alkotmányozás folyamatából nem zárhatóak ki, de minimalizálhatóak, pontosabban egy elviselhetőségi szintre szoríthatóak vissza. Az a tény, hogy nehéz annak megállapítása, mi tekinthető lényegesnek az alkotmánytörvény tartalma szerint, nem jelenti a kérdés irrelevanciáját és elméleti elemzésének a hiábavalóságát.

Ebből további következmény-kérdések adódnak. Ha elfogadjuk azt, hogy vannak az alkotmányozás szempontjából lényeges, kevésbé lényeges és lényegtelen normák, vagy de lege et constitutione ferenda szabályozandó kérdések, akkor ebből három követelmény adódik: (a) Állást kell foglalni a normák, illetőleg szabályozási kérdések jogforrási rendjét illetően, ami vagy az alkotmány, a minősített törvények és az egyszerű törvények, vagy pedig az alkotmány és a törvények közötti különbségtételt jelenti. (b) Állást kell foglalni az egyes jogforrások megalkotása alanyának, esetleg eljárásának meghatározását illetően. (c) Állást kell foglalni az egyes jogforrások megváltoztathatóságát illetően. Ez utóbbi szorosan összefügg az előzővel, de nem azonos vele; lehetséges bizonyos rendelkezések megváltoztathatóságának a határidő nélküli tilalma, mint a német Grundgesetz vagy az 1874. évi francia alkotmánymódosítás esetében, lehetséges átmeneti megváltoztathatatlanságának a rögzítése, ez történt az 1976-os portugál alkotmányban. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása vonatkozásában ismét tanulságosak lehetnek Schmitt vizsgálódásai.

A *Verfassungslehre* további rekonstrukciója során Schmitt államelméletének központi tételéből kell kiindulnunk, mely szerint a modern alkotmányok tartalmilag két fő részből, egy jogállami és egy politikai alkotórészből épülnek fel. Ennek megértéséhez nem szabad elfelejtenünk és szem elől tévesztenünk, hogy Schmitt gondolatmenetében az alkotmány az úgynevezett pozitív alkotmányfogalomnak felel meg, amely megteremti a kapcsolatot a *Verfassungslehre* I. és II-III. része között.

III. JOGÁLLAMI ALKOTÓRÉS Z

A jogállam egyes részleteivel foglalkozó elemzések^[112] a jogállami és a politikai elemek megkülönböztetése és összekapcsolása foglalja keretbe. Az identitás és

[112] A *Verfassungslehre* második nagy része ennek megfelelően „A modern alkotmány jogállami alkotórésze” címet viseli. Ezt a részt Schmitt öt szakaszra bontva tárgyalja: 12. § A polgári jogállam elemei; 13. § A jogállami törvényfogalom; 14. § Az alapjogok; 15. § A hatalmak megkülönböztetése (az úgynevezett megosztása) 16. § Polgári jogállam és politikai forma. Hensel szerint ez legfontosabb rész. „Itt a modern alkotmányokról van szó, mert a polgári jogállam államjogilag elsősorban alkotmányos állam, ami kialakulásának első időszakában uralkodó konstitucionalizmus elvére utal, a polgári jogállam és az alkotmányos állam szoros kapcsolatára. Schmitt törekvése, hogy az alkotmányjogi intézményben az alkotmánytörténeti ideológiát kimutassa, és világossá tegye: az eredeti ideológia kritikus mércéként is alkalmazható a mai politikai jogi intézmények merevsége, gyakran azok eltérései vonatkozásában is.” (Hensel, i. m.)

reprezentáció kérdéseit tárgyaló 16. § már a III. rész (A modern alkotmány politikai alkotórésze) megalapozását, bevezetését szolgálja.

Schmitt az előzőekben az alkotmány és az alkotmánytörvény megkülönböztetését emeli ki, elemzéséből azonban a kettő összefüggése is egyértelműen következik. Az a politikai döntés, amely nem vezet alkotmánytörvény megalkotásához, nem tekinthető alkotmányozó hatalomnak, csak arra irányuló kísérletnek; az a pozitív alkotmány, amelyik nem fejeződik ki alkotmánytörvényekben, nem lehet alkotmány. Ebből az következik, hogy minden modern alkotmánynak van egy politikai tartalmi eleme, mozzanata és egy jogi eleme, mozzanata. Schmitt ezt a megkülönböztetést két gondolatmenettel is megalapozza. Itt a megkülönböztetés a pozitív és a relatív alkotmányfogalom különbségéből következik, később ezt a jogállam sajátosságaival is alátámasztja.

A pozitív alkotmányfogalomnak, mint alapvető és átfogó döntésnek szükségképpen vannak jogi és politikai elemei. Jogi elemei azért, mert a pozitív alkotmány csak akkor alkotmány és nem másféle politikai döntés, ha a relatív értelemben vett alkotmányra, azaz az alkotmánytörvényekre irányul, politikai eleme azért van, mert a politikai egység adott formáját és típusát konstituálja. A politikai egység adott formája, amint ezt a későbbiekben látni fogjuk, a formaelvek szerint alapvetően demokratikus vagy monarchikus lehet. Ennek kapcsán is megjelenik az ideális és a pozitív alkotmányfogalom különbsége.

A jogi és politikai elemnek ez a megkülönböztetése ahhoz a problematikához kapcsolódik, amit Jellinek úgynevezett két oldal-elmélete jelentett a kor állam- és jogelmélete számára. Röviden arról van szó, hogy Jellinek rögzítette ugyan, hogy az államnak egy jogi és egy társadalmi oldala van, de a két oldal kapcsolatáról kifejtett nézeteit bírálói nem tartották kielégítőnek.^[113] Több kortársához hasonlóan ezért Schmitt is tisztázni akarta ezt a kérdést, mint az állam politikai és jogi oldalainak a viszonyát. A *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen* című korai írásában ezt állítja az előtérbe^[114] és a problémát a jogfogalom megket- tőzésével kísérli megoldani.^[115] Itt még hajlik az újkantiánusok módszertisztasága

[113] Erről bővebben: Szilágyi, 1994; Szilágyi, 2007.

[114] „Ez a könyv csak azzal igazolhatja magát, hogy az államot a maga értelmességében akarja megragadni... Ha a jogfilozófiai szemlélet megtalálja az államnak egy meghatározott definícióját, az a tudományos szemlélet számára mindenképpen eredmény, még akkor is, ha a jog definíciója átmenetileg néhány szükségképpen negatív állításra korlátozódik; az államnak abból a helyzetéből, amelyet számára a definíció kiutal, a jogélet számos jelenségének az ellentmondásmentes magyarázata adódik, különösen az a fontos tétel, hogy a jog megelőzi az államot, így ezzel valamit már megtettünk... Ennek a könyvnek az érdeklődése az állam kérdésére irányul. A jogot csak annyiban tárgyalja, amennyiben az az állam jogfilozófiai definíciójához vezet... Ez a vizsgálódás néhány meghatározott kérdésre koncentrálódik: az állam és a jog viszonyának a kérdésére, az állam definíciójának a kérdésére és azokra a konzekvenciákra, amelyek ebből az államban lévő individuum számára adódnak. Abba a számos kérdésbe, amelyek az állam definíciójához kapcsolódnak, csak annyiban mentem bele, amennyiben az az állam lényegének az ábrázolásához szükséges volt, hogy megtaláljuk a problémák során keresztülvezető utat és zárt rendszerben megadjuk az állam jogfilozófiai elméletét.” (Schmitt, 1914, 7, 10, 14.)

[115] „Az állam fogalmához ezért hozzátartozik a hatalom, ezért csak azt az empirikus jelenséget sza-

felé,^[116] amit a *Verfassungslehre*ben gyakorlatilag felad,^[117] elméletileg pedig a *Die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*ben reflektál.^[118] A „két oldal” viszonyában a politikai mozzanat válik a túlsúlyossá, amit a legmarkánsabban sokat idézett mondata, „a politikai fogalma megelőzi az állam fogalmát”^[119] fejez ki. Ennek megfelelően a *Verfassungslehre*ben is a politikai formaelvek az elsődlegesek a jogi mozzanattal, azaz a jogállammal szemben.

A kérdés itt az, hogy „a politikai fogalma megelőzi az állam fogalmát” tétele a jognak az állammal szembeni, korábban megfogalmazott elsőbbségének a tagadását vagy konkretizálását, netán hegeli értelemben vett megszüntetve-megőrzését jelenti. Szerintem konkretizálásról van szó, ami megjelenik a *Verfassungslehre* II. és III. fő részében. Az állam fogalmát a jog is megelőzi mint absztrakt jog, és a politikai is. A politikai mozzanat a jog tartalmára vonatkozik, az konkretizálja az absztrakt jogot ténylegesen érvényesülő állami joggá, ami ellentmondásos folyamat. Ez a politikai és a jogi-jogállami mozzanatok, elemek ellentmondásához és a politikai formaadó elvek módosulásához vezet, mivel az absztrakt jog sem válhat valóságossá politikai forma, tehát politikai formaadó elvek nélkül, és a politikai elvek sem válhatnak valóságossá a jog nélkül. Érdekházasság ez a javából. A *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*ben erről még nincs szó, ott a problémát elfödi a minden állam jogállam általánossága.

A politikai és a jogállami elem megkülönböztetésének másik megalapozása a jogállam polgári jellegéhez kapcsolódik. A modern polgári jogállami alkotmány az elveiben a polgári individualizmus alkotmányeszményének felel meg, mégpedig annyira, hogy ezeket az elveket gyakran azonosítják az alkotmánnyal, így az alkotmányos állam a jogállammal azonos jelentésű lesz.^[120] Itt látható, hogy Schmitt elméletében az ideális alkotmányfogalomnak is megvan a maga szerepe, az alkotmányfogalmak összefüggenek nála. Az ideális alkotmányfogalom egyrészt kifejezi az eredeti

- bad államnak nevezni, amelyik az ilyen hatalmat igazolja. Azáltal azonban, hogy az állam kapcsolatot hoz létre a jog és az empirikus világ között, belefolyik az állam által proklamált jogi normába, amelyet az állam mint médium átvárt /azon áthatolt (hindurchgegangen ist) és így egy sajátos módosulást szenvedett el, az empirikusnak egy mozzanatát... Egyik oldalon eszerint a jog áll, az az állam előtt létezett és mint gondolat független tőle, azt az államhoz való viszonyában mint uralkodót, originálisat lehet jellemezni,... mint absztrakt jogot lehet jellemezni; a másik oldalon az állami jog mint szolgáltató, célmeghatározott közvetítő jog, amelyik az origináris joghoz nem eszköz és cél viszonyában áll, amelynek a célszerűsége inkább az empirikus világnak, mint hatásterületnek a befogadásában alapul.” (I. m. 68–69., 75.)

[116] „Nincs elmélet konzekvenciáinak és azok lehetőségének az előfeltevése nélkül... egyetlen jó államelmélet sem maradt messze ható reális következmények nélkül, és a kettő között legalább egy végső soron való összefüggés fönnáll. Ez azonban nem vezethet oda, hogy a különbségeket félreismerjük, és arra a téves kísérletre vállalkozunk, hogy heterogén dolgokat egymással »összepasszítsuk«, két összeegyeztethetetlen módszert »kölcsönhatásba« hozunk. Aki kezdettől fogva mindkettőt szem előtt akarja tartani, semmit sem fog elérni, legföljebb... eklekticizmushoz jut el.” (I. m. 9–10.)

[117] Ez különösen a weimari alkotmány egyes rendelkezéseinek az elemzése kapcsán látható; erről később, a *Verfassungslehre* 27. és 28. §-ai kapcsán lesz szó.

[118] Schmitt: *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*, 1934b, 31–40.

[119] Schmitt: *A politikai fogalma*, 2002a, 15.

[120] Schmitt: *Verfassungslehre*, 1928a, 4. §, 36.

alkotmánytörténeti ideológiát, másrészt a pozitív és a relatív alkotmányfogalmaktól, mint a politikai realitásokat kifejező fogalmaktól való különbséget. Ezt a kettősséget próbálok kifejezni azzal a megfogalmazással, hogy a jogállam a modern állam koncepcionális alakváltozata. A politikai és a jogállami elem megkülönböztetésének itt az a lényege, hogy a jogállam az állam korlátozását és ellenőrzését jelenti, illetőleg célozza, ezért az már előfeltételezi az államot, azaz a politikai alkotórészt.

A polgári jogállam két alapvető elve, az alapjogok biztosítása és a hatalommegosztás önmagában szemlélve nem tartalmaz államformát, hanem csak az állam korlátainak és ellenőrzésének a sorát, a polgári szabadság garanciáinak és az államhatalom relativizálásának a rendszerét. Az állam, amelyet ellenőrizni kell, ebben a rendszerben előfeltételezett. Ebből következik, hogy a jogállami alkotórészrel minden alkotmányban összekapcsolódik és összekeveredik a politikai formaelvek második alkotórésze.^[121]

Schmitt a jogállam elemzése során ahhoz csaknem mindig hozzáteszi a polgári jelzőt. Közel százoldalas elemzésének a részletezésétől itt el kell tekintenünk, annak csak néhány fontos elemére térhetünk ki. A félreértelmezésekkel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy alapvetően téves Schmitt jogállam fölfogásának az az általános jellemzése, mely szerint Schmitt mindig is kétellyel fogadta a jogállam eszméjét és azt némileg lesajnálta.^[122] Az kétségtelen, hogy számos ponton ellentétben állt a jogállamiság eszméjével,^[123] de felfogására éppen az jellemző, hogy ezt hogyan tette.^[124] Mivel a jogállamot az alkotmány politikai alkotórészével állítja

[121] Schmitt: *Verfassungslehre*, 1928a, 216.

[122] „Nyilvánvaló, hogy Carl Schmitt elmélete számos ponton ellentétben állt a jogállamiság eszméjével (amit ő maga egyébként mindig is kétellyel fogadott, s ha meg nem is vetett, de a „ravasz ügyvédek magabiztosságával” – hogy úgy mondjam – némileg lesajnált.” (Takács, 2010, 53.) Ez a szöveg több tankönyvben is szerepel, legújabbban lásd Takács, 2016, 225.

[123] „Bár Schmitt államelméleti koncepciója minden alapvető értékében szemben áll vele, a jogállamnak és elméletének korrekt interpretációját adja. Az izraeli alkotmány kidolgozásánál is nagymértékben támaszkodtak a *Verfassungslehre*re.” (Pethő, 1993, 188.)

[124] „A jogállammal kapcsolatos összes lényeges fogalom Schmitt szerint struktúráját tekintve polemikusan ellenfogalom.” (Pethő, 1993, 183.) Ebből a polemikusan szembeállításból is következik, hogy Schmitt jogállamfelfogásának az elemzése nélkül elméletének más elemei sem értelmezhetőek. A „mindig is kétely” és a „némileg lesajnált” állításokat, amelyek egyébként egy hatályos tananyagban is részét képezik, mindenekelőtt Schmittnek az 1954-es kiadás előszavából már idézett önértékelése is cáfolja, miszerint „a könyv a jogállami-demokratikus alkotmány típusát máig meggyőző rendszerességgel fejtegette ki”. Ezen kívül az 1914-ben megjelent *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen* című munkájában is külön alcímet kap a jogállam. Itt Schmitt azt a tézist fejt ki, hogy „a jog az állam előtt primátusa nélkül nem gondolható el sem egy olyan fogalomképzés, amelyik meghaladja a fejelemzetlen asszociációkat, sem pedig a jogélet elementáris folyamatait értelmének a magyarázata. Az állam ezért a jogból vezető le és annak lényeges vonásait a joghoz való különös pozíciójában kell megpillantani... Az állam eszerint az a jogi képződmény, amelyiknek az értelme kizárólag abban a feladatban van, hogy a jogot megvalósítsa... A jog az állam számára – Ágoston szavait használva – origo, informatio, beatitudo. Ezért nincs másféle állam csak jogállam, és minden empirikus állam legitimitációját mint a jog első szolgája kapja.” (Schmitt, 1914, 51–53. Kiemelés az eredetiben.) Az Államjogász Egylet 1924-es jénai konferenciáján a weimari alkotmány 48. cikkelyéről tartott előadásában a jogállam liberális-pozitív értelmezését bírálta. Ebben a kritikában kifejtett akkori álláspontja a jogállam konzervatív értelmezésének felelt meg. A 48. § (2) bekezdésének szokásos értelmezését azzal az érveléssel utasítja

szembe, a jogállami a politikai sajátos ellenfogalmát képezi. Schmitt jogállam fölfogása nélkül államelmélete nem érhető meg és nem értelmezhető helyesen.

Schmitt jogállam kritikája elméletileg a jog és a politika viszonyáról kialakított nézeteiben gyökerezik, politikai éle pedig a jogállam liberális értelmezése ellen irányul. A jogállam „bűne” az, hogy a politikai alakító, meghatározó elveket^[125] nem engedi következetesen érvényre jutni, az őket kifejező államformákat

- el, hogy az „a bekezdés második mondatának felületes kiterjesztése az elsőre. Ennek jogállami motívumai azonban figyelemreméltóak maradnak. Mert valamilyen határokat a birodalmi elnök hatásköre számára is meg kell (müssen) vonni. A kérdés csak az, hogy azt egy látszatérvelés segítségével vagy a 48. § (2) különösségének és nehézségének a teljes tudatában kell-e (sollen) megtalálnunk.” (Carl Schmitt: Die Diktatur des Reichspräsidenten nach Artikel 48 der Weimarer Verfassung. Az előadást Függelék-ként beillesztette a diktatúráról szóló könyv második, 1928-as kiadásába, az idézet innen származik. Vö. Schmitt, 1928b, 233.). Ugyanebben az írásában a weimari alkotmány 48. §-át, mint a kivételes állapot tipikus jogállami szabályozását elemzi. Abban a híres vitában, hogy ki legyen az alkotmány őre, az alkotmánybíráskodással szemben jogállami hivatkozásokkal is érvel. A *Der Hüter der Verfassung* című munkája első fejezete harmadik alfejezetének címében fejezi ki a fő tételt („Maßgebliche Festsetzung des Inhaltes eines inhaltlich zweifelhaften Verfassungsgesetzes ist in der Sache Verfassungsgesetzgebung, nicht Justiz”), amit aztán tipikusan jogállami érveléssel indokol. „Nincs polgári jogállam független igazságszolgáltatás nélkül, nincs független igazságszolgáltatás a törvényhez való tartalmi kötöttség nélkül, nincs a törvényhez való tartalmi kötöttség a törvény és a bírói ítélet tárgyi különbsége nélkül. A polgári jogállam a különböző hatalmi ágak tárgyi megkülönböztetésén alapul. A törvényhozás és az igazságszolgáltatás elvi megkülönböztetését nem lehet megcáfolni a határok keresztvezésére, az átfedésekre vagy további felosztásokra való utalással. A polgári jogállam számára azonban mindig érvényes marad, hogy a törvényhozás, végrehajtás (kormányzás és közigazgatás) és az igazságszolgáltatás tárgyi megkülönböztetése nélküli államnak a polgári jogállam értelmében nincs alkotmánya... A polgári jogállamban igazságszolgáltatás csak mint a törvény alapján való bírói ítékezés létezik. A „törvény alapján” formula a polgári jogállam szervezete számára centrális jelentőségű... Egyik normának a másikra való alkalmazása valami minőségileg más, mint egy normának egy tényállásra való alkalmazása, és egy törvénynek egy másik törvény alá szubszumálása (ha egyáltalán elgondolható), valami lényegesen más, mint egy szabályozott tényállásnak a szabályozás alá rendelése.” (Schmitt, 1931a, 36–37., 42.) Ugyanez a gondolat a *Verfassungslehren* is megfogalmazódik: „A törvények alkotmányosságának az elbírálására egy különleges bíróság létesítése azonban a jogállami konzekvenciák politikai okokból való föllázítását mutatja.” (Schmitt, *Verfassungslehre*, 1928a, 137.) A *Legalität und Legitimität* 1958-as kiadásához fűzött megjegyzéseiben az indokolatlanul, pusztán a későbbi nehezebb megváltoztathatóság érdekében alkotmányba foglalt rendelkezések kapcsán, amelyeket nálunk gyakran a „bebetonozás” kifejezéssel jelölnek, azt írja, hogy ennek a „megvitatása a jogállam és hatalommegosztás mai helyzetére vonatkozó alkotmányelméleti megfontolásokat segítene elmélyíteni”. A liberális jogállam atyjának, John Locke-nak gyakran idézett mondása, amelyik a felhatalmazási törvények és a törvényhozási delegálások ellen irányul, találon jegyzi meg, „hogy a törvényhozó nem azért van, hogy törvényhozókat csináljon, hanem azért, hogy törvényeket. Analóg módon mondhatjuk, hogy az alkotmányozó és az alkotmánytörvényalkotó is azért van, hogy jó törvényhozásokat és törvényhozási eljárásokat alkosson, és nem azért, hogy maga csináljon törvényeket.” (Schmitt, 1985, 349.) Ebben a kötetben még további fejtegetések találhatók a jogállamról. Pethő Sándor elemzése szerint „a jogállam fogalom teljessége csak a *Legalität*ben jelenik meg.” (Pethő, 1993, 202.) Mindezek alapján tartották tőbben úgy, hogy „legalábbis időlegesen azonosult a liberális jogállammal.” (Hofmann, 1992, 7.) Ennyit röviden „a lesajnálásról” és „az örök kételyről”.
- [125] Schmitt hol politikai alakító elvekről (politische Gestaltungsprinzipien), hol a politikai forma elveiről (politische Formprinzipien) beszél (vö. Schmitt, *Verfassungslehre*, 1928a, 204., 200.). Ezeket a kifejezéseket nyilvánvalóan szinonimaként használja, és közülük a politikai alakító elvek (politische Gestaltungsprinzipien) fejezi ki a leginkább azt a tényállást, hogy itt az alkotmányozó hatalom, illetve a pozitív alkotmány alakító döntéséről, és annak következményeiről van szó. Az elvek szerepének értelmezéséhez lásd Láncki, 2004, 394.

puszta kormányformákká^[126] torzítja: a monarchiát alkotmányos monarchiává, a demokráciát parlamentáris demokráciává. Elvileg mindkét torzulás elutasítandó, de a kritika politikai éle a jogállam liberális értelmezése, az „ő jogállamuk” ellen irányul,^[127] ezért az összeolvad a liberalizmus és a parlamentarizmus bírálataival.

A politikai és a jogállami elem szembeállítására kapcsolódik az alkotmány ideál-fogalmának és a pozitív alkotmányfogalomnak a korábban bemutatott megkülönböztetéséhez. Schmitt a polgári alkotmány ideál-fogalmával indítja az elemzést: „A modern polgári jogállami alkotmány elveiben a polgári individualizmus alkotmányeszményének felel meg, mégpedig annyira, hogy ezeket az elveket gyakran azonosítják az alkotmánnyal és az alkotmányos állam a jogállammal azonos jelentésű lesz... A modern jogállami alkotmány keletkezését (Werden) és még ma is uralkodó alapsémáját tekintve először is szabadságelvű (freiheitlich) alkotmány, mégpedig a polgári szabadság értelmében.”^[128] Ezzel szemben a politikai mozzanatot, az alapvető politikai döntést és formameghatározást a pozitív alkotmányfogalom fejezi ki. A politikai elem vizsgálata előtt azonban „szükséges és indokolt, hogy külön bemutassuk és tárgyaljuk ezt a jogállami alkotórészt, mert az elvek zárt rendszerét képezi és igen jelentős és jellemző a modern alkotmányokra.”^[129]

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy Schmitt itt adott erősen vitatható megfogalmazása szerint a modern állam jogi eleme minden esetben a polgári jogállam.^[130] Ezzel azonosítja a modern állam jogi oldalát annak jogállami elemével, és így ő is egy majdnem „minden állam jogállam” gondolathoz jut el, némileg

[126] Államforma és kormányforma különbségéhez lásd Szilágyi, 2011, 226–227. Figyelemre méltó, hogy Schmitt hangsúlyosan és következetesen megkülönbözteti ezt a két fogalmat. Ezt azért tartom fontosnak, mert a politológusok többsége ezt a különbséget nem érzékeli (az újságírókról már nem is szólva).

[127] „A jogállam kifejezést nem használjuk... A jogállam kifejezés oly sok mindent jelenthet, mint maga a jog, s mint amilyen sokféle az állam szóval jelölt szervezetek... Az ő jogállamukról és az ő jogfogalmukról szól a mondás: »A jog azonban előnyös legyen: olyan, amit én és atyámfiai dicsőítünk.«” (Schmitt, 2006, 20.) Vagyis: a jogállam elvontan üres, konkrétan rossz. Ennek ellentmondva Schmitt 1935-ben már ismét használja a fogalmat, de lekcisinylésről most még kevésbé van szó. Hans Frank „Der deutsche Rechtsstaat Adolf Hitlers” c. írására hivatkozva kijelenti, hogy immáron semmi sem áll útjában egy nemzetiszocialista jogállam létrehozásának, miután a polgári törvényállamot meghódította a nemzetiszocialista forradalom. A jogállam fogalmának és a kifejezésnek a szellemi meghódítását jelentős sikernek tekinti. („Diesen Gesetzesstaat eroberte die nationalsozialistische Revolution... Und wenn es einen christlichen, einen nationalliberalen, einen faschistischen und einen kommunistischen Rechtsstaat gibt – das wäre ja nur eine Frage der Durchführung und nicht des Inhaltes oder der Ziele –, so stande nichts im Wege, auch einen nationalsozialistischen Rechtsstaat einzurichten. ... Die geistige Eroberung des Wortes und Begriffes Rechtsstaat ist ein großes Verdienst. Carl Schmitt: Was bedeutet der Streit um den »Rechtsstaat«? In *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* Bd. 95, H. 2. (1935), 196–199.) Figyelemre méltó Schmitt megjegyzése itt: „A jogállam kifejezés átvételének és továbbfejlesztésének azonban mélyebb értelme is lehet. Tipikus szellemtörténeti folyamat, hogy az eszmei harcban átveszik és átértelmezik a hatásos formulákat és a nagy kifejezőerejű szavakat.” (Uo. 197.) Ez egyszerre hívja föl a figyelmet az államelméleti fogalmak rugalmasságára és az abból adódó visszaélések veszélyeire.

[128] Schmitt: *Verfassungslehre*, 1928a, 125–126. Schmitt itt vissza is utal a munka korábbi részeire (4. §, S. 36.f.).

[129] Schmitt, i. m. 125.

[130] Még határozottabban: nincs másféle állam csak jogállam, és minden empirikus állam legitimitációját, mint a jog első szolgája kapja (vö. Schmitt, 1914, 53., 36., 37., 124.).

hasonlóan Hellerhez és persze Kelsenhez. Ez az állítás viszont csak a jogállam nagyon tág értelmezése (törvények kötelező ereje, kapitalizmus minimum stb.) esetén tartható, vagy még úgy sem. Ellentmondás van a jogállam polgári jellegének és a modern állam tekintetében vett általánosságának az állítása között.^[131] Más szóval: Schmitt jogállam terminusa mögött két jogállam fogalom rejlik, húzódik meg, helyesebben azonos kifejezéssel jelöl két jogállam fogalmat. Az egyik, amit logikai értelemben vett jogállamnak nevezhetünk, az a modern (pozitív) alkotmányok szükségképpen meglévő jogi oldalát jelenti; a másikat történeti értelemben vett jogállamnak nevezhetjük, ez a szó szoros értelmében vett polgári vagy liberális jogállam.^[132]

A polgári jogállam elemeit vizsgálva Schmitt először történeti konkretizálást végez (12. §), és ennek során jut el a jogállam követelményeihez és lényeges elemeihez. Ezt követi a fogalmi konkretizálás, majd a jogállam két tartalmi elemének a konkrét elemzése: az alapjogi elemet először a tárgyi jog oldaláról (törvényfogalom), aztán az alanyi jogok oldaláról (14. §) vizsgálja, végül pedig a szervezeti elvet (15. §). Ennek a résznek a tárgyalását is az absztrakttól a konkrét felé haladás jellemzi. Mivel „a szó általános jelentése szerint minden államot jogállamnak lehetne nevezni, amelyik a hatályos pozitív jogot és a fennálló alanyi jogokat feltétlenül respektálja”, ezért azt konkretizálni kell.^[133] A történeti visszapillantás teszi nyilvánvalóvá, hogy a jogállami alkotmány keletkezését (Werden), alapeszméjét, „és még ma is uralkodó alapsémáját tekintve először is szabadságelvű (freiheitlich) alkotmány, mégpedig a polgári szabadság értelmében.”^[134] A modern jogállami alkotmány „elsősorban a polgári szabadság értelmében tartalmaz döntést: személyes szabadság, magántulajdon, szerződési szabadság, kereskedelem és iparűzés szabadsága, és így tovább. Az állam a társadalom szigorúan ellenőrzött szolgájaként jelenik meg, alá van vetve jogi normák zárt rendszerének, egyszerűen ezzel a normarendszerrel azonosítják; így az állam nem más, mint norma és eljárás. Valójában azonban a jogállam, minden jogisága és normativitása ellenére mindig állam marad, és ennek következtében a speciális polgári-jogállamin kívül mindig tartalmaz még egy politikai alkotórészt is. Ezért nincs olyan alkotmány, amelyik maradéktalanul nem volna semmi más, mint jogi normáknak az egyént az államtól védő rendszere. A politikai az államtól – egy nép politika egységétől – nem választható el és az államjog nem depolitizálható, hiszen az nem jelentene mást, mint államtalanított államjogot. A jogállami csak

[131] Ez ugyanis csak akkor tartható, ha az államszocialista rendszereket is kapitalizmusnak, államkapitalizmusnak és jogállamnak tekintjük. Ezen a ponton azonban nem kívánunk elmélyedni sem az államszocializmus kapitalista jellegében, sem a jogállam és a szocialista törvényesség viszonyában. A problémához lásd Péteri, 1960, 202–232.

[132] Vö. Schmitt, *Verfassungslehre*, 1928a, 129–130. Itt megkülönbözteti a jogállam általános jelentését és a jogállam mai fogalmát.

[133] I. m. 129.

[134] I. m. 126.

egyik eleme minden modern alkotmánynak.”^[135]

Schmitt ennek alapján először a polgári alkotmány ideálfogalmából adódó alapvető követelményeket rögzíti: „A polgári szabadság alapeszméjéből két követelmény adódik, amelyek a jogállami alkotórész két elvét alkotják. Az egyik az elosztási, illetve elhatárolási elv (Verteilungsprinzip), amely a közszféra és magánszféra, az állam és polgári társadalom elhatárolására vonatkozik; az egyéni szabadság szférája mint az államot megelőző tételeztetik föl, az egyén szabadsága elvileg korlátlan, míg az állam hatásköre ebbe a szférába való beavatkozást illetően elvileg korlátozott. A másik egy szervezeti elv, amelyik ezt az elhatárolási elvet szolgálja: az elvileg korlátozott államhatalom (Macht) föl van osztva és körülírt hatáskörök rendszerében van rögzítve. Az elhatárolási elv – az egyén elvileg korlátlan szabadsága, az állam elvileg korlátozott hatásköre – alap- vagy szabadságjogok egész sorában fejeződik ki; a szervezeti elvet az úgynevezett hatalommegosztás tana tartalmazza, azaz az állami hatalomgyakorlás különböző ágainak a megkülönböztetése... Az alapjogok és a hatalommegosztás jelölik a jogállami alkotórész lényeges tartalmát.”^[136]

A jogállam tartalma (demokratikus, liberális, illiberális) és elemei kapcsán folyó viták szempontjából Schmitt elemzését tartom a megfelelő kiindulópontnak, szemben a jogállam elemeinek sokféle és mind terjedősebb felsorolásával, különösen akkor, ha a jogállamot úgy fogjuk föl, mint a modern állam egyik koncepcionális alakváltozatát.^[137] Eszerint az elemzés során különbséget kell tenni a koncepcionális, az intézményi és a politikai-jogi gyakorlati szint között. Ennek megfelelően a jogállam koncepcionális szintjéhez tartozik a szabadságeszmény, valamint a magánszféra és közszféra elhatárolásának elve, az intézményi szinthez pedig az alapjogok és a tágan felfogott – azaz nem pusztán a három hagyományos hatalmi ágra szűkített – hatalommegosztás. A két elv, illetve követelmény közül nem a szervezeti, hanem az elhatárolási elv az alapvető és az a logikai kiindulópont, amelyből az alapjogok katalógusa és azok biztosítása következik a hatalommegosztás intézményei révén.^[138] A két követelményről (elhatárolási elv és szervezeti elv) és két lényeges elemről, lényeges tartalomról (alapjogok és hatalommegosztás) van szó. Ez a kettő nem azonos, de a második szint az előzőből következik, itt is az absztrakttól a konkrét felé haladást láthatjuk.

A továbbiakban Schmitt a két alkotórész fogalmi konkretizálását végzi el, ebből következik az egész államélet általános jogászai, bírósági forma-központú kezelése (Justizförmigkeit), majd az abból fakadó problémák, különös tekintettel a politikai igazságszolgáltatás és az alkotmánybíráskodás kérdésére.

[135] I. m. 125.

[136] I. m. 126–128.

[137] Vö. Szilágyi, 2011, 229.

[138] Ebből a napi politika szintjén folytatott alkotmánypolitikai vitákra nézve az következik, hogy először azt kell tisztázni, ki hogyan értelmezi az említett elhatárolási elvet.

A jogállam tartalmának a pontosítását először ellentétek során keresztül végzi, majd a szervezeti kritériumok rögzítésével és továbbfejlesztésével pontos értelmet kap a polgári jogállam fogalma.^[139] Fontosnak tartom kiemelni Schmittnek azt a megállapítását, hogy „a polgári jogállam szervezeti kritériuma így módon mind inkább specializálódik.” Ebből ugyanis az következik – gyakran Schmitt politikai törekvéseivel szemben –, hogy a három klasszikus hatalmi ág elválasztásával a jogállamiság fejlődése nem fejeződik be és a kialakuló „hatalmi góccokkal”^[140] szemben további ellensúlyokra van szükség, különösen parlamenti kormányformák esetén.

Mivel a polgári jogállam a törvény uralmán nyugszik, Schmitt szükségesnek tartotta, hogy részletesen foglalkozzék a jogállami törvényfogalom problémájával.^[141] Gondolatmenete párhuzamos a jogállamfogalom vázolt konkretizálásával. „Ha minden törvény, amit egy ember vagy egy gyűlés megparancsol, akkor a Szovjetunió és a proletárdiktatúra is jogállam lenne. A törvény fogalmába ezért bizonyos minőségeket is bele kell venni, amelynek révén a jogi normának a parancstól vagy intézkedéstől való megkülönböztetése lehetséges lesz... A törvény fogalma mindenekelőtt és elsősorban azt jelenti, hogy a törvényhozó maga is kötve van a saját törvényéhez... A törvényhozó törvényhez kötöttsége azonban csak akkor lehetséges, ha a törvény sajátos tulajdonságokkal (helyesség, értelmesség, igazságosság) fölruházott norma. Mindezek a tulajdonságok előfeltételezik, hogy a törvény általános norma legyen.”^[142] Alapvető jelentőségű ezért a törvénynek, mint általános normának, illetőleg a jogi normának a parancstól vagy intézkedéstől való különbsége.^[143] Vizsgálódásai során Schmitt kritikailag kitér a formális

[139] „A polgári jogállam értelmében a szó sajátos jelentését először ellentétek során keresztül kapja meg, elsősorban polémikus értelemben, szemben a Machtstaat-tal, a polgár szabadsága az állam dicsőségével (gloire de l'état); aztán Polizeistaat, Wohlfahrtstaat, és minden más állammal szemben, amelyik nem korlátozza magát arra, hogy a jogrendet fönntartsa. Itt jogrenden a polgári jogrend értendő, amelyik a magántulajdonon és a és személyes szabadságon nyugszik... A polgári jogállam fogalma precízebb értelmet azáltal kapott, hogy nem elégedtek meg a polgári szabadság általános elveivel és a jog általánosan vett védelmével, hanem meghatározott szervezeti kritériumokat állítottak föl, és azokat az igazi (wahr) jogállam jellemzőivé emelték. A szervezet általános alapelve persze mindig a hatalmak elválasztása marad, de ebből az elvből a szabadságelvű polgárság politikai harca idején további következmények adódnak.” (I. m. 130.) Ezek közül a továbbiakban Schmitt a törvény elsőbbségét és a törvényi fenntartás elvét, az állami tevékenység egészének jogi szabályozottságát, a bírák függetlenségét és az egész államélet általános bírósági formában történő kezelését (Justizförmigkei) tárgyalja. (I. m. 130-134.)

[140] Vö. Bibó, 1986, 393.

[141] Ezt a *Verfassungslehre* 13. §-ában végzi el, húsz oldalon keresztül. A kérdésnek különös aktualitást adott az államjogászegylet 1927 márciusi vitája, amit a *Verfassungslehre* előszavában Schmitt is megemlít. A vita alapjául szolgáló referátumot Hermann Heller tartotta. Vö. Heller, 2003, 224-259. Sajnos a fordítás néhány helyen hibás.

[142] Schmitt, *Verfassungslehre*, 1828a, 138-139. A továbbiakban részletesen taglalja a jogi norma általános jellegének a jelentőségét. (I. m. 151-157.)

[143] A törvénynek „egy tulajdonságáról azonban nem lehet lemondani anélkül, hogy maga a jogállam meg ne szűnne: ez a jogi norma általánossága... Mindaz, amit a törvény vagy a norma uralmáról mondani lehet, minden szólam a normativitásról önmagában ellentmondásos és zűrzavaros, ha feladják ezt az általános jelleget, és minden tetszés szerinti egyedi parancs, minden intézkedés norma

és materiális törvény Labandtól eredő megkülönböztetésére, s a bíráló alapvető szempontjává a jogállam és a politikai törvényfogalom megkülönböztetését teszi. „A »politikai« itt a törvénynek egy, a jogállammal ellentétben az állam politikai létformájából és az uralmi szervezet alakulásmódjából adódó fogalmát jelenti... A politikai törvényfogalom értelmében vett törvény konkrét akarat és parancs és a szuverenitás aktusa. A monarchikus elv államában ezért a törvény a király akarata, egy demokráciában a nép akarata, *lex est quod populus jussit*... Itt tehát abból kell kiindulni, hogy a törvény jogállami fogalma, továbbá az ún. formális törvényfogalom jogász-technikai segédkonstrukciója mellett létezik még egy politikai törvényfogalom, amit semmilyen jogállamiság sem képes fölszámolni.”^[144]

Schmitt és Heller álláspontjának a különbsége a jogállam és a törvény viszonyának értelmezését illetően abban van, hogy Schmitt számára a polgári jogállam többé-kevésbé homogén, csak formális, ezért az csak az egyik alkotórész a szükségképpen meglévő politikai alkotórész mellett. Ebből logikusan következik, hogy a két alkotórésznek kétféle törvényfogalom felel meg, vagyis Schmitt fenntartja a formális és materiális törvényfogalom hagyományos megkülönböztetését, de azt jelentősen átértelmezi. Heller ezzel szemben a jogállam változásait hangsúlyozza, számára a korai klasszikus materiális jogállam az irányadó, abban népszuverenitás, törvényfogalom és jogállamiság összekapcsolódik, ezért csak egyetlen helyes jogállami törvényfogalom létezik. Talán azt is lehet mondani, hogy Schmitt elválasztja és szembeállítja a politikai és a jogi elemet, Heller pedig a jogállamin belül mutatja be a politikai és a jogi elemek viszonyát.^[145]

Mint már jeleztük, Schmitt alkotmányelméletében a polgári jogállam két alapvető elve közül az egyik az alapjogok biztosítása. Szerinte „az alapjogokat meg kell különböztetni más alkotmánytörvényileg biztosított és védett jogoktól... Az alap-

- vagy törvény lehet.” (I. m. 142.) Ebből következik, hogy a személyre vagy intézményre szabott törvények nem felelnek meg a jogállamiság kritériumainak. A törvény általánossága kérdésében Schmitt Kelsenel és Hellerrel is ellentétes álláspontot foglalt el. A vita politikai háttéréhez tartozik, hogy 1926-ban a KPD népi törvénykezdeményezést indított a volt uralkodóházak vagyonának kisajátítása érdekében, amihez a SPD is csatlakozott. (Erről bővebben lásd Németh, 2002, 151–152.; Gusy, 1997, 97.) A népi kezdeményezés eredménytelennek bizonyult, Schmitt álláspontja – amit szakvéleményként is megfogalmazott – a kezdeményezés alkotmányellenessége mellett érvként szolgált, mivel ami nem lehet törvény, az népi kezdeményezés útján sem lehet az. A törvény és az intézkedés különbségét a *Legalität und Legitimität*hez fűzött utólagos megjegyzéseiben is nyomatékosan hangsúlyozta (vö. Schmitt, 1985, 347–348.) „Schmitt a volt uralkodóházak vagyonának kisajátításához kapcsolódóan a *Maßnahmengesetz* fogalmát dobta be a vitába. A weimari alkotmány ismerte a törvény útján történő kisajátítás lehetőségét. Ezeket a rendelkezéseket azért hozták meg, hogy a dinasztikus szervezeti formákat a tagállamokban republikanizálják. Schmitt azt állította, hogy a törvény általi kisajátítás esetében nincs szó tulajdonképpeni értelemben vett törvényhozásról, a kisajátítási aktusok természetükénél fogva közigazgatási intézkedések. Mivel egyedi aktusok, hiányzik náluk a törvény fő ismérve, az általánosság (Generalität). Ezeket az eszméket Schmitt az *Unabhängigkeit der Richter, Gleichheit vor dem Gesetz und Gewährleistung des Privateigentums nach der WRV Berlin, 1926* S. 10. és *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus, München 1932, S. 31. ff.* című írásaiban fejtette ki.” (Müller, 1984, 693–722.)

[144] Schmitt, *Verfassungslehre*, 1928a, 147–148.

[145] Schmitt, Heller és Kelsen törvényfogalmának a viszonyáról bővebben lásd Müller, i. m. 709–714.

jog tudományosan használható fogalma számára ragaszkodni kell ahhoz, hogy a polgári jogállamban csak azok a jogok alapjogok, amelyek mint állam előtti és fölötti jogok lehetnek, amelyeket nem az állam adományoz saját törvényei szerint, hanem azokat, mint megelőzően létezőket ismeri el és védelmezi, és amelyekbe csak elviekben mérhető terjedelemben és csak szabályozott eljárásban avatkozhat be. Ezek az alapjogok szubsztanciájukat tekintve nem jogtárgyak (Rechtsgüter), hanem a szabadság szférái, amelyekből jogok, még hozzá védőjogok adódnak. Ez a legvilágosabban a szabadságjogoknál mutatkozik meg... Az államot megelőző emberi jogokról van szó.”^[146] Első pillantásra úgy tűnik, hogy ebben a kérdésben Schmitt természetjogi álláspontra helyezkedik. Figyelmesebb olvasással azonban nyilvánvalóvá válik, hogy ez az állítás csakis a polgári jogállamra vonatkozik és csakis a polgári jogállamiság értelmében. Nem természetjogról van tehát szó, hanem a jogállam és vele az alapjogok polgári jellegéről, aminek az alapját a már említett elhatárolási elv, azaz a polgári társadalom és az állam elválasztása képezi. Ebből következik, hogy „az alapjogok tulajdonképpen értelemben lényegében a szabad egyes ember jogai, mégpedig olyan jogok, amelyekkel az állammal szemben rendelkezik... Azok individuális jogok, az elszigetelt egyedi ember jogai.”^[147] A valódi alapjogoktól messzemenően különböző jellegűek a lényegében demokratikus állampolgári jogok, és hasonlóan lényegesen más jellegűek az egyénnek az állam pozitív teljesítésére irányuló szociális jogai.^[148] Itt a valódi alapjogok és a demokratikus állampolgári jogok megkülönböztetésére hívnám föl a figyelmet. Ez ugyanis jelzi, hogy Schmitt liberalizmuskritikája a 20. századi politikai liberalizmus ellen irányult, és nem vonatkozott a gazdasági liberalizmusra.^[149]

A polgári jogállam másik alapvető elve az államhatalmi ágak elválasztása, pontosabban megkülönböztetése. Kiindulópontként leszögezi, hogy „ez az a szervezeti elv, amely végrehajtásának minden állami hatalmi hatáskör mérhetőségét és ellenőrizhetőségét biztosítania kell”.^[150] Ezt követően a hatalmak megkülönböztetése (Gewaltenunterscheidung) tanának történelmi eredetét tekinti át, és ennek alapján egyrészt egy fogalmi finomítás szükségessége mellett érvel, másrészt az elvben rejlő fejlődési tendenciákat mutatja be. Megállapítja, hogy „ebből az áttekintésből is a hatalmak megkülönböztetése általános szervezeti elvére vonatkozó kifejezések és nézőpontok nagymértékű sokfélesége adódik. A legáltalánosabb és legátfogóbb kifejezés a »hatalmak« itt javasolt »megkülönböztetése« (Gewaltenunterscheidung) lehet. Az elválasztás (Trennung) teljes elszigetelést jelent, ami csak a további szervezet kiindulópontjaként szolgál, és később a további szabályozás során újra lehetővé tesz néhány kapcsolatot. A megosztás (Teilung) az egyik hatalmon belüli megkülönböztetést jelent, például

[146] I. m. 163–164.

[147] I. m. 164.

[148] I. m. 165.

[149] Ez majd az 1932-es cikkében válik különösen nyilvánvalóvá (vö. Schmitt, 1932, I).

[150] Schmitt: *Verfassungslehre*, 1928a, 182.

a két kamarát. Ily módon jön létre a három hatalmi ág tipikus szervezeti sémája. Elméletileg még további hatalmak konstruálhatók meg és konstruáltatnak. Nincs azonban olyan polgári-jogállami alkotmány, amelynek szervezeti szabályozását ne a hatalmak megkülönböztetésének az elve uralná.”^[151]

A jelzett fejlődési tendenciák esetében arról van szó, hogy „a »hatalmak« (Gewalten) megkülönböztetésével összekapcsolódik az a további szervezeti gondolat, hogy az így megkülönböztetett állami tevékenységi területeken belül további megosztásokat (Teilungen) vezessenek be, hogy az ellenőrzés és fékek (Kontrollen und Hemmungen, checks and balances) legnagyobb mértékét elérjék. A megkülönböztetés nemcsak az elválasztást szolgálja, mert különben elszigetelt állami tevékenységek összefüggés nélküli egymasmellettisége jönne létre, hanem annak az a célja, hogy kiegyensúlyozottságot idézzon elő.”^[152] Tehát hatalmak megkülönböztetése „során két szempont jut érvényre: először a legfelső állami hatóságok és hatásköreik elválasztása, aztán egy összekapcsolás létrehozása, ezen elkülönített hatalmak hatásköreinek az egymásra való kölcsönös hatása”,^[153] ami az egyensúly elképzeléséhez vezet.

Noha a teljes elszigetelés nem valósítható meg maradéktalanul, mégis ennek a szervezeti elvnek önálló nézőpontját először önmagában kell szemügyre venni ahhoz,^[154] hogy a kölcsönhatások és egyensúlyok rendszere érthetővé váljék. Ezért a szigorú elválasztás elméleti következményeit részletezi a három hatalmi ág lehetséges hat viszonya szerint,^[155] mindenütt a „nincs hatás” következményeit sorolva föl. Ennek véleményem szerint az a mondanivalója, hogy világossá tegye, mi minden nem valósítható meg, ha az elválasztást szigorúan veszik.

Ebben a kérdéskörben egy részletkérdésre térnek ki, mivel Schmittnek az alkotmánybíráskodás kérdésében elfoglalt álláspontja összetettebb annál, ahogy az nálunk a Schmitt-Kelsen vita^[156] nyomán elterjedt. Röviden szólva: az alkotmánybíráskodást itt is elutasítja, de a bírói felülvizsgálatot elfogadja.^[157]

[151] I. m. 186. Itt jelezniünk kell, hogy ez a megállapítása ellentétben áll azzal a korábban ismertetett tételével, miszerint minden modern alkotmány jogállami alkotmány.

[152] Schmitt: *Verfassungslehre*, 1928a, 183.

[153] I. m. 186.

[154] Uo.

[155] Ezek a következők: 1. a végrehajó hatalomnak nincs hatása a törvényhozásra a)-k) pontokra bontva; 2. a törvényhozásnak nincs hatása a végrehajó hatalomra, a)-g); 3. a végrehajó hatalomnak nincs hatása az igazságszolgáltatásra; 4. az igazságszolgáltatásnak nincs hatása a végrehajó hatalomra a)-c); 5. a törvényhozásnak nincs hatása az igazságszolgáltatásra a)-d); 6. az igazságszolgáltatásnak nincs hatása a törvényhozásra

[156] Paczolay, 2004, 358–371.

[157] „Ennek ellenére az egyszerű törvények bírói felülvizsgálatát szeretném támogatni, mert itt a hatalmak megkülönböztetése megőrződik. Mert az igazságszolgáltatásnak nincs hatása a törvényhozásra. Az igazságszolgáltatás egyáltalán nincs abban a helyzetben, hogy ugyanúgy befolyásoljon és beavatkozzék, mint más állami tevékenységek... Nem olyan hatalom, mint a többiek... Ezért én a törvények érvényességének bírói felülvizsgálatát nem tekintem a hatalmak megkülönböztetése jogállami elve megsértésének.” (Schmitt, i. m. 196.) A bírói felülvizsgálat kérdésének vitáihoz és politikai hátteréhez bővebben Szilágyi, 2007.

A „szigorú elválasztás” sémája után jöhet az elválasztott hatalmak egyensúlyának a sémája. Ez „kölcönös hatásokhoz és befolyásolásokhoz vezet, amelynek során arról van szó, hogy kétoldalú hatáskörök egymással szemben egyensúlyt hozzanak létre. Minden megerősítést az egyik oldalon ki kell egyenlíteni a másik oldalon, hogy az egyensúly egyik része se kapjon túlsúlyt. A mai jogállamban ennél a rendszernél többnyire arról van szó, hogy a törvényhozó testületek, vagyis a parlament hatalmát mérsékeljék. Ugyanis a törvény uralma következtében a jogállami törvényfogalom figyelembevétele esetén magának a törvényhozó testületnek természetes túlsúlya van. A kormánynak a parlament bizalmától való függése és költségvetési hatáskörei együtt azt eredményezik, hogy ez a túlsúly könnyen féktelen és ellenőrizetlen abszolutizmussá válhat. Hogy ezt megakadályozzák, a „valódi” parlamentarizmus olyan konstrukcióját keresik, amely képes egyensúlyt teremteni a parlament és kormány viszonyában. Az ilyen egyensúly-konstrukciók a weimari alkotmány számára döntő jelentőségűek, mint látni fogjuk, a végrehajtó hatalom szervezete ilyen megfontolásokon nyugszik.^[158] Schmitt három lehetséges sémát vázol föl, és mindegyikbe beilleszti a weimari alkotmány vonatkozó cikkelyeit: (a) A törvényhozás és végrehajtó hatalom egyensúlya, amelyről a nép dönt, és amelyet a nép őriz. (b) Egyensúly, elválasztás által a törvényhozó hatalmon belül, amelyről a birodalmi elnök és a nép dönt, és amelyet a birodalmi elnök és a nép őriz. (c) Egyensúly, elválasztás által, a végrehajtó hatalmon belül, a birodalmi elnök és a kormány között.^[159] Az ideális sémákat illetően figyelemreméltó, hogy Schmitt a közvetlen demokratikus formát, pontosabban a nép döntését a hatalommegosztás elemének tekinti. A hatalommegosztás rendszerének az elemzését Schmitt egy módszertani megállapítással és egy meglehetősen körmönfont elméleti összegezéssel zárja. A módszertani megállapítás világos, azzal egyet is kell értenünk: „Az ábrázolt sémák csak egy absztrakt és általános vázlatot világítanak meg. Egy konkrét alkotmánynak a politikai viszonyokhoz kell alkalmazkodnia. Az ideális sémának az a célja, hogy minden polgáriszabadelvű alkotmány jogállami alkotórészének a szervezeti elvét vázlatosan megvilágítsa. A sémával való megegyezések és az attól való eltérések révén egy jogállami alkotmány szervezeti szabályozása jobban érthető lesz.”^[160]

Az elméleti összegezést nem véletlenül neveztem meglehetősen körmönfontnak. Schmitt szerint ugyanis „a hatalmak megkülönböztetésének szervezeti elve minden jogállami alkotmányhoz hozzátartozik, és joggal vetődik föl a kérdés, hogy vajon ez az elv alapvető jelentősége miatt fölötte áll-e minden alkotmánymódosításnak és revízióknak. Jogállami álláspontonról a kérdést igennel kellene megválaszolni. Ennek során azonban félreismerik, hogy egy politikailag létező nép alkotmánya nem állhat csak jogállami elvekből, azok inkább csak az alkotmánynak a politikai

[158] Schmitt, i. m. 196–197.

[159] I. m.198.

[160] I. m.198.

elvekhez hozzákapcsolódó, mérséklő alkotórészét képezik.”^[161] Ebből az következik, hogy kellene, de mégsem kell, hogy a hatalommegosztás az alkotmánymódosítások fölött álljon. Schmitt a jogállami elemet azért bírálja, mert az korlátozza a politikai alkotórészt, ugyanakkor a saját elméletében viszont a politikai elemre hivatkozva gyöngíti, relativizálja a jogállami elemet.

IRODALOM

- Bibó István (1986a): A magyar demokrácia válsága. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. 1945–1949.* 2. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 13–79.
- Bibó István (1986b): Az államhatalmi ágak elválasztása egykor és most. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok, 1945–1949.* 2. kötet. 397–397.
- Bilfinger, Carl (1929): Verfassungsrecht als politisches Recht. *Zeitschrift für Politik*, XVIII, 280–298.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (1991a): Der Begriff des Politischen als Schlüssel zum staatsrechtlichen Werk Carl Schmitts. In: Böckenförde, Ernst-Wolfgang: *Recht, Staat, Freiheit – Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 344–366.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (1991b): Die verfassunggebende Gewalt des Volkes – Ein Grenzbegriff des Verfassungsrechts (1986). In: Böckenförde, Ernst-Wolfgang: *Staat, Verfassung, Demokratie – Studien zur Verfassungstheorie und zum Verfassungsrecht.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 90–111.
- Bracher, Karl Dietrich (1962): Die Technik der nationalsozialistischen Machtergreifung. In: *Der Weg in die Diktatur 1919–1933. Zehn Beiträge.* R. Piper & Co. Verlag, München.
- Bracher, Karl Dietrich - Sauer, Wolfgang - Schulz, Gerhard (Hrsg.) (1962): *Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34.* Zweite, durchgesehene Auflage. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen.
- Bragyova András - Gárdos-Orosz Fruzsina (2016): Vannak-e megváltoztathatatlan normák az Alaptörvényben? *Állam- és jogtudomány*, 3. szám, 35–63.
- Drinóczi Tímea (2016): Az alkotmányos identitásról. Mi lehet az értelme az alkotmányos identitás alkotmányjogi fogalmának? *MTA Law Working Papers*, 2016/15. 1–42.
- Drinóczi Tímea (2017): A 22/2016 (XII. 5.) AB határozat: mit (nem) tartalmaz, és mi következik belőle. Az identitásvizsgálat és az *ultra vires* közös hatáskörgyakorlás összehasonlító elemzésben. *MTA Law Working Papers*, 2017/1. 1–19.
- Dworkin, Ronald (1996): A szabályok modellje. (ford. Zódi Zsolt) In: *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések.* Szerk. Szabadfalvi József. Bibo Kiadó, Miskolc, 17–56.
- Jellinek, Georg (1922): *Allgemeine Staatslehre.* Dritter Auflage. Unter Verwertung des handschriftlichen Nachlasses. Durchgesehen und ergänzt von dr. Walter Jellinek. Verlag von Julius Springer, Berlin.
- Gusy, Christoph (1934): *Die Weimarer Reichsverfassung.* Tübingen, 1997, Mohr Siebeck

[161] I. m. 199.

- Hashagen, Julius (1929): Zwei Neuerscheinungen zu Verfassungstheorie und Verfassungsrecht. *Schmollers Jahrbuch*, 53/1, 127–139.
- Heller, Hermann (1926): *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart*. Ferdinand Hirt, Breslau.
- Heller, Hermann (2003): A törvény fogalma a birodalmi alkotmányban. Ford. Gyarmati Franciska. In: Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 224–259.
- Heller, Hermann (1934): *Staatslehre*. A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N. V., Leiden.
- Henke, Wilhelm (1968): Die verfassunggebende Gewalt des Volkes in Lehre und Wirklichkeit. *Der Staat*, 2. szám, 165–182.
- Hensel, Albert (1929): Staatslehre und Verfassung. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Bd. 61, 168–197.
- Herrfahrdt, Heinrich (1929): Der Sinn des parlamentarischen Prinzips in der Reichsverfassung *Zeitschrift für Politik*, Bd. XVIII, 733–741.
- Hofmann, Hasso (1992): *Legitimität gegen Legalität. Der Weg der politischen Philosophie Carl Schmitts*. Zweite Auflage, ergänzt durch eine Vorbemerkung. Duncker & Humblot, Berlin.
- Huber, Ernst-Rudolf (1991): *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. Band 4. 1919–1933*. Dritte Auflage. Stuttgart-Berlin-Köln, W. Kohlhammer Verlag.
- Jakab András – Sonneveldt Pál (2013): Kontinuitás hiányosságokkal: Az új magyar Alaptörvény. In: Zsuzsanna Kovács, Endre Miklós, Paczolay Péter, Tóth J. Zoltán (szerk.): *Állam és jog – kodifikációs kihívások napjainkban*. Magyar Jog- és Államtudományi Társaság – Gondolat Kiadó, Szeged–Budapest, 117–154.
- Johancsik János (2007): Viták a francia V. köztársaságról. In: Feitl István (szerk.): *Köztársaság a modern történelem fényében*. Napvilág Kiadó, Budapest, 148–162.
- Karácsony András (2004): Megjegyzések Carl Schmitt politikai antropológiájáról. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. 379–389.
- Karácsony András (2004): Megjegyzések Carl Schmitt politikai antropológiájáról. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. 379–389.
- Karácsony András (2010): Organikus demokrácia kontra liberális jogállam. *Világosság*, ősz, 117–122.
- Kerekes Lajos (1985): *A weimari köztársaság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Cs. Kiss Lajos (2004): Találkozások Carl Schmitttel. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. 19–143.
- Cs. Kiss Lajos (2010): A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, 2010 ősz, 19–40.
- Cs. Kiss Lajos (szerk.) (2004): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Körösenyi András (2004): Carl Schmitt állam- és politikaelméleti alapfogalmai. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. 147–167.
- Kraft-Fuchs, Margit (1929–30): Prinzipielle Bemerkungen zu Carl Schmitts Verfassungslehre. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, IX, 511–541.
- Kriele, Martin (1981): *Einführung in die Staatslehre. Die geschichtlichen Legitimitätsgrundlagen des demokratischen Verfassungsstaates*. 2. Auflage, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Láncki András (2004): Carl Schmitt és a liberalizmus. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. 390–401.

- Lotz, Andreas (2012): Carl Schmitts blinder Fleck: Zur absoluten Feindschaft aus Imperientheoretischen Perspektive. In: Eva Marlene Hausteiner, Herfried Münkler (Hrsg.): *Die Legitimation von Imperien: Strategien und Motive im 19. und 20. Jahrhundert*. Campus Verlag, Frankfurt am Main–New York 145–172.
- Löser, C. (2008): Carl Schmitt: Verfassungslehre (1928). (Rezension) *GreifRecht*, Heft 5. 63–66. http://www.cloeser.org/ext/Rezension_Carl_Schmitt_Verfassungslehre.pdf (letöltve 2014.06.10.)
- Marx, Karl (1963): Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In: Karl Marx – Friedrich Engels: *Válogatott Művek. Első kötet*. Kossuth Kiadó, Budapest, 252–349.
- Maus, Ingeborg (1976): *Bürgerliche Rechtstheorie und Faschismus. Zur soziale Funktion und aktuelle Wirkung der Theorie Carl Schmitts*. München, 1976, 1980, Wilhelm Fink Verlag.
- Montesquieu (2000): *A törvények szelleméről*. Osiris – Attraktor, Budapest.
- Müller, Christoph (1984): Kritische Bemerkungen zur Kelsen-Rezeption Hermann Hellers. In: Müller, Christoph, Staff, Ilse (Hrsg.): *Der soziale Rechtsstaat. Gedächtnisschrift für Hermann Heller 1891–1933*. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 693–722.
- Németh István (2002): *Németország története. Egységtől az egységig*. Aula, Budapest.
- Ormos Mária (2008): *Németország története a 20. században*. Rubicon-Hát Bt., Budapest.
- Paczolay Péter (2004): Ki az alkotmány őre? In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről*. 358–371.
- Pethő Sándor (1993): *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. MTA Filozófiai Intézete, Budapest.
- Petrétei József (2008): Az alkotmányozó hatalomról. *Jura*, 1. szám, 124–137.
- Petrétei József (2014): Az alkotmányozó hatalom és az alkotmányosság. In: Gárdos-Orosz Fruzsina – Sente Zoltán (szerk.): *Alkotmányozás, alkotmányjogi változások Európában és Magyarországon*. NKE Közigazgatás-tudományi Kar, Budapest, 49–68.
- Pócza Kálmán (2010): A parlamentarizmus kritikája. *Világosság*, ősz, 129–135.
- Pócza Kálmán (2014): *Parlamentarismus und politische Repräsentation. Carl Schmitt kontextualisiert*. Nomos Verlag, Baden-Baden.
- Pyta, Wolfram – Seiberth, Gabriel (1999) Die Staatskrise der WR im Spiegel des Tagebuchs von Carl Schmitt. 1–2. *Der Staat*, 3. 423–448.; 4. 594–610.
- Richter, Ludwig (1998): Die Vorgeschichte des Art. 48 der Weimarer Reichsverfassung. *Der Staat*, 1. 1–26
- Richter, Ludwig (1998): Reichspräsident und Ausnahme-gewalt. Die Genese des Artikels 48. *Der Staat*, 2. 221–247.
- Robbers, Gerhard (1993): Die Staatslehre der Weimarer Republik. *Jura*, 2. szám, 69–73.
- Schmitt, Carl (1914): *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Schmitt, Carl (1926): *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Verlag von Duncker & Humblot, München und Leipzig.
- Schmitt, Carl (1927): *Volksentscheid und Volksbegehren: ein Beitrag zur Auslegung der Weimarer Verfassung und zur Lehre von der unmittelbaren Demokratie*. Walter de Gruyter, Berlin und Leipzig.
- Schmitt, Carl (1928a): *Verfassungslehre*. Verlag von Duncker & Humblot, München und Leipzig.
- Schmitt, Carl (1928b): *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. Verlag von Duncker & Humblot, München–Leipzig.

- Schmitt, Carl (1928c): Der Begriff des Politischen. *Politische Wissenschaft*. Heft 5, Probleme der Demokratie. Berlin – Grunewald, Dr. Walter Rothschild, 1–34.
- Schmitt, Carl (1930): *Hugo Preuss und die deutsche Staatslehre*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Schmitt, Carl (1931a): *Der Hüter der Verfassung*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Schmitt, Carl (1931b): Situationsgemäße Auslegung. *Deutsche Richterzeitung*, 1.
- Schmitt, Carl (1932): Gesunde Wirtschaft im starken Staat. *Mitteilungen des Vereins zur Wahrung der gemeinsamen wirtschaftlichen Interessen in Rheinland und Westfalen* (Langnamverein), N. F. 21, I.
- Schmitt, Carl (1933): *Staat, Bewegung, Volk. Die Dreigliederung der politischen Einheit*. Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg.
- Schmitt, Carl (1934a): *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*, München–Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot
- Schmitt, Carl (1934b): *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*. Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg.
- Schmitt, Carl (1935a): Die Verfassung der Freiheit. *Deutschen Juristen-Zeitung*, 40, 1133–1135.
- Schmitt, Carl (1935b): Was bedeutet der Streit um den „Rechtsstaat“? *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Bd. 95, H. 2., 196–199.
- Schmitt, Carl (1936): Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist. *Deutschen Juristen-Zeitung*, 41, 1193–1199.
- Schmitt, Carl (1985): *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924– 1954*. Duncker & Humblot, Berlin.
- Schmitt, Carl (1992): *Politikai teológia*. (Ford., bev., bibl. Paczolay Péter.) ELTE Állam-és Jogtudományi Kar, Tempus Program, Budapest.
- Schmitt, Carl (2002a): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. (Ford., vál., szerk. Cs. Kiss Lajos.) Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- Schmitt, Carl (2002b): A fordulat a totális állam felé. In: Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. 210–221.
- Schmitt, Carl (2002c): A totális állam továbbfejlődése Németországban. In: Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. 221–226.
- Schmitt, Carl (2002d): A Führer oltalmazza a jogot. In: Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. 227–231.
- Schmitt, Carl (2006): *Legalitás és legitimitás*. (Ford. Mulicza Katalin, Füzesi Péter, Holczer Márton, Szabó Béla.) Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.
- *Staatslexikon* (1963) *Recht Wirtschaft Gesellschaft*. Band 8. Hrsg. Görres-Gesellschaft. Sechste Auflage. Verlag Herder, Freiburg.
- Staff, Ilse (1981): *Lehren vom Staat*. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.
- Szabó István (2000): *Az államfő jogállása a Weimari Köztársaságban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szigeti Péter (2004): A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél – a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről*. 338–357.
- Szilágyi Péter (1994): Előszó. In: Georg Jellinek: *Általános államtan*. Osiris-Századvég, Budapest, 7–21.

- Szilágyi Péter (2007): Köztársasági eszme és államelmélet – a Weimari Köztársaság államelméleti vitáiról. In: Feitl István (szerk.): *Köztársaság a modern történelem fényében*. Napvilág Kiadó, Budapest, 106–125.
- Szilágyi Péter (2011): *Jogi alaptan*. 4., átdolgozott kiadás. Eötvös Kiadó, Budapest.
- Szilágyi Péter (2013a): Az alkotmányozás és az alkotmányozó hatalom államelméleti kérdései és annak tanulságai. In: Drinóczi Tímea, Jakab András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon 2010–2011*. 2. kötet. Pázmány Press, Budapest–Pécs, 93–136.
- Szilágyi Péter (2013b): Diktaturgewalt in einem demokratischen Staat. (Die Auslegung des Artikels 48 der Weimarer Reichsverfassung). *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Iuridica*, Tom. LIV. Budapest, 137–157.
- Szilágyi Péter (2016): Az alkotmánybíráskodás jogalkotásra gyakorolt hatásának vázlata és vizsgálatának jog- és állambölcseleti előkérdései. In: Fejes Zsuzsanna – Török Bernát (szerk.): *Suum cuique. Ünnepi tanulmányok Paczolay Péter 60. születésnapja tiszteletére*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 160–188.
- Szilágyi Péter (2017): A társadalomelméleti és a politikai filozófiai alapozású jogelméletek különbsége. In: *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Szerk. Takács Péter. Gondolat Kiadó – SZE DFK, Budapest–Győr, 328–342.
- Takács Péter (szerk.) (2003): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest.
- Takács Péter (2010): *Államtan. Fejezetek az állam általános elmélete köréből*. Corvinus Egyetem Közigazgatástudományi Kar Jogtudományi Tanszék, Budapest.
- Tallár Ferenc (2004): Sacrum és politicum – Carl Schmitt politikai teológiája és az univerzális szeretetközösség. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről*. 242–259.
- Voegelin, Erich (1924): Reine Rechtslehre und Staatslehre. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, Band IV, 80–131.
- Voegelin, Erich (1931): Die Verfassungslehre von Carl Schmitt. Versuch einer konstruktiven Analyse ihrer staatstheoretischen Prinzipien. *Zeitschrift für öffentliches Recht*, XI, 89–100.
- Winkler, Heinrich August (2005): *Németország története a modern korban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Winkler, Heinrich August (1997): *Weimar 1918–1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. 2. Auflage. Verlag C. H. Beck, München.

•
Schima A. Bandi (1882-1959) iparművész az 1910-es években (RFMTM)

Antecedents of the fall of the Athenian democracy – The trial of Socrates^[1]

Who was Socrates? Well, it is not a complicated question. Regular people not at all interested in philosophy can also answer the question without thinking: the most famous philosopher. Indeed, with we can undoubtedly establish that his popularity and recognition will never fade away, his personality and his philosophical thinking still has an effect on our lives. It is widely known that he never changed his principles on virtue, wisdom and the insecurities of the physical world, not even at the cost of his own life. According to our modern standpoint, Socrates was a real star in the 5th century Athens, and as it usually happens to celebrities, some people were head over heels for him, while others, maybe even more in number, had hostile attitudes towards him.^[2] This short study tries to clarify the circumstances of Socrates' death; unfortunately, due to length limits I have to omit the description of Socrates' philosophy, I primarily aim at the analysis of the trial. I would like to get answer to the following question: what political circumstances led to sentencing a seventy-year old, well-respected philosopher to death in the city-state of the glorious democracy.^[3]

[1] „The work was created in commission of the National University of Public Service under the priority project KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 titled „Public Service Development Establishing Good Governance” in the Miklós Zrínyi Habilitation Program.”

[2] Aristophanes' comedy entitled *Clouds* presents the peculiar figure of Athenian philosophers in a great parody, the author did not only hold a mirror to Socrates, however, we have to admit that the comedy did not serve Socrates' popularity. The play's premiere was in 423 BC and Socrates himself was there as well. In the comedy the philosopher gives advices to Strepsiades, the impoverished Athenian man on how to undermine his creditors. Presenting the truth as a lie with rhetorical tools was the method of the Sophists, who did not belong to Socrates' circle, moreover, Socrates distanced himself from them in every possible way, still, Aristophanes confused Socrates' real personality with his Sophist personality in the *Clouds*. In his work entitled *Apology*, Plato mentions the error of the dramatic poet: „For you yourselves saw these things in Aristophanes' comedy, a Socrates being carried about there, proclaiming that he was treading on air and uttering a vast deal of other nonsense, about which I know nothing, either much or little. And I say this, not to cast dishonour upon such knowledge, if anyone is wise about such matters (may I never have to defend myself against Meletus on so great a charge as that!),—but I, men of Athens, have nothing to do with these things.” Plato, *Apology*, 19c.

[3] „In 399 BC. Socrates was brought to trial by Anytos, the democratic laeder, Meletos, a „youthful and unknown” tragic poet, „with lanky hair, a scanty beard, and a hooked nose” (Euthyphro, 2 b.) and Lykon, an even more obscure rhetorician. The indictment stated that he was guilty of not worshipping (nomidzon) the gods the State woeshipped but introducing other nwe divinities, and further that he was guikty of corrupting the young by

I would like to clarify the real reasons of suing the wise man via recalling the era's historical events, because the made-up accusations according to which he seduces youngsters and loves new gods, were only excuses for the people of Athens in order to conduct a big conceptual proceeding. Plato and Xenophon tell the story authentically, still, they do not clearly name the real reason of Socrates' death, they only refer to that the philosopher was the victim of a political show-down. The events of the last phase of the Peloponnesian war and the complicated problems of the restored Athenian democracy help us understand the background of this mysterious case. While we are dealing with the real accusation, we have the possibility to give a historical introduction on the Athenian court proceedings at that time.

Although Socrates did not leave lengthy works behind, we still have several useful information in connection with his life and philosophical thinking. Its obvious explanation is his unbelievable popularity. His contemporaries and his late followers all made sure that the master's memory would never fade away. Socrates' way of life, especially his death made his whole oeuvre authentic; he forever became the example of standing up for one's own principles. Socrates' personality was not exclusively considered as positive among his own contemporaries either; its obvious reason is his philosophical style, more precisely, his irony. It becomes clear from Plato's dialogues that Socrates was a philosopher who carefully selected his conversational partners based on their knowledge, however, meanwhile he gave voice to his and his debate partners' ignorance; with today's words we could call him 'uptight'. He did not really care about his appearance, he was small, bug-eyed, his clothing was neglected, on the other hand, it was impossible to disturb his peace, he was not short-tempered, he was the calmest person we know Greek history. It seems a little inexplicable how such an always calm person, though relentlessly dealing with mistakes and errors, could tempt his own fate at the age of seventy in a way that he was sentenced to death. The reasons of his tragic death can be found in the troubled era of the fifth century Athens BC.

I. ANTECEDENTS

The trial was held in 399 BC, a few years after the Peloponnesian war, during the time of the restored democracy. Before presenting the accusation I find it important to give a hint on the era's mood, as it is a significant element in order to fully understand the real reasons of the death sentence. After the death of Pericles (429 BC) Athens did not find a solution to the city-state's problems and its harmonic governance. The Peloponnesian war ended with the fall of Athens (404 BC),

- teaching them accordingly. In the Apology, Plato gives us what profess to be the speeches delivered by Sokrates at his trial. It is not to be supposed that even here he is a mere reporter." Burnet, *Greek Philosophy, Thales to Plato*, 1928, 180.

however, the reason of the defeat was not only the ingenuity of the Spartan soldiers. Unfortunately, Athenians also caused their defeat themselves. In the last years of the 24-year long war they simply turned against themselves, civil war circumstances prevailed due to the acquisition of the city-state's governance. In 411 BC democracy was abolished by a putsch and an oligarchic circle of friends, the Hetaireias took over the governance. As a result, more groups were formed who simultaneously competed for the power, meanwhile others wanted to restore democracy.^[4] The Hetaireias were quickly torn into the Council of 400 citizens with the leadership of Anthiphon, and the Council of 500 citizens with the leadership of Theramenes; meanwhile the old devotees of democracy also acted on the island of Samos, with the leadership of Alcibiades, the genius politician of the war. Alcibiades^[5] wanted to be the laughing third party; he was such a commander of the state of war who did not fight for Athens but for wealth and the success of his own soldiers. Though Alcibiades belonged to the circle of Socrates when he was young, he was not a persistent student, he left the philosopher early. In 411 BC, all of these political powers concurrently felt the right to make decisions over the city's matters. The three parties even used violence, they killed the other's devotees after one another. In the end, Theramenes, leading the Five Thousand defeated the council of four hundred, then allied with Alcibiades who therefore could return to Athens. Of course, they did not restore democracy, the city stood under the governance of the oligarchs until the end of the war.

Exactly ten years before the trial of Socrates Athens was in war and was also in conflict with itself. What was happening meanwhile with the philosopher? Socrates was not involved in the war proceedings, he was not active in politics, we only know about one occasion when he called the Athenians for caution due to an illegal execution. In 406 BC, in the sea battle near the Arginusae islands the Athenians defeated the Spartan, however, the assembly sentenced the returning generals to death with made up accusations, instead of celebrating them. Their sin was that in the heat of the fight they did not save Athenian sailors who fell into the water. It was only Socrates who protected them.^[6] It is an alarming case that

[4] Aristotle, *Athéni állam (The Athenian Constitution)*, 29-33; Thukydidés, *The Peloponnesian war*, VIII. 48-98.

[5] Alcibiades is one of the most important people of the Peloponnesian war. As a young man, he belonged to the circle of Socrates. He was a great speaker and an excellent generalist, Pericles raised him as his own heir. His wartime role revealed his true nature. Alcibiades's political career can be regarded as unpatriotic on many occasions, as an Athenian generalist he joined the Spartans in a bad moment, gave them advices against the Athenians then left them as well, joined the Persians, then again dreamed about governing Athens. Athenians even almost forgave him. See further: Plutarch, *the portrait of Alcibiades*. Plutarch: *Párhuzamos életrajzok (Parallel Lives)*.

[6] Xenophon, *Hellenica*, I, 7. „Pharnabazus, however, was ready to meet with encouragement the despondency which afflicted the whole Peloponnesian army and their allies. „As long as their own bodies were safe and sound, why need they take to heart the loss of a few wooden hulls? Was there not timber enough and to spare in the king's territory?“ And so he presented each man with a cloak and maintenance for a couple of months, after which he armed the sailors and formed them into a coast-

the most talented generals of the fleet did not die in a battle but were executed by their own compatriots. From that time on, Athens was really left without military leaders. It is no doubt that citizens themselves helped the Peloponnese to win the war.

Finally, in 404 BC the Athenians gave up the fight, Theramenes made peace with the Spartan. Athens fell and had to put down the weapon with the following conditions: it had to destroy all its protective walls, eliminate the fleet, give up its properties and call back all those outcast aristocrats – the members of the Hetaireias – who overthrew the democracy with a putsch in 411. A ruling body of thirty members was set up to govern Athens^[7], which task would have been to govern Athens in a simpler way than in a democracy. With their power, the thirties were even started to be called tyrants. Theramenes leading the disarmament was their first person, who was supported by Lysander, the Spartan generalist reaching the victory. However, this situation still not brought peace in Athens. Theramenes had many enemies in the Thirty among the oligarchs called home, first of all, the radical Critias. As a youngster, Critias was also a member of Socrates' circle but similarly to Alcibiades he did not prove to be a good student, either. From our viewpoint it is significant to note that the decisions of the Thirty Tyrants were indeed extreme, such as, they prohibited the education of philosophy, with which they primarily aimed at hindering the popularization of democratic ideas.^[8] In fact, the Thirty Tyrants continued the civil war debate where it had been before the peace with the Spartans. Critias and Plato's uncle, Charicles urged the body to act radically, they were the bloodiest tyrants out of the thirty, they made several civilians, especially they own political enemies executed, in many cases even without court proceedings. As a sign against the prevailing events, Socrates confronted the Thirty Tyrants on his own when they dragged home Leon, one of their political enemies from the island of Samos in order to execute him later. In connection with Socrates' trial it is a significant piece of information that one of his accusers, Meletus was a member of that body which participated in Leon's capture. Socrates

- guard for the security of his own seaboard. He next called a meeting of the generals and trierarchs of the different States, and instructed them to build just as many new ships in the dockyards of Antandrus as they had respectively lost. He himself was to furnish the funds, and he gave them to understand that they might bring down timber from Mount Ida. While the ships were building, the Syracusans helped the men of Antandrus to finish a section of their walls, and were particularly pleasant on garrison duty; and that is why the Syracusans to this day enjoy the privilege of citizenship, with the title of „benefactors,” at Antandrus. Having so arranged these matters, Pharnabazus proceeded at once to the rescue of Chalcedon.”

[7] See the full list: Xenophon, op. cit. II. 3, 1-2. „And this oligarchy came into being in the way hereafter described it was voted by the people to choose thirty men to frame the ancient laws into a constitution under which to conduct the government. And the following men were chosen: Polychares, Critias, Melobius, Hippolochus, Euclidean, Hieron, Mnesilochus, Chremon, Theramenes, Aresias, Diocles, Phaedrias, Chaereleus, Anaetius, Peison, Sophocles, Eratosthenes, Charicles, Onomacles, Theognis, Aeschines, Theogenes, Cleomedes, Erasistratus, Pheidon, Dracontides, Eumathes, Aristoteles, Hippomachus, Mnesitheides.”

[8] Németh, György, *A harminc zsarnok [The Thirty Tyrants]*, 219.

did everything in order to prevent the Thirty Tyrants from committing an illegal act but Leon was executed. The leader of the tyrants, Theramenes also protested against the trespasses, however, he was also sued and executed. The unlimited terror was stopped by the Spartan king Pausanias in 403 BC, when he started to support Thrasybulus who wanted to restore the Athenian democracy. In the battle of Mynykhia they defeated the Thirty Tyrants for good.^[9] Following this, a seemingly calm period could be experienced in Athens as with the help of the soldiers of Sparta they restored democracy. In 403 BC King Pausanias made the Athenian people accept the history's first act of amnesty, according to which – except the main sinners of the Thirty Tyrants – no one could be sued and impeached for their previous acts. With this tool they tried to prevent further infightings.^[10] The act of amnesty was presented to the assembly by Anytus himself, who, a few years later was one of Socrates' accusers.^[11] The restored democracy was very strict about adhering to the act of amnesty, meanwhile, the Athenians were disappointed as the bloody events of the previous years were left without punishment.

The public mood was not so satisfactory, people needed someone to blame, whose execution could calm the Athenian people's revenge due to the illegal acts of the Thirty Tyrants. The victim suiting the requirements had to be chosen wisely because of the act of amnesty. They choose Socrates, even though except his plea to save Leon and the generals he had nothing to do with the civil law affair and the battle for power, still, all these events contributed to his late execution. Before I give details on the trial itself, the practice of the Athenian trials of the fifth century BC are worth mentioning.

II. HISTORY OF THE CIVIL TRIALS

The institution of public law allegation had already been noted in the previous centuries in Athens. The Greeks had a norm system of justice, morality and natural law, which had to be followed by all citizens. They differentiated between proceedings in connection with personal offence (Dike idia) and proceedings against public offence (Dike demosia).^[12] In the case of personal trials the plaintiff acted as a prosecutor, as for public trials, all Athenian citizens could initiate proceedings. At Athenian trials of that time do not resemble to today's practice at all, we could hardly regard them legal these days. The trials were based on accusations, they were public

[9] Xenophon, op. cit. II, 4.; 19.

[10] "There should be a general amnesty concerning past events towards all persons except the Thirty, the Ten, the Eleven, and the magistrates in Piraeus; and these too should be included if they should submit their accounts in the usual way." Aristotle, *The Athenian Constitution*, 39, 6.

[11] Taylor, *Plato*, 226.

[12] See more details about Athenian democracy: Harris, *The rule of law in action in democratic Athens*, 2013.

and oral. The accusers could usually present their charges in the days before the trial in writing (graphe) or orally, then the charges were investigated for a few days then on the given day the parties and the judges were called in.^[13] The indictment was always kept, it was placed in the Metroon, the Athenian archive.^[14] Depending on the committed act, the accuser could make a suggestion on the punishment in his indictment, however, the defendant could also hand in a request against that and the judges decided between the two. The trial was held publicly on the central market place in Athens, within the course of a single day. The lengths of the speeches were measured by water clocks. They differentiated between oral and written claims; the consequence of oral claims was compensational sentence, the consequence of written claims was retaliatory sentence. The parties represented themselves, however, from the 5 century BC they even had professional judicial speakers. The sentence was given by the Heliaia, the supreme court of ancient Athens; since Solon, male citizens over the age of 30 could be its members, later they were selected by drawing lots. During the time of Pericles they introduced that citizens received a 2,3 Obol payment for one seating as due to the office work they had to neglect their own businesses. Votes were taken by counting of stones after listening to the speeches, according to the majority principle, in the event of a tie the defendant was absolved and the accuser had to pay a fee. If the accuser did not reach 1/5 of the votes or he cancelled his complaint he also had to pay a fee. Regarding the importance of the various cases, the number of the court members was different, we have knowledge of courts with 301, 501 or even 1001 members. Decisions were made immediately, even in the case of executions. Sending people to prison was not very common, they rather applied more practical punishments like fees or exile; death was only a punishment in the case of capital crimes. On the morning of the trial, the accusers, the defendant and the members of the court took an oath in order to adhere to justice and law; it became a tradition during the democracy of Pericles. Accusations were taken very seriously, as the frequency of court proceedings would have taken the time of citizens from governing their own business. Trespasses might have been avoided in a way that false accusers had exactly the same punishment what they accused the defendant of. Therefore, they really had to think about accusing someone. The convict had the chance to exchange the punishment for fine, and could even beg in front of the court to lower the punishment or even absolve him; especially family status or previous military actions made a lot of difference. The implementation of executions can be said was humane as they did it with a poison retrieved from hemlocks. It is slightly strange but prison servants were slaves, they produced the neurotoxin which the convict had to drink himself. The poison caused a slow and painful death.

[13] Socrates was only informed about the accusation days before, Plato captures this in his dialogue entitled *Euthyphro*.

[14] Horváth, *A géniusz pere (The Genius' Trial)*, 14-21.

The trial of Socrates was carried out in 399 BC.^[15] According to the recordings of Diogenes Laertius, the philosopher did not accept the help from the era's most famous court speaker Lysias,^[16] which is not at all surprising from a philosopher, and of course we would expect Socrates to represent himself in his own case. The speech of his former master is presented by Plato in a dialogue entitled *Apology*,^[17] the authenticity of the narrative is not questioned by the posterity.^[18] We have to mention that besides Plato, Xenophon also described the events, his work entitled *Memorabilia* also deals with this topic. The apology of Socrates can only partially be regarded as regular, as after reflecting to the accusations he does not beg for exemption,^[19] what is more, he asks for a reward for his true actions during his whole life. Ironically answering to the whole proceeding, after hearing the judgement, he asked the court of people to have a meal with the heroes in the Prytaneum.^[20] It is not surprising if we are talking about a personality like Socrates. Judges ruled after listening to the speech in this case as well and if we can believe Plato, those who found Socrates guilty were only a few more in number than those who found him innocent.^[21]

[15] Similar trials were very common at that time. Protagoras, Euripides and Damon were also convicted with the charge of impiety.

[16] Diogenes Laertius II, 40. The philosopher then, after Lysias had written a defence for him, read it through and said: „A fine speech, Lysias; it is not, however, suitable to me.”

[17] We basically refer to this text in this study.

[18] We can see it from Plato's text that he was present at the trial of Socrates. Socrates names his talented, young follower among the people who were present. Plato, op. cit. 33e.

[19] Plato, op. cit. 34b-c. “What I would have to say in my defense is pretty much that and more of the same. Now maybe one of you is going to feel irritated because he remembers his own case when he was on trial on some less serious charge than this one—how he implored you, supplicated the judges, shed floods of tears, put his children up on the stand to produce maximum pity, produced other family and friends in crowds—and I'm not doing any of these things, although my danger, people might think, is of the worst. Maybe some one of you, thinking of all that would get arrogant and rageful about it and would vote out of rage. Now, if any of this applies—I don't think it should, but if—the decent thing to say to him, it seems to me is this: „Well, friend, I also have some relatives, and as the line says in Homer, I was not born ‚from an oak or a rock,’ but from human beings, so that I have family—sons actually, gentlemen, three of them; one is already a young man, the other two are boys—but just the same I'm not going to bring any of them up here and plead with you to acquit me.” Why not, you may ask? Well, it isn't from arrogance, gentlemen, nor from any disrespect for you—but as to how I feel about death, well, that's another story—but as far as my reputation goes, and yours, and that of the whole city, I don't think it looks good to do any of these things, especially at my age, with the name I have; whether it is true or false, people do at least think that Socrates is a little different from most people. And if those of you who are supposed to be special in wisdom or courage or in any other kind of excellence are going to be like that, it looks bad.”

[20] „What would be a reward suitable to a poor man who is your benefactor, who desires leisure that he may instruct you? There can be no more fitting reward than maintenance in the Prytaneum.” Plato, 36d.

[21] Plato, op. cit. 36 a-b. „I'm not going to make myself particularly miserable, gentlemen, about what has happened here—that you convicted me—for a number of reasons, mainly that there was nothing unexpected about what happened. I'm actually more surprised about the vote count, how close it was; I would have thought it wouldn't be that close, but more one-sided. As it is, it seems that if only thirty votes had changed sides I would have been acquitted. † So I think I was acquitted in relation to Meletus—not only acquitted, but it's really pretty clear that if Anytus and Lycon hadn't come down here to accuse me he would have had to pay the thousand drachmæ for not getting twenty per cent of the votes.”

After the sentence was announced, Socrates spent one month in the prison of Agora;^[22] the reason was the celebration of Apollo when it was prohibited to kill another person that is, to execute someone. During the excavation carried out at the Agora they discovered the stones of the prison where Socrates very likely spent that time, we shall imagine an average-sized house as his prison. In this exact area several sculpture portraits of Socrates were discovered, they must have been presents in the honour of the philosopher or in the honour of those who were innocently executed. During the excavation of the Agora those medicine bottles were also discovered which are thought to be the holders of poison used at the executions. If we can believe them, the giant cups in the hands of Socrates in the romantic representations are slightly exaggerated and shall make us smile, since the discovered bottles are the size of a shot glass. Now, we are going to investigate the accusers' personality, the charges and the main elements of Socrates' defence, finally, we are going to unveil the real reasons of the turbid charges.

III. THE ACCUSERS OF SOCRATES

Three accusers stood in front of the court of people in the trial of Socrates: Meletus, Anytus and Lycon. Meletus and Lycon are insignificant people, the instigator, the mastermind must have been Anytus, who also belonged to Socrates' circle before but was not a successful student, either, just like the previously mentioned Alcibiades and Critias.^[23] As far as I am concerned, we also need to talk about the fourth accuser, the most threatening one that is, the people of Athens themselves, the mob, who was the main accusers of the philosopher. Diogenes Laertios and Plato alike mention that the charges were handed in by Meletus, who, we can say that regularly accused other people, not only Socrates was his only victim. He similarly accused Andocides of being impious.^[24] It is surprising but Socrates' other accuser, Anytus stood on the side of the defence in the trial of Andocides and in that case he was not found to be guilty.^[25] Now let's talk about Socrates'

[22] Plato commemorates this in his dialogue entitled *Crito*.

[23] „The actual conduct of the prosecution was entrusted to Meletus, who bungled it, according to Plato. By a skilful cross-examination Sokrates got him to admit that he believed him to be an out-and-out atheist, which was of course inconsistent with the indictment. In any case Sokrates did not stoop to defend himself against either the one charge or the other, though he showed himself more sensitive to the accusation of corrupting the youth, and offered to allow the fathers and elder brothers of his associates to give evidence on his point. He was found guilty, however, in spite of the failure of Meletus to make anything of the principal count in the indictment, which he does not seem to have understood himself. The majority was a considerable one, though Sokrates says he had expected it to be larger. He knew therefore that there was something else against him besides the trumpety charge of introducing new divinities, which he did not for moment treat seriously.” Burnet, 181.

[24] Lysias (445-380 BC), an Athenian speaker presents Meletus' indictment word by word in his work entitled *Against Andocides*.

[25] *Andocides* protected himself in his trial in 399 BC. The marvellously talented speaker protected

accusers one by one, about their relationship with the philosopher and their possible reasons to accuse the old man. First of all, we are going to talk about Anytus, the mastermind, then the two least significant figures, Meletus and Lycon.

The personality of Anytus is especially interesting as he was the citizen who proposed the act of amnesty in 403 BC, after the rule of the Thirty Tyrants; the act already prohibited the evocation of the tyrants' previous sins.^[26] In connection with it we have to be careful not to get to the incorrect conclusion that the trial of Socrates has nothing to do with the rule of the Thirty Tyrants. It is exactly the action of Anytus what evokes suspicion that in reality Socrates was impeached due to the dishonest actions of the Thirty, of course, without a direct accusation due to the act of amnesty. The accusers of Socrates could not even mention their real charges in the trial, if they had done it, they would have destroyed themselves with it. Since it was Anytus who proposed the act of amnesty, it is understandable that he could not sue anybody in connection with the Thirty, so he had to find someone who proposed such an accusation instead of him which was well edited and did not mention the sin of the Thirty Tyrants at all. We have no information whether Meletus undertook the task on his own or upon the request of the politician, probably, he caught the attention of Anytus with his aptitude in the trial against Andocides. The possible relationship between Socrates and Anytus is unclear, so supposing that during his short time in the circle of Socrates Anytus was hurt by the master and hence he initiated a proceeding against him, would be incorrect. If he had been hurt by Socrates, he would have accused him of that exact thing and would have not accused him of such made up charges.

As for the relationship of Meletus and Socrates we know some concrete facts; they turned against each other in connection with an important case. As I have already mentioned, Socrates was the only person during the rule of the Thirty Tyrants who did not support the dragging and execution of the Thirty's political opponent, Leon from Samos to Athens. However, Meletus was a member of the body which participated in the illegal arrest.^[27] Socrates did not mention Meletus' former great mistake at all, still, he remembers the case well and highlights his own role, as well as that with that decision he also risked his own life during the time of the terror.^[28] Meletus acted as Anytus' puppet in the trial of Socrates, even

- himself with his defence speech on the ministries.

[26] Taylor, op. cit. 226. p.

[27] Taylor, op. cit. 227. p. See further: Burnet, John, *Greek Philosophy, Part I. Thales to Plato*, Macmillan and Co. Limited, London, 1928.

[28] „This happened in the days of the democracy. But when the oligarchy of the Thirty was in power, they sent for me and four others into the rotunda, and bade us bring Leon the Salaminian from Salamis, as they wanted to execute him. This was a specimen of the sort of commands which they were always giving with the view of implicating as many as possible in their crimes; and then I showed, not in words only, but in deed, that, if I may be allowed to use such an expression, I cared not a straw for death, and that my only fear was the fear of doing an unrighteous or unholy thing. For the strong arm of that oppressive power did not frighten me into doing wrong; and when we came out of the rotunda the other four went to Salamis and fetched Leon, but I went quietly home. For which I might have

Socrates refers to it when he proves the easy refutability of the accusations, he even says that he suspects that there is a secret charge in the background. The fact that he does not mention Meletus' previous role tells us a lot about Socrates' personality. Socrates, the master always beats Meletus if we compare them together.

The third, specified accuser is Lycon, however, we do not know much about him outside the trial of Socrates; he was an Athenian speaker in the fifth century BC.^[29]

The most threatening accusers of Socrates were the people themselves, the Athenian masses, the mob. It was impossible to defend himself against the charges, the antipathy was old and the prejudice was irreparable, which the philosopher highlights himself: „*For I have had many accusers, who accused me of old, and their false charges have continued during many years; and I am more afraid of them than of Anytus and his associates, who are dangerous, too, in their own way.*”^[30] After having presented the main characters, now let me introduce the charges.

IV. THE CHARGE

We shall state that there is no contradiction among our sources, Xenophon,^[31] Plato and Diogenes Laertius have the same memories. Diogenes Laertius even tells us that Favorinus, a Roman sophist living in the second century AC, read the charges that were kept in the Metroon, the Athenian archive.^[32] In my study I am going to analyse Plato's words from his work entitled *Apology*. In the dialogue two charges are mentioned, an old and a newer one, and it is only the latter one which can be found in Meletus' indictment. With evoking the old charge Socrates justifies it himself that the masses of the Athenian people and not certain politicians shall be his real accusers. Let us closely examine the old and the new charges.

(1) The old charge is the following: „*They shall be my prosecutors, and I will*

* lost my life, had not the power of the Thirty shortly afterwards come to an end.” Plato, op. cit. 32 d-e.
 [29] „And this is the reason why my three accusers, Meletus and Anytus and Lycon, have set upon me; Meletus, who has a quarrel with me on behalf of the poets; Anytus, on behalf of the craftsmen; Lycon, on behalf of the rhetoricians: and as I said at the beginning, I cannot expect to get rid of this mass of calumny all in a moment.” Plato, op. cit. 24a.

[30] Plato, op. cit. 18b1-4.

[31] Xenophon, *Memorabilia*, 2.

[32] Diogenes Laertius, II, 40-41. “The affidavit in the case, which is still preserved, says Favorinus, in the *Metroon*, ran as follows: „This indictment and affidavit is sworn by Meletus, the son of Meletus of Pitthos, against Socrates, the son of Sophroniscus of Alopece: Socrates is guilty of refusing to recognize the gods recognized by the state, and of introducing other new divinities. He is also guilty of corrupting the youth. The penalty demanded is death.” The philosopher then, after Lysias had written a defence for him, read it through and said: „A fine speech, Lysias; it is not, however, suitable to me.” For it was plainly more forensic than philosophical. Lysias said, „If it is a fine speech, how can it fail to suit you?” „Well,” he replied, „would not fine raiment and fine shoes be just as unsuitable to me?”

sum up their words in an affidavit. Socrates is an evil-doer, and a curious person, who searches into things under the earth and in heaven, and he makes the worse appear the better cause; and he teaches the aforesaid doctrines to others."^[33]

(2) The new charges are cited by Socrates himself from the accusation of Meletus: „*What do they say? Something of this sort: - That Socrates is a doer of evil, and corrupter of the youth, and he does not believe in the gods of the state, and has other new divinities of his own.*"^[34]

At first, the philosopher reacts to the old charges, then the newer ones are refuted, of course, easily. We have to mention that neither the accusation, nor the apology refers to the previous years' messy political events. Socrates acts like this out of respecting the acts, while his accusers are simply cowards. The charges are transparent and instantly make one smile, we have to realize that other things must be in the background, such events of which we shall not speak about, especially, in front of the judges. We have already referred to that it is very likely that Socrates had to be punished in connection with something connected to the rule of the Thirty, however, we are going to clarify it later, now let us interpret the charges and their background. Let us begin with the old charges.

(1) Socrates is guilty as he studies subterraneous things and supernal phenomenon; he marks wretched cases as good and teaches others to do so as well. In short, this charge is nothing else than qualifying Socrates' philosophical work: Socrates is guilty as he is a natural philosopher and a sophist. It is a commonplace that the judgement of philosophers is always free of negative aspects. They are usually lonely, misunderstood, strange, secluded and sometimes superior, these are exactly such characteristics which most of the people do not find likeable. And Socrates was a born philosopher. He did not care about conventions, he talked in an ironic, cynic manner, moreover, his look was ignorant and his peculiarity was so high that the Athenians could not stand him anymore. Referring to Socrates

[33] Plato, op. cit. 19b. „So let us take up from the beginning the prosecution that produced the prejudice against me, that gave Meletus the confidence to enter his indictment. OK. What do the prejudiced say to produce prejudice against me? We have to read it aloud, as if it were the formal charge of prosecutors: „Socrates is a criminal and a busybody. He seeks things beneath the earth and in the heavens, and he makes the weaker case the stronger, and he teaches other people to do these things.” It's something like that. You yourself have seen these things in the comedy of Aristophanes—some kind of Socrates dangling there and saying he treads the air† and talking a lot of other nonsense that is not even slightly within my competence. Not that I mean to despise this kind of knowledge, if someone has this kind of wisdom—I hope I would never be prosecuted by Meletus on a charge as serious as that!—but, gentlemen, I am not mixed up in anything like that. As my witnesses I offer most of you, and I ask as many of you as have ever heard me conversing to teach one another and say—since many of you have heard me—tell each other if you ever heard me conversing about such matters even slightly—and from this you can figure that all the other things most people say about me are just the same kind of stuff.”

[34] Plato, op. cit. 24c. „ He says that I am a criminal corrupting the young. But I, gentlemen, say that Meletus is a criminal because he's playing at serious things and brings people to trial in a lighthearted way, pretending to be serious and full of tender concern about things that matter† to him not at all. The truth of this I will now try to demonstrate. Come here, Meletus, and tell me: is it true that you have made the absolute goodness of the young people your highest priority? „It is.””

in this trial as a Sophist is not surprising, as since the comedy of Aristophanes it got stuck on the philosopher.^[35] Socrates was not Sophist, the fact that he was charged with this can be explained with the general public mood which prevailed in connection with Sophists and philosophers in Athens. During the time of the Thirty, even philosophy itself was prohibited. As far as I am concerned, the old charges are really about the unpopularity of Socrates, and this is his real tragedy, since he was not a popular person, he could be easily sacrificed; he was an appropriate scapegoat to compensate the unpunished sins of the Thirty. Socrates protects himself brilliantly and in a stylish way against the old charges, though we should introduce it later, now let us study the new charges of the trial.

(2) The new charges contain two elements, which is not by accident, they are very well created charges, understanding them is crucial when dealing with the real reasons of the death sentence. (2.1) According to the first element of the new charges, Socrates is guilty because he corrupts the youth. It seems messy, but what does it really mean? At first, we believe that it is what it literally means that is, sexual harassment. These days we do not even like to hear apologies against such charges but in the ancient Athens, if the charge had really be based on that, it would not have been a sin either, as Athenians, just like citizens of the Greek city-states openly had homosexual interactions, even with youngsters. They did not accuse one another for such a corruption. Therefore, the corruption of the youth must have meant something else in the 5th century BC. The accuser basically meant the misleading of the youth. Socrates was accused with exactly that. Still, in this case we do not understand Socrates' trial, what is more, death, as several talents emerged in the city-state from his circle. What was Socrates' sin, then? Who exactly did he corrupt and how did he do that? The charges are not clear about that, they only speak in general terms. Whichever way you look at it, sentencing a seventy-year old master to death due to bad work seems incomprehensible, even more as he obviously and demonstrably raised students to be wise, mentioning one name, Plato to exempt him is enough. This charge is full of contradictions, still, we understand it as soon as the real charge prevails, which the Athenians understood without saying it out loud. Before unveiling the real reason, we have to analyse the second element of the charge and Socrates' apology.

(2.2) The second element of the new charge states Socrates' impiety, according to which Socrates does not believe in those gods in which the city-state believes and only talks about the operation of other, new daemons. With today's thinking

[35] „It must also be remembered that the charge of introducing new divinities was no novelty; for it had been definitely formulated by Aristophanes a generation earlier. In the *Clouds* Socrates announces that Zeus has been dethroned and Vortex reigned in his stead. He offers prayer to the Clouds and swears by Respiration, Chaos, and Air. It will be remembered that Diogenes of Apollonia held Air to be a „god”. That being so, it is shrewdly very significant that Aristophanes does not make the most distant allusion to the „voice”, though he must have all about it, and it would lend itself admirably to comic treatment. The omission is the more striking, as there is an allusion to the trances of Sokrates (150). Xenophon is even more instructive.” Burnet, 185.

we would not take this charge too seriously as nowadays we have freedom regarding our spiritual lives, why did not the Athenians establishing the shining democracy do the same. However, ancient acts of the Greek city-states established that not worshipping the Greek gods and avoiding the institutions built around them was a major sin. People found guilty of impiety were either expelled or sentenced to death. With naming the sin of impiety or asebeia, we can instantly guess that the accuser obviously asked for Socrates' death sentence. Therefore, the accusers of Socrates must have exactly known that if they could prove his disrespect towards Athenian gods, then the sentence would be death. This second element of the new charge had this exact role in the accusation. For the sin of corruption the judges would only have given a fine, while impiety needed to be punished with death. Socrates would get death punishment for the corruption of the youth and for nothing else.^[36]

Socrates saw it clearly that not impiety was his major sin but rather his own personality.^[37] Defending himself against impiety is hard in itself as he first wanted to make it clear what impiety meant but as no one knew it, it was easy to accuse him of that. Socrates did not really try hard to defend himself against this charge of Meletus, he could guess the result of the trial easily.

The reason why the Athenians wanted Socrates' death and not punishment was going to be revealed by the end of the study, now let me present a short summary of the philosopher's speech.

[36] „The penalty proposed by the accusers was dearh, but there is no reason to suppose Anytos really wished it to be carried out. By a very ingenious provision of the Athenian law, it was ordained that in cases of the class the condemned man should be allowed to propose an alternative sentence. The idea was that an adequate punishment would probably be arrived at in this way; for the judges were bound to choose between the two penalties proposed, and could not suggest another themselves. It was, therefore, the interest of the condemned man to propose something the judges would be liklyto accept. There can be no dout that if Sokrates had propped exil or imprisonment till he head paid a responsible, everyone would have been sutisfied, but he refused to do anithing of the sort. That, he said, would amount to an acknowledgment of his guilt. If he had really to propose what he toughthe deservesódm he would asses the penalty at free quarters in the Prytaneion, at the public expense, an honour sometimes voted to Olimpik victors and public benefactors.” Burnet, 181–182.

[37] Burnet gives a short explication to prove taht Sokrates wasn't irreligious. „Plato represents him as full of Orfic iedeas, tought, as I have said, ther is always a certain reservation which does not allow us to suppose he accepted them implicitly. I do not think it likely that his Pythagorean friends had much to do with this; for, to all appearance, they had ceased to „practise”, and they had dropped the Orfic theory of the soul, wich was just the thing that appealed most to Sokrates. In fact it is Sokrates who is represented as trying to bring them back to an earlier form of Pythagorean belief. All this can be hardly be fictions. What motive could Plato have had for inventig it? By this time Orphicism had hopelesslyde-generated, so far as we can see, and it is not probable that it ever attracted him. In the youth of Sokrates things may well have been different.” Burnet, 191.

V. THE MAIN POINTS OF SOCRATES' APOLOGY

Already the first few lines of the apology show us that it was Socrates himself who decided to participate in this „act”.^[38] The charges and their destruction surely did not cause any difficulties for the master of speeches. Guided by his conscience, Socrates took his task seriously, even though he knew that in reality he had to defend himself against the hidden charges. Socrates was an appropriate scapegoat as though he clearly saw the trial's conceptual nature and knew that he would get a death sentence, he still did not run away or hid. The Athenians must have known that, this is why they must have chosen him. From his apology we can see that he undertakes the role of the scapegoat himself. We could say he does that from stubbornness but he was seventy years old with much experience, he must have had more serious reasons.

The soberness of Socrates gives a hint that he saw through the situation and was fully aware that no matter how well he would defend himself, he would lost. His foreknowledge regarding the result is easy to work out. One solution can be that based on his wisdom he saw his own situation clearly, the Athenians did not have good decisions for a long time by then, why would they do that in Socrates' case? Another obvious explanation of Socrates' foreknowledge could be the gossip. Plato makes Socrates to clearly say that he had not been popular with the Athenians for a long time and since he was unpopular, they obviously came to an easy decision regarding his death. These gossips were known by Socrates as well.^[39] The third answer for Socrates' foreknowledge is the political affair why he was effectively impeached and what he only mentioned in his speech in riddles. It is very likely that the wise Socrates understood that he was implicitly impeached due to the dreadful acts of the Thirty Tyrants. Meletus' turbid and easily refuta-

[38] „It was usual for speeches to be carefully revised and adapted for publication, and no doubt Plato meant to do for Socrates what other accused persons either did for themselves or more often had done for them by a professional speech-writer. On the other hand it seems incredible that he should have misrepresented the attitude of Socrates before the court or the general line of his defence. It is perfectly true, no doubt, that the Apology is not a defence at all, but that makes it all the more characteristic for the man. Socrates treats the accusation with contempt, and even goes out of his way to import things into the case that were hardly of a nature to conciliate the judges. That does not prove the Apology to be pure fiction, as it has been supposed to do. Far from it.” Burnet, 181.

[39] Plato, op. cit. 23d-24a. The truth is what I don't suppose they'd ever be willing to admit, that they have been exposed as pretending to know and knowing nothing. Given that they are reputable people, I suppose, and fervent, and numerous, and that they never quit and are quite convincing about me, they have filled your ears these many years, and made the prejudice very strong. Meletus is one of this bunch, and Anytus, and Lycon—Meletus representing the poets in their irritation, Anytus representing the craftsmen and the political people, and Lycon representing the orators. So—as I said at the beginning—I would be surprised if I were able to root out so much prejudice in such a little bit of time, now that it has become so great. Nevertheless, gentlemen, this is the plain truth, and I am not holding back the slightest bit when I tell you this, nor have I trimmed my sails. I am nearly sure that I am right now irritating these very same people, which is proof that I speak the truth, and that this is the prejudice against me, and its cause. Whether you look into it now or later, you will find it so.

ble charges also support this idea.^[40] Still, Socrates gives an apology, provides answers to the made up charges, he unquestionably prepares for his last great performance, his martyrdom. He exactly knows that he is held responsible for Athens' political failures, its messy events in the last years of war, but most importantly, for the actions of the Thirty Tyrants. His realization is supported by the fact that he remembers his friendship with Chaerephon, who was already dead by that time. Chaerephon was Socrates' contemporary, an Athenian democrat, a role model of the restored democracy, a politician respected by all Athenians. I believe that with mentioning their friendship, Socrates gives a nice and obvious gesture towards the Athenians regarding that he already stood on the right side and supported democracy in his young ages. „*You must have known Chaerephon; he was early a friend of mine, and also a friend of yours, for he shared in the exile of the people, and returned with you.*”^[41] The „great run” is also worth mentioning. Socrates referred to the reign of the Thirty Tyrants with it, and it shows his great personality that he only mentioned that tragic period once, even though he had to face the trial because of the Thirty. Socrates' law-abiding nature gives an explanation to that he was forced to defend himself against made-up charges; he could not defend himself against the real charges due to the act of amnesty. Socrates was a democrat, a fine personality, he was wise. Now, I am going to investigate how he reacted to the made-up charges.

[40] Referring to Meletus' turbid indictment, Socrates openly says his instincts, Meletus' real indictment. „*Such nonsense, Meletus, could only have been intended by you as a trial of me. You have put this into the indictment because you had nothing real of which to accuse me.*” Plato, 27e.

[41] Plato, op. cit. 21 a 2- b. Now, you probably all knew Chærephon. He was my companion from childhood, and he was your companion, one of the popular party; he went into exile with you, and he came back with you. You know the kind of person Chærephon was, how impetuous he was, whatever he set out to do. Well once he actually went to Delphi, and had the nerve to ask the oracle—please remember, don't interrupt me, gentlemen—he asked if there was anyone wiser than me. The answer came from the Pythia that no one was wiser. And about all this his brother here will be your witness, since the man himself is dead. Now you'll see why I am telling you all this. I'm going to explain how the prejudice against me got started. Once I had heard this, I thought it over like this: „What on earth does the god mean, and whatever is his riddle? Because I know in my heart that I am not even slightly wise, so what on earth does he mean calling me wisest? He wouldn't be lying; they don't let him do that! * „For a long time I was baffled: what on earth did he mean? Then at long last I began to inquire into him, more or less like this. I went to a person thought to be wise, with the idea that here, if anywhere, I would refute the prophesy, and that I was going to show the oracle: „this man here is wiser than me, but you said I was.” So I looked into this person—I don't have to tell you his name, he was one of the political people—and when I looked into him I had the following experience, gentlemen, when I was talking to him; it seemed to me that this man seemed wise to many other people, and most of all to himself, but that he was not. So then I tried to show him that he thought he was wise but was not. At that point he became irritated with me, and so did many of those present. So I went away thinking to myself: „I really am wiser than this person. Probably neither of us knows anything really worth knowing, but this one thinks that he knows, although he doesn't, whereas I, just as I don't know, don't think that I do.” So it seemed that by just this small amount I was wiser than him, in that what I did not know, I did not think that I knew. From there I went to another of those who are thought to be wise, and I came to the same conclusion; and on that occasion also he and many others became irritated with me.”

(1) The old charges were the followings: Socrates is guilty because he is a philosopher, that is, he is wise. His main point of defence against it was the stupidity certificate of the Athenians. During his whole life, though not in a direct way but Socrates could justify that all Athenian citizens who thought themselves wise were not that wise at all, some simple questions easily revealed their stupidity. This activity had been done by the master since he was young, so he himself was not surprised by his unpopularity. The question arises, why did Socrates undertake the continuous unveiling of the arrogant, ordinary Athenian citizens thinking too much of themselves. In order to answer the question, we need the assistance of Chaerephon, the above mentioned young democrat. Socrates tells us that as a young man his contemporary friend went to Delphi for a prophecy; his question was whether Socrates was the wisest man on Earth. The fortune-teller replied with yes. In order to prove that he did not just make it up, Socrates named Chaerephon's brother as an authentication, who was also present on the trial.^[42] Neither we, nor the judges have the reason to doubt these events. Following this, Socrates performed the first item of his apology. He said that he put his whole life to contradict this prophecy, in order to do so, he searched for the most talented men in their profession, including politicians. With his questions he always won over his debate partners, he always found out that though they believed that they were wise, in reality they were not.^[43] While Socrates tried to contradict Pythia's prophecy, he gained the hate of the Athenians. In his whole life he tried to prove that the prophecy was wrong and he was not wise. He could only do it that he competed against people who were thought to be wise according to others. Even though these people always lost against Socrates, he did not regard himself as

[42] „Well, Chaerephon, as you know, was very impetuous in all his doings, and he went to Delphi and boldly asked the oracle to tell him whether - as I was saying, I must beg you not to interrupt - he asked the oracle to tell him whether there was anyone wiser than I was, and the Pythian prophethess answered that there was no man wiser. Chaerephon is dead himself, but his brother, who is in court, will confirm the truth of this story.” Plato, op. cit. 21a5-11.

[43] Plato, op. cit. 21b-d5. Now you'll see why I am telling you all this. I'm going to explain how the prejudice against me got started. Once I had heard this, I thought it over like this: „What on earth does the god mean, and whatever is his riddle? Because I know in my heart that I am not even slightly wise, so what on earth does he mean calling me wisest? He wouldn't be lying; they don't let him do that!* „For a long time I was baffled: what on earth did he mean? Then at long last I began to inquire into him, more or less like this. I went to a person thought to be wise, with the idea that here, if anywhere, I would refute the prophesy, and that I was going to show the oracle: „this man here is wiser than me, but you said I was.” So I looked into this person—I don't have to tell you his name, he was one of the political people—and when I looked into him I had the following experience, gentlemen, when I was talking to him; it seemed to me that this man seemed wise to many other people, and most of all to himself, but that he was not. So then I tried to show him that he thought he was wise but was not. At that point he became irritated with me, and so did many of those present. So I went away thinking to myself: „I really am wiser than this person. Probably neither of us knows anything really worth knowing, but this one thinks that he knows, although he doesn't, whereas I, just as I don't know, don't think that I do.” So it seemed that by just this small amount I was wiser than him, in that what I did not know, I did not think that I knew. From there I went to another of those who are thought to be wise, and I came to the same conclusion; and on that occasion also he and many others became irritated with me.

wise, he was only better than other people in that he was able to recognize that a mortal man cannot have the most complete knowledge. He realized that he did not know anything. In order to understand this reasoning we have to know what Socrates meant under the definition of wisdom. Wisdom according to Socrates is the absolute knowledge. Who is capable of gaining absolute knowledge? An intelligent man cannot presume that, only stupid people that is, the only common Athenians could believe that they could be the possessors of absolute knowledge. Socrates was wise because he admitted that only God can know everything: „*but the truth is, O men of Athens, that God only is wise; and in this oracle he means to say that the wisdom of men is little or nothing; he is not speaking of Socrates, he is only using my name as an illustration, as if he said, He, O men, is the wisest, who, like Socrates, knows that his wisdom is in truth worth nothing.*”^[44]

As far as I am concerned, Socrates did not even try to effectively defend himself against the old charges, though he could have done to list his great students, summon them to the trial in order to justify the charges' opposite. Still, he shortly dealt with the question which makes us conclude that he wanted to highlight the negative description of the Athenian people; he simply wanted the posterity to remember the incorrect „mentality” of the people of the city-state. The lecturing, ironic style of the logical reasoning against the new charges supports this theory. Socrates knew that all of his reasons were futile; his case had already been decided.

The new charges consist of two parts (2.1) the corruption of the youth and (2.2) the belief in the gods that is, not respecting the ancient Athenian gods. Socrates takes the charges word by word, he does not refer to their true meaning. (2.1) The charge of corrupting the youth is destroyed by the Socratic method, also known as the method of elenchus. Let me quickly mention the reasoning. If Meletus knows who corrupts the youth, he also has to know who makes them better. Meletus' answer is that everybody makes them better, the council, the assembly, the Athenians, only one man raises them in a bad manner and that is Socrates. The master replies him with a metaphor. Whether the situation is the same with raising horses, whether people make horses better and only one man raises them bad. It is obviously impossible, and this is true the other way around, too. The trainer makes them excellent, the masses do not know anything about dealing with horses. Therefore, the first element of Meletus' accusation has obviously no sense. Meletus himself cannot be that stupid not to accept Socrates' reasoning connected to horses. At this point, Socrates simply says that this charge is only an excuse to sue him because of a completely different sin. „*Happy indeed would be the condition of youth if they had one corrupter only, and all the rest of the world were their improvers. And you, Meletus, have sufficiently shown that you never had a thought about the young: your careless-*

[44] Plato, op. cit. 23a-b.

ness is seen in your not caring about matters spoken of in this very indictment.”^[45]

In the second, more extensive part of the speech where Socrates' philosophy is described – which we do not present due to length limits – the philosopher once again mentions the charge of the corruption of the youth; his main defence is the logical reasoning according to which the master cannot be held responsible for the later activity of his students, however, he very surprisingly does not present the name of the despicable students, even though it would have been helpful for us to understand the real charge. „*Whether he be rich or poor, may ask and answer me and listen to my words; and whether he turns out to be a bad man or a good one, that cannot be justly laid to my charge, as I never taught him anything.*”^[46] He is now held responsible for such people who once proved to be bad followers and whose acts were not forget by the people of Athens, however, they cannot be impeached the due to the act of amnesty. Socrates had many bad students, like the accuser Anytus, the political adventurer Alcibiades, or the most bloody handed general of the Thirty, Critias.^[47]

(2.2) Now let us move on to the defence told against the new charges' second element, the impiety, which was punished with death sentence in Athens. Socrates was guilty because he did not believe in those gods in which the city did, as he was talking about new gods, the demigods. First, we have to understand this latter element. They use the expression ‚demigod' when they talk about the gods of Socrates. However, it is a question to what extent can demigods be regarded as gods, or maybe gods not known by the Athenians. Socrates used the expression of demigod in order to express his own conscience, he stated that during his life he came to every decision with listening to the demigod operating within him, and this thought is also supported by the texts of Xenophon^[48] and Plato.^[49] It is no doubt that the accusers and the judges present knew very well in what meaning Socrates used the word demigod. According to the Greek mythology, demigods are the illegitimate children of gods.^[50] Therefore, demigods are by all means gods

[45] Plato, op. cit. 25c1-4.

[46] Plato, op. cit. 33b.

[47] Xenophon, *Memorabilia*, I, 2.

[48] Xenophon, op. cit. I, 1.

[49] Plato, op. cit. 40a-b. I am by now used to this prophetic spiritual sign which has come so often in my life, and absolutely opposed me about trivialities if I was on the point of doing something not right. Here things have turned out for me as you yourselves see, this thing here that somebody might think and believe to be the worst of evils—but when I left the house in the morning the divine sign never opposed me, nor when I came up here to the law court, nor anywhere in my speech with anything I was going to say. And yet, other times when I was talking it has often opposed what I was saying, often in the middle of it; in this case neither in fact nor in word did it ever oppose me. What do I take to be the explanation? I will tell you. Probably what has happened here is something good, and there is no way that we can rightly understand it, as many of us as think that it is a bad thing to die. I have strong evidence for this. It absolutely would have opposed me, my usual sign, if I weren't going to experience something good.”

[50] Plato, op. cit. 27d. „Surely if I suppose there are spirits, as you say, and if spirits are some kind of gods, that would be what I say is the riddle you're having fun with, when you say that I don't suppose

of Greek origin. Still, Meletus refers to them when he marks Socrates as an atheist, his problem is that the philosopher ignores the cults of the Athenian religion and he only worships the demigods. Socrates defends himself with logical reasons against it but he does not explicitly deal with this question which again supports the assumption that he has foreknowledge on the upcoming decision. His aim is not to defend himself but to stay true to himself and his own philosophy. The logical reasoning is the following. Socrates believes in the operation of demigods who are of divine origin but if demigods are of divine origin it means that Socrates believes in the gods. „*But this is just the ingenious riddle of which I was speaking: the demigods or spirits are gods, and you say first that I don't believe in gods, and then again that I do believe in gods; that is, if I believe in demigods.*”^[51] It is impossible that someone does not believe in gods but believes in their operation. Not believing this counterargument on the part of Meletus is not unbelievable, either. Socrates again expresses that the accusation of Meletus does not contain the real charges. „Such nonsense, Meletus, could only have been intended by you as a trial of me. You have put this into the indictment because you had nothing real of which to accuse me.”^[52]

Finally, Socrates ends his defence against the accusations and says that he is not guilty, and it is completely unnecessary to reason against such made up charges. His ancient enemies are the Athenian citizens themselves, he has long gained their antipathy, it does not make sense to defend himself. „*I have said enough in answer to the charge of Meletus: any elaborate defence is unnecessary; but as I was saying before, I certainly have many enemies, and this is what will be my destruction if I am destroyed; of that I am certain; – not Meletus, nor yet Anytus, but the envy and detraction of the world, which has been the death of many good men, and will probably be the death of many more; there is no danger of my being the last of them.*”^[53] The apology is a masterpiece, still, we have a feeling of loss as we do not understand the background of the death sentence. After the elegant, overwhelming defence of Socrates we would expect that the Athenians look at themselves and exempt the old man, the Athenian man who always adhered to laws and regulations. Still, Socrates cannot escape, his death is the essential condition of Athens' public peace, which was clearly in the interest of the state.

- there are gods, and then again suppose there are, since I suppose there are spirits. But if in turn spirits are children of gods, some kind of bastards, or by nymphs, or some other kinds of ways they tell us— what person could suppose the children of gods exist and not gods? That would be just as peculiar as if someone supposed that children of horses and donkeys exist, mules— but not horses and donkeys! Meletus, the only explanation is that you're teasing us in the way you composed this indictment, or else you had no idea how to complain of any true crime. Because how in the world could you convince anybody who had even the smallest grain of sense that the same person could suppose that spiritual and even divine things exist, and also suppose that spirits or gods or heroes do not? There's just no way you could do it.”

[51] Plato, op. cit. 27d5-9.

[52] Plato, op. cit. 27e4-7.

[53] Plato, op. cit. 28a3-b2.

VI. THE REAL REASONS OF THE DEATH SENTENCE

The real reasons not written in the accusations can be easily discovered if we take some previous events of the trial into consideration: the years of the political detabilization, the victory of the Spartan, the rule of the Thirty Tyrants, the act of amnesty^[54] and the measures of the restored democracy.^[55] After the rule of the Thirty Tyrants the Athenians were disappointed, they relentlessly needed to impeach and convict the sinners, who, however, were protected by law. The Athenians found Socrates appropriate to satisfy their revenge with his death. Of course, they could not impeach any of the sinners due to the strict act of amnesty, so they had to find a scapegoat who was not in a direct relationship with the Thirty Tyrants, he was only indirectly connected to them, of which everybody was aware. Socrates came in handy, as there was not a single politician in Athens, either positive or negative who did not know him. Among those who were protected by the act of amnesty many people knew Socrates as well. What did the accusation say? Socrates was guilty because he corrupted the youth. In the direct meaning of the words we can find the exact reason why the mob wanted his death. When they were youngsters, such politicians also belonged to the circle of Socrates who later seriously harmed the Athenians. The two protagonists causing the greatest disappointment of the Peloponnesian war, Alcibiades and Critias were also

[54] Kritias and Alcibiades as younger take part of Socrates' followers, after some years later they became Athenian politicians. Socrates never mentioned that they as his disciples. „That is, to all intents and purposes, a plea of guilty, to what the hints of Kallikles and Anytos suggest was the real ground of the accusation, namely, that Socrates had fostered in young men that antidemocratic spirit which had led to the oligarchical revolutions. After half a century later Aischines put the matter quite bluntly. He says (I. 173) that the Athenians „put the Sophist Socrates to death because he was believed to have educated Kritias”, and less than ten years after his trial the Sophist Polykrates charged him, as we saw, with having educated Alcibiades. In fact, it looks as if Polykrates simply wrote the speech Anytos would have delivered at the trial, if the amnesty had not stood in the way. That point was actually made by Meletos, a less responsible person, is strongly suggested by the allusion Socrates makes in the Apology (33 a) „to those they say are my disciples. Xenophon also in the Memorabilia (i. 2, 12) makes a point of saying that Kritias and Alcibiades were not really disciples of Socrates.” Burnet, 187.

[55] Burnet on his analysis gives another answer, according to him the real offence of Socrates was his criticising the democratic leaders of the fifth century, including Pericles. Plato in the Gorgias and Meno draws Socrates very critical when Socrates speaks about democratic heroes. „there are two passages in which he is represented as criticising the democratic leaders of the fifth century, including Pericles, in a very severe manner. One of these is in the Gorgias, and there Kallikles, who is a democratic statesman, bluntly tells him (521 c) that, if he refuses to flatter the democracy instead of trying to make them see the error of their ways, he is in danger of being dragged into court by some sorry wretch, and then anything may happen to him. The other passage is in the Meno, where Anytos himself is brought on the stage to give a similar warning. That is surely meant significant. Anytos is not the chief interlocutor, and is apparently introduced solely for this purpose. After listening impatiently to the criticism of Socrates on the hero to the democracy he says (94 e), „I think, Socrates, you are rather ready to of your taking my advice, to be careful. Even in other good turns, and most decidedly it is so in this one.” These are very broad hints, and Plato set them down deliberately some time after the event. That can only mean that the real offence of Socrates was his criticism of the democracy and its leaders. No one in Plato ever gives him a hint that he had better be careful not to talk about unauthorised divinities, as he frequently does, and still less does anyone suggest that the „voice” is a thing he would be wise in keeping to himself.” Burnet, 186-187.

among them.^[56] Alcibiades became famous as a political adventurer, Critias was a member of the Thirty Tyrants, what is more, he was the bloodiest handed tyrant of all. Therefore, Socrates was held responsible for the sins of the despicable students. The sin of the corruption of the youth therefore refers to the corruption of these two people, such two sinners whose activity and behaviour caused serious damages to the Athenians. They could not accuse Socrates directly with the corruption of Alcibiades and Critias, however, they wanted and received a satisfaction for the last years of war and the pain from all their domestic feuds. The accusation and the conviction of Socrates and was a well-structured political act, so it is not hard to work out that the people of Athens stood in the background. During the wartime period the citizens of Athens slowly transformed into a stupid mod from previous democrats. Only such a court could convict Socrates which members were democrats, still, they were not able to make a rational decision. With the conviction of Socrates the final days of Athens definitively started but the broken democracy's victim became really immortal with his martyr death. Maybe Socrates did not even have the aim to defend himself with him well-structured speech full of small references as he already knew what would happen at the end of the trial. His real aim could not have been else than to be remembered by the posterity.^[57] The philosopher wisely saw that due to the acts of the Thirty Tyrants his death could provide calmness to the city and finally their can get revenge. A sculptor commemorates himself, a philosopher who surprisingly only presents his thinking in speech and cannot choose any other tool to leave his work to the posterity than his own life. Socrates made his art authentic with his whole life, especially with his death. I am not saying anything else than that the famous victim of the destroyed democracy was so wise that they used the Athenians to put a crown to his oeuvre. Socrates really became immortal. In the years, centuries after the trial several philosophical movements protected his memory. Plato established his school, the Academy based on his respect of Socrates,^[58] and in the era of Hellenism the popular philosophical tendencies all based their system on the teachings of Socrates.^[59]

[56] „So long as Critias and Alcibiades were together with Socrates, they were able, with his help to master these desires.” Xenophon, *Memorabilia*, I, 2.

[57] Plato, op. cit. 41.d-e. And so I am not really so angry with the people who convicted me, and with the prosecution—although this is not what they had in mind when they accused and convicted me; they thought they were going to harm me; I do have the right to hold that against them. [41e] I have this one request of them: when my sons come of age, be hard on them, giving them just the same kind of trouble that I gave you—if they seem to you to worry more about money or anything rather than excellence, and if they think they amount to something when they don't, keep after them, just as I did with you, that they don't worry about the right things, and that they think they amount to something when they are really worthless. And if you do this, you will be treating us justly, myself and my sons. But now it is already time to go away, I to die, you to live; but which of us goes to the better fate, that is dark to us all—except god.”

[58] Plato's Academy was founded in 387 BC. and emperor Iustitian closed it in 529.

[59] The most well-known Socratic tendencies are the cynic, the Cyrenaics and the Megaras. Their

SPECIAL LITERATURE

- Annas, Julia (2009): *An Introduction to Plato's Republic*, Oxford.
 - Aristophanes (1988): Felhők (Clouds), In.: *Arisztophanész vígjátékai (The Comedies of Aristophanes)*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
 - Aristotle (1994): Az athéni állam (The Athenian Constitution), In: *Államéletrajzok (Description of Constitutions)*, Századvég Kiadó, Budapest.
 - Aristotle (1994): *Politika*, Kossuth Kiadó, Budapest.
 - Burnet, John (1928): *Greek Philosophy*, Part I. Thales to Plato, Macmillan and Co. Limited, London.
 - Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, R.D. Hicks, Ed. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0258>
 - Diogenes Laertius (1997): *Despre Viețile Și Doctrinile Filosofilor*, Polirom, Iași.
 - Diogenes Laertius (2005): *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei (Lives of Eminent Philosophers)*, Jel Kiadó, [Budapest].
 - Guthrie, William Keith Chambers (1984): *The Greek Philosophers, From Thales to Plato*, Methuen, London – New York.
 - Harris, M. Edward (2013): *The rule of law in action in democratic Athens*, Oxford.
 - Hegyi, Dolóresz – Kertész, István – Németh, György – Sarkady, János (1996): *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig (Greek history from the beginning until 30 BC)*, Osiris, Budapest.
 - Horváth, Barna (2003): *A géniusz pere (The Genius' Trial)*, Socrates – Johanna, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő.
 - Könczöl, Miklós (2012), Az arisztotelészi rétorika és a görög jogi gondolkodás, In: Frivaldszky János (szerk.), *A jogi gondolkodás mérföldkövei: A kezdetektől a XIX. század végéig*, Szent István Társulat, Budapest, pp. 7–18.
 - Könczöl, Miklós (2013): *Legal Rhetoric in Plato and Aristotle*, Disszertáció, 269 p.
 - Könczöl, Miklós (2015): *Dikologia: Törvénytészéki rétorika és jogi érvelés Aristotelésznél*, Gondolat, Budapest.
 - Németh, György (1999): *A polisok világa (The World of the Apolis), Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe (Introduction to the archaic and early classic Greek social history)*, Korona Kiadó, Budapest.
 - Plato (1984): Szókratész védőbeszéde (Apology), Phaedo, Crito, Euthyphron, In: *Plato, Összes művei (Complete works of Plato)*, Európa, Budapest.
 - Plato's *Apology of Socrates*, Translated by James Redfield, <http://www.philosophy.uncc.edu/mleldrid/intro/apol.pdf>
 - Plato (1966): *Plato in Twelve Volumes*, Vol. 1 (translated by Harold North Fowler); Introduction by W. R. M. Lamb. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0170>
 - Plutarch (1965): *Párhuzamos életrajzok (Parallel Lives)*, Magyar Helikon, Budapest.
 - Perrin, Bernadotte (1919): *Plutarch's Lives*. (with an English Translation by Bernadotte
- common feature is that their founders all came from the Circle of Socrates. See: Szoboszlai-Kiss, *A hellenizmus filozófiai mozgalmainak gyökereiről – A kisebb szókratikus iskolák [On the roots of the philosophical movements of Hellenism – Smaller Socratic schools]*, 133–158.

- Perrin.) Cambridge, MA. Harvard University Press. London. William Heinemann Ltd. 1919.
 7. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0243>
- Reale, Giovanni (2008): *Isatoria filosofie iantice 1.*, Galaxia Guttenberg, Iași .
 - Ritoók, Zsigmond – Sarkady, János – Szilágyi, János György (1984): *A görög kultúra aranykora (The golden age of the Greek culture)*, Gondolat, Budapest.
 - Szoboszlai-Kiss, Katalin: A hellenizmus filozófiai mozgalmainak gyökereiről – A kisebb szókratikus iskolák (On the roots of the philosophical movements of Hellenism - The smaller Socratic schools), *Jog-Állam-Politika*, 2011. III. évfolyam, 4. p. 133-158.
 - Thuküdidész (1985): *A peloponnészoszi háború (The Peloponnesian war)*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
 - Taylor, Alfred Edward (1997): *Platón (Plato)*, Osiris, Budapest.
 - Xenophon (1918, 1921). *Xenophon in Seven Volumes*, 1 and 2. Carleton L. Brownson. Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann, Ltd., London. vol. 1:1918; vol. 2: 1921. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0206>
 - Xenophon (1923): *Xenophon in Seven Volumes*, 4. E. C. Marchant. Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann, Ltd., London. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0208%3Abook%3D1%3Achapter%3D1%3Asection%3D5>
 - Xenophon (1986): *Emlékeim Szókratészről (Memorabilia)*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
 - Xenophon (2001): *Történeti munkái (Historical Works)*, Osiris Kiadó, Budapest.

Hindenburg (Pozsony, 1917. március 7.) (magántulajdon)

Több Erdoğan kevesebb Atatürk?

I. BEVEZETÉS

2017 januárjában, amikor a parlamenti képviselők Erdoğan régóta várt prezidenciális rendszerének létrehozását tervezték és végül megszavazták az ezzel kapcsolatos alkotmányos változásokat, az Oktatási Minisztérium kiadta az új Nemzeti Tanterv tervezetét.

A tervezet néhány pontja ártalmatlannak tűnhet: a 2017/18-as tanévtől a gyerekeket például Einstein és Newton mellett a híres török és muszlim tudósokról is tanítják majd. Ám a szekularizmuson nevelkedett törökök felháborodtak azon, hogy a tantervből eltávolították az evolúcióról^[1] és a köztársaság alapító atyjáról szóló részeket, és azzal vádolják a kormányt, hogy konzervatív és iszlám befolyásoltaságú oktatási rendszert hoz létre. A szekuláris értelmiségiek ugyanis elképzelhetetlennek tartják, hogy a köztársaságban a diákokat a dzsihádfogalmáról oktassák, ugyanakkor az evolúció folyamatának a bemutatását a tananyagból eltávolítsák.^[2] A Pedagógusok Szakszervezete (törökül: *Egitim-Sen*) a tervezettel kapcsolatban szintén aggodalmát fejezte ki, különösen amiatt, hogy a tanterv a törökség és a szunnita iszlám hangsúlyozásával „vallásos és nacionalista” gondolkodásra ösztönöz. Eközben a legnagyobb ellenzéki párt, a kemalista CHP (Köztársasági Néppárt) parlamenti képviselői azért ítélték el a tervet, mert az a Török Köztársaság alapító elnökéről, Mustafa Kemal Atatürkről és elődjéről, Ismet İnönü-ről a tudnivalókat a tananyagból törölné, illetve minimálisra csökkentené.^[3]

A kormány a kritikákra visszavágott: az Oktatási Minisztérium szerint az új tananyag Törökország történelmét „a nemzeti és erkölcsi nevelés szempontjából” tolmácsolja. A cél az, hogy „védjük a nemzeti értékeket” – tette hozzá Yusuf Tekin oktatási államtitkár. Ráadásul a minisztérium azt ígérte, úgy próbálja megváltoztatni a tananyag vallási

[1] Alpaslan Durmus, az oktatási minisztérium nemzeti tanterv kidolgozásáért felelős vezetője elmondta, Charles Darwin evolúciós elmélete „ellentmondásos”, és 2017–2018-as tanévtől kezdve el lesz távolítva az iskolai tananyagból. „Eltávolítottuk az olyan vitás témákat, amelyek tudományos háttérét még életkoruknál fogva nem tudnának megérteni.” – mondta Durmus. Mivel a kilencedik évfolyamig a tanulók nem rendelkeznek a kérdés (Élet és evolúció) megvitatásához szükséges biológiai ismeretekkel, ezek oktatása a felső- oktatási tanulmányok megkezdéséig tolódik.

[2] Shaseem, 2017.

[3] Weise, 2017.

tanításait, hogy az megfeleljen az Emberi Jogok Európai Bíróságának, és „vallásunkat a semlegesebb iszlám vallással” helyettesítse.^[4]

Az Oktatási Minisztérium azon tervét, hogy a köztársaságalapító Atatürkre vonatkozó tananyagot kivegye a nemzeti tantervből,^[5] azzal indokolja: a szigorúan világi rendszer hagyta, hogy marginalizálják és hátrányosan megkülönböztessék a hagyománytisztelő vallásos muszlimokat.^[6] Atatürk öröksége tehát nyugtalan helyet foglal el Erdoğan Törökországában.

Ugyan az Oktatási Minisztérium még a nyilvánosság visszajelzéseit is kérte a javaslatról – amely ritka lépés a török politikában –, a kedélyek nem nyugodnak. A kritikusok szerint az oktatási reform az ún. „kúszó iszlamizmusként”^[7] meghatározott folyamat része, mely az egykor büszke, szekuláris Törökországot konzervatív, vallásos országgá alakítaná és fennáll a veszély, hogy az oktatáspolitikák okán Törökországot ugyanabba a kategóriába sorolják majd, mint Szaúd-Arábiát, ahol a mélyen vallásos tanterv szintén tiltja az evolúció tanítását. Az iszlám hagyományhoz való kötődéssel pedig a modern Török Köztársaság alapítója, Mustafa Kemal Atatürk saját népe ellensége lehet.

A helyzet paradox. A közvélemény kemalista részébe bele van kódolva a vallás megerősödésétől való félelem. De valójában – írja Şükrü Hanioglu^[8] török történelemszakkönyvtáros – Atatürk és társai félreértelmezték a török társadalom valóságát. A korai Köztársaság vezetése súlyos hibát követett el azzal, hogy alábecsülte a muszlim közösség hálózatának ellenállását. Mint sok 19. század végi és 20. század eleji európai értelmiség, Atatürk is hajlamos volt azt hinni, hogy a vallás hamarosan nem lesz más, mint a távoli múlt egy homályos emléke. A lakosság nagy részének (különösen a vidéken élőknek) fenntartásai voltak a változásokkal kapcsolatban (a Gregorián naptár bevezetése, a fez európai kalapokkal való felváltása, az arab ábécéről a latin ábécére való váltás, a vasárnap új pihenőnapként történő bevezetése és a női szavazati jogok 1934-ben történő bevezetése). A városi értelmiségi elit Atatürk reformjait üdvözölte, de a hagyományait tartó többség nem értett egyet vele. Az emberek nem kedvelték azt sem, hogy a bíróság előtt állók már nem esküdhetnek Allahra, hanem becsületbeli esküt kellett tenniük.^[9]

[4] Tuysuz, 2017

[5] Kingsley, 2017.

[6] „Mondanék pár példát. Ha egy gyerek vallási iskolából érkezett az egyetemre, automatikusan elvették tőle 50 pontot. Ezáltal semmi esélye sem volt arra, hogy olyan sikeresen végezze el az iskolát, mint azok, akik nem kötődtek a valláshoz. Ezért sokan inkább Ausztriában jártak iskolába. Mikor kifejezésre juttattam, hogy ezt súlyos diszkriminációnak tartom, a legnagyobb török egyetem rektora és a gazdasági kamara vezetője azt válaszolták: »Képzeld el, ha ezek az emberek bejárnának a kormányba, a hadseregbe, a bíróságokra, ezt nem engedhetjük meg.«” Dr. Bauer Győző, Szlovákia ankarai nagykövete. *Erdogan nem akarja, hogy az imámok kormányozzanak helyette.* <http://felvidek.ma/2016/09/erdogan-nem-akarja-hogy-az-imamok-kormanyozzanak-helyette/> 2016.09.02.

[7] <https://creepingsharia.wordpress.com/about-2/>

[8] Hanioglu, 2017, 34.

[9] Hanioglu, 2010, 45-56.

Erdoğan a prezidenciális rendszerrel azt a réteget célozta meg, amely közel száz éve ellenzi Atatürk reformjait. Egyértelművé tette, hogy a nyugat, illetve az értelmiségi elit nem volt érzékeny, nem volt tisztelettel a saját állampolgárai nagy többsége kedvesnek tartott hagyományai iránt. Atatürk kulturális reformjait (például az új öltözködési előírások, amelyek megnehezítették az emberek számára a vallásuk külvilág felé történő megnyilvánulását, idetartozik a vallási szekták bezárása, az arab abécé elhagyása) tehát a konzervatív vallásos, korábbiakban elcsendesített többség elutasítja.

Erdoğan tehát a prezidenciális rendszer kiépítésével Atatürkököt állandó gyanúsítottként fogja szem előtt tartani. Caner Aver, a Duisburg-Essen Egyetem Turkológia Intézetének geológusa szerint Erdoğan Atatürk után a történelem legfontosabb török államférfija szeretne lenni.^[10] Törökország 2023-ban ünnepli megalakulása 100. évfordulóját, mondja Aver. Erdoğan tervei szerint addigra az a jelentős államférfi lesz, aki Törökországot a jelenlegi hazai válságból kivezette. Ehhez át kívánja szervezni Törökországot. Az átalakuláshoz kulturális eszközöket használ, és úgy határozza meg magát, mint Atatürk ideológiai ellenforrását.

A történész Şükrü Hanioglu szerint Törökország csak kulturálisan és a felszínen modern szekuláris állam. A politika és a társadalom általánosságban a régi török vonalak mentén működik: központosított és klán alapú. Erdoğan pedig kihasználja az alvó konzervatív potenciált az országban. Ennek jele a nosztalgia és vágyakozás az elveszett múlt iránt és ez tükröződik Erdoğan neo-oszmánizmusában is, melynek szimbólumává azok a pseudo-történelmi szappanoperák váltak, amelyeken milliók szórakoznak és amelyek úgy mutatják be az oszmánokat, mint akik egy régen eltűnt, vagy soha nem létezett dicsőséges múltban kéjelegnek.

Az oszmán örökség és annak felhasználása tehát kritikus pont a lakosság identitásának meghatározása kérdésében a prezidenciális rendszerre frissen átállt Törökországban. Az oktatási reform körüli viták pedig a tananyag tartalmán kívül egy jelentősebb problémára hívják fel a figyelmet: Törökország formális szekularizmusa és mélyen rejlő, informális iszlamizmusa feszültségének elkerülhetetlen ütközésére és felszínre kerülésére. Tanulmányomban az oszmán pluralizmus – mely a különböző etnikai és vallási csoportok békés együttélését hirdette egy politikai közösségen belül – és ennek egy változata, a neo-oszmánizmusnak a sajátosságait vizsgálom, mely kombinálja a hagyományos oszmán pluralizmusformát a modern liberális multikulturalizmussal. Emellett 1990 óta Törökország az iszlamizmus népszerűsödésével néz szembe, mely hatás a neo-oszmánizmust is bizonyos mértékig iszlamizálta. Tanulmányomban arra is rámutatok, hogy ez az iszlamizált neo-oszmánizmus miért nem tartozik az oszmán jogi pluralizmus keretei közé.

[10] Knipp, 2017.

II. AZ OSMÁN PLURALIZMUS MINT A KEMALISTA TÖRÖK IDENTITÁS GYÖKERE

Az oszmánizmus hivatalos kidolgozására a 19. században került sor. A nyugati jogi és politikai rendszer befolyására kidolgozott Tanzimat Fermanı (1839, a reformrend) és Kanun-i Esasi (1876, az Oszmán Birodalom első alkotmánya) jogi és politikai alapokat biztosított az oszmánizmusnak, ami tulajdonképpen egy birodalmi pluralizmusnak is nevezhető.^[11] Önálló vallási közösségek, úgynevezett *milletek* (beleértve a görög ortodox, örmény ortodox és zsidó) köré épült az ideológia, melyet a közös haza, a modern hazafias polgárság és az egyetemes jogrend gondolatai jellemeztek.^[12]

Kemal H. Karpat a következőképpen határozza meg az oszmánizmust: közös, egyenlőségen alapuló alattvalói státusz a politikai identitás megteremtése érdekében, hogy egységet érjenek el minden oszmán témában. Ez az identitás a hit, az etnikai hovatartozás meghatározásának hiányát és az egységes nyelvet helyettesítette.^[13]

Bár az oszmán *millet* rendszer elsősorban a vallási pluralizmus szabályozására szolgált, újkori artikulációja új politikai és polgári jogokat biztosított az alattvalóknak a vallási különbségektől függetlenül. Ez a politikai tagság jelképezte az „elképzel” oszmán nemzetet. A Mahmud szultán által bevezetett Tanzimat reformok indították el a folyamatot (mely a szekularizáció előszobájának tekinthető) a közjogot érintő deiszlamisáló lépésekkel. A kor legjelentősebb közjogi innovációja a szuverenitás szekuláris felfogásán alapuló oszmán állam létrehozatala volt, szemben a középkori koncepción alapuló iszlám államéval. (A mai modernizációs és szekularizációs folyamatok is ezzel a változással kezdődtek.)^[14]

A Tanzimat reformok az összes alattvaló számára egyenlő jogokat biztosítottak, különösen a nem muszlimok tekintetében, akik a korábbiakban dhimniként^[15] voltak nyilvántartva. Ez vezetett el az új identitás következő állomásához, az oszmán alattvaló fogalmának bevezetéséhez, mely gyakorlatilag az alapját képezi a török állampolgár fogalmának. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a birodalom összes alattvalója a törvény előtt egyenlőnek számított tekintet nélkül vallási hovatartozására.^[16]

Az Oszmán Birodalom hivatalosan iszlám állam volt, melynek a feje a szultán. A *millet* rendszer nagyfokú vallási, kulturális és etnikai kontinuitást engedett a birodalom területén élő nem muszlim lakosságnak, és lehetővé tette számukra, hogy beépüljenek a birodalom közigazgatási, gazdasági és politikai életébe. A különböző régiók szultáni közigazgatási szervei és hivatalnokai beszédtek a fejadót a nem muszlim lakosságtól, amelynek fejében garantálták, hogy a helyi vallási és kultu-

[11] Pelham, 2016, 67–70.

[12] Kymlicka, 1996, 81–105.

[13] Karpat, 2002, 544–556.

[14] Karpat, 1988.

[15] Olyan egyistenhívő nem muzulmán lakosok, akik egyrészt fejadóval (*dzsizja*), másrészt az általuk birtokolt földterület adójával (*harádzs*) tartoztak a rendszert kialakító kalifátusnak, cserében védelmet élveztek, nem esett bántódásuk és nem kellett áttérniük az iszlám vallásra.

[16] Shaw, 1976, 36.

rális kérdéseket a régió közössége dönthesse el. Ez a fajta kettősség jellemezte a jogrendszert is. A szultánok az iszlám vallás szabályait követték, a jogrendszer alapja a sharia volt, emellett pedig regionálisan érvényesek voltak a különböző területek kulturális jogszokásai és szokásjoga is.^[17] Az Oszmán Birodalom tehát korántsem volt egységes sem ideológia, sem közigazgatás, sem vallás tekintetében. Sokkal inkább egy pragmatikus katonai birodalom volt, mely mindent a fennmaradása érdekében hajtott végre, és ez képezte az alapját az Atatürki reformoknak. Az oszmán alattvaló fogalmának meglakotásával azt remélték a reformerek, hogy az etnikai és vallási identitás a közösség alapú identitás (kollektív identitás) elképzelés bevezetésével másodlagos szerepet kap majd, ami meghozza a görög, szerb és bolgár szeparatisták lojalitását, és később az örmény, és albán nacionalistákét is.^[18]

Az oszmánizmus röviden tehát a kulturális pluralizmus modern változata, mely az oszmán alattvaló fogalmával a különböző csoportokat egy edénybe olvasztva létrehozta a modern török állampolgár ősét. Az oszmanizmus jelentősége az 1910-es években a nacionalisták erőteljes felbukkanásával – akik elkezdtek uralni az oszmán közpolitikát – csökkent.

1. Kemalista szekularizmus és identitásfelfogás

Az oszmán birodalmi struktúra újraélesztett nacionalista ideológiával és nyugatbarát külpolitikával vegyítve modern állammá lett a Török Köztársaság 1923-as létrehozásával. A kemalista elit közben a „modernitás vagy hagyomány” logikájának alkalmazásával azon dolgozott, hogy elpusztítsa mindazt a kulturális örökséget, amit az oszmánok létrehoztak.^[19]

A Köztársaság első két évtizede, különösen az 1930-as évek alatt az 1931-ben alapított Török Történelmi Társaság irányításával a politikusok egy csoportja meghatározta a kemalista történetírást, mint nemzeti mitológia-gyártás fő irányát: az oszmán történelem, kultúra és irodalom helyett Közép-Ázsia és Anatólia mítoszát kell megalkotni a civilizált török kultúra és identitás formájában. A cél az volt, hogy újra felfedezzék a civilizált és kulturált törökök tehetségét és a nyugati civilizációhoz kössék az új kultúrát.^[20]

A Török Köztársaságban az állam és az egyház kapcsolatát 1923 óta a szekularizmus jellemzi. A szekularizmus megjelenése jogszabályi szinten 1928-ban,^[21] egy alkotmánymódosítás során történt. A változás az 1924. évi Alkotmány 2. cikkelyét érintette, amely kimondta, hogy a hivatalos államvallás az iszlám.

[17] Baristiran, 2004, 34.

[18] Braude - Lewis, 1982, 162.

[19] Çolak, 2003a, 117-145.

[20] Çolak, 2006, 587-602.

[21] 1928. április 10.

Az alkotmánymódosítás még nem tartalmazta explicite a szekularizmus elvét, pusztán annyit, hogy a korábbi államvallásra vonatkozó rendelkezést eltörölték.

Kilenc évvel később, 1937. február 5-én a szekularizmus/laicitás elve kifejezetten bekerült az 2. cikkelybe: „Törökország republikánus, nacionalista, nép iránt elkötelezett, intervencionista, szekuláris és forradalmi.”^[22] E 6 irányelv – mely Törökország alapítója, Musztafa Kemal Atatürk (1881–1938)^[23] rövid politikai programjának is tekinthető – mentén valósultak meg Törökország későbbi közigazgatási és politikai reformjai és végső soron a modern török szekuláris állam.

Mind az 1960-ban, mind az 1980-ban bekövetkezett katonai puccs a török alkotmány alapvető felülvizsgálatát eredményezte. Az új alkotmány szövegét mindkét esetben népszavazás hagyta jóvá. A 1961. évi alkotmány 1. cikkelye kimondta: „A török állam köztársaság.” Ugyanezen törvényhely 2. cikke szerint: „A Török Köztársaság egy nacionalista, demokratikus, világi, szociális, és az alapvető emberi jogok tiszteletben tartásával, valamint a preambulum által meghatározott alapvető elvek mentén kormányzott jogállam.”^[24]

A 1982. évi alkotmány nem tesz említést államvallásról és nem helyez előtérbe egyetlen vallást sem. Ez az iszlámra is vonatkozik, amely lakosság 90%-át érintette.^[25] A 2. cikkely szerint: „A Török Köztársaság demokratikus, világi és szociális állam, melyet a jogállamiság mentén a preambulumban meghatározott tézisek alapulvételével irányítanak; szem előtt tartva a köznyugalom, a nemzeti szolidaritás és igazságosság elveit, tiszteletben tartva az emberi jogokat; híven Atatürk nacionalizmusához.”^[26]

A szekularizmus hivatalos megfogalmazása szerint nem tagadja, pusztán elválasztja az istenit a világitól és ellenzi a vallás használatát eszközként a politikai életben.^[27] Törökország „világiságát” ezen túl a könnyed kettősség jellemezte, és

[22] <http://genckaya.bilkent.edu.tr/1924constitution.pdf>. A letöltés ideje: 2016.06.01. Az idézett cikelyt angolról magyarra fordította a szerző.

[23] Abban az időben, amikor Atatürk született, a törököknél még ismeretlen volt a nyugaton már megszokott vezetéknev fogalma. Atatürk születésekor az elterjedt Musztafa nevet kapta, mely arab eredetű, jelentése „a kiválasztott”. Ez Mohamed próféta egyik jelzője. Musztafa, miközben katonai iskoláit végezte Szalonikiben, a „tökéletes” jelentésű Kemal nevet kapta matematikatanárától. Ettől kezdve Musztafa Kemal néven ismerték. 1916-ban dandártábornoki rendfokozatba léptették elő, amihez a pasa cím és megszólítás is járt. Ettől kezdve Kemal Pasa néven szólították. 1921. szeptember 19-én a Török Nemzeti Országgyűlés a függetlenségi háborúban elért eredményei miatt a Gazi, „Hős” címet ajándékozta neki, így ettől kezdve a Gazi Musztafa Kemal megszólítás járt ki neki. 1934-ben a reformok részeként bevezették a vezetéknev-törvényt, a lakosság nyilvántartásának pontosítása miatt. November 24-én az országgyűlés külön törvénybe iktatva nevezte el Mustafa Kemalt Atatürknek, melynek jelentése „minden törökök atyja”. A törvény kimondja, hogy ezt a vezetéknevet nem viselheti más személy. Törökországban legtöbbször Atatürkként hivatkoznak rá, hivatalos személyi igazolványában (*nüfus cüzdanı*) Kemal Atatürkként szerepelt a neve. (Kinross, 2012, 12.; Karpat, 1985, 893–899.)

[24] <http://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>. (2016.06.01.) Az idézett cikelyt angolról magyarra fordította a szerző.

[25] „Turkey”. The World Factbook. Central Intelligence Agency (US). <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html>

[26] https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2002.pdf. (2016.06.01.) Az idézett cikelyt angolról magyarra fordította a szerző.

[27] Kinross, 1993, 47.

az állam és a vallás elválasztását sem hajtották végre egyértelműen. A vezetés az aktív semlegesség kényelmes pozíciójába helyezkedett. A vallással kapcsolatos kérdéseket a Vallásügyi Minisztérium (Diyanet İşleri Başkanlığı vagy egyszerűen Diyanet) elnöksége továbbra is gondosan elemezte és értékelt. Átalakított feladatköre az lett, hogy a hit, az istentisztelet, és az iszlám *etika* tekintetében felvilágosítsa a közvéleményt és a szent imádat helyeit adminisztrálja.^[28] A török szekularizmus ezen karaktere máig megmaradt.

Bár a szekularizmus alkotmányos elvvé 1937-ben vált, a jogrendszer ilyen irányba tett átalakítása már a késő Oszmán Birodalomban elkezdődött. Ebben az időszakban több vallási jogszabályt eltöröltek, vagy új, európai, világi jogszabályokkal hatályon kívül helyeztek (pl. eltörölték a megkövezés büntetési tétel alkalmazását, nem járt halálbüntetés a hitehagyásért). Mindez a szultán/kalifa és a vallási hatóságok jóváhagyásával történt. Emellett elkezdődött az alapjogok vallási hovatartozástól független, egyenlő biztosítása és a nem muszlimok birodalomba integrálása.^[29]

A szekularizmus bevezetése tehát nem egy alkotmányjogi módosítás eredménye, hanem komoly történelmi előzményekkel bír, és az Oszmán Birodalom jogrendszere és az Atatürk által megalapított Török Köztársaság jogrendszere között nem ellentét, hanem jogfolytonosság van, melyet a köztársaság-párti történészek sokszor elmulasztanak hangsúlyozni.^[30] A kemalista diskurzusban ugyanis az oszmán-iszlám múlt egy másik korhoz tartozott. Ideiglenesnek és törvénytelennek tekintették. A török reformerek az oszmán multikulturális örökségnek oly módon kívántak véget vetni, hogy megpróbálták minden különbözőséget a törökség fogalmába olvasztani. Az oszmán muszlim népesség (beleértve a törököket, kurdokat, kaukázusiakat, bosnyákokat, albánokat, lázokat) Anatólia domináns csoportjává vált és a reformerek arra törekedtek, hogy az oszmán muszlimokat civilizált és homogén török nemzeté formálják. A hatalom az emberek vallásos identitásának megváltoztatását modern nemzeti identitássá csak a szekuláris állam és társadalom gondolatával érthette el.^[31]

A kemalizmus ellenére azonban az oszmánizmus továbbélt egyrészt a török népi kultúrában különböző történetek formájában, másrészt a többpártrendszer megjelenésével, az 1950-es évektől egyre több jobboldali, illetve jobbközép párt használta manifesztációja részeként az oszmán jegyeket, hangsúlyozva a helyi iszlám hagyományok fontosságát és az oszmán birodalommal való folytonosság szerepét. Egyre gyakrabban mutattak be oszmán művészeti alkotásokat és oszmán szultánok portréit a *La Turquie Kemaliste* hivatalos magazinban, mely arra volt hivatott szolgálni, hogy megmutassa a nyugati társadalomnak, milyen civilizáltak a törökök. Az oszmán múlttól való fantáziálás azonban még nem vált olyan politikai vízióvá, amely összekapcsolta az oszmán rendszert a modern politikai elvekkel.^[32]

[28] Hivatalos weboldaluk: <http://www.diyamet.gov.tr/en>

[29] Navaro-Yashin, 2002, 18.

[30] Karpát, 2000, 6.

[31] Gürpınar, 2016, 544-577.

[32] Berkes, 1964, 10.

2. A neo-oszmánizmus

A hidegháború vége, a Szovjetunió összeomlása és Jugoszlávia széthullása mind hozzájárult az oszmánizmus politikai szinten történő újraéledéséhez, különösen az oszmán utódállamok területén. A megváltozott történelmi helyzet pedig a nyugati orientációjú modernizáció és a nemzetállami forma kritikáját eredményezte.^[33] A problémában érintettek (nők, etnikai kisebbségek) az egységes történelem ellen fordultak és posztkoloniális történetek kidolgozásába kezdtek saját identitásuk megértése érdekében. Ebben az értelemben a neo-oszmánizmus törekvése a török történelem átírását jelentette az oszmán múlt alapján és globalizációs kontextusban.

Turgut Özal (1927–1993), Törökország 8. köztársasági elnöke vezető szerepet töltött be az oszmánizmus felélesztésében. Víziója egy új, kollektív emlékezetet alapuló politikai vízió először csak a külpolitika új formájának megalkotását szolgálta, de egyidejűleg a kemalizmustól való enyhe eltávolodást is jelentette.

Hartmann szerint a neo-oszmánizmusnak két fő jellemzője van: 1) a török nacionalizmus újradefiniálása, a sokszínűség fokozott politikai és kulturális toleranciája, mint az oszmán múltban; 2) a gazdasági határok megszüntetése a Balkánon, a Kaukázusban és a közel-keleti térségben, tiszteletben tartva a politikai határokat az ex-Oszmán térségben. A neo-oszmánizmus olyan új, közös kulturális konstrukció szükségességét látja, amely hangsúlyozza, hogy a különböző identitású törökországi csoportok összeköthetőek, az Oszmán Birodalom örökösei kulturális eszközökkel egyesíthetőek lennének. A neo-oszmánizmus nem egy nyugat-ellenes mozgalom. Elutasítja a Nyugat és a Kelet, a modernitás és a hagyomány közötti dichotómiát, hangsúlyozva a politikai és gazdasági globalizációt, a liberalizmust, a demokráciát és a szabad piacgazdaság prevalenciáját egy lokalizált közös identitással.^[34]

A neo-oszmánizmus elméleti alapját Davutoğlu török külügyminiszter tudományos munkásságában részletesen kifejtette. Davutoğlu a nemzetközi kapcsolatok és a politikatudomány elismert professzora, legfőbb műve a *Stratégiai mélység*^[35] (*Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*) 2001-ben jelent meg. Davutoğlu külpolitikai doktrínája, a „stratégiai mélység” szerint egy nemzet vagy egy ország értéke a világpolitikában geostratégiai elhelyezkedésén és „történelmi mélységén” alapul. Törökország mindkét tényezővel rendelkezik, mivel geopolitikailag fontos az elhelyezkedése, különösen a Boszporusz török ellenőrzése miatt és az Oszmán Birodalom történelmi hagyatékának köszönhetően. Davutoğlu szerint Törökország az Oszmán Birodalom örököse, amely egyesítette a muszlim világot, ennek következtében Törökországnak megvan a lehetősége arra, hogy muszlim regionális hatalommá váljon. A török külpolitika célja az kell, hogy legyen, hogy Törökország ne függjön egyetlen nemzetközi szereplőtől sem, és aktívan keresse a lehetséges módokat optimális függetlensége és befolyása

[33] Czajka – Wastnidge, 2015.

[34] Hartmann, 2013.

[35] Davutoğlu, 2016.

fenntartásához a globális szintéren. Egyes szakértők török gaulle-izmusnak^[36] és neo-oszmánizmusnak nevezik a török külpolitikát, amely a Nyugattal szemben hangsúlyozza a függetlenségét és külpolitikailag nyit a nem-nyugati térségek irányába, a volt Oszmán Birodalom területei felé. A Davutoğlu által zéró probléma politikának nevezett, új, szomszédos országokkal kapcsolatos politika minimalizálni kívánja a problémákat a szomszédos régiókban, és kerüli a nemzetközi konfliktusokban való részvételt. Fontos célkitűzésként jelenik meg a szomszédos országokkal való gazdasági interdependencia kialakítása, szabadkereskedelmi övezetek létrehozása és a vízumkötelezettség eltörlése, hogy a régióban fellelődjön az egymás közötti kereskedelem, a turizmus és végső soron növekedjen a gazdasági jólét. A stratégiai mélység doktrína aktív részvételt jelent a Törökországgal szomszédos regionális rendszerekben. Törökországnak újra meg kell találnia történelmi és földrajzi identitását, és újra kell értékelnie saját pozícióját a regionális és globális ügyekben, elhatárolva magát a korábbi felfogástól, hogy kizárólag nyugati, európai hatalom.^[37]

Összességében Davutoğlu török külügyminiszter stratégiai mélység külpolitikai paradigmája reintegrálta Törökországot a Közel-Kelet térségébe, ahol a közös iszlám vallás és történelmi, kulturális örökség segíti Törökország kapcsolatainak szorosabbra fűzését a szomszédos államokkal. Kritikusai a stratégiai mélység doktrínáját neo-oszmánizmusnak nevezik, bár Davutoğlu visszautasítja a kategorizálást, hiszen véleménye szerint ő csupán az aktív és diverzifikált külpolitika mellett áll ki az Oszmán Birodalom történelmi hagyatékára támaszkodva, hogy Törökországot a Közel-Kelet regionális hatalmává tegye.^[38]

3. A török iszlámizmus

A török iszlamista mozgalom gyökerei 1970 januárjára nyúlnak vissza, amikor a török iszlamista mozgalom ikonikus alakja, Necmettin Erbakan megalakította az első iszlamista, vallásos pártot, a Nemzeti Rend Pártját (*Milli Nizam Partisi* -MNP / *National Order Party*) a török politikai rendszerben. Az MNP nyíltan kritizálta a Török Köztársaság szekuláris jellegét, s alternatívát kínált fel a szekuláris modernizációs projekttel szemben.

1971-ben a katonaság beavatkozásával betiltották az MNP-t (a Török Munkáspárttal egyetemben), de 1972 októberében Erbakan és társai új iszlamista pártot hoztak létre a Nemzeti Megmentés Pártja (*Milli Selamet Partisi* -MSP / *National Salvation Party*) néven, amely kritikával illette Törökország nyugati orientációját és nyugati intézményekben való részvételét, s helyette iszlamista intézmények létrehozására hívott fel. Az MSP sorsa ugyanaz lett, mint az MNP-é: a török katonaság

[36] Czajka - Wastmidge, 2015, 3.

[37] Murinson, 2006, 945-996.

[38] Constantinides, 1996, 323-324.

1980-as puccsa során minden politikai pártot megszüntettek, beleértve az MSP-t is.^[39]

A puccs után a demokrácia helyreállításával 1983 júliusában létrejött a Jólét Pártja (*Refah Partisi* -RP / *Welfare Party*), amely az MNP és az MSP hagyományát vitte tovább. Az RP befolyása az 1980-as években korlátozott volt, mert a karizmatikus Turgut Özal vezette Anyaország Párt (*Anavatan Partisi* -ANAP / *Motherland Party*) nagyon sikeres volt. Az ANAP politikai dominanciájával jellemezhető 1980-as évek után az 1990-es évekre eljött az RP ideje: az RP már nemcsak a konzervatív csoportokra támaszkodhatott, hanem a városi szegénység szavazatát is meg tudta szerezni. Az RP radikalizálódott, s magát egy rendszerellenes pártként határozta meg. Fokozatosan növelte a szavazóbázisát, míg az 1995-ös választásokon a szavazatok 21,1%-át szerezte meg, s 1996 januárjában hatalomra került egy koalíciós kormányban a jobbközép Igaz Út Pártjával (*Doğru Yol Partisi* -DYP / *True Path Party*); a kormányfő székébe Erbakan ült. A Török Köztársaság történetében először a miniszterelnök politikai filozófiája az iszlám szolidaritáson alapult, s nem az anatóliai törökök nemzeti szolidaritásán, amint azt Atatürk meghatározta.^[40] Az RP nem teljes mértékben utasította el a Török Köztársaság modernizációs projektjét, csak egy szociálisan konzervatív megközelítéssel élt. Amíg nem tűzte ki célul egy iszlamista politikai rendszer létrehozását és elfogadta a politikai játékszabályokat, addig szabadon működhetett.

Az 1990-es években a politikai iszlámnak megnőtt a társadalmi támogatottsága a gazdasági liberalizációs intézkedéseknek, a gazdasági válságok sorozatának és a politikai rendszer gyengeségének köszönhetően. Az iszlamista pártok kiemelkedően jó szervezési képességekkel rendelkeztek, ami szintén hozzájárult népszerűségükhöz. Az iszlamista pártok népszerűségüket és hitelességüket annak is köszönhették, hogy politikai munkájuk mellett szociális, karitatív tevékenységet is végeztek (ételosztás, ruházat osztása, iskoláztatási támogatás, orvosi ellátásra segély, álláskeresési támogatás stb.), s inkább emiatt kaptak politikai támogatást, nem a vallási fundamentalizmusuk miatt.

Mindezek ellenére az RP-DYP koalíciós kormány rendkívül rövid életűnek bizonyult. 1997. február 28-án a Nemzetbiztonsági Tanács a „reakciós iszlám” leküzdésére egy sor intézkedés meghozatalát követelte, s a katonai és szekuláris körök erőteljes nyomása a kormány bukásához vezetett. Az egy évet megélt kormányzat alatt soha nem látott mértékben nőtt a társadalom polarizáltsága, de az is kiderült, hogy a török politikai rendszer mennyire nem demokratikus. A puha puccs nem nyitotta meg annak a lehetőségét, hogy a politikai iszlám mérséklődjön Törökországban, hanem inkább megtanította az iszlamista politikusoknak, hogy a szekularizmus mélyen meggyökerezett erő a török társadalmi és politikai kultúrában, s a rendszerben nagyon komoly intézményi korlátok vannak. Az Alkotmánybíróság betiltotta az RP-t, de annak helyébe lépett rögtön az Erény Pártja (*Fazilet*

[39] Moudouros, 2016.

[40] Lásd Berkes, 1964, 10.

Partisi –FP / *Virtue Party*), amely mérsékelte a retorikát, s valamennyi hangsúlyt kezdett helyezni a demokrácia és az emberi jogok kérdéseire.

III. ÖSSZEGZÉS

A szekularizmus, az iszlám és a demokrácia közötti egyensúly megteremtése, az oszmán örökség kezelése mindig is problematikus kérdés volt a modern Törökország számára.

A kemalista török modellben a szekularizmus gyökeredzett meg a demokrácia és a muszlim identitás rovására az arab világ szemében, ami népszerűtlenné tette számukra a modellt. Az arabok Atatürk kulturális forradalmát felülről kikényszerített nyugatosításnak tartották, amelyet a muszlim tömegek valójában nem akartak Törökországban. A kemalista Törökország kollektív emlékezetében az arabokra leginkább úgy emlékeznek, mint az Oszmán Birodalom árulóira, akik együttműködtek a britekkel az első világháborúban. Ezzel szemben az arabok az Oszmán Birodalom keménykezű elnyomására emlékeznek, s Törökországra mint a korábbi gyarmatosító örökösére, amely hátat fordított az iszlámnak.^[41]

Az 1920-as években, Atatürk nyugati reformjait követően világi elit uralkodott az országban, a hívő állampolgárok háttérbe szorultak. Az erőszakos nyugatosítást alátámasztotta a török hadsereg szekuláris értékeket védő szerepe is. Amikor Erdoğan pártja az AKP (Az Igazság és Fejlődés Pártja) 2002-ben hatalomra került, a két fél szerencséje megfordult.

Az AKP korai éveiben úgy tűnt, hogy Erdoğan áthidalja a szakadékot. Kezdetben mind a liberálisok (kemalisták), mind a konzervatívok elismerték a fejkendők tilalmának eltörlését az egyetemeken, ami tulajdonképpen nők generációjának aktív részvételét akadályozta meg a felsőoktatásban. Később azonban a konzervatív oldalon keményebbek lettek az érzések. A konzervatív miniszteri beszédek, melyek azt hangsúlyozták, hogy a nő legfőbb feladata az anyaság,^[42] az olyan incidensek, mint a Ramadán idején tartott Radiohead lemezbemutató elleni fegyveres támadás,^[43] az oszmán-török nyelv oktatásának kötelező általános iskolai

[41] Aydın, 2004, 55–82.

[42] Erdoğan, BBC News, 2014; Eid el-Fitr ünnepén 2014-ben a miniszterelnökhelyettes Bülent Arınç a következőket mondta „A nő tudja mi a tiltott és mi a nem tiltott (*haram*). A nő nem nevet közhelesen. Nem változtat a hozzáállásán és védi a szemérmességét.” (*Hürriyet Daily News*, “Women should not laugh in public, Turkish deputy PM says”, 2014. július 29. <http://www.hurriyetdailynews.com/women-should-not-laugh-in-public-turkish-deputy-pm-says-.aspx?pageID=238&nid=69732&NewsCategoryId=338;>)

Recep Tayyip Erdoğan a török családokat legalább három gyermek vállalására szólította fel. A Nemzetközi Család és Szociálpolitikai Kongresszuson 2013-ban elhangzottak szerint „a nemzet ereje a családban van és a család ereje a gyerekek számában van.” (*Hürriyet Daily News*, “Turkish PM Erdoğan reiterates his call for three children”, 2013. január 3. <http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-pm-erdogan-reiterates-his-call-for-three-children.aspx?pageID=238&nid=38235>)

[43] Sarkadizs, 2016.

bevezetése,^[44] vagy éppen az alkohol jövedéki adójának meredek emelkedése mind hozzájárult a szekuláris törökök körében a konzervativizmussal szembeni bizalmatlansághoz és heves tiltakozást váltott ki a szekularisták körében.^[45]

Erdoğan neo-oszmánizmusa elutasította a török nacionalizmus etnikai megközelítését és a török identitást vallási és regionális alapon (sok vallású és soknemzetiségű) újrainterpretálta, kozmopolita, libeális nézeteket hirdetett. Az etnikai identitás helyére egy közös vallást, a muszlim identitást helyezte.^[46] Az oszmán pluralizmus újra felidézése érdekében az új török ideológiai modellben Turgut Özal az iszlám oszmán identitásra helyezte a hangsúlyt, amely rugalmas, toleráns és véleménye szerint éppen ez a különbözőség tenné Törökországot az iszlám térség kiemelkedő országává és nyitottá más kulturális hatásokra. Özal szerint az Oszmán Birodalom összeomlása után az ex-oszmán térségből Anatóliába történt migráció létrehozott egy olyan kulturális és etnikai mozaikot, ahol törökök, kurdok, bosnyákok, albánok, kaukázusiak és aleviták békésen egymás mellett élnek. Özal számára a neo-oszmánizmus egy olyan vízió, amely segítségével Törökország újra a régió szuperhatalmává válik. A legfontosabb különbség tehát, hogy a neo-oszmán elképzelés az új oszmán kulturális identitást nem hegemonikus törekvésekre használja, hanem arra, hogy Törökország a nyugati globalizált^[47] világ részese legyen.^[48]

Bár a célcsoportok az új neo-oszmánizmusban különböznek a 19. századi oszmánizmustól, vannak alapvető hasonlóságok. Ezek: az állam átszervezése a változó nemzetközi kontextusnak megfelelően; az új politikai identitás és kultúra-keresés során eklektikus szintézist keresnek a hagyományos értékek és a nyugati értékek között. A neo-oszmánizmus azonban máshogy definiálta az állampolgárságot, mint a 19. századi, hiszen nagyobb hangsúlyt fektetett az oszmán iszlám identitásra és jóval kirekesztőbb, mint „spirituális nagyapja”.^[49]

Az iszlamizált neo-oszmánizmus egy nyugatellenes és anti szekuláris mozgalom, azonban a török iszlamisták sok tekintetben különböznek külföldi társaiktól: nem kívánnak létrehozni egy iszlám államot a saría alapján, s nem arra törekednek, hogy a társadalmat felülről, az iszlám elvek alapján alakítsák át (*top-down* iszlamizmus). A török modell alulról felfelé, azaz a széles néprétegek felől közelíti meg a kérdést, a demokratikus kereteket tiszteletben tartja, nem használ erőszakot és nincs benne forradalmi hevület (*bottom-up* iszlamizmus).^[50] Nagyon fontos különbség, hogy a török iszlamistáknak piacközpontú gazdasági filozófiája van, ami hiányzik az arab világban. A török szekuláris üzletemberek vállalatai Európára fókuszálnak, így az újonnan felemelkedő konzervatív értékrendű anatóliai

[44] Sashalmi Ádám: *Erdogan: kötelező lesz az oszmán nyelv*, <https://torokhirek.hu/oktatas/306/erdogan-kotelezo-lesz-az-oszman-nyelv> (2014.12.14.)

[45] Milman, 2016.

[46] Kasaba - Bozdogan, 1997, 34.

[47] Robertson, 1992, 78–82.

[48] Yavuz, 1998, 40.

[49] Yazıcı, 2001, 1–30.

[50] Bingman, 2016, 7. fejezet.

tigriseknek új piacok után kellett nézniük, amelyeket főként muszlim országokban találtak meg a Közel-Keleten, Afrikában és Közép-Ázsiában. Mivel az arab országokban az iszlamista mozgalmak radikálisabbak a török iszlamista csoportoknál, jelentős félelem övezi hatalomra jutásukat.

Az ataturki modernizáció összeegyeztethetetlennek látta az iszlámot a modernitással, s minden gond, elmaradottság forrásának az iszlámot találta. Ezt az elméletet teljes mértékben elfogadta a kemalista elit, amely Atatürk óta hatalmon volt, s nem lehet ellenében politizálni.

Az AKP-kormány számos intézkedése kedvezett a vallásos társadalmi rétegnek, így ma már többen nyíltan felvállalják muszlim identitásukat.^[51] Erdoğan miniszterelnöksége idején egyre több nő hord török fejkendőt, ami szinte divattá vált. Törökországban a fejkendő viselése nagyon nagymértékben átpolitizált, hiszen a szekulárisok szerint az iszlám fejkendő az ataturki reformokkal szembeni ellenállást szimbolizálja, és egyenesen Törökország iszlamizálódásától való félelmüket hívja elő. Ennek ellenére a török társadalom egyre nagyobb része konzervatív, ami az AKP-nak is betudható, Törökország számára pedig a felmerült helyzet kapcsán az a legnagyobb kihívás, hogy megtalálja az arany középutat a két végtel között: a kemalista merev szekularizmus demokrácia-deficitje és a mérsékelt iszlamista, lazább szekularizmus demokratikus rendszere között.

Erdoğan miniszterelnöknek szem előtt kell tartania, hogy a modern Törökország atyja, Atatürk és a kemalista török értékek nélkül Törökország nem tartható egyben, hogy az állandó modernizálódás és demokratizálódás szinte előfeltétele az ország pozíciója megőrzésének, a török modell tartós népszerűségének a térségben. Figyelembe kell vennie a tradicionálisan hatalmon lévő, szekuláris, kemalista körök véleményét ahhoz, hogy konszenzussal létrejöhessen az új, demokratikus Törökország. Semmiképpen sem lenne kívánatos, ha a közpolitika tovább polarizálná a török társadalmat az erős szekuláris-iszlamista, vagy kemalista-AKP-párti törésvonal mentén.^[52]

A török kormány „európaizáló reformlendülete” 2005 óta nagyon visszaesett, az EU által megkövetelt gazdasági és politikai reformok végrehajtásának aranykora 2002 és 2005 között volt. A 2005 utáni időszakban „laza európaizálás” vagy inkább „puha eurázsianizmus” jellemző a török külpolitikára, amelynek külpolitikai aktivizmusa minden környező régióra kiterjed anélkül, hogy annak legfőbb tengelye az EU lenne. (Azért nem beszélhetünk „erős eurázsianizmusról”, mert a nyugati orientáció mint a török külpolitika eleme megmaradt, de egy sokkal lazább és rugalmasabb formában.) Az EU-csatlakozást lehetővé tevő reformoknak új lendületet kellene adni Törökországban, hogy az AKP-kormány demokratikus és európai elkötelezettségét ne lehessen megkérdőjelezni. A valóságban ugyanakkor az EU-csatlakozás már nem elsőrendű külpolitikai prioritás Törökországban,

[51] Odell-Scott, 2004, 349–380.

[52] Kasaba – Bozdogan, 1997, 24–30.

annak ellenére, hogy a török külügyminiszter még mindig azt állítja hivatalos nyilatkozataiban. A török regionális hatalmi pozíciók megerősítése miatt Törökország külpolitikája egyre nagyobb mértékben csak a MENA-régióban aktív, dinamikus és kezdeményező, amely tendenciát az arab tavasz tovább erősítette.

A török állam mély bürokratikus és oszmán birodalmi hagyományokkal rendelkezik. Nem egy új állam, hanem az Oszmán Birodalom romjain létrejött államszerveződés. A folytonosság legfontosabb része nemcsak az iszlám hagyományok megőrzése, hanem a közhivatali szervezet megőrzése is. Az Oszmán Birodalom hivatalnokainak kb. 93%-a és a köztisztviselők 85%-a ugyanis megtartotta tisztségét az új Török Köztársaságban, így az uralkodó elitben kontinuitás van az oszmán és a kemalista korszakban. Törökországnak nagy könnyebbséget jelentett, hogy zökkenőmentesen konszolidálni tudta az állam fennhatóságát az 1920-as években, ez Atatürk programjának érvényre jutását segítette, hiszen központosított bürokrácia, az államhoz fűződő lojalitás kultúrája és hatékony államapparátus híján az atatürki radikális változtatás megbukott volna. Törökországban nem volt konfrontáció az állam és a vallás között: az oszmán időszakban állami hegemonia volt a vallási establishment felett. A vallást belefoglalták az állami bürokratikus apparátusba, s az iszlám hierarchia feje, a *sejhüliszlám* a birodalmi tanács részévé vált. Ha a *sejhüliszlám* komoly nézeteltérésbe került a szultánnal, könnyen elbocsátották.

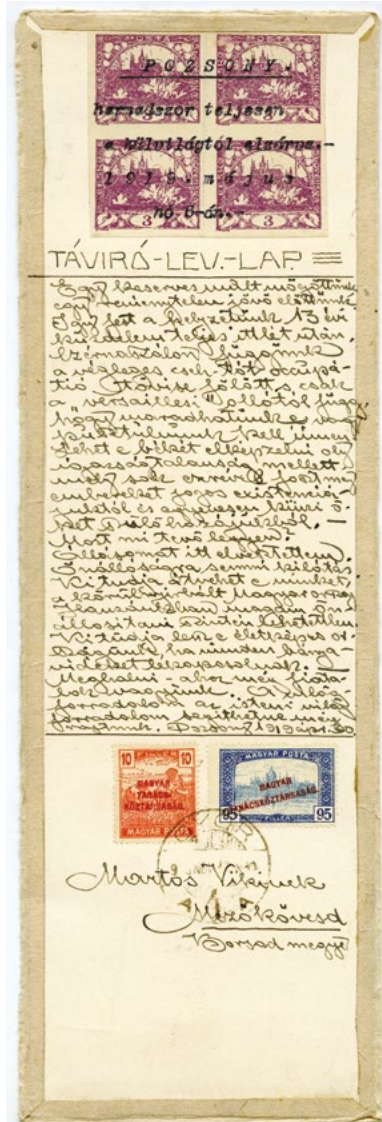
Az Oszmán Birodalom nem volt szekuláris, de nem volt teokrácia sem; az iszlám politikában betöltött szerepe minimális volt, a *raison d'état* és az állami hagyomány mélyen gyökerezett az oszmán rendszerben. Az iszlám vallás viszont kulcszerepet játszott az oktatásban, a kultúrában és a társadalomban, s a kemalista reformok pont ezeket a területeket érintették. A kemalizmus az iszlámot okolta az elmaradottságért, s kulturális háborút folytatott az iszlám társadalmi szerepe ellen, a vallást szigorúan a magánszférába száműzve. A merev török szekularizmus a francia *laïcité* alapján született meg, és nem a liberálisabb angolszász szekuláris hagyományt vette át. A török kemalista rezsim megtartotta az Oszmán Birodalom gyakorlatát azzal, hogy erős ellenőrzést gyakorolt a vallás felett, a vallást továbbra is belefoglalták az állami bürokráciába. A vallás feletti állami kontroll legfőbb oka pedig az iszlamista hatalomátvétel megelőzése volt Törökországban.

IRODALOM

- Aydin, Cemil (2004): The Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936. *Middle Eastern Studies*, 40. kötet, 5. sz. 55–82. https://www.researchgate.net/publication/233274571_Peculiarities_of_Turkish_Revolutionary_Ideology_in_the_1930s_The_Ulku_Version_of_Kemalism_1933-1936
- Bal, Mieke (1999): Introduction. In: Mieke Bal, Jonathan Crewe, Leo Spitzer: *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*. University Press of New England, Hannover and London.
- Baristiran, Omer (2004): *Secularism: The Turkish Experience*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Berkes, Niyazi (1964): *The Development of Secularism in Turkey*. McGill, Montreal University Press.
- Bingman, Charles F. (2016): *Governance from the Bottom Up: One Hundred Horrible Examples from the Top Down*. iUniverse.
- Braude, Benjamin – Lewis, Bernard (1982): *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. Holmes & Meier Publishers, New York.
- Çinar, Alev (2001): National History as a Contested Site: The Conquest of Istanbul and Islamist Negotiations of the Nation. *Comparative Studies in Society and History*, 43. kötet, 2. szám, 364–391. <https://www.cambridge.org/core/journals/comparative-studies-in-society-and-history/article/national-history-as-a-contested-site-the-conquest-of-istanbul-and-islamist-negotiations-of-the-nation/637EC8A3B1F0E2B9C1564860993224D4>
- Çolak, Yılmaz (2003a): Nationalism and State in Turkey: Drawing the Boundaries of Turkish Culture in the 1930's. *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 3. kötet, 1. szám, 2–20. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1754-9469.2003.tb00034.x/abstract>
- Çolak, Yılmaz (2003b): Nationalism and the State in Turkey Nationalism and the State in Turkey. In: Lorraine Pinnell (szerk.): *Interruptions: Essays in the Poetics/Politics of Space*. Eastern Mediterranean University Press, Gazimagusa, North Cyprus, 117–145.
- Çolak, Yılmaz (2006): Ottomanism vs. Kemalism: Collective Memory and Cultural Pluralism in 1990s Turkey. *Middle Eastern Studies*, 42. kötet, 4. szám, július, 587–602.
- Constantinides, Stephanos (1996): Turkey: The Emergence of a New Foreign Policy: The Neo-Ottoman Model. *Journal of Political and Military Sociology*, 24. kötet, 2. szám, 323–324.
- Constantinides, Stephanos (1996): Turkey: The Emergence of a New Foreign Policy: The Neo-Ottoman Model. *Journal of Political and Military Sociology*, 24. kötet, 2. szám, 323–324. <http://search.proquest.com/openview/dc83a72faca154d8ee9db292ff04f9d5/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1816656>
- Czajka, Agnes – Wastnidge, Edward (2015): *The Centre of World Politics? Neo-Ottomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics, 2015*. <http://web.isanet.org/Web/Conferences/GSCIS%20Singapore%202015/Archive/a1b05e35-80f6-40ae-9c56-b5708c5c321e.pdf>
- Davutoğlu, Ahmet (2016): *Stratégiai mélység – Törökország stratégiai helyzete*. Fordította: Nagy Marietta. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Erdoğan, Recep Tayyip – BBC News (2014): “Turkey president Erdogan: Women are not equal to men”, Isztambul. <http://www.bbc.com/news/world-europe-30183711> (2014.11.24.)
- Featherstone, Mike (2001): Postnational Flows, Identity Formation and Cultural Space. In: Eliezer Ben-Rafael – Yitzhak Sternberg (szerk.): *Identity, Culture and Globalization*. Brill, Leiden.

- Gürpınar, Doğan (2016): The Nation and its Sermons: Islam, Kemalism and the Presidency of Religious Affairs in Turkey. *Journal Middle Eastern Studies* Vol. 52, Issue 1, 544–577. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00263206.2015.1076797?journalCode=fmes>
- Hanioglu, M. Şükrü (2010): *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton University Press, New York.
- Hanioglu, M. Şükrü (2017): *Atatürk: An Intellectual Biography*. Princeton University Press, New York.
- Hartmann, Daniel (2013): *Neo-Ottomanism: The Emergence and Utility of a New Narrative on Politics, Religion Society and History in Turkey*. Central European University Department of History, Budapest, https://www.pdfFiller.com/en/project/122003089.htm?f_hash=763738&reload=true
- Karpat, Kemal Hasim (1982): Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era. In: Benjamín Braude, Bernard Lewis: *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. Holmes & Meier Publishers, New York.
- Karpat, Kemal Hasim (1985): The Personality of Atatürk. *The American Historical Review*, 90. kötet, 4. szám, 893–899. http://www.jstor.org/stable/1858844?seq=1#page_scan_tab_contents (2016.01.03.)
- Karpat, Kemal Hasim (1988): The Ottoman Ethnic and Confessional Legacy in the Middle East. In: Milton Esman – Itamar Rabinovich (szerk.): *Ethnicity, Pluralism, and the Middle East*. Cornell University Press, New York, 35–53.
- Karpat, Kemal Hasim (2000): Historical Continuity and Identity Change or How to be Modern Muslim, Ottoman, and Turk. In: Kemal Hasim Karpat (szerk.): *Ottoman Past and Today's Turkey*. Brill, Boston, 1–28.
- Karpat, Kemal Hasim (2002): *Studies on Ottoman Social and Political History, Selected Articles and Essays*. Brill, Leiden–Boston–Köln.
- Kasaba, Reast – Bozdoğan, Sibel (szerk.) (1997): *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*. Washington University Press, Seattle.
- Kingsley, Patrick (2017): *Turkey Drops Evolution From Curriculum, Angering Secularists*, 2017.06.23. <https://www.nytimes.com/2017/06/23/world/europe/turkey-evolution-high-school-curriculum.html>
- Kinross, Patrick (1993): *Ataturk: The Rebirth of a Nation*. Phoenix, London.
- Knipp, Kersten (2017): *Erdogan takes on Ataturk*, <http://www.dw.com/en/erdogan-takes-on-ataturk/a-38391293> (2017.04.11.)
- Kymlicka, Will (1996): Two Models of Pluralism and Tolerance. In: David Heyd (szerk.): *Toleration: An Elusive Virtue*. Princeton University Press, Princeton, 81–105.
- Milman, Oliver (2016): *Turkish Radiohead fans attacked at listening party in Istanbul* <https://www.theguardian.com/world/2016/jun/18/turkish-radiohead-fans-attacked-istanbul>, 2016.június 18.
- Moudouros, Nikos (2016): *Between anti-Westernization and Islamism: Turkey's 'Islamic' vision in Cyprus?* University of Cyprus Turkish and Middle Eastern Studies, https://www.academia.edu/24265058/Between_anti-Westernization_and_Islamism_Turkeys_Islamic_vision_in_Cyprus
- Murinson, Alexander (2006): The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy. *Middle Eastern Studies* 42. kötet, 6. szám, november, 945–996.
- Navaro-Yashin, Yael (2002): *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton University Press.

- Odell-Scott, David (szerk.) (2004): *Democracy and Religion: Free Exercise and Diverse Visions*. Kent State University Press, Kent.
- Öztürkmen, Arzu (2001): *Celebrating National Holidays in Turkey: History and Memory*, Cambridge University Press, 71. <https://www.cambridge.org/core/journals/new-perspectives-on-turkey/article/celebrating-national-holidays-in-turkey-history-and-memory/CABC62D4CB542528246896310E8782CC>
- Pelham, Nicolas (2016): *Holy Lands. Reviving Pluralism in the Middle East*. Columbia University Press, New York.
- Robertson, Roland (1992): *Globalization: Social Theory and Global Culture*. Sage, London.
- Sarkadi Zsolt (2016): *A Radiohead-rajongók nem vették elég komolyan a Ramadánt, török keményvonalasok támadtak rájuk*. <https://444.hu/2016/06/19/a-radiohead-rajongok-nem-vettek-eleg-komolyan-a-ramadant-torok-kemenyvonalasok-tamadtak-rajuk>, (2016.06.19.)
- Shaseem, Kareem (2017): *Turkish schools to stop teaching evolution, official says*, <https://www.theguardian.com/world/2017/jun/23/turkish-schools-to-stop-teaching-evolution-official-say>, (2017.06.24.)
- Shaw, Stanford J. (1976): *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge University Press, London.
- Sturken, Marita (1999): *Narratives of Recovery: Repressed Memory as Cultural Memor*. In: Mieke Bal, Jonathan Crewe, Leo Spitzer: *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*. University Press of New England, Hannover and London.
- Tuysuz, Gul (2017): *Turkey to stop teaching evolution in high school*, <http://edition.cnn.com/2017/06/23/middleeast/turkey-to-stop-teaching-evolution/index.html> (2017.06.23.)
- Walzer, Michael (1997): *On Toleration*. Yale University Press, New Haven and London.
- Weise, Zia (2017): *Turkey's new curriculum: More Erdoğan, more Islam. Secularists critical of education ministry's blueprint*. <http://www.politico.eu/article/erdogan-turkey-education-news-coup-analysis-curriculum-history-istanbul/>, (2017.02.13.)
- Yavuz, Hakan (1998): *Turkish Identity and Foreign Policy in Flux: The Rise of Neo-Ottomanism*, 7. kötet, 12. szám, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10669929808720119>
- Yazıcı, Birsen (2001): *Discovering Our Past, Are We Breaking Taboos? Reconstructing Atatürkism and the Past in Contemporary Turkey*. *New Perspectives on Turkey*, No. 25, 1–30., <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/019251218000100308>

Helyzetünk (Pozsony, 1919. április 30.) (RFMTM)

A Bulgária és Macedónia közötti jószomszédi kapcsolatokról szóló megállapodás szerepe a regionális konfliktuskezelésben

I. BEVEZETÉS

Macedónia euroatlanti integrációja közel egy évtizede holtponton van, ami leginkább az ország Görögországgal és Bulgáriával folytatott nemzetközi jogi és diplomáciai konfliktusainak tudható be. Görögország leginkább Macedónia alkotmányos államnevét és annak nemzetközi kapcsolatokban történő használatát kifogásolja, míg Bulgária több történelmi és nemzetpolitikai kérdésben nem tud közös nevezőre jutni nyugati szomszédjával.^[1] A két konfliktusrendszer komoly hatással bírt Macedónia csatlakozási törekvéseire az Európai Unióhoz és a NATO-hoz, ugyanis Görögország 2009 óta folyamatosan megvétózza az Európai Bizottság azon kezdeményezését, hogy megkezdődhessenek a csatlakozási tárgyalások Szkopjéval (ehhez 2012-ben csatlakozott Bulgária is), továbbá 2008-ban informálisan megvétózta Macedónia NATO-csatlakozását is. A görög álláspont 2006 óta nagyfokú rugalmatlanságot mutat, ami nem kizárólag Athén dogmatikus álláspontjával magyarázható, hanem azzal is, hogy 2008 és 2017 között nacionalista külpolitikai irányvonalakat képviselő jobboldali kormány volt hatalmon Macedóniában.

A 2017-es év jelentős változásokat hozott a macedón belpolitikában, hiszen a 2016. december 11-i előrehozott parlamenti választásokat követően közel fél éven át nem sikerült felállnia az új macedón kormánynak a kiélezett, patthelyzetet hozó választási eredmények következtében. Az alkotmányos válságot eredményező átmeneti időszakban jelentős, országos méretű tüntetéssorozat alakult ki, amely véres atrocitásokba torkollott, ugyanakkor a számos jogi kétely ellenére sikerült széleskörű ellenzéki platformot létrehozni, amely leváltotta az addig regnáló Belső Macedón Forradalmi Szervezet – Macedón Nemzeti Egység Demokratikus Pártja (VMRO-DPMNE) vezette kormányt.^[2] A kormányt alakító Macedón Szociáldemokrata Unió (SzDSZM) és két albán kisebbségi pártból álló koalíciós partnere teljesen új, a macedón euroatlanti integrációt lassító, regionális (és interetnikai) konfliktusrendszerek gyors és

[1] Macedónia nemzetközi konfliktusainak háttéréről lásd részletesebben Milanov, 2017a.

[2] Milanov, 2017b, 5-12.

hatékony megoldását célzó külpolitikai irányvonalat fektetett le. Az instabil, alig kétfős kormánytöbbséggel rendelkező új vezetés sürgősen eredmények felmutatására kényszerült, hiszen egyrészt 2017. október 15-én helyhatósági választásokra került sor, másrészt pedig a mai napig a lakosság egy jelentős része illegitimnek tartja a kormányra kerülés módját.

II. NYITÁS BULGÁRIA FELÉ ÉS VÁRHATÓ KÖVETKEZMÉNYEI

Az új macedón külpolitikai irányvonal lényege: amennyiben az ország hamar le tudja zárni a Bulgáriával és Görögországgal kapcsolatos konfliktusokat (valamint teljesíteni tudja a macedóniai albán kisebbség szélesebb jogköröket célzó igényeit), akkor a felgyorsuló euroatlanti integráció jótékony hatásai kiterjednek majd a válságban lévő macedón gazdaságra is. Az elképzelés nem megalapozatlan, hiszen Macedónia térségbeli prosperitása kizárólag egy szorosabb gazdasági együttműködés keretén belül valósulhat meg, ami jelenleg egyértelműen kizárólag az Európai Unió keresztül lehetséges, míg a NATO-hoz csatlakozás csökkentené az egyre növekvő, és a jelenlegi kormány által károsnak tartott orosz belpolitikai befolyásoltságot.^[3]

A gyors kiegészítés Bulgáriával mindig is adott volt, hiszen Bulgária 2012 óta folyamatosan azt hangoztatja, hogy Bulgária Macedónia egyik vezető támogatójává válhat az euroatlanti integrációt illetően, amennyiben a két ország megkötí a közel egy évtizede tervezett jószomszédi kapcsolatokról szóló megállapodást, ami révén megoldódnának a számos feszültséget keltő történelmi és nemzeti nézeteltérések. Erre utal az is, hogy Bulgária 2018 első felében betölti az Európai Tanács soros elnöki tisztségét, amelyhez stratégiai prioritásának tekinti a Nyugat-Balkáni térség európai uniós integrációjának felgyorsítását és elmélyítését.^[4] Bulgária évek óta kifogásolja a Szófia által csak „macedón történelemhamisításnak” nevezett macedón nemzeti identitásalakítást. A bolgár fél kifogásolja többek között azt, hogy Macedónia számos bolgár nemzeti hőst (Goce Delcev forradalmár, Számuil cár középkori uralkodó, Nikola Vapcarov költő stb.) macedón nemzetiségűként interpretál több tankönyvben, valamint azt, hogy Szkopje Bulgáriában élő, macedón nemzetiségűnek vélt, nem macedón állampolgárok érdekében avatkozik be a bolgár belpolitikába.

Macedónia, az új kormány megalakulásáig válaszképpen mindig kifogásolta, hogy Bulgária deklaratív módon nem ismerte el az önálló macedón nyelvet, vala-

[3] Stojanchov, 2017. augusztus 3. <https://www.slobodnaevropa.mk/a/28656727.html> (letöltés ideje: 2017. augusztus 3.).

[4] Draft Program of the Republic of Bulgaria for the Presidency of the Council of the European Union (1 January – 30 June 2018). Letöltés helye: <http://www.eu2018bg.bg/bg/view/podgotovkana-bulgarskoto-predsdatelstvo/prioriteti%20/proekt-na-programa-na-republika-balgariya-zapredsdatelstvoto-na-saveta-na-evropeyskiya-sayuz-1-yanuari-30-yuni-2018-g> (letöltés ideje: 2017. október 7.).

mint az önálló macedón nemzeti identitást. Ezen kívül a két ország viszonyát rontotta az is, hogy Bulgária „rugalmas” honosítási jogszabályi környezete révén több tízezer macedón állampolgárnak biztosított eddig lehetőséget, hogy bolgár állampolgársághoz, és ezáltal európai uniós polgársághoz jusson.^[5]

A vázolt macedón-bolgár ellentétek ellenére a két ország viszonya a gazdasági és regionális együttműködést tekintve rendezettnak és kiegyensúlyozottnak tekinthető, továbbá a társadalomközi kapcsolatok is sokkal rendezettebbek, mint a görög-macedón kapcsolatok. Az SzDSz új külpolitikai nyitása egyértelművé tette, hogy míg a görög kérdések rendezése sokkal fájdalmasabb engedmények és egyeztetések révén valósulhatna meg, mert Görögországban pártpolitikától független, rugalmatlan álláspont alakult ki az elmúlt két évtizedben és Macedóniára alapvetően mint az állami és nemzeti szuverenitást veszélyeztető tényezőre tekintenek, addig a bolgár viszonyt rövid távon sikeresen lehetne rendezni, mert Szófia továbbra is feltétel nélküli támogatásáról ad tanúbizonyságot, amennyiben tető alá hozzák az említett megállapodást. Mi több, magának a megállapodásnak az előkészítése sem igényelne hosszabb diplomáciai egyeztetéseket, hiszen az elmúlt években a szöveg jelentős részéről a két ország külügyminisztériuma megegyezett, és kizárólag az elemzés későbbi részében kifejtendő legkényesebb pont, a történészekből álló közös munkacsoport felállítása maradt nyitva.

A megállapodás megkötése egyedülálló lehetőségnek bizonyulhat, hiszen több mint egy évtizeden át nem volt olyan politikai légkör egyik országban sem, amely eltekintett volna a kompromisszum nélküli, keményvonalas nacionalista retorikától, valamint mindkét ország vezetése pozitív megítélésben részesülhet a nemzetközi szereplők, így az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok részéről. A később részletezendő belpolitikai és jogi kockázatok ellenére a megállapodás szövege előremutató, és amennyiben mindkét fél hosszabb távon betartja és implementálja a lefektetett rendelkezéseket, kezdő lökést adhat a macedón integrációs aspirációknak, mégpedig a görög-macedón tárgyalások felgyorsításának.

III. A JÓSZOMSZÉDI KAPCSOLATOKRÓL SZÓLÓ MEGÁLLAPODÁS VÍVMÁNYAI ÉS KOCKÁZATAI

Pusztán jogi és diplomáciai szemszögből vizsgálva a 2017. augusztus 1-jén Szkopjében aláírt megállapodást^[6] megállapíthatjuk, hogy a szöveg beleillik a modern, bilaterális kapcsolatokat rendező megállapodások sorába, felépítése egy alaptételként szolgáló preambulumból, 12 érdemi tárgyalási cikkből, és két zárócikkből áll. A preambulum megfogalmazása során óvatos, a bolgár érdekeket végletekig előtérbe

[5] A honosítási konfliktust illetően lásd részletesebben Milanov, 2015.

[6] *A Bolgár Köztársaság és a Macedón Köztársaság közötti barátságról, jószomszédi kapcsolatokról és együttműködésről szóló megállapodás.* Szkopje, 2017.

helyező diplomáciai finomhangolást alkalmaztak, amely nem véletlenül heves politikai támadást váltott ki a korábban kormányon lévő és a megállapodás aláírását ellenző VMRO-DPMNE részéről. A preambulum negyedik bekezdése – „*abban a hitben, hogy a baráti, jószomszédi kapcsolatoknak a többoldalú fejlesztése és mélyítése megfelel a Bolgár Köztársaság és a Macedón Köztársaság népei érdekének*” – egy érdekes és a VMRO-DPMNE által kifogásolt tényre mutat rá: a felek nem használták a bolgár és a macedón nép vagy nemzet kifejezést, helyette a két ország népeinek kifejezését, amivel akár burkoltan utalhatnak arra, hogy Bulgária továbbra sem ismeri el a bolgártól különböző, önálló macedón nemzet meglétét. Ugyan jogszabály nem szabályozza a bolgár álláspontot az önálló macedón nemzetet és nyelvet illetően, viszont a diplomáciai kommunikációnál irányadó a Bolgár Tudományos Akadémia 1978-ban megfogalmazott álláspontja,^[7] miszerint önálló macedón nemzet nem létezik, kizárólag regionális kulturális identitásról beszélhetünk, valamint a macedón nyelv regionális dialektikus normája a bolgár irodalmi nyelvnek. Természetesen a megállapodás szövege itt, és a későbbi részekben nem tér ki *expressis verbis* arra, hogy mi a bolgár fél hivatalos álláspontja ebben a kérdésben.

A preambulum félreérthetetlenül kiemeli a közös célokat, melyek alapvetően tükrözik a fontosabb nemzetközi alapidokumentumokból ismert regionális alapértékeket (a béke és biztonság megerősítése, együttműködés, kölcsönös tisztelet a délkelet-európai térségben stb.).

A preambulum ezen kívül kiemeli és megerősíti azt az 1999. évi *Közös bolgár-macedón nyilatkozatot a nyelvi vita leküzdése érdekében*,^[8] amelyre sokan ennek a megállapodásnak az elődjeként tekintenek, ugyanakkor az abban foglalt rendelkezések zömének az implementálására soha sem került sor. Az 1999. évi közös nyilatkozat céljai részben azonosak a 2017. évi megállapodásával, ugyanakkor kizárólag a macedón nyelv bolgár részről történő megnevezését sikerült elérni (és azt sem mindkét fél számára maradéktalanul). A felek a megállapodás aláírásának pillanatában kifejtették, hogy az 1999. évi közös nyilatkozatban foglalt kötelezettségvállalásokat azért sem sikerült teljesíteniük, mert az azt követő kormányok élesen elhatárolódtak az elődeik által lefektetett egyezségektől, valamint reményüket fejezték ki, hogy a jelen megállapodás hosszú távon stabilitást hoz majd a macedón-bolgár kapcsolatokban.

A preambulum következő bekezdése rendkívül heves vitákat gerjesztett mind a macedón politikai, mind pedig a macedón tudományos körökben, hiszen annak

[7] Bolgár Tudományos Akadémia Bolgár Nyelvi Intézete [Institut za Balgarszki Ezik na Balgarszka Akademiya na Naukite.]: *Edinsztvoto na balgarszki jaezik v minaloto i dnesz*. [A bolgár nyelv egysége a múltban és manapság]. *Balgarszki ezik* folyóirat 27/1., Szófia, Bolgár Tudományos Akadémia Kiadó, 1978. 3–7.

[8] *Szavmesztina deklaracija na Minishtar-predsedatelja na Republika Bulgarija i Predsedatelja na Pravitelstvoto na Republika Makedonija*. [A Bolgár Köztársaság miniszterelnökének és a Macedón Köztársaság kormányfőjének közös nyilatkozata]. In: Ivanov, Ljubomir et al.: *Bulgarszkata politika szprjamo Republika Makedonija*. [A Macedón Köztársasággal szembeni bolgár politika]. Szófia, „NI Plus” Kiadóház, 2007, 25–27.

értelmében a felek kijelentették, hogy „a két országot és azok népeit a közös történelmük köti össze”. A VMRO-DPMNE parlamenti frakciója és 26 macedón történészből álló csoport határozottan elutasította^[9] azt az álláspontot, mely szerint Macedónia és Bulgária népei 1944-et (azaz a második világháborút követő első macedón állam megalakulásának időpontját) megelőzően közös történelemmel rendelkeztek volna.^[10] A jelenlegi macedón ellenzék és a történészekből álló kollektíva álláspontja ugyan igen sarkosan lett megfogalmazva, hiszen aligha az általános történelmi ismeretekhez tartozó közös történelmi múltat kívánja tagadni, hanem sokkal inkább a macedón nemzet és a bolgár nemzet fejlődésének különállóságát, függetlenül a közös állami keretek meglététől.

A megállapodás érdemi cikkeire rátérve megállapíthatjuk, hogy a dokumentumban a felek alapcélkitűzéseket fogalmaztak meg, az együttműködés széles spektrumát lefedve ezáltal. Bulgária a 2. cikk értelmében vállalja, hogy tapasztalatainak átadása révén támogatja Macedónia európai és euroatlanti integrációját, ugyanakkor ez a segítség nincs külön feltételhez kötve. A VMRO-DPMNE azt vetette a kormányzó szociáldemokraták szemére, hogy jogi eszközt ad Bulgária kezébe a megállapodás aláírása révén arra vonatkozóan, hogy amennyiben Macedónia nem teljesíti a későbbiekben ismert történelmi és kulturális kérdésekben vállalt kötelezettségeit, akkor Szófia akadályokat gördíthet Macedónia euroatlanti útjába. Habár elvben kiindulva a *pacta sunt servanda* és az *exceptio non adimpleti contractus* elvekből a felek akár el is juthatnának ehhez az eshetőséghez, ugyanakkor az érvelés aligha bizonyul megalapozottnak, hiszen Bulgária ezidáig is élhetett (és élt is) ezzel a lehetőséggel az 1999. évi közös szándéknyilatkozat értelmében, továbbá a jóhiszeműség elvének megsértése is feltételezhető ennél az ellenzéki álláspontnál. Minden esetre a felek a megállapodásban sokkal kevésbé részletezték a jogorvoslati lehetőségek mikéntjét, mint ahogyan például Görögország és Macedónia lefektette azokat a hírheft 1995. évi, Görögország és Macedónia közötti Ideiglenes Megállapodásban.^[11]

A megállapodás 3. cikkét azért fontos kiemelni, mert annak értelmében „*a felek együttműködnek a jövőben a délkelet-európai államok együttműködésének fejlődése érdekében [...]*”, ami egyértelműen afelé mutat, hogy Bulgária diplomáciai kapcsolatai révén előmozdítani kívánja Macedónia regionális pozícióit (pl. a görög tárgyalások újraindítása), másrészt pedig gátat kíván szabni a külső, bolgár-ellenes hangoknak. Bulgáriában igen elterjedt álláspont mind politikai, mind szakmai körökben, hogy Szerbia és Oroszország egyaránt hosszú évtizedek óta arra törekszik, hogy diplomáciai kapcsolataik révén aláássák a szorosabb macedón-bolgár kapcsolatokat.^[12]

[9] Bachev, 2017. <https://www.mkd.mk/makedonija/politika/26-istorichari-vo-odbrana-na-imeto-i-protiv-promena-na-makedonskata-istorija> (letöltés ideje: 2017. augusztus 3.)

[10] A macedón nemzeti identitás kialakulásának körülményeiről lásd részletesebben Milanov, 2014a, 287-308.

[11] Milanov, 2014b, 341-346.

[12] Nikolov, 2017. június 4., http://www.dnevnik.bg/sviat/2017/06/04/2983150_rusii_10_godini_vodi_ot_sofii_i_belgrad_kampanii_za/ (letöltés ideje: 2017. július 31.)

Az 5., 6. és 7. cikkeken foglalt rendelkezéseket politikai pártállástól függetlenül mindkét országban üdvözölték, ezek értelmében a felek törekedni fognak a gazdasági, kereskedelmi és turisztikai kapcsolatoknak fejlesztésére, valamint javítani kívánják a két ország közötti infrastrukturális és határrendészeti kapacitásokat.

A megállapodás 8. cikkében foglalt rendelkezések célozzák a legproblémásabb kérdésnek, a történelmi-kulturális ellentéteknek a rendezését. A cikk 2. bekezdése értelmében „a megállapodás hatályba lépésétől számított három hónapon belül, bizalomépítés céljából a felek létrehoznak egy pártalapú, közös, multidiszciplináris szakértői bizottságot, amely foglalkozni fog történelmi és oktatási kérdésekkel annak érdekében, hogy hozzájáruljon a történelmi események objektív, tudományos és bizonyítékokkal alátámasztott értelmezéséhez.” A bizottság az így elvégzett munkáról éves jelentést készít, amely az éves kormányközi ülésen kerülne bemutatásra. Az említett bizottság számos nyitott kérdést vet fel, amelyre egyelőre aligha kaphatunk világos választ, így például arra, hogy a bizottságban szakértői szinten hogy fog történni a történész szakembereknek a kiválasztása és bevonása. Tudni kell, hogy mind Bulgáriában, mind Macedóniában a történelmi kérdéseknek gyakran van aktuálpolitikai kicsengésük, ami miatt mindkét oldalon igen nehéz objektív, nemzetközi szinten is elismert szakembereket találni, akik elvonatkoztatnának a politikai nyomásgyakorlástól. Erre utal például az, hogy a megállapodás szövegtervezetének nyilvánosságra kerülését követően nagy támadást indítottak macedón, a VMRO-DPMNE-hez közel álló történészek az ellen, hogy a bolgár fél továbbra sem kér hivatalosan elnézést Bulgária a második világháborúban Macedóniával szemben tanúsított cselekedetei miatt. (Egyes macedón történészek szerint megszállás következett be, míg bolgár és más macedón történészek szerint felszabadításra került sor 1939 és 1944 között). A megállapodás aláírását 2017 júniusában és júliusában több magas szintű macedón-bolgár találkozó előzte meg, így például a két ország miniszterelnöke és külügyminisztere is találkozott egymással, ahol külön kiemelték, hogy a megállapodással céljuk mindkét országban kizárni a szélsőségesen rugalmatlan álláspontokat, és ezáltal megteremteni az együttműködéshez szükséges pozitív légkört. A pragmatikus hozzáállás rendkívül fontosnak bizonyulhat a jövőben, hiszen nincsen esély arra, hogy a történészek körében hangoztatott bármelyik szélsőségesen rugalmatlan álláspont maradéktalan elfogadására kerüljön sor bármelyik oldalon, így csak a kompromisszumokkal lehetne kimozdítani a jelenlegi stagnáló helyzetéből a bolgár-macedón kapcsolatokat.

A 8. cikk 2. bekezdése legalább ennyire problémás kérdést kíván rendezni, ennek értelmében a felek megegyezés alapján, megemlékezések keretén belül közösen ünnepelnének meg egyes közös történelmi eseményeket (így többek között az évenként augusztus 2-án mindkét országban megrendezett Ilinden-felkelésre történő megemlékezést) és koszorúznák meg egyes történelmi személyek (pl. Goce Delcsev) nyughelyét. Erre vonatkozóan már megtörténtek az első gesztusok a másik fél irányába, hiszen Szófiában Borisz Trajkovszki volt macedón államfő után neveztek el egy utcát, míg Szkopjében Zselju Zselev volt bolgár köztársasági elnök után.

A megállapodás 11. cikke váltotta ki a leghevesebb tiltakozásokat a macedón ellenzék részéről, hiszen ebben jelenik meg leginkább a macedón kompromisszumkészség egyenlőtlensége és az egyoldalú bolgár érdekvédelem sikeresége. A felek ebben a cikkben kifejezték szándékukat, hogy nem támasztanak területi követelést a másik fél iránt, valamint elhatárolódnak a jövőben mindenemű ellenséges gesztus megtételétől (így például propaganda tevékenység folytatásától, valamint szeparatista szervezetek támogatásától), kitérnek a kisebbségvédelem kérdésére is. Ugyan mindkét fél rendelkezik azzal a joggal, hogy közbenjárjon a mások fél területén tartózkodó saját állampolgárai érdekében, viszont Macedónia a megállapodás 11. cikkének 5. bekezdésében egyoldalúan vállalja, hogy *„az Alkotmánya egyik rendelkezését sem lehet alapként értelmezni arra, hogy beavatkozzon a Bolgár Köztársaság belügyeibe a célból, hogy megvédje nem macedón állampolgárok jogait”*. Macedónia több kormánya 1990 óta kisebbség-nagyobb hangsúlyeltolódással azt állította, hogy Bulgária Pirini Makedonia nevű földrajzi régiójában élő lakosság egy jelentős része macedón nemzetiségű (akik nem rendelkeznek ugyan macedón állampolgársággal, de magukénak vallják a macedón nemzeti öntudatot). Ennek a macedón álláspontnak ellentmondanak a 2011-es bulgáriai népszámláláskor született legfrissebb adatok, amely szerint macedónnak 1609 fő, macedón anyanyelvűnek pedig 411 fő jelölte magát.^[13] A hivatalos számokkal azonban sok macedóniai szakember nem ért egyet, sokan több tízezres macedón jelenlétről beszélnek, ugyanis a XX. század során a Makedónia (a Görögország, Macedónia és Bulgária területén található földrajzi régió) területéről a mai Bulgária területére menekült személyek száma valóban elérte a több százezret. Természetesen más kérdés az, hogy az ő leszármazottaik érezhetnek-e azonos nemzeti, politikai és földrajzi „macedón” identitást. Bulgáriában hivatalosan megalapozatlannak tartják az egyes macedóniai becsléseket a Bulgáriában élő macedón nemzetiségűek számáról.^[14] Logikus magyarázatot adhat a tapasztalható egyenlőtlen felelősségvállalásra az, hogy Bulgária az elmúlt két évtizedben macedónok tízezeinek adott bolgár állampolgárságot, így a bolgár érdekvédelem saját állampolgárai esetében áll fenn.

A megállapodás hivatalos nyelvének a kérdése is komoly ellentéteknek adott okot, a záró rendelkezések utolsó bekezdése szerint *„a megállapodást két eredeti példányra a két fél hivatalos nyelvén készült – a Bolgár Köztársaság alkotmánya értelmében bolgár nyelven, és a Macedón Köztársaság alkotmánya értelmében macedón nyelven”*. Ennek a bekezdésnek a megfogalmazása szó szerint megegyezik az 1999. évi szándéknyilatkozatban foglalt nyelvi klauzulával, ugyanakkor a macedón ellenzék szerint ezzel Bulgária továbbra sem ismeri el, hogy létezne önálló macedón nyelv, hanem pusztán hivatkozik a macedón alkotmányra. Minden bizonnyal

[13] Nacionalen Sztatisticheski Insztitut [Bulgária Nemzeti Statisztikai Intézete]: *Naszelenie po etnicseszka grupa i majcsin ezik*. [Lakosság etnikai csoport és anyanyelv szerint]. (Letöltés helye: <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R9.aspx>, letöltés ideje: 2016. december 15.).

[14] Milanov, 2017a, 180.

a kérdéses szövegezés mögött kettős bolgár megfontolás rejlik. Szófia diplomáciai dominanciáját bizonyíthatja így a bolgár lakosság felé, amennyiben helyt adunk a macedón ellenzéki érvelésnek, ugyanakkor a logikusabb megközelítés az lehet, hogy az elmúlt másfél évtized során aláírt közel három tucat bolgár-macedón kétoldalú együttműködési megállapodásnak is rendre ez volt a szövegezése.^[15]

A megállapodás vívmányait csak idővel lehetne értékelni, és éppen a hosszú távú együttműködési szándék fennmaradásában rejlik a legnagyobb veszély, hiszen kérdéses, Macedóniában mennyi ideig marad hatalmon az igen instabilnak tűnő baloldali-albán koalíciós kormány. Az október 15-i önkormányzati választások vízváltásónak bizonyultak ebből a szempontból, mert az SzDSzM és egyik koalíciós partnere, a legnagyobb albán párt, a Demokrata Unió az Integrációért (DUI) megerősödve jöttek ki az októberi választásokból, így akár előrehozott parlamenti választások kiírására is sor kerülhet 2018 tavaszán jelenlegi pozícióik megszilárdítása érdekében. A VMRO-DPMNE súlyos, közel egy évtizede nem tapasztalt vereséget szenvedett a helyhatósági választásokon, ahol már az első fordulót követően lehetett érezni, hogy Nikola Gruevszki volt kormányfő alapjai lényegesen megrendültek. A SzDSzM a 81 választási körzetből 50-ben szerzett elsöprő többséget, míg a VMRO-DPMNE összesen csak kilencben, ennél még a DUI is több helyen, szám szerint 12 körzetben volt képes megszerezni a legtöbb szavazatot az első fordulóban. Az október 29-én megrendezett második forduló még inkább alátámasztotta a 2016 végén kialakult új politikai erőegyensúlyt, az SzDSzM összesen 57 körzetben tudott győzni (ami a 2013. évi 4 győztes körzethez képest figyelemreméltó erősödésnek tekintendő). A szociáldemokraták az ország összes nagyobb településén győzelmet arattak, köztük a fővárosban, Szkopjében, amelyet hosszú évek óta a VMRO-DPMNE irányított. A Gruevszki vezette jobboldal súlyos visszaesést könyvelhetett el, az eddig általuk vezetett 56 helyi önkormányzattól alig ötben voltak képesek megőrizni a hatalmukat.^[16]

A VMRO-DPMNE az önkormányzati választáson elszenvedett súlyos veresége nyomán szinte biztos, hogy egyhamar nem kerül vissza az ország élére, s Gruevszki korábbi nyilatkozataival ellentétben nem lesz lehetősége felmondani a Bulgáriával kötött megállapodást. A párt újonnan kinevezett végrehajtó bizottsága a választásokat megelőzően ugyan kiadott egy nyilatkozatot, amelyben kijelentette, hogy *„előreláthatólag csak ideiglenesen kell szembesülnie Macedóniának ezzel a külső veszéllyel”*, másrészt pedig az országgyűlésben leszavazzák a megállapodás ratifikálását.^[17] A VMRO-DPMNE október 6-án megrendezett pártülésén Nikola Gruevszki pártelnök azzal a kijelentésével, miszerint a választók október 15-én eldöntik, hogy a korábban említett Ilindeni-felkelés valójában macedón vagy

[15] Milanov, 2017a, 228–230.

[16] Drzsavna Izborna Komisziya na Republika Makedonija [Macedón Köztársaság Állami Választási Bizottsága]: *Rezultati od lokalnite izbori vo Makedonija 2017 godina. [2017. évi macedón helyhatósági választások eredményei]*. Letöltés helye: <https://rezultati.sec.mk/Local/Results?cs=mk-MK&r=r&rd=r1> letöltés ideje: 2017. november 1.

[17] Popova, 2017. július 31. <https://www.slobodnaevropa.mk/a/28650153.html> (letöltés ideje 2017. július 31.)

bolgár volt, arra utalt, ha a választók többsége pártjára szavaz, akkor a megállapodásban foglalt rendelkezéseknek nincs kellő társadalmi támogatottsága és legitimitása.^[18] A választások eredményeit tekintve a VMRO-DPMNE nem volt képes a fenti retorikával mobilizálni elbizonytalanodott szavazóbázisát, míg a szociáldemokraták képesek voltak tovább vinni év eleji lendületüket. Természetesen nem a bolgár-macedón megállapodás volt a fő politikai kérdés, amely mentén egymásnak esett a két párt, ugyanakkor nem hanyagolható el a két kormányzat külpolitikájában rejlő éles különbség. Érdekes lesz megfigyelni a választásokat követően az albán pártok, különösen a koalíciós társak, a DUI és az Albánok Szövetsége (AA) viszonyát. A DUI több helyen úgy volt képes legyőzni ellenfelét, hogy a második körben, az albán többségű körzetekben a kisebbségben lévő macedón, többségben szociáldemokrata szavazók átszavaztak Ali Ahmeti pártjára. A támogatás nem jött ingyen, a DUI átszavazása révén tudott az SzDSzM nyerni már az első fordulóban, Szkopjében. Az AA, elveszítve a központjának számító Sztruga városát, nehéz helyzetbe került azzal, hogy miképpen viszonyuljon a DUI-hoz a kormányon belül. Az albán pártok viszálya tűnik jelenleg a szociáldemokrata kormány legsebezhetőbb pontjának, hiszen ezzel a csekély parlamenti többség megrendülhet a jövőben.

A megállapodás létrehozásáról a felek még 2006-ban kezdtek egyeztetni, ugyanakkor 2012-ig kellett várni a valódi tárgyalások megkezdésére, hiszen Bulgária csak ekkor váltotta be azon fenyegetését, hogy megvétózza Macedónia EU-hoz történő csatlakozási tárgyalásainak megkezdését, amennyiben a két fél nem ír alá jószomszédi kapcsolatokról szóló megállapodást egymással. A kezdeti időszakban az egyeztetésekre a csendes diplomácia csatornáin került sor, ugyanakkor a történelmi-kulturális kérdéseknél a felek megtorpanak és a kompromisszumkeresést egyre inkább felváltotta a kétoldali üzengetés a médiában. A szakértői tárgyalások megfeneklése a túlzott *quid pro quo* tárgyalási stílusnak volt betudható, és leginkább macedón részről történt meg nehezen az érdekek beazonosítása. Ezt támasztja alá Nikola Poposzki VMRO-DPMNE politikus, aki ebben az időszakban külügyminiszterként vezette macedón részről a tárgyalásokat a megállapodás szövegéről. „*A macedón fél törekedett a szöveg megszerkesztésekor a teljes egyenlőségre és reciprocitásra, egyes kérdésekben a bolgár fél engedett volna, hogy azért cserébe a macedón fél is engedjen. Így például amennyiben a bolgár fél szerepeltetni kívánta volna a közös történelemre való utalást, akkor a macedón fél ragaszkodott volna az alkotmányra való utalás kihagyásához a macedón nyelvre vonatkozó résznél, vagy fordítva, ha az alkotmányos passzus bennmarad, akkor a közös történelmi rész kikerült volna.*”^[19] Az interjúrészlet egyértel-

[18] VMRO DMNE: *Graganite na 15-i oktombri ke kazhat dali ilindenskoto vostanie bilo makedonsko. [A polgárok október 15-én megállapítják, hogy az ilindeni felkelés valójában macedón volt-e]*, <https://vmro-dpmne.org.mk/pres-centar/aktuelno/graganite-na-15-oktombri-kje-kazhat-dali-ilindenskoto-vostanie-bilo-makedonsko> letöltés ideje: 2017. október 7.

[19] Damchevski, 2017. július 30. <http://vecer.mk/makedonija/nikola-poposki-otkriva-detali-kako-se-vodele-pregovorite-so-bugarija> (letöltés ideje: 2017. július 31.)

műen alátámasztja azt a tézist, hogy az akkori macedón vezetés nem tudta, vagy nem volt hajlandó felmérni a tárgyalásokból eredő reális eredményeket.

IV. LEHETSÉGES EREDMÉNYEK

Természetesen nem lehet teljes mértékben elítélni az akkori macedón tárgyalási álláspontot, hiszen tudni lehetett, hogy a bolgár vétó nem az egyedüli, és nem a legproblémásabb akadály Macedónia euroatlanti integrációja előtt. A megállapodás sikerességét valójában csak az ország euroatlanti integrációjában tapasztalt előremozdulásban lehetne csak mérni, hiszen ahhoz képest a bolgár-macedón kapcsolatok kizárólagos javulása nem kompenzálná a macedón kormány által vállalt belpolitikai feszültségekkel járó erőbefektetést. Hosszabb távon akkor lehetne eredményesnek titulálni a megállapodás aláírásával járó kompromisszumot, ha Macedónia Görögország irányában is hasonlóan cselekszik, ugyanakkor több lényegi kérdésben különbözik a görög és a bolgár konfliktusrendszer. Ilyen különbség például, hogy a megállapodás aláírásához nem volt szükség referendum kiírására, míg a görög konfliktusrendszer esetében egy esetleges alkotmányos államnév változtatásnál szükség lesz. Kitekintésként érdemes értelmezni Görögország álláspontját a macedón-bolgár megállapodással kapcsolatban. Athén csendes jóváhagyását adta arra, hiszen az egyik égető macedón-görög konfliktus, Macedónia NATO-csatlakozásával kapcsolatban a megállapodás szövege úgy ismerteti a bolgár támogatást, hogy Bulgária a NATO üléseinek döntéseivel összhangban fogja támogatni Szkopje csatlakozását.^[20] Görögország a 2008. évi bukaresti NATO-ülésem hivatalosan nem vétózta meg Macedónia csatlakozását, de kellő háttér-diplomáciai nyomást fejtett ki a NATO-tagállamok körében, hogy végeredményben az ülésen elfogadott kollektív határozatban a szervezet elhalasztotta Szkopje meghívását a soraiba.^[21] Így, ameddig Görögország nyomást tud gyakorolni a NATO-ra, addig Bulgária nem fog ellentétes álláspontot képviselni. A görög diplomácia a macedón-bolgár megállapodás aláírását erős szkepticizmussal fogadta, kiemelve, hogy az új macedón kormány Bulgária felé mutatott nagyfokú rugalmasságával szemben Görögország irányába csak a kommunikáció szintjén mutatott hajlandóságot a problémás kérdések megoldására. Athén ugyan pozitívan fogadta a macedón hajlandóságot a tárgyalásra, ugyanakkor a realitás szintjén tartva a névvita kérdését, csak egy alkotmánymódosításban látja a kérdés rendezését. Az is közrejátszik a görög-macedón kapcsolatok sokkal lassúbb alakulásában, hogy minden bizonnyal csak az 2017. októberi választások utóhatásait követően merülhet fel a lehetősége, kellő politikai mozgáster kialakulásának Macedóniában a kormány részéről, egy

[20] Nedos, 2017. július 28., <http://www.kathimerini.gr/920373/article/epikairothta/politikh/stofws-to-symfwno-filias-pgdm---voylgarias> (letöltés ideje: 2017. augusztus 2.)

[21] NATO: *Bucharest Summit Declaration*. (http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm letöltés ideje: 2016. március 15.).

bátrabb tárgyalássorozat megkezdéséhez. Mindenesetre pozitívként lehet elkönyvelni, hogy a kommunikáció szintjén az új macedón kormány sokkal barátságosabb lépéseket helyezett kilátásba Görögország irányába, mint például a sokat vitatott „Nagy Sándor”^[22] nemzetközi repülőtér „Teréz Anyára” történő átnevezése, valamint több vitás szkopjei emlékmű eltávolítása és a sokat támadott „Szkopje 2014” városkép átalakítást célzó projekt leállítása.

Macedónia tehát megtette az első kötelező, és egyben legegyszerűbb lépést a tárgyalások megkezdéséhez, viszont kérdéses, hogy egyrészt a felállítandó szakértői bizottság olyan álláspontot dolgoz-e ki, amely mindkét fél érdekeit szolgálja (és itt leginkább a történelmi kérdések aktuálpolitikai szegmenseire kell gondolni), továbbá egy esetleges macedóniai hatalmi átrendeződés nem vezet-e a folyamat megfordulásához.

Bulgáriában a megállapodás szövegét csak elvétve érte kritika (az is csak a legnacionalistább nézeteket valló politikai szereplők részéről), a széleskörű, pártokon felüli konszenzust jól szemlélteti, hogy a bolgár nemzetgyűlés ellenszavazat nélkül szavazta meg a megállapodás aláírását támogató parlamenti nyilatkozatot.^[23] Ilyen egyhangú szavazásokra a bolgár parlamentben alig kerül sor, ugyanakkor a Macedóniával szemben folytatott külpolitika terén 1990 óta mindig egyetértés volt a főbb pártok között. A bolgár ellenzéki pártok leginkább arra hívták fel a kormány figyelmét, hogy amennyiben nem tölti meg az együttműködési keretnek tekintendő megállapodást, akkor a jövőben akár meg is vonhatják támogatásukat a kormány külpolitikájától.

A megállapodás mindkét országban a parlamenti ratifikációt és a kihirdetést követően lépett életbe 2018 januárjában, és míg Bulgáriában egyöntetű támogatásban részesült, addig Macedóniában csak szűk többséggel lett kihirdetve. A megállapodás aláírása lendületet adhat több olyan kérdésnek, amelyek évek óta megoldásra várnak, így például a két országot összekötő vasúti hálózat kiépítése, több új határátkelőhely megnyitása, vagy a Bolgár-Macedón Gazdasági Kormányközi Bizottság soron következő ülésének a megtartása (a legutóbbi ülésre 2002-ben került sor).^[24] A javuló kétoldalú kapcsolatokat mutatja az is, hogy 2017. november 23-án tartották Sztrumicában a macedón és bolgár kormányok közös ülését, ahol téma volt a megállapodásban külön kiemelt „közös érdekű területek” beazonosítása és a jószomszédi kapcsolatok továbbfejlesztése. A megállapodás aláírása egyértelműen pozitívként és előrelépésként fog szerepelni az Európai Bizottság Macedóniáról készített éves előrehaladási jelentésében, erre utalt több magas szintű európai uniós tisztviselő nyilatkozata.^[25]

[22] Macedónul: Alexandar Veliki.

[23] Aleksandrova, BNT, 2017. július 27. <http://news.bnt.bg/bg/a/ns-prie-deklaratsiya-s-koyatopodkrepya-podpisvaneto-na-dogovora-s-makedoniya> (letöltés ideje: 2017. július 31.)

[24] Stefanovska, 2017. augusztus 1. <https://www.slobodnaevropa.mk/a/28651374.html> (letöltés ideje: 2017. augusztus 1.)

[25] Mogherini i Hahn go pozdravija potpishuvanieto na dogovorot medzsu Makedonija i Bugarija. Mogherini és Hahn üdvözölte a Bulgária és Macedónia közötti megállapodás aláírását. *Vecer*, 2017. au-

A megállapodás a macedón-bolgár kapcsolatok látványos javulását, valamint a macedón euroatlanti integráció beindulását eredményezheti, ugyanakkor a szkepticizmusnak is hangot kell adni, hiszen többek között a megállapodás szövegéből teljesen hiányoznak a jogorvoslati mechanizmusok, valamint kevés a jól definiált, határidővel megjelölt cél, amit a feleknek el kell érniük, hogy eredményesnek lehessen tekinteni a megállapodást. A megállapodás tartalommal való megtöltése elengedhetetlen lesz a sikeresség érdekében, ugyanakkor sok éve nem tapasztalt pozitív, a Balkán térségére nem igazán jellemző jószomszédi légkör alakult ki Szófia és Szkopje közeledése nyomán.

IRODALOM

- Aleksandrova, Vera (2017): NS priedeklaracija, szkojatopodkrepjapodpiszvaneto na Dogovorasz Makedonija. [A Nemzetgyűlés nyilatkozatot fogadott el, amelyben támogatja a Macedóniával kötendő megállapodás aláírását]. *BNT*, 2017. július 27. Letöltés helye: <http://news.bnt.bg/bg/a/ns-prie-deklaratsiya-s-koyato-podkrepya-podpiszvaneto-na-dogovora-s-makedonija> letöltés ideje: 2017. július 31.
- Bachev, Janko (2017): 26 isztoricsaravoodbrana na imeto i protivpromena na makedonszkataisztorija. [26 történész a macedón nyelv védelmében és a macedón történelem megváltoztatása ellen]. *MKD*, 2017. június 26. <https://www.mkd.mk/makedonija/politika/26-istorichari-vo-odbrana-na-imeto-i-protiv-promena-na-makedonskata-istorija> (letöltés ideje: 2017. augusztus 3.)
- Bolgár Tudományos Akadémia Bolgár Nyelvi Intézete [Insztitut za Balgarszki Ezik na Balgarszka Akademija na Naukite] (1978): Edinsztvoto na balgarszkijaezik v minaloto i dnesz. [A bolgár nyelv egységessége a múltban és manapság]. *Bulgarskiezik* folyóirat 27/1., Szófia, Bolgár Tudományos Akadémia Kiadó, 1978. 3–7.
- Damchevski, Vlado (2017): Nikola Poposzkiotkrivadetalikako se vodelepregovoriteso Bugarija. [Nikola Poposzkifelfedia Bulgáriával folytatott tárgyalásoknak a részleteit]. *Vecer*, 2017. július 30. <http://vecer.mk/makedonija/nikola-poposki-otkriva-detali-kako-se-vodelepregovore-so-bugarija> (letöltés ideje: 2017. július 31.)
- Milanov Viktor (2014a): A macedón identitás kialakulása és fejlődése a kezdetektől napjainkig. In: Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián (szerk.): *A történelem határán. Irodalom-, nemzetiség- és politikatörténeti tanulmányok.* (Modern Minerva Könyvek, 8.) Budapest, Heraldika Kiadó, 276–362.
- Milanov Viktor (2014b): A macedón-görög konfliktus fejlődése az 1995-ös Ideiglenes Megállapodás tükrében. In: Zoványi Nikolett (szerk.): *Jogalkotás és jogalkalmazás a XXI. század Európájában.* Budapest-Debrecen, 341–346.
- Milanov Viktor (2015): A Bulgária és Macedónia közötti honosítási konfliktus háttere és kihatása a két ország viszonyára. *Jog, Állam, Politika*, 7. évf. 2. szám, 45–56.
- Milanov Viktor (2017a): *Macedónia konfliktusainak nemzetközi jogi és politikai vetületei.*

gusztus 1. <http://vecer.mk/makedonija/mogerini-i-han-go-pozdravija-potpishuvanjetona-dogovorot-megju-makedonija-i-bugarija> (letöltés ideje: 2017. augusztus 1.)

Doktori értekezés, Debreceni Egyetem Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Debrecen.

- Milanov Viktor (2017b): A macedóniai belpolitikai válságelőzményei és hatásai a macedón államiségre. *KKI-Tanulmányok*, T-2017/3., Budapest, 5–12.
- Nedos, Bazilas (2017): Stofosto Sýmfono Filias PGDM – Voulgarías. [A macedón-bolgár barátsági szerződés fényében]. *Kathimerini*, 2017. július 28. <http://www.kathimerini.gr/920373/article/epikairothta/politikh/sto-fws-to-symfwno-filias-pgdm---voylgarias> (letöltés ideje: 2017. augusztus 2.)
- Nikolov, Toni (2017): Ruszija 10 godinivodiot Szofija i Belgrad kampanija za desztabilizirane na Makedonija, tvardiraszszledvane. [Oknyomozó riport szerint Oroszország 10 éve folytat Szófiából és Belgrádból destabilizáló kampányt Macedónia ellen]. *Dnevnik*, 2017. június 4. http://www.dnevnik.bg/sviat/2017/06/04/2983150_rusiia_10_godini_vodi_ot_sofiiia_i_belgrad_kampaniia_z/ (letöltés ideje: 2017. július 31.)
- Popova, Gorica (2017): Najmnogukomentarizadogovorotso Bugarija i noviot IK na VMRO-DPMNE. [A Bulgáriával kötendő megállapodásról és a VMRO-DPMNE új végrehajtó bizottságáról való vélemények]. *Slobodna Evropa*, 2017. július 31. <https://www.slobodnaevropa.mk/a/28650153.html> (letöltés ideje 2017. július 31.)
- Stefanovska, Pelagonija (2017): Zaev i Boriszov go potpisaadogovorotzadobroszoszedsz tvo. [Zaev és Boriszov aláírta a jószomszédi kapcsolatokról szóló megállapodást]. *Slobodna Evropa*, 2017. augusztus 1. <https://www.slobodnaevropa.mk/a/28651374.html> (letöltés ideje: 2017. augusztus 1.)
- Stojanchov, Srdjan (2017): Makedonija i zgolemeniotinteres na Sadzaregionot. [Macedónia és az USA megnövekedett érdeke a régióban]. *Slobodna Evropa*, 2017. augusztus 3. <https://www.slobodnaevropa.mk/a/28656727.html> (letöltés ideje: 2017. augusztus 3.)

A Győri 1924-iki Helyiérdekválasztás szavazói eredménye:

Dr. Bernolák Mándor ker. szóc. párti	3493
Chalupka Károly iparos párti	1143
Molnár Géza szóc. dem. párti	4126
<i>Érvénytelen =</i>	199

*Győr szabadköv. város II-ik körü-
lenél 10.500 szavazó pol-
gárából szavazott 851.
Érvényes szavazo 8762.*

*1924. VI. 25. napján a Győr városi Helyiérdekválasztás az alábbi eredménnyel zárult.
Szav. 348. Mal. 242. Mal. 558.
Ez az eredmény a választás eredménye, de még
vissza kell tekinteni a választás előtti
napokra is. A választás előtti napokra
szavazottak: Szav. 242. Mal. 827. Mal. 2717.
Az eredmények alapján az eredmény
Molnár Gézaé lesz. A választás eredménye
szavazó körében a választás eredménye az
az a választás eredménye lesz.*

B. 1924. június 26.

Martóczy f. néi

Mezőkövesd 85. sz. 149

Helyzetjelentés az 1924-es győri választásokról (1924) (RFMTM)

Családvédelem a munkajogban

Hol van a magánszféra határa?

I. BEVEZETŐ: A CSALÁD ÉS A MUNKAVISZONY KÖZÖTT MEGHÚZÓDÓ KONFLIKTUSOK

A családok védelmének egyik tipikus területe a munka világa. A munkavállaló egyben édesanya, édesapa, házastárs, testvér, gyermek, unoka. A munkaviszonyból eredő kötelezettsége mellett otthon ellátja a szülői teendőket, támasza házastársának, partnerének, és családja többi tagjával is szeretetteljes, támogató kapcsolatot tart fenn. A kérdés az, hogy a család és a munkaviszony közötti egyensúly kialakításában az államnak milyen szerepe van. A munkáltató és munkavállalói kapcsolatot jellemző alá-fölérendeltségi viszonyban az állam meghatározó tényező azoknak a határoknak meghúzásában, amelyek ennek a viszonyrendszernek az egyensúlyban tartását szolgálják. A természetes egyensúly kialakulását gátolja a felek között húzódó érdekellentét, amely megnyilvánul a munkáért járó díjazásban, a munkaidő beosztásban, a különböző típusú kedvezmények biztosításában. Az állam tehát jelentős tényezőt jelent a családi élet és a munkahelyi kötelezettségek összeegyeztetése során. Különösen kényessé válik az egyensúly, amikor az általános élethelyzet megváltozik és a munkavállaló kiszolgáltatottabbá válik. Ilyen helyzet tipikusan a gyermekvállalás esete, amikor a munkavállaló számára még fontosabbá válik az egzisztenciális biztonság, amelyet az esetek többségében a munkával elért keresmény biztosít. Ezek azok az esetek, amikor az államnak az egyensúly helyrebillentése érdekében további védőintézkedéseket kell bevezetni és azokat ki is kell kényszerítenie.

A munkaviszonyból eredő kötelezettségek és jogok nagy hatást gyakorolnak az érintett magánszférájára, családi életére. A munka és a magánélet csak első ránézésre, és talán csak a szabályok világában választható szét egyértelműen, a gyakorlatban azonban a munkavállalói és a családi szerepvállalás konfliktusba kerülhet egymással. A konfliktus három elemét határozta meg a Greenhaus-Beutell szerzőpáros. Véleményük szerint a munka és a családi élet összeütközését jelenti egyrészt, ha az egyik szerepkörben való megfelelésre szánt idő ellehetetleníti a másik szerepkörben való helytállást. Másrészt, ha az egyik szerep olyan deformitást okoz, amely hatással van a másik szerep kibontakoztatására. Harmadrészt pedig, a konfliktus akkor is tetten érhető,

ha az egyik szerepkörben megkívánt magatartási minta akadályozza a másik szerepkörben való megfelelést.^[1] Noha a megállapítások 1985-ből származnak, érvényességükből mit sem veszítettek, sőt még időszerűbbé váltak. A szerző-páros ugyanakkor kiemeli, hogy a konfliktusok léte nem jelenti azt, hogy a két terület ne lenne összeegyeztethető.^[2] A két szféra egymásra hatásának pszichológiai vizsgálata során hat esetkört különböztetnek meg: (1) független: a személy a kettőt teljesen vagy majdnem teljesen külön kezeli; (2) kompenzáló: az egyikben akarja megvalósítani azt, ami a másiktól hiányzik; (3) inkompatibilis: nehezen feloldható konfliktus van a kettő között; (4) instrumentális: az egyik eszközként szerepel a másikban vágyott célok eléréséhez; (5) reciprok: kölcsönösen befolyásolják egymást pozitívan vagy negatívan; (6) integratív: a kettő olyan szorosan összefonódik, hogy csaknem lehetetlen külön kezelni őket.^[3] Fontos szerepet játszik a családalapításban az, hogy melyik esetkör áll fenn, ez ugyanis jelentősen befolyásolja az egyén gyermekvállalási, tehát családalapítási hajlandóságát. Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a gyermekvállalás mint a családává válás egyik esete során a munkavállalót milyen munkajogi védelem illeti meg, továbbá az állam milyen szerepet tölt be, milyen kötelezettségei vannak a védelem biztosítása során. A védelem érdekében a gyermekvállalással kapcsolatos döntésébe mikor és milyen mértékben kell bepillantást engednie, és ez milyen hatással van a magánszférájára. A várandósággal és a reprodukciós eljárásban való részvétellel összefüggő kedvezmények, illetve mentességek sorából a családává válást közvetlenül támogató felmondási védelem érvényesítése kapcsán felmerülő kérdéseket vizsgálom. A vizsgálat során egyrészt elemzem az Alkotmánybíróság felmondási védelemmel összefüggő 17/2014. határozatát,^[4] másrészt összegyűjtöm a vonatkozó magyar bírói gyakorlatot, harmadrészt pedig áttekintem az európai uniós gyakorlatot a felmondási védelem vonatkozásában.

[1] Greenhaus – Beutell, 1985, 76.

[2] Greenhaus – Beutell, 1985, 77.

[3] Roboz Gabriella: *A család és a munka egymásra ható tényezői*. <http://www.robozgabi.hu/node/6> (letöltés dátuma: 2017. március 31.)

[4] ABH 2014. 393-415.

II. AZ ELŐZETES TÁJÉKOZTATÁS KÖTELEZETTSÉGE ÉS A FELMONDÁSI TILALOM ALKOTMÁNYOS MEGÍTÉLÉSE

Az Alaptörvény több pontján is megjelenik a családok védelme. Az Alaptörvény L) cikke például úgy rendelkezik, hogy Magyarország védi a családot mint a nemzet fennmaradásának alapját, illetve támogatja a gyermekvállalást. Az alkotmányozó hatalom a házasság intézményét mint a férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget tekinti védendőnek. A családot a nemzet fennmaradásának alapjaként definiálja, és fogalmát a házasságra és a szülő-gyermek kapcsolatra korlátozza. Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az Alaptörvény rendelkezései megalapozzák az állam gyermeket vállaló nők védelmére vonatkozó intézményvédelmi kötelezettségét, amely a legkülönbözőbb állami kötelezettségek teljesítésében nyilvánul meg, de amelyek formája, módja, mértéke az alkotmányi rendelkezésekből nem következik. Az Alaptörvény által előírt állami intézményvédelmi kötelezettséget további jogszabályok konkretizálják.^[5]

A foglalkoztatással összefüggő kifejezett rendelkezéseket a családok védelméről szóló 2011. évi CCXI. sarkalatos törvény (a továbbiakban: Csvtv.) tartalmazza. A Csvtv. keretjellegű szabályozást tartalmaz, kijelöli a családdal és a házassággal mint elismert és védendő intézményekkel kapcsolatos állami feladatok irányát, illetve az ezekhez kapcsolódó állami kötelezettségeket.^[6] A Csvtv. a házasság és a családvédelem különböző aspektusainak szabályozása során kiemelt figyelmet fordít a családi élet és a munkahelyi kötelezettségek összeegyeztethetőségére. A célok és alapelvek között a jogalkotó kiemeli, hogy a szülő az államtól támogatásra jogosult munkaideje alatt gyermeke elhelyezésével kapcsolatban, illetve az állam vállalja azt kötelezettséget, hogy a gyermeket nevelő szülő foglalkoztatásban való részvételét a családok igényeihez rugalmasan igazodó szolgáltatások nyújtásával segíti.^[7] A jogalkotó kiemelt hangsúlyt fektet a gyermekvállalás korai szakára azáltal, hogy a várandós személyt is számos módon védi, egyrészt a megváltozott állapotára tekintettel foglalkoztatást ír elő, illetve a munka díjazása a megváltozott terhelhetőségre tekintettel nem csökkenthető ebben az esetben.^[8] A Csvtv. 18. §-a rendelkezik a várandós munkavállalókat illető felmondási tilalomról, amelyet az Mt. is deklaráál további kedvezmények és mentességek mellett.^[9]

A gyermekvállalás támogatása abból a szempontból is kiemelten fontos, mert a családdá válás egyik alapja a szülő-gyermek kapcsolat, tehát a fenti rendelkezésekkel az állam nem kizárólag a gyermekvállalást támogatja, hanem egyben a családdá válást is.^[10] A család-fogalom szűkítő értelmezése és annak Alaptör-

[5] 17/2014 (V.30.) AB határozat [23].

[6] 17/2014 ABH [24].

[7] Csvtv. 4. § (1)-(2) bekezdés.

[8] Csvtv. 15-21. §.

[9] 17/2014 ABH [24].

[10] 43/2012. (XII. 20.) AB határozat [7].

vénybe emelése következtében az élettársi kapcsolatban élők a házasságkötés nélkül gyermekvállalással válnak jogi értelemben vett családdá. Különösen fontos ez abban az esetben, ha az együtt élő élettársak bármely okból nem kívánnak házasságot kötni, számukra a családdá válás egyetlen lehetősége a gyermekvállalás. Az ő esetükben kizárólag a szülő-gyermek viszony keletkezteti a családot. Az állam intézményvédelmi kötelezettsége itt tehát más, nem egy fennálló, hanem egy keletkező, még készülődő család vonatkozásában jelenik meg.

A fentiekből egyben az is következik, hogy a gyermekvállalással összefüggésben az állam intézményvédelmi kötelezettsége nem szorítkozik az élethez való jog objektív, tárgyi oldalából következő, az élet mint érték védelmére vonatkozó állami intézményvédelmi kötelezettségére,^[11] hanem megjelenik a család mint intézmény védelme. Ez akkor is így van, és az államot kötelezi, ha még csak készülődőben van, ezzel függő jogi helyzetet teremt, amely az élve születéssel teljesedik be.

A továbbiakban a gyermekvállalással összefüggő azon állami kötelezettségvállalást vizsgáljuk meg, amely felmondási védelemben részesíti a gyermeket válláló munkavállalót. A jogalkotó a védelem érvényesíthetőségét feltételhez köti, amely feltételek alkotmányos kérdéseket vetnek fel. Az Alkotmánybíróság az alapvető jogok biztosának indítványára^[12] vizsgálta meg a Munka Törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. törvény (a továbbiakban: Mt.) 65. § (5) bekezdését. Ennek értelmében a munkavállaló abban az esetben hivatkozhatott az Mt.-ben szabályozott felmentési tilalomra várandóssága vagy reprodukciós eljárásban való részvétele esetén, ha erről a munkáltatót a felmondás bejelentését megelőzően már tájékoztatta. Az alapvető jogok biztosának indítványa szerint a jogalkotó ezzel a rendelkezéssel valós alkotmányos indok nélkül korlátozta az érintettek emberi méltóságához és a privátszférához való jogát. Kifejtette, hogy ez a felmondásvédelmi garancia az állam intézményvédelmi kötelezettségeként jelenik meg, és nem pedig az állammal szemben kikényszeríthető alanyi jogként. Ennek megfelelően az állam szabadságot élvez, hogy a többletvédelmet milyen feltételek teljesítése mellett biztosítja. Ugyanakkor az alapvető jogok biztosja arra is felhívta a figyelmet, hogy ez egy potenciális jellegű védelmi mechanizmus, amely nem feltételezi a bejelentést, hiszen csak a munkavállalót elbocsátó döntés esetén aktiválódik. A biztos álláspontja szerint a védelem nem igényel speciális munkáltatói intézkedést, ezért a nyilatkozattétel megkövetelése sem lehet automatikus. A biztos továbbá azzal érvelt, hogy felmondásvédelem esetén a nyilatkozattétel előírását az államnak megfelelő módon igazolnia kell, mivel a nyilatkozattal a munkavállaló legszemélyesebb belső szférájára, egészségügyi és családi kapcsolataira vonatkozó adatok érintettek. Az indítvány kiemeli, hogy az előzetes tájékoztatás előírása indokolatlanul megalázó a magzatát elvesztő nő számára, hiszen erről is köteles a munkáltatóját tájékoztatni. Méltóságsértő önmagában az is, hogy a szabályozás kényszerhelyzet elé állítja a várandós,

[11] Lásd Kőrösi, 2016, 135-149.; továbbá Julesz, 2016, 113-114.

[12] AJB-6468/2012, 2012. december 14.

vagy reprodukciós eljárásban résztvevő nőt, mivel vagy azt vállalja, hogy a terhesség esetleges megszakadásáról köteles a munkáltatót tájékoztatni, vagy a tájékoztatás hiányában egy esetleges elbocsátás során állását elveszítheti.

Az Alkotmánybíróságnak arra a kérdésre kellett választ adnia, hogy a munkavállaló a felmentési védelem érvényesítése érdekében köteles-e várandósságáról a munkáltatót a tudomásszerzést követően azonnal tájékoztatni. Továbbá elveszíthető-e a felmondási tilalomból eredő kedvezmény azáltal, hogy a felmondást megelőzően, előzetesen nem tájékoztatta a munkáltatót a várandós munkavállaló.

A jogalkotó a munkáltató szabad felmondási jogának korlátozásával a munkavállalóknak a gyermekvállalás miatti kiszolgáltatott állapotát ismerte el, s ítélte a jogviszony megszüntetésével szemben fokozott védelmet igénylőnek. A védelem célja tehát a családdá válás támogatása azáltal, hogy a várandós és humán reprodukciós eljárásban részt vevő munkavállalókat felmondási védelemben részesíti.^[13] A védelem azt is szolgálja, hogy a munkavállalók – önhibájukon kívüli okok miatti – teljesítésben való akadályoztatása ne eredményezze a munka elvesztését, és ezáltal ne befolyásolja a nőket a gyermekvállalással kapcsolatos döntéseik meghozatalában. Az Alkotmánybíróság a magánszféra védelmével összefüggésben vizsgálta a kérdést, miszerint a várandós nő köteles-e munkáltatóját tájékoztatni a várandósságáról még a felmondás közlését megelőzően. Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy jelen ügy szempontjából különös jelentősége van annak, hogy a gyermekvállalás szándéka, az ennek érdekében vállalt emberi reprodukciós eljárással összefüggő kezelés, illetve az ennek eredményeként vagy természetes úton bekövetkezett várandósság – mindaddig, amíg annak nincsenek külső jelei – az intim szférához tartozik, és mint ilyen, ki van zárva minden állami beavatkozás alól.^[14] A megjelölt adatok munkáltató részére történő kötelező kiadásának törvényi előírása a magánszférába való beavatkozást valósít meg. Az Alkotmánybíróságnak tehát azt kellett megvizsgálnia, hogy a kötelező előzetes tájékoztatás előírása más alapvető jog érvényesülése, vagy valamely alkotmányos érték védelme érdekében szükséges-e.

Az Alkotmánybíróság kiemelte az Mt. azon rendelkezését, amely szerint az általános tájékoztatási kötelezettség értelmében a munkaadók és munkavállalók kötelesek egymást minden olyan tényről, adatról, körülményről vagy ezek változásáról tájékoztatni, amely a munkaviszony létesítése, valamint a törvényben meghatározott jogok gyakorlása és kötelezettségek teljesítése szempontjából lényeges. A tájékoztatást olyan időben és módon kell megtenni, hogy az lehetővé tegye a jog gyakorlását és a kötelezettség teljesítését.^[15]

[13] T/4786. számú törvényjavaslat a Munka Törvénykönyvről. 132. p. <http://www.parlament.hu/irom39/04786/04786.pdf> (letöltés időpontja: 2017. április 1.)

[14] 17/2014 ABH [32].

[15] Mt 18. §, 17/2014. ABH [34].

A gyermeket vállaló nők védelmére vonatkozó intézményvédelmi kötelezettség az Alaptörvény több pontjából levezethető. A többletvédelem megalkotására az Alaptörvény XV. cikk (4) bekezdésében foglalt, pozitív diszkriminációt jelentő jogalkotásra való felhatalmazása alapján, az Alaptörvény XV. cikk (3) bekezdésében foglalt, a férfiak és nők egyenjogúságának biztosítására, valamint – a várandósság esetében – az Alaptörvény II. cikkének az élethez való jog objektív (tárgyi) oldalából következő, az élet mint érték védelmére vonatkozó állami intézményvédelmi kötelezettsége teljesítése érdekében került sor. Az állam alapvetően szabadságot élvez abban, milyen módon biztosítja a gyermeket vállaló nők számára a többletvédelmet a munka világában. A gyermeket vállaló nő pedig – várandósság esetén a magzat védelmére tekintettel – szabadon dönthet arról, hogy a többletvédelmet igénybe kívánja-e venni. A védelem igénybe vétele ennek megfelelően feltételekhez köthető, ezek azonban nem vezethetnek a munkavállalói alapjogok szükségtelen és aránytalan korlátozásához.^[16] Az Alkotmánybíróság ugyan felveti a diszkrimináció kérdését, azonban nem ezen az alapon oldja fel ezt az ügyet. A feszültség forrásaként az Alkotmánybíróság a konkrét esetben a gyermeket vállaló munkavállalók magánszférához való alanyi jogát állítja szembe az államnak a gyermeket vállaló munkavállalók érdekeit absztrakt módon védő intézményvédelmi kötelezettségével. Az uniós joggyakorlat rendszerint a várandós nők felmondásával kapcsolatos ügyeket a férfiakra és nőkre vonatkozó egyenlő elbánás elvére alapozva vizsgálta.^[17] Az Alkotmánybíróság azonban helyesen nem a felmondás diszkriminatív jellegét elemezte, hanem a felmondási védelem érvényesítéséhez kapcsolt feltételt, amely viszont magánszféra védelmi kérdéseket vet fel. Az alapjog korlátozása szempontjából annak van jelentősége, hogy az előzetes tájékoztatás az állam intézményvédelmi kötelezettsége érvényesülése érdekében feltétlenül szükséges-e, az elérni kívánt céllal arányos-e, illetve nem sérti-e más alapjog lényeges tartalmát. Az Alkotmánybíróság arra a következtetésre jutott, hogy tájékoztatási kötelezettség önmagában szükséges a felmondási védelem érvényesülése céljából, amely egyben az Mt. kölcsönös együttműködési és általános tájékoztatási kötelezettséget előíró szabályaiból is következne.^[18]

A vizsgálat következő lépése annak eldöntésére irányult, hogy a tájékoztatást előzetesen, még a felmondás közlését megelőzően kell-e megadni a felmondási védelem érvényesítése érdekében. Megjegyzendő, hogy az Mt.-hez fűzött miniszteri indokolás nem ad arra választ, hogy milyen okból kell a tájékoztatásnak megelőznie a felmondás közlését.^[19] Ezt a feltételt vélhetően a jogalkotó az Mt.-ben uralkodó logikai rend miatt határozta meg így, az Mt. ugyanis előzetes

[16] 17/2014 ABH [36].

[17] Ld. Dekker-ügy (C-177/88.); Webb-ügy (C-32/93.); Brown-ügy (C-394/96.); Habermann-Beltermann-ügy (C-421/92.)

[18] 17/2014 ABH [37].

[19] T/4786. számú törvényjavaslat a Munka Törvénykönyvéről. 132. p. <http://www.parlament.hu/irom39/04786/04786.pdf> (letöltés időpontja: 2017. április 1.)

tájékoztatást írt elő, és a felmondást egy egyoldalú jognyilatkozatnak tekinti, amely a címmel való közléssel hatályossá válik és csak a címzett hozzájárulásával módosítható vagy vonható vissza.^[20] Ez egyben azt is jelenti, hogy a munkáltató kerülne jogellenes helyzetbe, ha a felmondás közlésekor vagy azt követően szerezne tudomást a felmondási tilalomról, és a jogellenes nyilatkozatát vissza sem vonhatná, mivel ahhoz a munkavállaló hozzájárulása szükséges. Az érem másik oldala viszont az, hogy a szabályozás azt a lehetőséget sem biztosítja a munkavállaló számára, hogy a felmondás közlésekor tájékoztassa a munkáltatót az őt megillető felmondási védelemről. Ezek a megfontolások ugyanakkor nem változtatnak azon a körülményen, hogy az előzetes tájékoztatási kötelezettség előírása korlátozza a gyermeket vállaló munkavállalók magánélethez való jogát, azáltal, hogy abban az esetben is tájékoztatási kötelezettséget ír elő, amikor még nem ismert, hogy a védelem érvényesítésére szükség lesz-e. A magánszférába tartozó adatokról való tájékoztatás csak akkor szükséges, ha a felmondási védelem érvényesítése szempontjából releváns esemény bekövetkezik, tehát a felmondást közlik, vagy legalább a munkaviszony megszüntetésének munkáltatói szándéka megnyilvánul.^[21]

Az Alkotmánybíróság arra következtetésre jutott, hogy a vizsgálat alá vont esetben az egyén magánszférához való joga áll szemben az állam – gyermekeket vállaló munkavállalók érdekeit absztrakt módon védő – intézményvédelmi kötelezettségével.^[22] Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az egyén, jelen esetben a várandós nő magánszférájához való jogát korlátozza a jogalkotó azáltal, hogy a felmondási védelem kedvezményét a várandósság előzetes bejelentésének feltételéhez köti. A magánszféra korlátozás indokául a gyermeket vállaló nők védelmére vonatkozó intézményvédelmi kötelezettséget jelöli meg a jogalkotó. További vizsgálódást igényel, hogy az intézményvédelmi kötelezettség teljesítéséhez feltétlenül szükséges-e a várandós munkavállaló magánszférájának korlátozása, és ha igen, akkor az arányos-e az elérni kívánt céllal.

Ahhoz, hogy az alapjog korlátozás szükségességét megítélhessük, először az ügy adatvédelmi aspektusait kell megvizsgálni. Megállapítható, hogy az Mt. rendelkezése arra kötelezte a várandós munkavállalót, hogy mielőbb tájékoztassa a munkáltatóját a várandósságáról vagy az emberi reprodukciós eljárásban való részvételéről. Az adatvédelem nyelvére lefordítva az Mt. az érintettet vagy adatalanyt arra kötelezte, hogy a várandósságára vonatkozó egészségügyi adatát – amely nem is egyszerű személyes adatnak,^[23] hanem különleges

[20] Mt. 24. § (4).

[21] 17/2014 ABH [37].

[22] 17/2014 ABH [37].

[23] Infotv. 3. § 2. pont: személyes adat: az érintettel kapcsolatba hozható adat – különösen az érintett neve, azonosító jele, valamint egy vagy több fizikai, fiziológiai, mentális, gazdasági, kulturális vagy szociális azonosságára jellemző ismeret –, valamint az adatból levonható, az érintettre vonatkozó következtetés;

adatnak^[24] minősül az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény (a továbbiakban: Infotv.) 3. § (3) bekezdése szerint – ossza meg a munkáltatójával, amennyiben egy esetleges elbocsátás során a felmondási védelemben részesülni szeretne. Tette mindezt annak ellenére, hogy annak indokát megjelölte volna. Az Alkotmánybíróság már egy korai határozatában leszögezte, hogy az emberi méltósághoz való jogot az ún. általános személyiségi jog egyik megfogalmazásának tekinti, amelynek része többek között a személyiség szabad kibontakozásához való jog, az önazonossághoz, az önrendelkezési szabadsághoz való jog és az általános cselekvési szabadsághoz való jog.^[25] Tehát fő szabály szerint az egyén rendelkezik személyes adatai felett, ő dönt, hogy valamely személyes vagy különleges adatának kezeléséhez hozzájárul-e.

A magánéletbe való állami beavatkozással kapcsolatban az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az állam védelemben részesíti az emberek magánszféráját, magántitkait, jó hírnevét, személyes adatait. Az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint ezeknek az emberi méltósághoz való jogból fakadó jogosultságoknak a sérelmét jelentheti, ha az állam indok nélkül avatkozik be az emberek magánéletébe, például azáltal, hogy a hatóság kellő alap nélkül alkalmaz kényszert az egyénnel szemben.^[26] Ez ugyanúgy igaz arra az esetre is, amikor nem a hatóság, hanem a jogalkotó felhatalmazása alapján a munkáltató alkalmaz ilyen kényszert. Az Alkotmánybíróság azt is kifejtette egy korai határozatában, hogy az alkotmányos alapjogok és alkotmányos védelmet élvező szabadságok miatt a közhatalom csak alkotmányos felhatalmazással és alkotmányos indokkal avatkozhat be az egyén jogaiba és szabadságába.^[27] Az állami beavatkozás határait végső soron az Alkotmánybíróság által az Alkotmány alapján kidolgozott szükségességi-arányossági követelmények jelölik ki.^[28]

Az Alkotmánybíróság a személyes adatok védelméhez való jogot nem hagyományos védelmi jogként értelmezte, hanem annak aktív oldalát is figyelembe véve információs önrendelkezési jogként. A személyes adatok védelméhez való jognak eszerint az a tartalma, hogy mindenki maga rendelkezik személyes adatainak feltárásáról és felhasználásáról. Személyes adatot felvenni és felhasználni tehát általában csakis az érintett beleegyezésével szabad.^[29] A beleegyezés jogszerűségének feltétele, hogy azt az érintett önkéntesen, határozottan és megfelelő előzetes tájékoztatás birtokában adja meg. Tekintettel arra, hogy a munkajogi jogviszony

[24] Infotv. 3. § 3. pont: különleges adat:

a) a faji eredetre, a nemzetiséghez tartozásra, a politikai véleményre vagy pártállásra, a vallásos vagy más világnézeti meggyőződésre, az érdek-képviselői szervezeti tagságra, a szexuális életre vonatkozó személyes adat,

b) az egészségi állapotra, a kóros szenvedélyre vonatkozó személyes adat, valamint a bűnügyi személyes adat.

[25] 8/1990. (IV.23.) AB határozat (ABH 1990, 42, 44–45.).

[26] 36/2005. (X.5.) AB határozat, II.1. pont.

[27] 11/1992. (III.5.) AB határozat (ABH 1992, 77, 85.).

[28] 50/2003. (XI. 5.) AB határozat (ABH 2003, 566, 578.).

[29] 15/1991. (IV. 13.) AB határozat (ABH 1991, 40,41–43.).

sajátos alá-fölérendeltségi viszony, a hozzájárulás önkéntessége megkérdőjelezendő. A munkavállaló ugyanis egzisztenciálisan függő helyzetben van a munkáltatótól, így a hozzájárulására alapozott munkáltató intézkedések esetében mindig szigorúan kell megvizsgálni, hogy az önkéntesség kritériuma valóban teljesül-e.^[30]

Kivételes esetben az adatkezelés jogalapja az érintett hozzájárulása mellett törvényi felhatalmazás lehet. A törvényi felhatalmazás szükségszerűen korlátozza az érintett információs önrendelkezési jogát, hiszen a jogalkotó dönt az érintett helyett. A törvényi felhatalmazáson alapuló adatkezelés akkor alkotmányos, ha az valamely másik alapvető jog vagy alkotmányos érték érvényesítéséhez feltétlenül szükséges és a korlátozás arányos.^[31] A konkrét esetben is egy ilyen állami beavatkozás figyelhető meg a magánszférába: nem az egyén döntésére bízva a jogalkotó, hogy mikor tájékoztatja a munkáltatóját a várandósságáról, hanem közhatalmi erővel arra kényszeríti, hogy a tudomására jutást követően azonnal tegyen eleget ennek a kötelezettségének. Ugyan ezt ilyen formában *expressis verbis* nem mondja ki a jogszabály, azonban annak elmulasztása joghátrány lehetőségével fenyeget és a felmondási védelem elvesztését eredményezi.

A jogalap követelményén túl az információs önrendelkezési jog gyakorlásának további konjunktív feltétele és egyben legfontosabb garanciája a célhoz kötöttség.^[32] Ennek az elvnek az érvényesülése azt jelenti, hogy személyes adatot, érte ez alatt a különleges adatokat is, kezelni és feldolgozni csak pontosan meghatározott és jogszerű célra szabad.^[33] Az adatkezelésnek minden szakaszában meg kell felelnie az adatkezelés céljának, az adatok felvételének és kezelésének tisztességesnek és törvényesnek kell lennie. Csak olyan személyes adat kezelhető, amely az adatkezelés céljának megvalósulásához elengedhetetlen, a cél elérésére alkalmas. A személyes adat csak a cél megvalósulásához szükséges mértékben és ideig kezelhető.^[34]

A magánszférához való jog és az emberi méltósághoz való jog között különösen szoros a kapcsolat. Az Alaptörvény II. cikke megalapozza a magánszféra alakítása érinthetetlen területének védelmét, ami teljesen ki van zárva minden állami beavatkozás alól, mivel ez az emberi méltóság alapja. Az Alaptörvény értelmében a magánszféra védelme azonban nem szűkül le az Alaptörvény II. cikke által is védett belső vagy intimszférára, hanem kiterjed a tágabb értelemben vett magánszférára, illetve arra a térbeli szférára is, amelyben a magán- és családi élet kibontakozik.^[35] A magánszféra lényegi fogalmi eleme éppen az, hogy az érintett akarata ellenére mások oda ne hatolhassanak be, illetőleg be se tekintessenek. Ha a nem kívánt betekintés mégis megtörténik, akkor nemcsak önma-

[30] A 29. cikk alapján létrehozott Adatvédelmi Munkacsoport 15/2011. számú véleménye a hozzájárulás fogalom meghatározásáról 14–15. pp.

[31] Péterfalvi, 2012, 73.

[32] Jóri, 2005, 205–217.

[33] 15/1991. ABH [40,42].

[34] Infotv. 4. § (1)–(2).

[35] 32/2013 (XI.22.) AB határozat [84].

gában a magánélethez való jog, hanem az emberi méltóság körébe tartozó egyéb jogosultsági elemek, mint pl. az önrendelkezési szabadság vagy a testi-személyi integritáshoz való jog is sérülhet.^[36]

A fentiekből a konkrét esetre vonatkozóan az a következtetés vonható le, hogy előzetes tájékoztatás követelményével a munkáltató a magánszféra olyan területére nyert bebocsátást, ahol keresni valója nincs. A legnagyobb családi döntések meghozatala során – mint amilyen a családtervezés vagy a családalapításra vonatkozó döntés – az egyén magánszférája feltétlen tisztelet élvez, és nem rendelhető alá munkajogi érdekeknek. A munkajognak tehát biztosítania kell, hogy a munkavállalóknak valódi döntési szabadságuk legyen e kérdésekben, a munkaviszony elvesztésének vagy ellehetetlenülésének kockázatása nélkül.^[37] A munkavállaló információs önrendelkezési joga továbbá kiterjed arra, hogy szabadon eldönthesse, mikor tájékoztatja munkáltatóját akár várandósságáról, akár a humán reprodukciós eljárásban való részvételéről. A jogalkotó által biztosított védelem igénybevételének természetes feltétele, hogy a munkáltató tájékoztatást kapjon, milyen feltételekre tekintettel kíván a munkavállaló kedvezményt vagy mentességet élvezni. A felmentési védelem esetén is így van ez, azonban arra semmilyen észszerű indok nem mutatkozott, hogy ezt a tájékoztatást köteles még a felmentés bejelentése előtt megtenni. Az ugyanis nem lehet észszerű indok, hogy ezáltal a munkáltató kerülne jogsértő helyzetbe – a jogsértő felmondáson keresztül, amely a kézbesítéssel hatályosul –, ennek feloldása a jogalkotó kötelezettsége. Amennyiben ugyanis felmentésre nem kerül sor, úgy az előzetes tájékoztatás cél nélkülivé, és ezáltal jogellenessé válik. Felmentés hiányában ugyanis hiába lenne törvényes alapja az adatkezelésnek, az akkor is jogellenes lesz, mivel a cél – amelyre tekintettel az adatkezelést kezdeményezték – kiüresedett. Továbbá szem előtt tartandó, hogy a munkaviszonyból eredő alá-fölérendeltségi viszonyban^[38] az államnak a kiszolgáltatottabb felet, a várandós munkavállalót kell védelemben részesítenie olyan módon, hogy az rá nézve is kedvező legyen.^[39]

Ehhez kapcsolódik az az észrevétel, amely szerint kérdéseket vet fel az Alkotmánybíróság azon feltevése, hogy egymással szembe helyezkedik-e az érintett magánszférájának a védelme és az állam intézményvédelmi kötelezettsége. Az intézményvédelem biztosításához nem szükséges annak a feltételnek a teljesítése, miszerint a munkavállaló a tájékoztatást előzetesen köteles megadni. Az állam

[36] 36/2005. AB határozat (ABH 2005, 390, 400.).

[37] Halmos, 2014.

[38] A Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság ajánlása a munkahelyen alkalmazott elektronikus megfigyelő rendszer alapvető követelményeiről. 2. p.

<http://www.naih.hu/files/Ajanlas-a-munkahelyi-kameras-megfigyeles-l.pdf> (letöltés dátuma: 2017. április 1.)

[39] A 29. cikk szerinti Adatvédelmi Munkacsoport több állásfoglalása is felhívja a figyelmet a munka világának azon sajátosságára, hogy a munkáltató és a munkavállaló között egyenlőtlen erőviszonyok uralkodnak, amely fokozott védelmet igényel. 8/2001. *Opinion on the processing of personal data in the employment context* 17. oldalán részletezi, hogy különleges adatot akkor kezelhet a munkáltató, ha az a kötelezettségei teljesítéséhez feltétlenül szükséges.

az intézményvédelmi kötelezettségét abban az esetben is maradéktalanul el tudja látni, ha a munkavállalót akkor hívja fel a tájékoztatás megadására, amikor a védelmet aktiváló esemény bekövetkezik. Tehát az állam intézményvédelmi kötelezettsége nem szenved csorbát, ha a várandós munkavállaló információs önrendelkezési jogát a lehető legteljesebb mértékben engedik érvényre jutni. Azonban fontos megjegyezni, az egyén mérlegelésén múlik, hogy az állam által biztosított védelmi jogosultsággal élni kíván-e. Az állam ugyanis arra köteles, hogy az intézményvédelmet biztosítsa, annak lehetőségét feljajánlja, azonban az érintettet nem kötelezheti arra, hogy azt igénybe is vegye. Pontosán itt helyezkedik el az a határ, ahova sem az államnak, sem másnak nincs betekintési jogosultsága, az egyén joga eldönteni, kit és milyen mértékben enged be a magánszférájába, illetve legfelsőbb intimszférájába. Az állam nem atyáskodhat az egyén felett, nem döntheti el az egyén helyett, hogy a felajánlott védelem, jogosultság valóban kedvező-e számára és azzal élni kíván-e.

Az Alkotmánybíróság az ügyet összegezve arra a döntésre jutott, hogy a kifogásolt rendelkezés „a felmondás közlését megelőzően” szövegrésze a gyermeket vállaló nőt a felmondás közlésétől függetlenül kötelezi arra, hogy tájékoztatassa a munkáltatót a magán- vagy intim szférájába tartozó körülményekről. Ez azt jelenti, hogy a munkavállaló a reprodukációs eljárás megkezdése napján, illetve a várandósságról való tudomásszerzést követően haladéktalanul köteles megadni a munkáltatónak a felmondási védelem érvényesítéséhez a kifogásolt rendelkezés által előírt tájékoztatást.^[40] Felhívja a figyelmet arra, hogy az állam jogalkotással nem avatkozhat be alkotmányos indok nélkül a gyermeket vállaló munkavállalók magánszférájába. Az Mt. 65. § (5) bekezdés „a felmondás közlését megelőzően” szövegrésze azzal, hogy a munkaviszony megszüntetésére irányuló munkáltatói szándék megnyilvánulásától függetlenül ír elő a munkavállalók számára a magánszférába tartozó adatokra vonatkozó tájékoztatási kötelezettséget, szükségtelenül korlátozza a gyermeket vállaló munkavállalók magánélethez és emberi méltósághoz való jogát, ezért az Alaptörvény VI. cikk (1) bekezdésébe, valamint II. cikkébe ütközik.

Az Alkotmánybíróság döntésében egy másik aspektust is megvizsgált, nevezetesen, hogy az esélyegyenlőségi szabályok miként érvényesülnek abban az esetben, amikor még maga a munkavállaló sem tud arról, hogy gyermeket vár, tehát lehetősége sincs a munkavállalót erről a körülményről előzetesen tájékoztatni. Az Alkotmánybíróság a kifogásolt szövegrész alkotmányosságát az általános egyenlőségi szabály érvényesülésével kapcsolatban is megvizsgálta, ahol a várandós munkavállalók – az Alkotmánybíróság véleménye szerint – homogén csoportot alkotnak. A korábbi gyakorlatát^[41] felhívva az Alkotmánybíróság ismételten hangsúlyozta, hogy az azonos szabályozási körbe tartozó jogalanyok között tilos az olyan alkotmányos indok nélkül tett megkülönböztetés, amely egyes jogalanyokat hátrányos helyzetbe hoz. Az alkotmányellenes megkülönböztetés nemcsak összehasonlítható

[40] 17/2014. ABH [42].

[41] 42/2012 (XII.20.) AB határozat.

csoportba tartozó személyi körben lehetséges, hanem akkor is tetten érhető, ha a lényegesen eltérő helyzetben lévő, ezáltal heterogén csoportot alkotókra azonos szabályozás vonatkozik.^[42] Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy azon várandós munkavállalók csoportjára, akik még maguk sem szereztek tudomást várandóságukról, az előzetes tájékoztatás kötelezettségének előírásával a jogalkotó lehetetlen feltételt szab a felmondási védelem érvényesítéséhez. Az Alkotmánybíróság azt kifogásolta, hogy a jogalkotó nem vette figyelembe az egyének eltérő egyéni szempontjait. Az Alkotmánybíróság arra következtetésre jutott, hogy „mivel a jogalkotó – az egyéni szempontok figyelmen kívül hagyásával – a felmondási védelem érvényesítése szempontjából tárgyilagos mérlegelés szerinti ésszerűtlen okból tett különbséget a várandós nők között, az Mt. 65. § (5) bekezdése »a felmondás közlését megelőzően« szövegrésze az Alaptörvény XV. cikk (1) bekezdésébe ütközik.”^[43]

Az esélyegyenlőségi szabályok vizsgálata során az Alkotmánybíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy várandós munkavállalók homogén csoportot alkotnak, és „Mivel a jogalkotó – az egyéni szempontok figyelmen kívül hagyásával – a felmondási védelem érvényesítése szempontjából tárgyilagos mérlegelés szerinti ésszerűtlen okból tett különbséget a várandós nők között, az Mt. 65. § (5) bekezdése »a felmondás közlését megelőzően« szövegrésze az Alaptörvény XV. cikk (1) bekezdésébe ütközik.”^[44] Az Alkotmánybíróság fenti megállapítása továbbgondolásra érdemes: véleménye szerint a jogalkotó nem tett különbséget várandós asszonyok között, a szabályozás egységesen vonatkozott minden várandós asszonyra. Az Alkotmánybíróság szerint azt a körülményt hagyta figyelmen kívül a jogalkotó, hogy a várandósság korai szakaszában még maga a várandós nő sem tud arról, hogy gyermeket vár. Ezen kérdés vonatkozásában véleményem szerint a várandós nők nem alkotnak homogén csoportot, hiszen jelentős különbség van azok között, akik már tudnak terhességükről és azok között, akik még nem. Nem a szabályozás tett ésszerűtlen különbséget a várandós munkavállalók között, hanem mivel a szabályt heterogén csoportra azonos módon alkalmazták, ez a várandós nők egy csoportját, nevezetesen azokat, aki erről az állapotukról nem tudtak, kizárta a felmondási védelem lehetőségéből. Az uniós bíróság gyakorlatában található egy hasonló eset, amikor a bíróságnak a felmondási védelem érvényesítésére szabott határidő jogszerűségét kellett megvizsgálnia. A szigorú, 15 napos határidő kiszabása azzal a következménnyel járt, hogy a várandósságukról még nem tudó munkavállalókat kizárta a felmondási védelem érvényesítéséből. Ugyan más jogorvoslati lehetőséget biztosított a számukra kártérítés formájában, azonban ezen keresztül már nem volt érvényesíthető és kikényszeríthető az eredeti munkakörbe való visszahelyezés.^[45]

[42] 6/1997 (II.7.) AB határozat (ABH 1997, 67, 69.).

[43] 17/2014. ABH [45].

[44] 17/2014. ABH [45].

[45] Pontin-ügy: C-63/08. (2009. október 29.).

III. A FELMONDÁSI VÉDELEM MAGYAR BÍRÓSÁGI MEGÍTÉLÉSE

A magyar bírói joggyakorlat kutatása és elemzése során első látásra szembetűnő volt, hogy az Alkotmánybíróság döntését megelőző időből számos bírói döntés, BH és EBH foglalkozott a kérdéssel. A bírói gyakorlatot időrendben elemzem, kezdve a legkorábbi döntéssel, ezzel is szemléltetve a bírói gyakorlat fejlődését.

Már egy 1999-ben született EBH-ban olvasható az a mondat, amely szerint „a felperest általában nem terhelte tájékoztatási kötelezettség a terhességéről. Amikor azonban nyilvánvalóvá vált számára, hogy a munkáltató e körülmény ismeretének hiányában felmentő intézkedést hoz, a jóhiszeműség és a tisztesség követelménye szerint elvárható volt, hogy a felmentési tilalmat jelentő terhes állapotáról felvilágosítsa, mert felismerhette, hogy a munkáltató a jogi helyzetet illetően tévedésben van.”^[46] Egy 2004-es BH^[47] szerint a „munkavállaló munkaviszonyban a jóhiszeműség és tisztesség követelményeinek megfelelően köteles együtt működni a munkáltatójával, a felmondási tilalom szempontjából jelentős tény szándékos eltagadása mindezen követelményeknek nem felel meg”. Ez azonban a felmondás jogellenességét nem érinti. Ugyanakkor azt is ki kell emelnünk, hogy a konkrét jogesetben nem az előzetes tájékoztatás hiánya alapozta meg a megfelelő együttműködési kötelezettség elmulasztását, hanem az a tény, hogy a felmondás közlésekor sem adott tájékoztatást a munkavállaló a fennálló terhességéről. A bíróság ennek ellenére kiterjesztően értelmezte a felmondási vélelmet, illetve kimondta annak objektív jellegét.

A felmondási védelem egy speciális esete, amikor a munkavállaló emberi reprodukciós eljárásban vesz részt, azonban a várandósság még nem alakult ki.^[48] A reprodukciós eljárásban való részvétel esetén a munkavállaló akkor is védelemben részesül, ha a fogantatás még nem történt meg. Kérdéses, hogy ebben az esetben a munkavállalót az eljárásban részvételtől milyen tájékoztatási kötelezettség terheli a munkáltatójával szemben. Az Mfv. I.10.551/2008. számú ügyben a Legfelsőbb Bíróság részletesen elemezte a meddőségi kezelés miatt fennálló felmondási védelmet és arra megállapításra jutott, hogy amennyiben a munkavállaló szándékosan eltitkolja, hogy meddőségi kezelésre jár, akkor

[46] EBH 1999.41.

[47] BH 2004.521.

[48] Lásd hasonló eset az EUB gyakorlatában: Mayr-ügy C-506/06. (2008. február 26.).

Az ügy alapjául szolgáló esetben S. Mayr humán reprodukciós eljárásban vett részt és munkahelyi elbocsátására akkor került sor, amikor az embriók már in vitro létrejöttek, azonban az anya testébe való beültetésükre még nem került sor. A bíróságnak lényegében arra a kérdésre kellett választ adnia, hogy a fenti helyzetben lévő személy várandós munkavállalónak minősül-e. A bíróság két vonatkozásban vizsgálta a kérdést, egyrészt a férfiak és a nők közötti egyenlő bánásmód elve vonatkozásában, nevezetesen ez a megközelítés ellentétes-e 76/207. irányelvvel. Másrészt pedig azt, hogy összhangban van-e a várandós, a gyermekágyas vagy szoptató munkavállalók munkahelyi biztonságának és egészségvédelmének javítását ösztönző intézkedések bevezetéséről szóló 92/85. irányelvvel. Az első vonatkozásban jogellenesnek találta az elbocsátást, azonban második irányelv vonatkozásában azonban nem áll fenn sérelem.

a védelemre később nem hivatkozhat.^[49] Ez a döntés látszólag a védelmi szintről való visszalépést eredményezi, azonban az eset összes tényezőjének elemzését követően a bíróság nem juthatott más következtetésre. A munkavállaló ugyanis három éven keresztül hivatalos távollét látszatát keltve távozott a munkahelyéről és vett részt humán reprodukciós eljárásban, megtévesztve ezzel a munkáltatóját. A Legfelsőbb Bíróság szerint azért nem alkalmazható a felperes esetében felmondási védelem, mert a munkavállaló szándékosan tévesztette meg és hallgatta el a munkáltató elől a távolléteinek valódi okát, amikor az arra rákérdezett. A munkavállalónak lehetősége lett volna elmondania, hogy a meddőségi kezelésre járt, amely esetben nem lehetett volna megszüntetni a munkaviszonyát.^[50] Visszautalva az előző részben leírtakra, ebben a konkrét esetben a munkavállaló maga döntött úgy, hogy az állam által garantált védelemmel élni nem kívánt, mert az ehhez szükséges tájékoztatást még a felmondáskor sem adta meg.

A bírói joggyakorlatban a következő lépést^[51] annak a kérdésnek a megválaszolósa hozta, hogy a felmondási védelem megilleti-e azt a személyt, aki a felmondáskor még maga sem tudott terhességéről. A bíróság ebben a kérdésben úgy határozott, hogy a felmondás közlésekor fennálló terhesség a munkavállaló és a munkáltató tudomása nélkül is felmondási tilalmat valósít meg, ezzel egyfajta abszolút jelleget biztosít a védelemnek.^[52] A Legfelsőbb Bíróság a Mfv.I.10.372/2009. számú ügyben ugyanezt a kérdést vizsgálta meg, és azonos álláspontra helyezkedett, miszerint a felmondási védelmet nem befolyásolja az a körülmény, hogy a felmondáskor arról sem a munkavállaló, sem pedig a munkáltató nem tudott.^[53]

A bírói gyakorlat következő, értelmezést igénylő kérdése abban ragadható meg, hogy a felmondási védelem abban az esetben is érvényesíthető-e, amikor a felmondás valamely más okból történik, például tartós keresőképtelenség miatt, azonban ezen ok mögöttes indoka a várandósság. A munkáltató az egyik ilyen ügyben igazának bizonyításául azt adta elő a bíróság előtt, hogy a felmondás oka nem a munkavállaló veszélyeztetett terhessége volt, hanem az, hogy tartósan táppénzen, keresőképtelen állományban volt. A bíróság ebben az ügyben kimondta, hogy a keresőképtelenség nem eredményezi egyben a munkavállaló munkaköri feladatainak ellátására való alkalmatlanságát is. A bíróság továbbá – elemezve az európai uniós joggyakorlatot is – arra a következtetésre jutott, hogy a munkáltató a munkaviszony felmondással történt megszüntetésével a munkavállalót anyasága miatt hátrányosan megkülönböztette.^[54] A hazai bíróság későbbi

[49] Soós Andrea Klára: *Munkavállalói magánszféra és felmondási védelem*. www.jogiforum.hu/blog/3/17 (letöltés dátuma: 2016.10.14.)

[50] Uo.

[51] BH2005.366., EBH 2005.1242.

[52] Kúria: A felmondások és azonnali hatályú felmondások gyakorlata - a joggyakorlat-elemző csoport összefoglaló jelentése, http://lb.hu/sites/default/files/joggyak/a_felmondasok_es_azonnali_hatalyu_felmondasok_gyakorlata_-_osszefoglalo_jelentes.pdf (letöltés időpontja: 2017. április 2.)

[53] Lásd hasonló döntés az EUB gyakorlatában: Webb-ügy: C-32/93. (1994. július 14.).

[54] BH2007.96.

gyakorlatában megfigyelhető az európai uniós bírói gyakorlat hatása, amelynek következtében az eléje kerülő ügyeket a nemen alapuló hátrányos megkülönböztetés tilalma alapján ítélte meg.^[55]

Az ismertetett hazai bírósági döntések még a korábbi Mt.^[56] rendelkezéseit vizsgálva születtek. A régi Mt. ismerte a felmondási védelmet és alkalmazta terhesség esetén, azonban még nem ejtett szót a humán reprodukciós eljárásban való részvétel esetén fennálló védelemről.^[57] A terhes munkavállalók vonatkozásában a felmondási védelmet deklarálta a törvény, ahhoz azonban további feltételeket nem fűzött, így azt sem határozta meg, hogy a terhességet mikor kell bejelenteni a munkáltatónak, illetve az befolyásolhatja-e a felmondási védelmet.

A bírói gyakorlat a felmondási védelmet objektív jelleggel ruházta fel. Ez azt jelenti, hogy a felmondási védelem abban az esetben is megilleti a munkavállalót, ha a tájékoztatási kötelezettségének bármely okból nem tett eleget. A bíróság megállapította, hogy a munkavállaló ezzel ugyan megsértette a kölcsönös együttműködési kötelezettséget, amely mind a munkáltatót, mind pedig a munkavállalót terheli, azonban az nincs kihatással a felmondási védelem érvényesíthetőségére. A bíróság akkor is érvényesíthetőnek ítélte meg a felmondási védelmet, ha az arra okot adó körülményről maga a munkavállaló sem tudott a felmondás pillanatában, azonban a terhessége már fennállt. Ezzel a bíróság az objektív jelleget egyfajta abszolút jelleggel egészítette ki, és tette ezáltal a védelem szintjét még teljesebbé.

IV. KÖVETKEZTETÉSEK

A család munkajogi védelmének különösen fontos területe a családdá válás támogatása. A családdá válás támogatásának egyik eszköze a várandós vagy humán reprodukciós eljárásban résztvevő munkavállaló felmondási védelme. A védelem egyrészt absztrakt szinten megjelenik az Alaptörvényben más alapjogokból levezetve, másrészt a családok védelméről szóló sarkalatos törvény és a Mt. nevesíti azt. A védelem ilyen megnyilvánulása nem a magyar jog sajátossága, az megjelenik uniós szinten is, és más nemzetközi jogi dokumentumok^[58] is deklarálják.

A munkaviszonyban a családdá válás kérdése különösen kényes kérdés, egyrészt az azt uraló alá-fölérendeltségi viszonyra tekintettel, másrészt pedig azért, mert az egyén magánszféráját érintő kérdésről van szó. A munka világa és az egyén magánszférája közötti egyensúly kialakításában az állam kiemelt szerepet játszik, feladata a gyengébb fél érdekeinek védelme, helyre billentve az egyensúlyt a jogviszony alanyai között. Az egyik ilyen védelmi mechanizmus a családot alapító munkavállaló felmondási védelme. Ez a védelem a várandós munkavállalókat védi egy olyan hely-

[55] EBH.2015.P.7.

[56] 1992. évi XXII. törvény Munka Törvénykönyvéről.

[57] 1992. évi XXII. törvény 90. § (1) c).

[58] International Labour Organisation: *Maternity Protection Convention*, 2000. Article 8.

zetben, ahol az egyensúly még inkább kényessé válik, és az állam védelmi szerepe ezáltal felértékelődik. A vizsgált esetekből egyértelműen kiderült, hogy az állam védelmi funkciója szükséges, azonban az nem járhat az egyén magánszférájának indokolatlan sérelmével. A vizsgálat során egyértelmű vált, hogy az állam a gyermeket vállaló nők védelmére vonatkozó intézményvédelmi kötelezettségét anélkül is el tudja látni, hogy ezzel a várandós munkavállaló magánszféráját megsértené.

Az Alkotmánybíróság a fenti konklúzió levonásához először azt vizsgálta, hogy a munkavállalót terheli-e tájékoztatási kötelezettség a munkáltatóval szemben. Arra a következtetésre jutott, hogy tájékoztatási kötelezettség önmagában szükséges a felmondási védelem érvényesülése céljából, amely egyben az Mt. kölcsönös együttműködési és általános tájékoztatási kötelezettséget előíró szabályaiból is következne. A vizsgálódás második lépése arra irányult, hogy az Mt.-ben megkövetelt további feltétel, nevezetesen hogy a tájékoztatást előzetesen kell megadni, alkotmányos-e. Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a felmondást megelőző tájékoztatási kötelezettség alapjog-sértő, sérti az egyén magánszférához való jogát. A következő kérdés arra irányult, hogy az alapjogi sérelem szükséges-e és arányos-e az állam intézményvédelmi kötelezettségének biztosításához képest. Tehát be kell-e engednie a várandós munkavállalónak a munkáltatóját a magánszférájába, ha egy esetleges, de bizonyosan nem várható felmondás esetén a felmondási tilalmat érvényesíteni kívánja. Az Alkotmánybíróság arra végkövetkeztetésre jutott, hogy bár kölcsön tájékoztatási kötelezettség terheli a feleket, ez nem kívánja meg a munkavállalótól azt, hogy várandósságát vagy humánreprodukciós eljárásban való részvételét idő előtt bejelentse. A bejelentés akkor is megfelelő, ha védelem érvényesítésére okot adó körülmény beáll, azaz a felmondásra sor kerül. Tekintettel arra, hogy az alapjog sérelem nem szükséges az állam intézményvédelmi kötelezettségének ellátásához, az Alkotmánybíróság az arányosság kérdését már nem vizsgálta.

A magyar esetben nem a felmondási védelem mibenléte vált alkotmányos kérdéssé, hanem az annak érvényesítéséhez kikötött feltétel szükségessége. Egyrészt bebizonyosodott, hogy az a körülmény, hogy a munkáltatót még a felmondás előtt tájékoztatni kell a felmondási védelemre okot adó körülményről, nemcsak magánszféra sértő, de az állam intézményvédelmi kötelezettségének teljesítéséhez sem szükséges, az előzetes tájékoztatás annak nem feltétele.

A vizsgált magyar bírói gyakorlat – amely a régi Mt. szabályait alkalmazta még – időben megelőzi az Alkotmánybíróság döntését. Ezekben az ügyekben a bíróságok egyértelműen a felmondási védelem objektív jellegét hangsúlyozták, amelynek értelmében függetlenül attól megilleti a várandós munkavállalót a felmondási védelem, hogy a munkáltatójával szemben a tájékoztatási kötelezettségének eleget tett-e. A felmondási védelmet akkor is érvényesíthetőnek tartotta a bíróság, ha a munkavállaló még a felmondáskor sem jelezte munkáltatója felé a felmondási védelemre okot adó körülményt, hanem csak egy későbbi időpontban adott erről tájékoztatást. Ez utóbbi esetkör azokra a munkavállalókra is kiterjedt, akik a felmondás pillanatában már gyermeket vártak, azonban erről még maguk sem tudtak, így tájékoztatást sem adhattak róla. Ezzel az értelmezéssel a bíróságok

kvázi abszolút jelleggel ruházták fel a felmondási védelmet. Ezekben az esetekben a bíróságok kivétel nélkül a várandós munkavállalók védelmet kívánó helyzetét értékelték és azt tartották szem előtt.

IRODALOM

- Cichowski, Rachel A. (2007): *The European Court and Civil Society: Litigation, Mobilization and Governance*. Cambridge and New York, Cambridge University Press.
- Greenhaus, Jeffrey H. – Beutell, Nicholas J. (1985): Sources of Conflict Between Work and Family Roles. *Academy of Management Review*, Vol. 10. No. 1. 76–88.
- Halmos Szilvia (2014): *Család és munka – munkajogi kérdések a gyermekvállalással összefüggésben*. http://birosag.hu/sites/default/files/allomanyok/Mailath-palyazat-erdmenyek/MGyTP-KMEU-B-1-Halmos_Szilvia-Csalad_es_munka.pdf (letöltés: 2017. április 1.)
- Hendrickx, Frank (eds) (2003): *Employment privacy law in the European Union: Human resource and sensitive data*. Antwerp-Oxford-New York, Intersentia.
- Jóri András (2005): *Adatvédelmi kézikönyv*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Julesz Máté (2016): *Az orvosi jog aktualitásai. Az eutanáziától a klónozásig*. Budapest, Medicina Könyvkiadó.
- Julén, Jenny (2001): A Blessing or a Ban? About the Discrimination of Pregnant Job-seekers. In: Numhauser-Henning, Ann (eds.): *Legal Perspectives on Equal Treatment and Non-Discrimination, Studies in Employment and Social Policy*. Kluwer Law International.
- Kőrösi Alexandra (2016): Jogvédelem az élet kezdetén. *Jog, Állam, Politika*, 8. évf. 2. szám, 135–149.
- Péterfalvi Attila (szerk.) (2012): *Adatvédelem és információszabadság a mindennapokban*. Budapest, HVG Orac.
- Roboz Gabriella: *A család és a munka egymásra ható tényezői*. <http://www.robozgabi.hu/node/6> (letöltés dátuma: 2017. március 31.)
- Soós Andrea Klára: *Munkavállalói magánszféra és felmondási védelem*. www.jogiforum.hu/blog/3/17 (letöltés dátuma: 2016.10.14.)

JOGSZABÁLYOK:

- 1992. évi XXII. törvény munka törvénykönyvéről
- 2011. évi CXII. törvény az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról
- 2011. évi CCXI. törvény a családok védelméről
- 2012. évi I. törvény a munka törvénykönyvéről

AB HATÁROZATOK:

- 8/1990 (IV.23.) AB határozat
- 15/1991. (IV.13.) AB határozat
- 11/1992. (III.5.) AB határozat
- 6/1997 (II.7.) AB határozat
- 50/2003. (XI. 5.) AB határozat
- 36/2005. (X.5.) AB határozat
- 42/2012 (XII.20.) AB határozat
- 43/2012. (XII. 20.) AB határozat
- 32/2013 (XI.22.) AB határozat
- 17/2014 (V.30.) AB határozat

HAZAI BÍRÓSÁGI DÖNTÉSEK:

- EBH 1999.41.
- BH 2004.521.
- BH2005.366.
- EBH 2005.1242.
- BH2007.96.
- EBH.2015.P.7.

EURÓPAI UNIÓ BÍRÓSÁGÁNAK DÖNTÉSEI:

- Dekker-ügy: C-177/88. (1990. november 8.)
- Habermann-Beltermann-ügy: C-421/92. (1994. május 5.)
- Webb-ügy: C-32/93. (1994. július 14.)
- Brown-ügy: C-394/96. (1998. június 30.)
- Mayr-ügy: C-506/06. (2008. február 26.)
- Pontin-ügy: C-63/08. (2009. október 29.)

EGYÉB:

- T/4786. számú törvényjavaslat a Munka Törvénykönyvéről. <http://www.parlament.hu/irom39/04786/04786.pdf> (letöltés időpontja: 2017. április 1.)
- A 29. cikk szerinti Adatvédelmi Munkacsoport 15/2011. számú véleménye a hozzájárulás fogalm meghatározásáról.
- Kúria: A felmondások és azonnali hatályú felmondások gyakorlata - a joggyakorlat-elemző csoport összefoglaló jelentése, http://lb.hu/sites/default/files/joggyak/a_felmondasok_es_azonnali_hatalyu_felmondasok_gyakorlata_-_osszefoglalo_jelentes.pdf (letöltés időpontja: 2017. március 28.)
- A Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság ajánlása a munkahelyen alkalmazott elektronikus megfigyelő rendszer alapvető követelményeiről.
- <http://www.naih.hu/files/Ajanlas-a-munkahelyi-kameras-megfigyeles-l.pdf> (letöltés dátuma: 2017. április 1.)
- A 29. cikk szerinti Adatvédelmi Munkacsoport 8/2001. Opinion on the processing of personal data in the employment context.
- International Labour Organisation: Maternity Protection Convention, 2000.

SZMODIS JENŐ

Szemponatok és adalékok a „jurisztokratikus kormányforma” kérdéséhez

I. BEVEZETŐ GONDOLATOK A PROBLÉMA TERMÉSZETÉRŐL

Amint Montaigne írja, „...ugyanannyi a szabadság és mozgás lehetősége a törvények értelmezésében, mint megalkotásukban.”^[1] E szellemes megállapítás jól megvilágítja, hogy a bírói döntéseknek milyen hatalmuk van a jog alakításában. Montaigne igazsága persze nem csupán lehetőséget jelent, de – amint az Pokol Béla érveléséből kiténik – számos veszélyt is. Ezek a veszélyek magából az értelmező tevékenységből és annak viszonylagos szabadságából következnek, ám e veszélyeket jelentősen felerősíthetik azok a folyamatok, amelyek a politikai szféra közepontjába fokozatosan a bírói döntést helyezik, háttérbe szorítva egyúttal a népképviseleti rendszer olyan hagyományos, demokratikus intézményeit, mint a parlament.

Pokol Béla könyve, *A jurisztokratikus állam* álláspontom szerint a legfőbb állítások tekintetében megalapozott: jól ábrázolja a nyugati társadalom-, állam- és jogfejlődés főbb irányait. Ebben az írásban Pokol néhány olyan megállapítására utalok, amelyek véleményem szerint alkalmasak az árnyalásra, illetve néhány olyan további aspektus jelzerek, amelyek erősíthetik Pokol érvelését.

I. DWORKIN HATÁSÁNAK KÉRDÉSE

Pokol a jurisztokratikus metódus megerősödésében Ronald Dworkin hatását ismeri fel.^[2] Szerinte az utóbbi évtizedekben a szabálypontosságú jog helyett növekszik a rendes bíróságok szabad mérlegelésének a szerepe, a generálklauzuláknak (*general clauses*), a jogelveknek, az alkotmányi deklarációknak, az absztrakt, „üres”, meghatározatlan tartalmú alapjogoknak, melyek lehetőséget adnak a jogszabály felülbírálására. E tendencia fő propagálójának Pokol a jogelvek fontosságát hangsúlyozó Dworkint látja, akinek befolyása az egyetemi körökben jelentős volt.

[1] Montaigne, 1983, 6.

[2] Pokol, 2017, 8.

Látnunk kell azonban azt is, hogy az elvekre hagyatkozó jogszolgáltatással szemben álló szabályalapú jogalkalmazással és igazságszolgáltatással kapcsolatban is megfogalmazódtak kétségek. Így az amerikai jogelméletben nem csupán az elvekkel, de magukkal a szabályokkal szemben is kialakult egy igen határozott szkepszis, amely Holmesnál^[3] nyert klasszikus megfogalmazást, hogy aztán ez az attitűd az ún. amerikai jogi realizmus képviselőin^[4] át egészen a Critical Legal Studies irányzatáig alapvetően – noha nem kizárólagosan – határozza meg a jogról való elméleti gondolkodást Amerikában. Holmesnak az a kissé provokatív kijelentése azonban, amely a jogot a bíróságok ítélkezésére vonatkozó proféciákkal azonosítja, szoros összefüggésben áll a *common law* rendszerével és a legislatív jog, a *statute law* sokáig tapasztalható alárendelt szerepével. Mert igaz ugyan, hogy az angol Dicsőséges Forradalom után megnövekedett a parlamenti jogalkotás súlya és jelentősége, megmaradt azonban az angolszász jogszemléletnek az a pragmatikus vonása, amely a gyakorlatot elsődlegesnek tekinti az elmélettel szemben.

Az angolszász szemléletben tehát látenszen már jóval Holmes meghatározását megelőzően jelen volt az a feltételezés, hogy a törvények igénylik a jogalkalmazói „megerősítést”, a gyakorlattá válást, hogy valóban jogi jellegűnek legyenek elismerhetők. A bírák által kialakított *common law* rendszeréből tehát e felfogás szinte okszerűen következett, mintegy a „The proof of the puddins is in the eating” angol mondás jogelméleti parafrázisaként. Mindennek persze szélesebb körben is hatása volt a kortárs jogelméleti gondolkodásra, így Isay egyenesen úgy fogalmaz, hogy a jogot a döntések, s nem a normák összessége jelenti.^[5] Mindez persze szoros összefüggésben áll a XX. század első felében markánsan artikulálódó, de régebbi gyökerekkel rendelkező ún. decizionosta jogfelfogás terjedésével.^[6] Holmes szabály-szkeptikus szemlélete azután Jerome Franknál egészen annak feltételezéséig jut el (nem minden alap nélkül), hogy a bíróban az eljárás során eleve körvonalazódik valamilyen ítélet, amelyhez csupán meg kell találnia a normatív érveket.^[7] Ezzel a felismerésével Frank voltaképp megelőlegezte a szociálpszichológia egyik alapfelismerését, amelyet Aronson akként fejezett ki, hogy az ember nem racionális, hanem racionalizáló lény.^[8]

A normákkal szembeni szkepszis azonban távolról sem volt egyeduralkodó a XX. század első felének jogfilozófiájában. Sőt éppen ellenkezőleg. Kelsen tiszta jogpozitivizmusa kizárja a köréből mindazokat a tényezőket, amelyek a legislatív (jogalkotás útján létrehozott) normákon kívül esnek. A jogelvek nála legfeljebb arra

[3] Holmes, 1920, 173. (10 *Harvard Law Review* 457–478. 1897.)

[4] Vö. mindezzel Jerome Frank nézeteit a bíróság szerinte egyenesen megjósolhatatlan ítéleteiről. Frank, 1963. 161–163. (1930)

[5] Isay, 1929, 29. Isay hangsúlyozza továbbá a döntést befolyásoló, jogon kívüli olyan tényezők fontosságát, mint például a gazdasági érdekek. (Isay, i. m., 340–342.)

[6] Vö. Schmitt, 1934. Schmitt itt a normatív, a döntési alapú és a társadalmi szokásokat előtérbe helyező jogfelfogást határozza el egymástól.

[7] Frank, 1963, 112.

[8] Aronson, 2008.

a sorsra jutnak, mint az olyan metajurisztikus tényezők,^[9] mint a morális és politikai megfontolások. Kelsen koncepciója tartósan követőkre talált, noha a XX. század második felében Hart – a Dworkin részéről őt ért kritikát követően – kénytelen volt elismerni a jogelvek jelentőségét és a jog világához való tartozását. Normativista szemléletében, amelyben kiemelt szerepet az ún. elismerési szabálynak, valamint a magatartás-előírásokat tartalmazó normáknak tulajdonított (eredetileg ugyanis nem jutott figyelem a jogelveknek), amelyek keletkezése – amint arra Dworkin is rámutatott – merőben eltér a pozitív jogi szabályok létrejöttétől.

A jogpozitivizmussal szemben a jogelvek jelentőségét és a joghoz való tartozását vallotta többek között Benjamin Cardozo,^[10] aki a jogelveket éppenséggel a szabályréteg *feletti*, e réteget meghatározó tényezőknek ítélte.^[11] A jogelvek jogi jellegének, illetve joghoz tartozásának elismerése természetesen nem, de legalábbis nem feltétlenül jelenti a természetjogi tanok elfogadását. Például az igazságosságnak mint a jog alapvető funkciójának vagy ideális céljának tételezése adott esetben együtt járhat mind a természetjogi, mind a jogpozitivista nézetekkel szembeni fenntartásokkal. Giorgio del Vecchio miközben az igazságosság elvi jelentőségét a jog vonatkozásában elismerte,^[12] egyaránt bírálta a jogpozitivizmus általa dogmatikusnak ítélt, a pozitív jogot az egyedüli jognak tekintő álláspontját, és a természetjog idealisztikus tendenciáját.^[13] Alfred Verdross ugyancsak korlátozott érvényűnek ítélte a jogpozitivizmus és a természetjog különbözőképpen egyoldalú szemléletét, ám a természetjogi nézetekkel szembeni fenntartása ellenére az igazságosságot a pozitív jog normatív érvényességének kritériumaként értékelte.^[14] Hermann Heller megkülönbözteti egymástól a *joglogikai* elveket, amelyek mindenhol érvényesek, és az *erkölcsi* természetű jogelveket, amelyek kulturálisan feltételezettek,^[15] ezeket azonban élesen elhatárolja a pozitív jogtól. Ez utóbbit tartja egyedül a jog valóságának, míg előbbieket pusztán jogi lehetőségeknek.^[16] Heller azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy a pozitív jog kötelező ereje csak az erkölcsi alapelvek kötelező erejéből érthető meg.^[17]

A jogelvek jogiságát elismerő Esserre ahhoz hasonlóan gyakorolt jelentős hatást Cardozo, mint ahogyan Kelsen Hartra. Kelsen jogelvekkel szembeni határozottan elutasító, illetve Hart megengedőbb álláspontjával szemben Esser – összhangban Cardozo állásfoglalásával, és sokban megegyezően Dworkin későbbi felfogásával – a jogelveket a jog részének tekintette, normatív tartalmukat elismerte, noha nem

[9] Kelsen, 1988.

[10] De említhetnénk akár Roscoe Pound-ot, aki – egyebek mellett – a jogi döntés elméletéről írott három részes tanulmányában ugyancsak fontos szerepet tulajdonított a jogelveknek. (Pound, 1923.)

[11] Cardozo, 1921.

[12] Del Vecchio, 1963, 19–22.

[13] Del Vecchio, i. m., 23–24.

[14] Verdross, 1923, 3.

[15] Heller, 1927, 48.

[16] *Uo.*

[17] Heller, i. m., 51.

azonosította azokat a normákkal.^[18] Hart fő művében^[19] – mint említettük – nem tulajdonít jelentőséget a jogelveknek, noha utóbb, Dworkin kritikája nyomán elismeri azok fontosságát. Érdekes azonban, hogy Dworkinnál sajátos módon az ún. *alapjogok* jelennek meg hangsúlyosan, noha általánosságban a *jogelvek* jelentőségét deklarálta. Megjegyzendő, hogy az alapjogok, noha szoros összefüggésben állnak az elvekkel, mégsem azonosak azokkal.

Kétségtelen tehát, hogy Dworkin figyelmeztette Hartot a jogelvek fontosságára, arra, hogy a jognak részét képezik az elvek és az ún. politikák.^[20] Egyértelmű azonban, hogy Dworkinnál a fő hangsúly a jogelveken van, azok orientálhatják a bírói döntés irányát. A politikák, bizonyos társadalmi célok, szerinte a jogalkotásban juthatnak jelentőséghez. Dworkin elismeri, hogy nem könnyű elhatárolni a jogelveket és a politikákat, de nála felismerhető a törekvés erre az elhatárolásra.

Abban az ítélkezési gyakorlatban, amit Pokol jurisztokratikusnak nevez, több probléma is tetten érhető. Nem történik kísérlet a jogelvek és a politikák elhatárolására. Az Európai Unió jogának szintjén további probléma, hogy az európai jogrendszer felvette fogalmi közé a „közös politikák”-at. Ezek nem egészen azonosak a Dworkin-i politikák fogalmával. Alapvetően bizonyos uniós szabályozási körökre vonatkoznak, ám velük kapcsolatban (olykor normaszövegben is) megjelennek bizonyos politikai értékek, stratégiai célok. Nehézséget jelent egyúttal a határozatlan jogfogalmak nagy száma is.

Álláspontom szerint a bevett jogelvek (például jóhiszeműség, arányosság) alkalmazása nem vet fel olyan problémákat, mint a politikáké, vagy az olyan határozatlan jogfogalmaké, mint „például az egyre mélyülő integráció”. A legfőbb gond pedig az, hogy a jurisztokratikus ítélkezésben teljes következetlenség figyelhető meg. Kiszámíthatatlan, hogy a bíróság a *rule-based*, norma-pozitivistá vagy a kreatív jogértelmezést és jogalkalmazást fogja-e követni. A két gyakorlat konzisztenciáját pedig egy jogon kívüli tényező biztosítja: az ideológiai-politikai vezérmotívum.

A jurisztokratikus jogszolgáltatás legfőbb „baja” tehát álláspontom szerint nem az, hogy valamely konzisztens jogfilozófiai felfogás tételeit (például Dworkinét) tette volna magáévá, hanem az, hogy a legkülönbözőbb elméleti álláspontok egyes elemeivel igyekszik alátámasztani döntéseit anélkül, hogy – jogi szakmai szempontok szerint – egy konzisztens, kiszámítható rendszert körvonalazna. Mint jeleztük, *van* olyan szempontrendszer, ami összhangot teremt az egyes döntések között, azonban az nem szabályalapú, hanem politikai-ideológiai, nem ritkán gazdasági természetű.

[18] Esser, 1956, 50.

[19] Hart, 1961.

[20] Dworkin, 1977, 22–28.

III. A POLITIKAI BEFOLYÁS KÉRDÉSE

Ez a jelenség szorosan összefügg azzal a ténnyel, amit Pokol az alkotmánybíróságok létrejöttével kapcsolatban említ. Utal arra is, hogy az alkotmánybíróságok mintául szolgáltak a később jurisztokratikusnak nevezett mechanizmus kialakulása számára. Ezek az intézmények – függetlenül attól, hogy létrehozásukra jó elméleti érvek sorakoztathatóak fel – többnyire kielezett politikai helyzetben jöttek létre. Ez a szociológiai-politológiai körülmény pedig szükségképpen hatással volt e szervezetek tényleges gyakorlatára.

A szerző utal Izrael, Kanada, Dél-Afrika és Új-Zéland példájára, ahol az alkotmánybíráskodás létrehozására nem a politikai szféra önkorlátozása okán került sor, hanem a megingott hatalmú parlamenti többség befolyásának átmentése céljából.^[21] Egy fordított irányú, de azonos politikai logika mentén történt az osztrák alkotmánybíróóság felállítása, amikor az első világháború után az osztrák szociáldemokraták nem bíztak a korábbi időből örökölt, konzervatív, rendes bírói karban, és külön szervként állították fel az alkotmánybíróóságot, velük rokonszenvező jogászokkal. Ezt Pokol a demokrácia leváltása, és a jurisztokrácia kialakítása felé tett fontos lépésnek tartja. A második világháború után amerikai befolyás mellett került sor az olasz és német alkotmány elkészítésére és benne az alkotmánybíróóságok létrehozására, szintén a korábbi rezsim bírónak ellensúlyozására.^[22] Ezt az időszakot nyugodtan nevezhetjük a *global constitutionalism* nyitányának, hiszen nem csupán Európában kellett amerikai gyámsággal létrehozni bizonyos intézményeket, de a japán alkotmányt egyenesen amerikai szakértők írták.^[23] Japánban ráadásul az amerikai befolyás kiterjedt a munkajog területére is, a hagyományos japán vállalati struktúrák lazítása és a munkavállalói mobilitás serkentése céljából.^[24]

A jurisztokratikus szisztéma kialakulásában tehát kezdettől nagy szerepe volt a politikai érdekeknek, és ez nem használt a jog autonómiájának, az ezzel kapcsolatos értékeknek és eszméknek. Ez a tényező – a deklarált célokkal szemben – gyakorlatilag a jog politikai aspektusainak erősödéséhez vezetett. Másfe-

[21] Hirschl, 2004, 2.; Pokol, i. m., 46.

[22] Pokol, i. m., 14.

[23] Pokol, i. m., 59; Noah Feldman írja, hogy a japán alkotmány külső, rákényszerített jellege a hatályba lépés után tíz évvel a japán közvélemény tudomására jutott, és ekkor egy bizottságot hoztak létre az alkotmány rendelkezéseinek átvizsgálására és esetleges revíziójára. „De végül mindent megtartottak benne, ami ma már nem lenne elképzelhető – teszi hozzá – az alkotmányok belső legitimitásának igénye miatt. „Less than a decade after the adoption of the Japanese Constitution, the document’s imposed foreign origins became public knowledge in Japan. A commission was formed to consider redrafting – and despite the recommendations for changes, the existing constitution was preserved in its entirety. A half century later, one cannot imagine this sort of acquiescence being reproduced in most places in the world. Today a new constitution must be understood as locally produced to acquire legitimacy.” (Feldman, 2005, 859.)

[24] Okazaki, 2017. „Japanese labor law was introduced in 1947 under the influence of General Headquarters of the Allied Force (GHQ) after World War II. Under their precepts, there is nothing to prohibit the dismissal of workers.”

lől nyilvánvaló, hogy az alkotmányozásba való idegen érdekek behatolása útján bontakozott ki a jurisztokratikus szisztéma. Már ez önmagában involválja, hogy a jurisztokratikus modell elszakad a nemzetállam realitásától, a nemzetállami kereteket erodálja. Ez a tény független attól, hogy az alkotmánybíráskodásnak vannak-e pozitív oldalai, vagy nincsenek.

Pokol hangsúlyozza annak jelentőségét, hogy a jurisztokratikus mechanizmusban a politikai kérdésekben végső soron nem ritkán a bíróságok döntenek. Nem csak a nemzetállami tapasztalatok alapján lehet ezt az álláspontot akceptálni, de az EU-s jog vonatkozásában is. Az uniós jog elsőbbségét ugyanis nem az államok által megkötött szerződések mondták ki, hanem az EU Bírósága. Hasonló a helyzet a menekültek elosztási kvótájával kapcsolatos vitánál is. Az EU Bíróságának gyakorlata két vonatkozásban is a jurisztokratikus modell jellemzőit mutatja: 1) Gyakran elszakad az uniós szerződések szövegétől. 2) Az uniót alkotó országok szuverenitásának erodálása irányába hat.

1. Terminológiai kérdések

Ezen a ponton elérkeztünk a „jurisztokratikus állam” fogalmának terminológiai problémájához. Megítélésem szerint elsősorban nem jurisztokratikus államról kell beszélni, hanem jurisztokratikus döntési mechanizmusról, vagy – ahogy Pokol egy helyen fogalmaz – jurisztokratikus kormányformáról.^[25] Ez a kormányforma azonban nem szükségképpen feltételezi az állam létét, sőt éppen a nemzetállamok létének ellenében hat. Természetesen jogosult beszélni jurisztokratikus államról is, de csak úgy, mint a jurisztokratikus döntési mechanizmus transznacionális-kontinentális, majd globális megvalósításának első lépcsőjéről.

Ugyancsak terminológiai szempontból érdemes szemügyre vennünk Pokol többek által vitatott két kifejezését, a „globális jurisztokráciá”-t és az „alkotmányoligarchiá”-t.^[26] Pokol vázolja azoknak a nemzetközi kooperációknak a rendszerét, amelyek az akadémiai körökben juttatják érvényre a politikai szférában kudarcot vallott törekvéseket. (Például 2005-ben kudarcot vallott az EU-nak mint szövetségi államnak a létrehozása, ám az akadémiai jogászaliten belül, konferenciák és egymásra hivatkozó publikációk nyomán kibontakozik az „európai alkotmányjog” és a „többszintű alkotmányosság” fogalma.^[27]) Alexander Somek nyomán utal a valóság-kreáló kommunikációs technikára is, nevezetesen, hogy ha politikai eszközökkel nem érhető el a cél, úgy kell csinálni, mintha már meg is valósult volna.^[28]

[25] Pokol, i. m., 23.

[26] Pokol, i. m., 53.

[27] Pokol, i. m., 53–54.

[28] Pokol, i. m., 54.; Somek, 2010, 286.: „„Since nobody appears to believe any longer in a change of the world order by political means, scholarship is increasingly taking comfort from the academic equivalent of practical change, namely the re-description of social realities. If the world cannot be changed, you imagine it changed and pretend the work of your imagination to amount to the real. [...] The most ludicrous form of the re-description is the application of constitutional vocabulary to international law.”

E megállapításokkal kapcsolatban legalább két megjegyzés tehető. Az egyik, hogy – mivel nem régmúlt eseményekről van szó – viszonylag egyszerűen és okiratok alapján felmérhető, kutatható, hogy e konferenciák milyen finanszírozással valósultak meg. A finanszírozás módjából, forrásaiból, a különböző ösztöndíjak és támogatások rendszeréből nagy biztonsággal megállapítható, hogy van-e vagy nincs szorosabb kapcsolat a föderális Európa akadémiai-teoretikusai és ugyanezen eszme, illetve cél politikai-gazdasági szorgalmazói között. Aligha lehet vitás, hogy egy ilyen jog- és tudományszociológiai kutatás sok elméleti és gyakorlati tanulsággal szolgálna.

A másik megjegyzés arra vonatkozik, hogy eleve, a priori a konspirációs teóriák világába utalandó-e a globális jurisztokrácia, vagy az alkotmányoligarchia feltételezése? E kérdés megválaszolásánál abból érdemes kiindulni, hogy ilyen összefonódásokra sor került-e – akár más tudományterületeken? Csaba László arra figyelmeztet, hogy a közgazdaságtanban olyan válságok fordulnak elő, amelyek a tankönyvek szerint nem fordulhatnának elő.^[29] A mainstream közgazdaságtan, mely a matematikai modelleket részesíti előnyben a valós társadalmi-gazdasági tapasztalatokhoz képest, abszolút túlsúlyban van az egyetemeken, a kutatóintézetekben és a szaklapokban.^[30] Megemlíti, hogy 20 vezető közgazdasági folyóiratból 19 az USA-ban jelenik meg, vagy ott szerkesztik, így amerikai mintára kialakult egy szabványosított globális közgazdaságtan.^[31] Az azonos gondolkodású szerkesztők révén sok tekintetben önbeteljesítővé válik egy irányzat uralma, s elterelnek mindent, ami nem e zsánerbe illik.^[32] Az eltérő megközelítésű professzorok valóságot feltáró munkáit a főáram nem hivatkozza, nem vesz azokról tudomást, a hamis emberképből kiinduló, matematizáló mainstream leegyszerűsítő téziseit pedig könnyű konkrét érdekek szolgálatába állítani.^[33]

Csaba professzor rámutat, hogy a tudományos paradigmák megváltoztatása a hatalmi, pénzügyi, szervezési és személyes érdekviszonyok által erőteljesen motivált folyamat. Egyszerűbb kizárni az akadémiai megfigyelési körből az eltérő szemléletű lapokat/kiadókat, mint vitatkozni velük. Ez negatívan befolyásolja, manipulálja az eltérő nézetű szerzők tudományometriai teljesítményét, és létrejön az egy irányzat monopóliuma.^[34] McCloskey egyenesen arról ír, hogy a hegemóniára jutott, intoleráns matematikai módszer a szabad-kereskedelem számára szolgáltat érveket.^[35] Paradox módon: a szabad kereskedelem szolgálatában az intellektuális hegemonia és monopólium áll. Érdekes adalék, hogy az 1995-ben pénzügyi műveletekre kivetendő ún. Tobin-adó ötletét a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* egy orwelli, globális, totális állam kialakulásához vezető út állomásának

[29] Csaba, 2014, 26.

[30] Csaba, 2016, 16.

[31] Csaba, 2014, 54–56.

[32] Csaba, 2014, 57.

[33] Csaba, 2016, 16.

[34] Csaba, 2015, 102.

[35] McCloskey, 2002, 13–14.

minősítette.^[36] A szavaknak pedig nagy a hatalmuk. Csaba László is hivatkozza az amerikai közgazdászt, McCloskey-t, aki szerint nem csak az ideák határozzák meg a történéseket, hanem az ideákról való beszéd is.^[37] Mindez összhangban van Alexander Somek gondolatával, a realitást pótló, majd megteremtő imitációról.

Ami tehát a „globális alkotmányoligarchia” terminust illeti, az legalábbis megfontolandó, hiszen jól látható, hogy a közgazdaságtanban is kialakult egy – Csaba professzor kifejezését parafrázálva – globális közgazdaságtani elit, mely hegemón helyzetet alakított ki magának, nem függetlenül az általa támogatott gazdasági érdekköröktől. Ez a globális közgazdaságtani oligarchia sajátos narratívájával nem elemzi, hanem alakítja a világot, éppen úgy, ahogyan Alexander Somek szerint az „európai alkotmány” propagálói imitálják a többszintű alkotmányosságot.

Oswald Spengler írta száz évvel ezelőtt: „az álmodozót kielégítheti, ha a sajtó alkotmányosan »szabad«, a szakember azonban az iránt fog érdeklődni, ki rendelkezik felette.”^[38] A kérdést feltehetjük persze a globális alkotmányoligarchia *network*-je tekintetében is. A második világháború utáni olasz, német, japán alkotmányozásnál jól látható az amerikai befolyás. Alapos kutatást érdemlő, nagy kérdés, hogy az európai illetve globális „konstitucionalizmus” akadémiai képviselőinek működése, vagy az olyan – egyébként kiváló – folyóiratok, mint a *Global Constitutionalism* mögött felfedezhetők-e olyan gazdasági érdekek és csoportok, amelyek a közgazdaságtanban a „globális közgazdaságtan” kialakulásához és hegemoniájához vezettek.

A háttér vizsgálata terminológiai szempontból is fontos lehet. Arról van ugyanis szó, hogy a jurisztokrácia kifejezés akkor helytálló, ha autonómok azok a jogászok, akik a jurisztokratikus folyamatot alakítják. Amint az arisztokrácia az arisztosz, a „legjobbak” a „nemesek”, a demokrácia a démosz, az oligarchia a vagyonosok uralmát jelenti, éppen így a jurisztokrácia a juristák, a jogászok uralmára enged következtetni. Ha azonban ezek a jogászok csak eszközök egy új típusú uralmi rend kialakításában, úgy aligha lehet szó az ő uralmukról.

IV. JURISZTOKRÁCIA ÉS GLOBALIZÁCIÓ

Hogy a jurisztokratikus folyamat természetét jobban megértsük, alighanem be kell majd vonni a vizsgálódás körébe az olyan befolyásos gondolkodók munkáit is, akik nem közvetlenül a jurisztokratikus mechanizmusról, hanem a jurisztokratikus jelenségekkel összefüggő folyamatokról írnak: a hagyományos nemzetállami struktúrák erodálásáról, vagy a globális rendről. Jürgen Habermas *A posztnemzeti állapot*^[39] című műve éppúgy fontos adalékokkal szolgál, mint az EBRD első elnökének, François Mitterrand kampányfőnökének, a Nicolas

[36] Martin - Schumann, 1998, 120.; *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1995. március 17.

[37] Csaba 2016, 17.; McCloskey, 1983, 481-517.

[38] Spengler, 1991, II. 642.

[39] Habermas, 2006.

Sarkozy-féle gazdasági program kidolgozójának, a jelenlegi francia elnök, Emmanuel Macron mentorának^[40] gondolatai európaiságról, globalitásról, a jog és az államok jövőjéről. Jacques Attali *Ki kormányozza holnap a világot?* című 2012-es, és a 2006-ban megjelent *A jövő rövid története* című könyvében egyaránt a világ globális kormányzása mellett érvel. Téziseinek többségét már korábban is megfogalmazta. Különösen tanulságos azonban 2003-ban megjelent munkája, *A nomád ember*. Már itt felveti, hogy a külföldieket befogadó és az ettől elzárkózó országok ellentéte ketté fogja hasítani az Uniót.^[41] Szerinte „az uniónak (...) jelentős fiatalítást kell lehetővé tennie, és be kell engednie nagyszámú idegent”.^[42] A piac uralmáról írva jelzi, hogy a törvényeket szerződéses váltják fel, az igazságszolgáltatást pedig választott bíróság.^[43] Az európai alkotmányos berendezkedés szerinte modellként szolgál a majdani világméretű alkotmány számára.^[44] Majd másfél évtizeddel ezelőtt írt a nagy népmozgásokról, amelyek a határokat eltörlik, s hogy *a mozgás szabadsága lesz az első és legfontosabb szabadságjog*.^[45] Világos azonban, hogy ezt nem nemzetállamok törvényhozásai, vagy megállapodásai fogják kimondani. Valószínűbb és logikusabb, hogy valamely nemzetközi bíróságra hárul majd ez a feladat.

Megdöbbenő gondolata Attalinak az ingatlantulajdon eltörlése,^[46] a poligámia és a promiszkuitás elterjesztése.^[47] Attali szerint az államok lényegében befogadó ügynökségekké alakulnak át,^[48] míg a „Föld kormánya” „ügynökségek hálózata körül szerveződik meg, függve a világméretű parlamenttől”.^[49] Figyelembe véve azonban, hogy a világ parlamentjének az EU parlamentje szolgálná a mintát, a „Föld kormányának” aligha kellene túl szigorú ellenőrzéssel számolnia.

Pokol korábbi kutatásai alaposan bemutatták a globális uralmi rend struktúráját, és működését.^[50] Legutóbbi kötetében felvázolta a „jurisztokratikus kormányforma” természetét, utalva egyben a két jelenség – tudniillik a globális uralmi rend és a jurisztokratikus kormányforma – összefüggéseire. Érvelése sok vonatkozásban elgondolkodtató és meggyőző. Az általánosságokon túl szükségesnek tűnik azonban ezeknek az összefüggéseknek – a szervezeti, a személyi, és pénzügyi összefonódásoknak – a konkrét, empirikus vizsgálata is. Egy ilyen kutatás eredménye nem csupán a terminológia pontosításához vezethet el, de ahhoz is, hogy eredményesebbé váljon a védekezés mind a tudományt, mind a demokratikus berendezkedést torzító folyamatokkal szemben.

[40] Morvay, 2017, http://www.hetek.hu/kulfold/201705/macron_az_elit_alma (Letöltés 2017. 09. 27.)

[41] Attali, 2004, 303–304.

[42] Attali, i. m., 304.

[43] Attali, i. m., 305.

[44] Attali, i. m., 309.

[45] Attali, i. m., 323.

[46] Attali, i. m., 326.

[47] Attali, i. m., 328.

[48] Attali, i. m., 330.

[49] Attali, i. m., 330.

[50] Pokol, 2005; Pokol, 2008.

IRODALOM

- Aronson, Elliot (2008): *A társas lény*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Attali, Jacques (2004): *A nomád ember*. Allprint Kiadó, Budapest. (Eredeti kiadás Jacques Attali: *L'homme nomade*, Librairie Artheme Fayard, 2003.)
- Cardozo, Benjamin (1921): *The Nature of Judicial Process*. Yale University Press, New Haven.
- Csaba László (2014): *Európai közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csaba László (2015): Áttörés a világ közgazdaságtanában? – vagy mégsem? *Köz-gazdaság* 10. évf. 3. szám, 89–104.
- Csaba László (2016): Ragadozó tigrisek a globális gazdaságban. Újratermelődnek a válságjelenségek. (interjú; riporter: Nagy Ida), *Demokrata* XX. 24. június 15. 16–18.
- Del Vecchio, Giorgio (1963): *Grundlagen und Grundfragen des Rechts*. Vandenhoeck-Ruprecht, Göttingen.
- Dworkin, Ronald (1977): *Taking Rights Seriously*. Harvard University Press, Cambridge.
- Esser, Josef (1956): *Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des privatrechts*. Mohr, Tübingen.
- Feldman, Noah (2005): Imposed Constitutionalism. *Connecticut Law Review*, Vol 37. Summer. 857–889.
- Frank, Jerome (1963): *Law and the Modern Mind*. (1930) Anchor Books. New York.
- Frank, Jerome: *Law and the Modern Mind*. Anchor Books, New York.
- Habermas, Jürgen (2006): *A posztnevezeti állapot*. L'Harmattan, Budapest.
- Hans-Peter Martin – Harald Schumann (1998): *A globalizáció csapdái. Támadás a demokrácia és a jólét ellen*. Perfekt, Budapest.
- Hart, Herbert Lionel Adolphus (1961): *The Concept of Law*. Clarendon Press, Oxford.
- Heller, Hermann (1927): *Die Souveränität*. de Gruyter, Berlin.
- Hirschl, Ran (2004): *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*. Harvard University Press, Boston
- Holmes, Oliver Wendel (1920): *The Path of the Law*. In: *Holmes, Collected Legal Papers*. Harcourt, Brace & Co. New York.
- Isay, Hermann (1929): *Rechtsnorm und Entscheidung*. Berlin, F. Vahlen.
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta jogtan*. Az ELTE Bibó István Szakkollégium kiadványa, Budapest.
- McCloskey, Deirdre (2002): *The Secret Sins of Economics*. Prickly Paradigm Press, Chicago.
- McCloskey, Donald N. (1983): The Rhetoric of Economics. *Journal of Economics Literature*, Vol. XXI. (June) 481–517.)
- Montaigne, Michel Eyquem de (1983): *A tapasztalásról*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Morvay Péter: Macron, az elit álma. *Hetek* XXI/18. 2017. 05. 05. http://www.hetek.hu/kulfold/201705/macron_az_elit_alma Letöltés 2017. 09. 27.
- Okazaki, Osamu (2017): Modernization and the Japanese Habitual Employment Practice. *Jogelméleti Szemle* 3. szám, 124–133.
- Pokol Béla (2005): *Globális uralmi rend*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Pokol Béla (2008): *Globális uralmi rend, 2. kötet*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Pokol Béla (2017): *A jurisztokratikus állam*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.

- Pound, Roscoe (1923): The Theory of Judicial Decision, 1-3. *Harvard Law Review*, Part 1. Vol 36, No 6., 641–662., Part 2. Vol 36, No 7. 802–825., Part 2. Vol 36, No 8. 940–959.
- Schmitt, Carl: *Über die drei Arten des Rechtswissenschaftlichen Denkens*. Hamburg.
- Somek, Alexander (2010): Administration without Sovereignty. In Petra Dobner – Martin Loughlin eds.: *The Twilight of Constitutionalism?* Oxford University Press.
- Spengler, Oswald (1991): *A nyugat alkonya, I-II*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Verdross, Alfred (1923): *Die Einheit des rechtlichen Weltbildes*. Mohr, Tübingen.

•
M. Kir. frankhamisítás a kurzus csimborasszója (1925) (RFMTM)

Közérdekű munka a francia büntetőjogban

I. BEVEZETÉS

Az Európai Unióban az utóbbi időben megerősödő, a kölcsönös elismerés elvének érvényesülését szolgáló jogi eszközök mára jelentősen átformálták az Unió tagországainak jogalkotási reflexeit.^[1] A kerethatározat ugyanis olyan európai uniós jogforrás, amely ugyan nem közvetlenül alkalmazandó, de az abban foglalt célt teljesíteni kell. A végrehajtás formájának és eszközének megválasztása, azaz a megszabott jogi keret kitöltése viszont a tagállamok feladata marad. A kerethatározat az Európai Unió III. pillérének, a rendőri és büntető-igazságügyi együttműködésnek sajátos jogforrási formája volt.^[2] S ennek érdekében a Tanács 2008/947/IB kerethatározatában deklarált elvárások 2011. évvel kezdődő végrehajtásának időszakát éljük. A kerethatározat a kölcsönös elismerés elvének alkalmazásáról szól az ítéletekre és próbaidőt megállapító határozatokra, a próbaidő alatti magatartási szabályok és alternatív szankciók felügyelete céljából, amely vonatkozik az egyik országban kiszabott munkával kapcsolatos büntetőjogi szankciók másik országban történő végrehajtására is.^[3] Ebben a megközelítésben fokozott jelentőséggel bírnak az Európai Unió államok szabályozásai közötti eltérések. Ennek alapján kijelenthető, hogy egy másik európai ország büntetéseinek ismerete mára már nem pusztán egy tudományos csemege, hanem a gyakorlati szempontok is azok minél mélyebb megismerése mellett szólnak. Ennek a tanulmánynak a célja a francia közérdekű munka bemutatása, annak túlszabályozottságából eredő hibáival és ugyanakkor meglévő erényeivel együtt.

Napjainkban a legtöbb ország törekszik arra, hogy növekvő súlyt fektessen a büntető jogszabályok kialakítása során a szabadságvesztés büntetés (túl)súlyának csökkentésére a büntetési rendszerben. Ennek több oka is van. Egyrészt a szabadságelvonással járó büntetések költséges volta indokolja a büntetési rendszerben csökkenő jelentőségüket, másrészt megingott a hit az újabb bűncselekmény elkövetésétől való visszatartás alkalmasságában, harmadrészt az egyre inkább közismert hátrányok kétségeket ébresztenek.

[1] A kölcsönös elismerés elvéről lásd: Karsai, 2015, 97–111.

[2] Lásd erről részletesen: Ligeti, 2004, 173–176.

[3] Delbos, 2013 (actualisation: octobre 2014), Généralité 33.

Franciaországra is igaz a fenti tendencia, annál is inkább, hiszen a statisztikai adatok itt is a büntetés-végrehajtási intézetek túlzásfokosságáról, valamint a szabadságvesztés legmagasabb számú alkalmazásáról árulkodnak.^[4] A börtönpopuláció sikeres csökkentésének egyik módja, hogy a szabadságvesztés helyett más, alternatív büntetések kiszabására kerüljön sor. A büntetési rendszerek a változások korát élik, és ez tendenciaszerűen jelentkezik valamennyi európai államban. A francia jogalkotó a hagyományos büntető út elkerülésének a lehetőségén kívül,^[5] a szabadságvesztés helyettesítéseként számos alternatív büntetést ismer, és széles körben teszi lehetővé alkalmazásukat a bírók számára.^[6] Ezek között az alternatív megoldások között találjuk Franciaországban a közérdekű munkát is, mely egy igen változatos szankcióforma. Jelen van egyrészt a szabadságvesztés egyik alternatívájaként, vétségek elkövetése esetén mint büntetés, másrésztől megegyező szabályokkal alkalmazható a büntetés végrehajtás felfüggesztése egyik speciális eseteként.^[7] Ugyanakkor mellékbüntetésként is találkozunk vele, amikor a kihágásokat szabályozó rendeletek ezt kifejezetten lehetővé teszik, a kihágások 5. osztálya vonatkozásában,^[8] így különösen például ittas vezetés,^[9] vagy az alkohol szintre vonatkozó vizsgálat visszautasítása esetén.^[10] Mellékbüntetésként alkalmazható továbbá néhány vétség vonatkozásában, amennyiben ezt a jogszabály kifejezetten lehetővé teszi.^[11] Az alternatív büntetések sorában szinte az elsőként jelent meg a közérdekű munka a francia büntetőjogban, és mint látható a bírónak számos lehetősége van ezen közösségi szankció elrendelésére. Az alkalmazási gyakorisága mégis csekélynek mondható és hatékony végrehajtása is akadozik. Tanulmányunkkal a szabályozás történeti kialakulása és a hatályos szabályok ismertetése után, a gyakorlatban felmerülő problémákra és azok esetleges megoldására fókuszálunk.

II. TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

Franciaországban a közérdekű munka (*Le travail d'intérêt général*: TIG) 1983 óta szerepel a büntetések lajstromában, 1984. január 1-jétől hatályosan.^[12] Bevezetésének indoka, mint számos más európai országban, itt is az volt, hogy így próbál-

[4] Penaud, 2011, 5. A fogvatartotti ráta európai összehasonlításáról lásd: Nagy – Juhász, 2010, 4–10.; Nagy, 2015, 190.

[5] Pápai-Tarr, 2012, 119–146.

[6] Detraz, 2016, 88.

[7] CR. Art. 132-54, CPP Art. 747-1.

[8] CP Art. 131-17.

[9] CR Art. L. 234-2, 3° (Code de la Route).

[10] CR Art L. 234-8, (Code de la route).

[11] Art. 131-17 du code pénal; art. R. 625-1 du code pénal; art. R. 625-4 du code pénal.

[12] 1983. június 10-i törvény vezette be (loi n°83-466 du 10 juin 1983). Jelenleg a CP 131-8 cikkében található.

ták csökkenteni a rövid tartamú szabadságvesztés-büntetések számát. Ekkorra már számos külföldi példa állt a francia jogalkotók előtt, hiszen Kanadában és Nagy Britanniában régóta létezik a *community service orders*, de ismerte ekkor már az Egyesült Államok és Portugália is.^[13] A rendelkezésre álló források is leszögezik, hogy a közérdekű munka nem francia találmány. Az 1983-as törvény megalkotóit elsősorban az angolszász tapasztalatok, különösen a kanadai példák inspirálták.^[14] Ennek oka elsősorban a nyelvi akadályok hiánya lehetett. Az előzetes saját tapasztalatok, elsősorban az előkészítő szakaszban végrehajtott kísérleti projektek eredményei azt mutatták, hogy a közérdekű munka jól alkalmazható a bűncselekményt először elkövetők esetében, kizárva a szabadságvesztéssel együtt járó prizonizációs hatásokat, de ugyanolyan jól használható visszaeső bűnelkövetőkkel szemben is, ami egyébként eredetileg nem szerepelt a törvényben.^[15]

A jogintézmény bevezetése előtt az egyetlen vitás pont a beleegyezés kérdése, pontosabban annak szükségessége vagy szükségtelensége volt. A vonatkozó törvénytervezet vitája során a képviselők egy része szerint a francia büntetőjogi hagyományokkal nem egyeztethető össze, hogy a bűncselekmény elkövetője, mint egy étteremben, „*a la carte*” válasszon a lehetséges szankciók közül, mert ez a választási lehetőség ellentétes a büntetőjogi szankció kényszer jellegével.^[16] Azonban végül mégis olyan döntés született, hogy az elkövető beleegyezése szükséges, mégpedig a következő két okból:

- Egyrésztől pszichológiai és pedagógiai okokból, hiszen feleslegesnek tűnt olyan munkát előírni, amit az elítélt várhatóan úgysem teljesít majd.
- Másrésztől pedig az Európai Emberi Jogi Egyezmény 4. cikkére, azaz a kényszer és kötelező munka tilalmára hivatkozva.

Ennek megfelelően a jogalkotók arra jutottak, hogy az Egyezmény rendelkezései értelmében semmiképpen nem szabható ki a munkabüntetés a terhelt távollétében, azaz a vélelmezett beleegyezése nélkül. A kezdeti vitákat leszámítva, páratlan módon a francia büntetőpolitika történetében is, a törvényt végül a képviselők egyhangúlag fogadták el.^[17]

Bevezetésekor a közérdekű munka tartama felnőtt korú elkövetők esetén 40-től 240 óráig terjedhetett, amelyet legfeljebb 18 hónap alatt kellett végrehajtani. A fiatalok esetén pedig a kiszabható órák száma ennek éppen a fele volt, azaz 20–120 óráig volt alkalmazható, a végrehajtásra nyitva álló idő pedig legfeljebb 1 év lehetett.^[18] A munka jellege szerint lehetett például parkgondozás, épület karbantartás, adminisztratív munka, de más szakmai továbbképzések és közös-

[13] Verin, 1979, 636.

[14] Pradel, 1997, 31–51., Landreville, 1997, 83–100.

[15] Day, 2004, 22–23.

[16] Lásd részletesen Pradel, 2002, 536.

[17] Penaud, 2011, 5.; Delbos, 2013, Générálité 3.

[18] Faget, 1997, 67–82.

ségi tevékenységek is elrendelhetők voltak. Intő példa lehet, hogy bár a közérdekű munka eredetileg a rövid tartamú szabadságvesztések alternatívájaként szolgált volna, a gyakorlatban inkább, kontraproduktív módon, a pénzbüntetések száma csökkent a bevezetése után.^[19]

A törvényhozás folyamatosan tökéletesíteni igyekezett a közérdekű munka jogszabályi hátterét, hogy az alkalmazás gyakoriságát és hatékonyságát némileg növeljék. A módosítások közül csak néhányat említve:^[20] az 1987. július 10.-i törvény teremtette meg a mellékbüntetésként történő alkalmazás lehetőségét a közlekedési bűncselekmények kapcsán.^[21] 1989-től volt lehetőség arra, hogy a szabadságvesztésnek felfüggesztett szabadságvesztésre történő átváltására sor kerülhessen közérdekű munka kiszabása mellett.^[22] 2005. január 1-jétől a közérdekű munka időtartamának felső határát 210 órára szállították le.^[23] 2007-től a végrehajtás hatékonyabbá tétele érdekében már nemcsak közjogi jogi személy, hanem közfeladatot ellátó magánjogi személy is lehet végrehajtó munkahely.^[24] 2009-től a közérdekű munka generális minimumát csökkentették 20 órára,^[25] majd 2014-ben a generális maximumot újra megnövelve, azt 280 órára módosították.^[26] A legutóbbi módosításra 2016-ban került sor, mely a kötelező beleegyezés kérdése kapcsán hozott adminisztratív változásokat. Ekkor vált lehetővé a közérdekű munka kiszabása a terhelt távollétében is, amennyiben az írásban előzetesen beleegyezését adja, továbbá ha a tárgyaláson a védője jelen van.^[27] Az anyagi jogi módosításokon kívül az évek során természetesen születtek a végrehajtás hatékonyságát célzó változtatások is. 2003-ban például egy törvény előírta, ha közlekedési kihágás miatt kerül sor közérdekű munka alkalmazására, előnyben kell részesíteni az olyan intézményeket a végrehajtásra, ahol közlekedési bűncselekmények sérültjeit is kezelik.^[28]

[19] Pradel, 1987, 32. Sajnos jelenleg ez a tendencia Magyarországon is megfigyelhető. A közérdekű munka alkalmazási gyakorisága jelentős emelkedést mutat az utóbbi években, de emellett a szabadságvesztés alkalmazási gyakorisága nem csökken, ellenben a pénzbüntetés alkalmazási gyakorisága egyértelmű csökkenő tendenciát mutat. Lásd Bűnözés és igazságszolgáltatás 2007–2015. Közzéteszi: Legfőbb Ügyészség, Budapest 2016. 3.

[20] A közérdekű munka jogszabályi hátterének részletes ismertetését ld.: Delbos, 2013, Généralité 3-11.

[21] Loi n° 1987-519 du 1987 du 10 juillet.

[22] Loi n° 1989-461 du 1989 du 6 juillet.

[23] Loi n° 2004-204 du 9 mars art 44.

[24] Loi n° 2007-297 du 5 mars art. 63.

[25] Loi n° 2009-1436 du 24 novembre 2009 - art. 67.

[26] Loi n° 2014-896 du 15 août 2014 - art. 21.

[27] Loi n° 2016-731 du 3 juin 2016 - art. 107.

[28] Loi n° 2003-495 du 12 juin 2003 renforçant la lutte contre la violence routière.

III. HATÁLYOS SZABÁLYOZÁSA

1. A közérdekű munka, mint önálló büntetés (TIG)

A francia büntetőjog a bűncselekményeket súlyuk szerint három kategóriába sorolja: büntetés, vétség és kihágás.^[29] A hatályos büntetőjog azonban nem határozza meg ezeknek a fogalmát. Azt, hogy az elkövetett bűncselekmény melyik kategóriába tartozik, a bűncselekményre előírt büntetési tétel határozza meg. A legsúlyosabb bűncselekmények a büntettek.^[30] A büntettek elbírálása az esküdt-szék hatáskörébe tartozik. Amennyiben egy cselekmény bírósági büntetésekkel (vétségekre kiszabható büntetések) fenyegetett,^[31] akkor az vétségnek minősül. Amennyiben a cselekmény csak pénzbüntetéssel fenyegetett és ennek összege (a visszaesőket kivéve) nem haladja meg az 1500 eurót, akkor kihágásról beszélünk.^[32]

A Code Penalban (CP) a vétségekre kiszabható büntetések (*pein correctionnel*) között^[33] kerül felsorolásra a közérdekű munka, a szabadságvesztés, pénzbüntetés és egyéb jogfosztó, jogkorlátozó és jóvátételi jellegű büntetések mellett.^[34] A közérdekű munka alternatív büntetés lehet a vétségek esetén, és mivel a szabadságvesztés alternatívájáról van szó, természetesen nem alkalmazható szabadságvesztés mellett.^[35]

A hatályos szabályok értelmében szabadságvesztéssel büntetendő vétség elkövetése esetén, a bíróság a szabadságvesztés helyett az elítélt számára 20–280 óráig terjedő közérdekű munkát írhat elő, melyet díjazás nélkül kell teljesíteni egy közjogi jogi személy, vagy közfeladatot ellátó magánjogi személy, vagy a közérdekű munka végrehajtására felhatalmazott egyesület részére.

A közérdekű munka büntetés alkalmazásának feltételeit tehát a következőkben foglalhatjuk össze: kizárólag szabadságvesztéssel büntetendő vétség esetén alkalmazható, azonban a szabadságvesztés büntetési tétele irreleváns. A jogintézmény bevezetésekor az eredeti tervek szerint kiszabását csak a csekélyebb súlyú bűncselekmények esetén tette volna lehetővé a törvény, de ezt a verziót elvetették, és végül meghagyták a szabad mérlegelés lehetőségét a bíróságnak. Ebben a formában tehát nem kizárólag a legcsekélyebb súlyú bűncselekmények

[29] CP Art. 111-1.

[30] Büntettek esetében életfogytig tartó szabadságvesztés is kiszabható, illetve ide tartoznak a 30, 20 és 15 évig tartó szabadságvesztéssel büntetendő cselekmények, ahol a szabadságvesztés generális minimuma 10 év.

[31] Ide tartoznak a legfeljebb 10 évi szabadságvesztéssel fenyegetett bűncselekmények, és a legalább 3000 euró pénzbüntetéssel fenyegetett cselekmények.

[32] A bűncselekmények súly szerinti felosztásáról és annak kritikájáról lásd részletesen: Bouloc, 2013, 181–188.

[33] Szabadságvesztés (gen. min 2 hónap gen max 10 év), pénzbüntetés, állampolgársági gyakorlaton való részvétel, különböző jogkorlátozó büntetések, mint járművezetéstől eltiltás, fegyverhasználatról való eltiltás, foglalkozástól eltiltás, elkobzás, büntetőjogi reparáció (jóvátétel).

[34] CP Art. 131-3.

[35] CP Art. 131-9.

esetén lehet a szabadságvesztés alternatívája, hanem valamennyi szabadságvesztéssel büntetendő vétségnél.

A francia közérdekű munka sokáig nem volt kiszabható távollévő terhelten szemben, illetve abban az esetben sem, ha azt az elkövető visszautasítja. A bíróság az ítélet meghozatala előtt tájékoztatja a terhelten a büntetés visszautasításának jogáról és beszerzi az elkövető választát.^[36] Franciaországban tehát az elkövető beleegyezése szükséges a munkabüntetés kiszabásához. A közérdekű munka legutóbbi jogszabályi változtatása ezt nem módosította, azonban a terhelten jelenlétét illetően már enyhülni látszik. Hogy a vádlott távolléte ne képezze automatikusan a közérdekű munka kiszabásának az akadályát, a jogalkotó úgy rendelkezett, kiszabható közérdekű munka a vádlott távollétében, amennyiben előzetesen írásbeli hozzájárulását adta és a védője jelen van a tárgyaláson.^[37]

A hatályos szabályok alapján – mint láttuk – tartama 20–280 óráig terjedhet, fiatalkorúak esetén a 16 és 18 év közötti korosztállyal szemben is alkalmazható, maximum 120 órára, ám alkalmazása katonai büntetőeljárásban kizárt. A kihágások esetén a mellékbüntetésként kiszabható közérdekű munka időtartama 20 és 120 óra között szabható ki. A végrehajtásra nyitva álló idő maximum 18 hónap lehet, konkrét esetekben a büntetést kiszabó bíróság ezen a kereten belül határozza meg a végrehajtásra nyitva álló időtartamot. A végrehajtás indokolt esetekben felfüggeszthető. A felfüggesztésre csakis előzetesen hivatkozott, súlyos egészségi okra, családi, munkahelyi vagy anyagi okokra tekintettel kerülhet sor. A felfüggesztés időtartama nem számít be a határidőbe. Nem számít bele a határidőbe az az időszak sem, amikor az elítélten házi őrizetbe veszik, előzetes letartóztatását, vagy szabadságvesztését tölti, illetve ha katonai szolgálatot teljesít.^[38] A felfüggesztésről az illetékes büntetés-végrehajtási bíró dönt,^[39] és ő határozza meg a közérdekű munka végrehajtásának módját is. A közérdekű munka végrehajtásának ideje alatt az elítélten folyamatos ellenőrzés alatt áll. Az ellenőrzést a büntetés-végrehajtási bíró és a pártfogó felügyelő végzi.

A CP 132-55 cikk határozza meg részletesen a közérdekű munkára ítéltnek a munka teljesítésén túli kötelezettségeit. A közérdekű munkára ítélt köteles akár a bíró, akár a kijelölt pártfogó felügyelő megkeresésére reagálni, kérdéseire válaszolni. Az elítélten köteles előzetes orvosi vizsgálaton részt venni, aminek célja kettős: egyrészt, hogy feltárja nincs-e egészségügyi akadálya a munka teljesítésének, másrészt nem szenved-e valamilyen fertőző megbetegedésben, mellyel a többi munkavállaló egészségét veszélyeztetné. Minden olyan változásról előzetesen tájékoztatnia kell a hatóságot, amely befolyásolhatja a büntetés

[36] CP Art. 131-8.

[37] Loi n° 2016-731 du 3 juin 2016. Art.107.

[38] CP Art. 131-22.

[39] A döntésre jogosult a lakóhely szerint illetékes bv. bíró, ha az elítélten nincs lakóhelye Franciaországban, akkor az ítéletet hozó első fokú bíróság székhelye szerinti bv. bíró az illetékes.

végrehajtásának eredetileg rögzített módját.^[40] Köteles túrni a pártfogó látogatását, ellenőrzéseit, és együtt is kell működnie, rendelkezésére kell bocsátani a végrehajtáshoz szükséges dokumentumokat és információkat. Amennyiben a terhelt az előírt közérdekű munkát teljesíti, a büntetést végrehajtottnak kell tekinteni, és a fenti kötelezettségek is megszűnnek.

Egyedülállóan szankcionálja a francia büntetőjog a közérdekű munka nem teljesítésének esetkörét. Az előírt közérdekű munka önhibából történő nem teljesítése vétségnek minősül, ami 2 évi szabadságvesztéssel vagy 30.000 euro pénzbüntetéssel büntetendő.^[41] A közérdekű munka nem teljesítése esetén a vétség megállapítása, és az emiatti büntetés kiszabása azonban nem mentesíti az elítéltet a közérdekű munka teljesítésének kötelezettsége alól.^[42] Sőt, 2004. március 9. óta az alapügyben eljáró bíró már előzetesen is meghatározhatja a szabadságvesztés vagy a pénzbüntetés mértékét arra az esetre, ha az elítélt önhibájából nem teljesítené a közérdekű munka büntetést.^[43]

Az anyagi jogi szabályozás tartalmazza továbbá, hogy a munkavégzésre egyébként érvényes szabályok a közérdekű munkára is irányadók.^[44] Valamint azt is, hogy az államra hárul a kártérítési felelősség az elítélt által okozott minden olyan kárért, illetve a kár azon részéért, ami közvetlenül a közérdekű munka teljesítésének kötelezettségéből fakad. Ezzel az állam átveszi a károsult minden jogát és visszeresettel élhet, azaz később behajtja a terheltet.^[45] A végrehajtás konkrét módját, és részletszabályait rendeleti szinten szabályozza a jogalkotó. Egy lista tartalmazza a kijelölhető intézményeket és a választható munkát. Aprólékos szabályozást találunk a tekintetben is, hogy milyen feltételekkel kerülhet fel egy-egy intézmény a listára. A büntetés-végrehajtási bíróhoz kell kérelmet benyújtani, aki a döntés meghozatala előtt kikéri a helyi áldozatvédelmi, bűnmegelőzési, drogprevenciós, vagy más hasonló speciális szervek, illetve az ügyész véleményét is, majd ezt követően dönti el, hogy egy-egy szervezet felkerülhet-e a listára. A büntetés-végrehajtási bíró által végzett minősítési eljárás szabályai az eredetihez képest már lényegesen egyszerűsödtek,^[46] és a listán szereplő szervezetek jogosultsága már öt évre szól.^[47]

A büntetés-végrehajtási bíró határozza meg a közérdekű munka végrehajtási módját is. Ő jelöli ki a végrehajtó szervezetet, és a konkrét elvégzendő munkát. A büntetést ténylegesen végrehajtó szervezetet a fent említett listából választja ki, elsősorban a saját illetékességi területén, de dönthet úgy is, hogy az illetékességi

[40] Például költözés, munkahelyváltás. A költözéshez be kell szerezni a büntetés-végrehajtási bíró előzetes jóváhagyását.

[41] CP Art. 434-42.

[42] Crim. 7 janvier 1997, Bull. crim. no 1, RSC 1997. 829 obs. Bouloc.

[43] Bouloc, 2013, 457.

[44] CP Art. 131-23. A közérdekű munkára is érvényesek az éjszakai munkavégzésre, a munkahelyi higiénia, a biztonság, a nőkre és a kiskorú munkavállalókra vonatkozó törvényi és rendeleti szintű előírások.

[45] CP Art. 131-24

[46] Pénaud, 2011, 5.

[47] CP Art. R131-12-R131-22.

területén kívüli listából jelöl ki munkahelyet, ehhez természetesen szükséges a területileg illetékes büntetés-végrehajtási bíró előzetes hozzájárulása is.

Amennyiben a közérdekű munkára ítéltnek van munkahelye, akkor a heti munkaidő összesen – a munkahelyén töltött munkaidő és a közérdekű munka időtartama – legfeljebb 12 órával haladhatja meg a törvényben megállapított heti munkaidőkeretet. Fontos továbbá, hogy a közérdekű munka időtartamába nem számít be az utazás és az étkezés (ebéidő) időtartama.

A végrehajtás ellenőrzését vagy maga a büntetés-végrehajtási bíró vagy a pártfogó felügyelői szolgálat végzi. A munkahely velük veszi fel a kapcsolatot, ha az elítélt valamilyen szabályt megszeg, valamint őket értesíti a közérdekű munka teljesítéséről is.

2. A büntetés végrehajtás felfüggesztése során előírt közérdekű munka (sursis TIG)

A büntetés végrehajtásának felfüggesztése a francia büntetőjog igen régi,^[48] meglehetősen bonyolult és a jellemzően szintén túlszabályozott jogintézménye. Három fajtája létezik: az egyszerű felfüggesztés, a próbaidő melletti felfüggesztés, és speciális formája az 1983. június 10-i törvény óta a büntetés végrehajtás felfüggesztésének a közérdekű munkával történő elrendelése. Az egyszerű felfüggesztés alkalmazható természetes és jogi személlyel szemben, valamint a francia jog lehetővé teszi nemcsak a szabadságvesztés, de a pénzbüntetés, valamint bizonyos jogfosztó és jogkorlátozó büntetések végrehajtásának a felfüggesztését is.^[49] A szabadságvesztés és a pénzbüntetés felfüggesztése lehet teljes vagy részleges is.^[50] A próbaidős felfüggesztés ehhez képest csak szabadságvesztés esetén és csak természetes személyekkel szemben rendelhető el. Nem alkalmazható ugyanakkor a büntettek miatt kiszabott szabadságvesztés esetén. Elrendelésére akkor kerülhet sor, ha a kiszabott büntetés nem haladja meg az 5 évet, illetve visszaeső esetén a 10 évet. A próbaidő tartamát a bíróság határozza meg, mely nem lehet kevesebb, mint 12 hónap és nem haladhatja meg a 3 évet. Visszaeső bűnelkövető esetén ez a felső határ 5 évre módosul, többszörös visszaeső esetén pedig 7 évre emelkedik. A próbaidő tartama alatt az elkövetőnek be kell tartania bizonyos általános magatartási szabályokat, a büntetés-végrehajtási bíróval és a pártfogó felügyelővel kapcsolatot kell tartani, rendelkezésükre kell bocsátani a végrehajtás ellenőrzéséhez szükséges dokumentumokat, a személyes adatok változását jelezni kell feléjük.^[51]

Ezen kívül a bíróság az eset és az elkövető személyi körülményeinek figyelembe vételével előírhat speciális magatartási szabályokat és kötelezettségeket is. Ezek lehetnek például valamilyen szakmai képzésen vagy valamilyen terápián való részvétel (alkoholelvonó, kábítószer-függőséget gyógyító kezelés);

[48] 1891. március 26-i Bérenger nevű törvény vezette be.

[49] Lásd részletesen Bouloc, 2013, 596–598.

[50] Lásd CP Art. 132-31; CP Art.132-39.

[51] Részletesen: Bouloc, 2013, 606.

kötelezhető az elítélt, hogy részben vagy egészben térítse meg a bűncselekménnyel a sértettnek okozott kárt; vegyen részt állampolgársági gyakorlaton vagy tanfolyamon,^[52] vagy éppen a közutak biztonságát elősegítő tanfolyamon.^[53] Negatív kötelezettségként előírható, hogy bizonyos személyekkel, családtagokkal, a bűncselekmény elkövetésében részt vett más személyekkel ne tartson kapcsolatot; bizonyos tevékenységet ne végezzen; bizonyos kategóriájú járművet ne vezessen; esetleg előírható, hogy költözzön el otthonról, amennyiben a bűncselekményt valamelyik hozzátartozója sérelmére követte el stb.^[54]

A büntetés-végrehajtás felfüggesztésének egy speciális formája a közérdekű munka egyfajta magatartási szabályként történő elrendelése.^[55] A CP 132-54. cikke alapján a felfüggesztett szabadságvesztés alatt az elítélt közérdekű munkavégzésre kötelezhető. Ilyenkor a közérdekű munka kettős természetű lesz, hiszen alkalmazni kell egyfelől a közérdekű munka büntetésre vonatkozó szabályokat, ugyanakkor a felfüggesztett szabadságvesztésre vonatkozó általános szabályokat is. A közérdekű munkára vonatkozó és fent már ismertetett szabályok, különösen a munkavégzés helyére, időtartamára, módozatára, teljesítési határidejére vonatkozó rendelkezések itt is irányadóak lesznek. A terhelt előzetes beleegyezését itt is be kell szerezni, és a bíróság természetesen tájékoztatja a terheltet a visszautasítás jogáról is. Ugyanakkor elmondható, hogy a közérdekű munka jól kombinálható a felfüggesztett szabadságvesztés egyéb magatartási szabályaival és kötelezettségeivel is. A magatartási szabályok időtartama igazodik a közérdekű munka végrehajtására rendelkezésre álló legfeljebb 18 hónaphoz. A közérdekű munka 18 hónapnál rövidebb időn belüli teljesítése azonban nem érinti a többi magatartási szabály betartásának kötelezettségét. A közérdekű munka felfüggesztett szabadságvesztés mellett alkalmazható 16–18 év közötti fiatalkorúakkal szemben is.

A végrehajtással kapcsolatosan itt is a büntetés-végrehajtási bírónak jut a legtöbb feladat, ő az, aki konkretizálja a közérdekű munka végrehajtásának helyét, ő hosszabbíthatja meg a rendelkezésre álló határidőt, súlyos egészségügyi és/vagy családi okok miatt. A pártfogó felügyelővel együtt ellenőrzi a közérdekű munka és az egyéb kötelezettségek és magatartási szabályok betartását. A kötelezettségek megfelelő betartása és a munka teljesítése esetén a büntetést végrehajtottnak kell tekinteni. Amennyiben az elítélt nem tartja be a kötelezettségeket, vagy a munkát nem teljesíti, akkor a büntetés-végrehajtási bírónak lehetősége van új munkát és/vagy új munkahelyet kijelölni, vagy a végrehajtási időt meghosszabbítani, de csak az általánosan irányadó 18 hónapos határidőn belül. Ezen kívül a büntetés-végrehajtási bírónak természetesen lehetősége van a végrehajtás felfüggesztésének a megszüntetésére is, és elrendelheti a szabadságvesztés büntetés teljes vagy részleges végrehajtását.

[52] Lásd Pápai-Tarr, 2012, 121–123.

[53] Uo., 124–125.

[54] Bouloc, 2013, 608–609.

[55] Delbos, 2013, Champs d'application 54.

Speciális esete a büntetés felfüggesztése melletti közérdekű munkának, amikor a büntetés-végrehajtási bíró rendeli el a már jogerőre emelkedett végrehajtandó szabadságvesztés büntetés felfüggesztését, és közérdekű munka végzését írja elő. Erre akkor kerülhet sor, ha a kiszabott szabadságvesztés büntetés legfeljebb 6 hónap. A törvény lehetőséget ad a büntetés-végrehajtási bírónak a részben felfüggesztett szabadságvesztés esetén is a közérdekű munka kiszabására, amennyiben a végrehajtandó rész a 6 hónapot nem haladja meg. Ezekben az esetben a törvény kivételesen a jogerő feloldására ad lehetőséget a büntetés-végrehajtási bírónak.^[56] Amennyiben a felfüggesztett szabadságvesztés mellett kiszabott közérdekű munkát az elítélt önhibájából nem teljesíti, akkor a kiszabott szabadságvesztést végre kell hajtani.^[57] A részben teljesített közérdekű munkának a hátralévő részét a büntetés-végrehajtási bíró pénzbüntetésre is átválthatja.

3. A közérdekű munka értékelése, gyakorlati tapasztalatok

Mint látható Franciaországban a közérdekű munka egy meglehetősen kazuisztikus, túlszabályozott jogintézmény, szigorú hatásköri és illetékességi szabályokkal. Bevezetésétől a 2000-es évekig megduplázódott a kiszabott közérdekű munka büntetések száma, de 2005-től a növekedés megtorpanni látszik. Jelenleg az összes kiszabott büntetés körülbelül 3%-a közérdekű munka, ami európai összehasonlításban meglehetősen csekély szám.^[58] Gyakorlatáról elmondható továbbá hogy a többi büntetéshez képest a statisztikák szerint inkább fiatalabb elítéltekkel szemben alkalmazzák – az átlagéletkor 24 év –, és az elítéltek között számottevően magasabb a férfiak aránya.^[59]

A kiszabott munkabüntetések közel háromnegyedét sikeresen hajtják végre, átlagosan 15 hónapon belül; 13% esetén sikertelen a közérdekű munka végrehajtása. Ezek azok az esetek, amikor az elítélt önhibájából nem hajtható végre a büntetés, 13% esetén pedig valamilyen más okból végrehajthatatlan, többek között például nem volt megfelelő a terhelt személyéhez képest a kiszabott büntetés, nem sikerül a kiszabott határidőt tartani, vagy adminisztrációs gondok adódtak. A bűncselekmények megoszlása szerint a közérdekű munka büntetéseket 41%-ban vagyon elleni bűncselekmények miatt szabják ki, 24%-át közlekedési bűncselekmények, 12% a testi sértés, 8% a kábítószerrel kapcsolatos bűncselekmények, és 8% az egyéb bűncselekmények aránya.^[60] Az alábbi

[56] Lásd erről részletesebben: Effet de la conversion d'une peine d'emprisonnement en peine assorti d'un sursis avec obligation d'accomplir un TIG ou en jours- amende sur la révocation un sursis antérieur. Arrêt rendu par Cour de cassation, 28-04-2011, no 10-87.481. AJ Pénal 2011. 302.

[57] Penaud, 2011, 5.

[58] Poullailler - Theulière - Timbart, 2014, http://www.justice.gouv.fr/art_pix/Stat_Infostat_129_%20V8.pdf (2015. december 12.).

[59] Lásd U. o. 3.

[60] Lásd részletesen U. o. 2.

táblázat a közérdekű munka szám szerinti és százalékos arányát mutatja az elmúlt években. Ebből is jól látszik, hogy még az évi 3%-os arányt is alig éri el a közérdekű munka büntetések kiszabása vétségek esetén.

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
összes büntetés	631 963	628 052	603 994	617 221	610 005	583 727	573 320
közérdekű munka	16 881	16 851	15 658	16 588	16 966	16 851	16 704
közérdekű munka aránya %	2,67%	2,68%	2,59%	2,69%	2,78%	2,89%	2,91%

Forrás: Les chiffres- clés de la Justice 2010-2016.

Fontos megjegyezni, hogy a kiszabott büntetések között a szabadságvesztés büntetések dominálnak toronymagas 48–49%-os aránnyal a vizsgált időszakban, a pénzbüntetés aránya is csak 35%.^[61]

A közérdekű munka fejlesztése érdekében 2011. június 14-én az igazságügyért felelős miniszter egy fórumot szervezett, ahol külön nemzeti napot jelölt ki a közérdekű munkának, hogy helyi szinten elindítsa a kommunikációt a munkahelyek és az állami szervek között. A cél, hogy ezzel is népszerűsítsék ezt a szankció nemet.^[62] A közérdekű munka nemzeti napja 2011. október 11-e lett. Számos fórumot és konferenciát szerveztek a közérdekű munka nemzeti napján, hogy továbbfejlesztésének lehetőségeit kutassák. Szintén 2011-ben jelent meg egy igazságügy miniszteri körlevél,^[63] mely a 2000-es évek elejétől stagnálni látszó közérdekű munka problémáinak lajstromba vételével igyekszik a büntetési nem hibáit föltárni, és javaslatokat is megfogalmaz a közérdekű munka fejlesztésére. A körlevél magyar szemmel olvasva is tartalmaz hasznos megállapításokat. A körlevél kimondott célja hogy a közérdekű munka alkalmazásának gyakoriságát növelje, egészen pontosan úgy fogalmaz, hogy érdemes kihasználni a büntetésben rejlő következő előnyöket:

- olyan büntető szankcióról van szó, ami a közösség, társadalom számára jóvátételi elemeket is tartalmaz;
- megóvja az elítéltet a káros börtönártalmaktól;
- fiatalokúakkal szemben is alkalmazható;
- bevonja a civil szervezeteket, és így az egész társadalmat a büntetés-végrehajtásba.

[61] Comparing International Criminal Justice Systems, briefing for the House of Commons, Justice Committee 2012. 22.

[62] Penaud, 2011, 5.

[63] Circulaire du 19 mai 2011 relative au travail d'intérêt général. http://circulaire.legifrance.gouv.fr/pdf/2011/06/cir_33227.pdf (2015. december 15.)

Az igazságügy miniszter egyértelműen a jogintézmény népszerűsítése mellett tette le a voksát. A szükséges változtatásokat, melyekkel növelni lehetne kiszabásának gyakoriságát és a végrehajtás eredményességét, a levél a következőkben jelöli meg:

- A végrehajtási idő minél rövidebbre csökkentése. Ez áll ugyanis összhangban a büntetési céllal is.
- Erősíteni és fejleszteni kell a rendelkezésre álló munkahelyek számát. A cél valóban társadalmilag hasznos és embereken segítő munkalehetőségek keresése. A hivatkozott jó példák a francia állami vasúttal (SNCF) 2007, a francia vöröskereszttel 2008 óta létező megállapodások. A hasznos munkahelyi lehetőségeket tovább kellene bővíteni akár helyi, vagy regionális szinten pl. természetvédelmi, környezetvédelmi szervezetekkel, egészségügyi intézményekkel, kórházakkal.
- Népszerűsíteni és közismertté kellene tenni a szankció pedagógiai szerepét. Különösen igaz ez a fiatalok büntetőjogában, hiszen a fiatalok büntető törvénye^[64] kiemeli, hogy az ő esetükben nagyobb hangsúlyt kell helyezni a közérdekű munka reintegrációs szerepére. Mivel elképzelhető hogy a fiatalok elítélés során találkozik először a munka világával, emiatt egyáltalán nem elhanyagolható kérdés, hogy milyen tapasztalatokat szerez.^[65] Utópisztikus elképzelésnek tűnik, de azt is tartalmazza a körlevél, hogy cél lehetne a kijelölt munkahelyekkel esetleg későbbi munkaszerződés vagy szakmai gyakorlatok letöltésére vonatkozó szerződéskötés, legalább a fiatalok elítéltek esetében.
- Népszerűsíteni kellene a csoportos letöltést, mint végrehajtási módozatot.
- A tanulmány készítője hangsúlyozza, hogy a közérdekű munka sikere nagyban függ a munkahelyektől és attól, hogy a munkahelyek milyen lehetőségeket ajánlanak fel. A végrehajtásért felelős helyi szervezeteknek szükséges felvenni a kapcsolatot pl. könyvtárakkal, színházakkal, múzeumokkal (ezeknél ugyanis lehet hétfvégén, vagy akár munkaszüneti napokon, vagy esti órákban is munkát végezni). Kórházak megfelelő munkalehetőséget biztosíthatnak például olyanoknak, akik járművezetés ittas állapotban bűncselekményt követtek el, és testi sértést okoztak.
- A munkahely bővítés egy útja pl., hogy egyszerűsítették a munkahelyek listára való felkerülése menetét, és most már három, hanem öt évre engedélyt a munkahely, hogy közérdekű munkásokat fogadjon.
- Fontos lépés a közérdekű munka sikere érdekében a munkahelyen a kijelölt tutorok szerepének erősítése. Ők azok, akik személyesen felügyelik a közérdekű munka végrehajtását, azonban a büntetés-végrehajtási bíróval vagy egyéb végrehajtó szervekkel általában nem közvetlenül a tutor, hanem a

[64] Art. 20-5 orrdonnance n°45-174 du 2 fevrier 1945 relative á l'enfence délinquante.

[65] Ennek fontosságát hangsúlyozza Béatrice Penaud is, lásd Pénaud, 2011, 5.

munkahely vezetője, igazgatója van kapcsolatban. A körlevél szerint közvetlen kapcsolatot kellene létesíteni a tutor és a büntetés-végrehajtásért felelős szervek között.

- Végül az eredményesebb végrehajtás érdekében hatékonyabb együttműködésre lenne szükség az igazságszolgáltatás, a büntetés-végrehajtás, és az összes többi végrehajtásban részt vevő szereplő között. Hiszen itt is elmondható, hogy a végrehajtás nagyon sokszereplős, így nagyobb a hibalehetőségek száma és a hatékony végrehajtás és a büntetés célja egyértelműen veszélybe kerülhet, akár már egyetlen szereplő hanyagsága, vagy éppen a nem megfelelő információcsere miatt.

IV. ÖSSZEZÉS

A közérdekű munkával kapcsolatosan felmerülő általános problémák és a végrehajtási nehézségek a francia jogalkalmazót is egyértelműen sújtják. Addig, amíg a jogalkotó a közérdekű munka népszerűsítésén fáradozik, addig a jogalkalmazó – részben érthető okokból – elzárkózik a közérdekű munka gyakoribb alkalmazása elől. Úgy tűnik, a nemzeti nap kijelölése és a problémák lajstromba vétele sem oldotta meg a közérdekű munka problémáját Franciaországban, hiszen a rendelkezésünkre álló legfrissebb bűnügyi statisztikákat megvizsgálva azt kell mondanunk, nem történt változás a közérdekű munka alkalmazási gyakoriságát illetően. Évek óta a kiszabott közérdekű munka büntetések száma stagnálni látszik és még a 3%-os arányt is alig éri el. A kiszabott büntetések csaknem felét továbbra is a szabadságvesztés adja, és nagyjából változatlan a pénzbüntetés 35%-os aránya is. Az összesen alkalmazott alternatív szankciók aránya a pénzbüntetésen kívül csupán 11% körüli.^[66] Tehát van még lehetőség a fejlődésre, hiszen a végső cél itt is, mint minden más európai országban, a szabadságvesztés arányának nagymértékű csökkentése lenne.

[66] Statisztikai adatokat lásd: Les chiffres clés de la Justice 2016. 18. http://www.justice.gouv.fr/art_pix/1_stat_livret_final_HD.pdf (2017. május 24.-i letöltés).

IRODALOM

- Bouloc Bernard (2013): *Droit pénal général*, 23e édition, Dalloz.
- Day, Marcus (2004): *Alternatives to custodial sentencing, A Manual for the Implementation of Community Service Orders*, Caribbean Drug Abuse Research Institute, Castries, Saint Lucia.
- Delbos, Vincent (2013): *Travail d'intéret général*, Rép. Pén. Dalloz, juin 2013 (actualisation: octobre 2014), Généralité 33.
- Detraz, Stephane (2016): La notion de peine alternative de l'emprisonnement. *Gazette du Palais*, 26/04/2016. no.16.
- Faget, Jacques (1997): Médiation pénale et travail d'intérêt général en France. In: *Travail d'intéret général et médiation pénale, Socialisation du pénal ou pénalisation du social?* Bruylan, Bruxelles.
- Karsai Krisztina (2015): *Alapelvei (r)evolúció az európai büntetőjogban*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged.
- Landreville, Pierre (1997): Médiation pénal et travail d'intérêt général au Canada. In: *Travail d'intéret général et médiation pénale, Socialisation du pénal ou pénalisation du social?* Bruylan, Bruxelles.
- Ligeti Katalin (2004): *Büntetőjog és bünygyi együttműködés az Európai Unióban*. KJK Kerszöv, Budapest.
- Nagy Anita (2015): *Szabadulás a büntetés-végrehajtási intézetből*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Nagy Ferenc - Juhász Zsuzsanna (2010): A fogvatartotti rátáról nemzetközi összehasonlításban. *Börtönügyi Szemle*, 29. évf. 3. szám, 1–12.
- Pápai-Tarr Ágnes (2012): *A büntetőeljárás gyorsításáról*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Penaud Béatrice (2011): Relancer le travail d'intéret général: une peine réconciliatrice et solidaire. *Gazette du Palais*, 03/11/2011. no 307.
- Poullailler, Brigitte - Theuliere, Maël - Timbart, Odile (2014): Le travail d'intérêt général, 30 ans après sa création. *Infostat Justice*, juin 2014, No. 129.
- Pradel, Jean (1987): *Community Service: The French Experience (From Community Service as an Alternative to the Prison Sentence*. In: Fondation Internationale Penale Et Penitentiaire (ed.): *Community Service As An Alternative To The Prison Sentence*. International Penal and Penitentiary Foundation, Bonn, 27–44.
- Pradel Jean (1997): Travail d'intérêt général et médiation pénale. Aspects historiques et comparatifs. In: *Travail d'intéret général et médiation pénale, Socialisation du pénal ou pénalisation du social?* Bruylan, Bruxelles, 31–51.
- Pradel Jean (2002): *Droit Pénal Général*, Cujas.
- Verin Jacques (1979): Le succes du Community service anglais. *Revue de Science Criminelles et de Droit Pénal Comparée*, 3, juillet-septembre, 636–647.

PPP-ben rejlő lehetőségek és veszélyek

Hazai tapasztalatok az ÁSZ jelentések tükrében^[1]

I. BEVEZETÉS

A PPP, vagyis a Public-Private Partnership, mint a köz- és magánszektor közötti szerződéses együttműködés fogalmát, s így a jogintézmény esszenciáját sokan sokféleképpen közelítik^[2] s határozzák meg. A különböző, akár hazai, akár külföldi szerzők, illetve nemzetközi szervezetek által adott fogalmi meghatározásban felfedezhetők átfedések. Olyan típusjegyekről van itt szó, melyek fennállását senki sem vitatja, s mely alapján meghatározható a PPP gyűjtőfogalma. E szerint a PPP alatt azokat a hosszabb időre – több évre – létrejött szerződéseket kell érteni, melyek egyik oldalán valamely közszektorbeli alany (az állami érdekek képviselőjében), a másik oldalon pedig mindig profitorientált, magánjogi jogalany helyezkedik el. Az ügylet tárgya valamilyen közösségi szükséglet kielégítése, a felek pedig osztoznak valamilyen arányban a szerződési cél elérése közben felmerülő felelősségben, terhekben.

A PPP intézménye az angolszász államok jogi hagyományában gyökerezik, s hódító útját a 20. század második harmadától kezdte meg, mely összefüggésbe hozható az olajválság generálta kormányzati szemléletváltással és a globalizáció előrehaladásával egyre erősebbé váló nemzetközi szervezetek közvetítő tevékenységével. Az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején kiobbant olajválság gazdaságpolitikai szemléletváltásra kényszerítette az ekkora már évek óta deficitessé váló jóléti államokat.^[3] Az aktivista modellt követő^[4] jóléti államok számos közösségi igény kielégítését magukra vállalták. A felvállalt közfeladatok számossága okán az állam a gazdasági szereplők által megtermelt GDP egy viszonylag nagyobb részét volt kénytelen elvonni, melyből feladatainak finanszírozását oldotta meg. Ám sajnos nem ritkán többet osztott újra, mint amennyit a gazdasági szereplőktől elvont,

[1] A tanulmány az IM és a DE-ÁJK 9507 sz. „A közpénzek keletkezéskori védelmének főbb területei” projektje keretében készült. A projektirány elhelyezésére lásd: Horváth M. Tamás – Bartha Ildikó (2016): Az ágazati közszolgáltatások rendszertanáról. In: uő. (szerk.) *Közszolgáltatások megszervezése és politikái*. Dialóg Campus, Budapest, 25–37.

[2] Lásd bővebben Varga, 2016.

[3] Zagyai, 2011, 129–130.

[4] Wright, 2000, 38–40.

vagyis gazdálkodása deficitessé lett, hosszú távon az államok komoly eladósodásának irányába ható tendenciák mutatkoztak. Bár a polgárok a széles körű állami feladatellátással még egyet is értettek, ám az annak megteremtéséhez szükséges közterhek növelését kevésbé támogatták. Nemcsak az egyes gazdasági szereplők számára voltak kényelmetlenek, hanem a globalizáció kiterjedésével az államok számára is nemzetközi versenyképességüket korlátozó tényezőkké váltak a magas közterhek. Előbbi folyamatok hatására a jóléti államok egyre nyitottabbá váltak a kormányzatok klasszikus szerepeit^[5] propagáló, liberálisabb gazdaságpolitika nézetek iránt.^[6] A liberális nézetek az állami szerepek csökkentésének, az állam „leépítésének” irányába hatottak,^[7] s ennek keretében merült fel az ötlet, hogy a kormányzatok a korábbihoz képest nagyobb mértékben is bevonhatják más szektorok, így a profitorientált magánszektor szereplőit, és azok pénzügyi forrásait, valamint szaktudását a közösségi szükségletek, közfeladatok kielégítésébe. A versenyszektor szereplői is potenciált láttak a PPP-ben, konkrétan azon piacokban rejlő profit lehetőségét, melyeket korábban kizárólag az állam, vagyis a közszektorbeli szereplők uraltak.

A PPP az állami feladatellátás hagyományos módszerének egyik alternatíváját jelentette. Hagyományos állami feladatellátás során az állam által felvállalt feladatok ellátása költségvetési forrásokból (közpénzből), költségvetési szerv(ek) útján, igazgatási eszközök alkalmazása révén valósul meg. Ezzel szemben az alternatív közfeladat-ellátási módszerek esetén a közfeladatok kielégítésébe az államon, vagyis a közszektoron belüli szereplőkön kívül más szektorból érkező alanyok és azok forrásaik is bevonásra kerülnek. Ám alternatív közfeladat-ellátásra csak állami koordináció mellett, vagyis az állam szervezési, szabályozási funkciójának tiszteletben tartásával kerülhet sor.

A soron következő tanulmány a PPP mint alternatív közfeladat-ellátási eszközben rejlő lehetőségeket és veszélyeket veszi górcső alá, valamint eme intézmény hazai alkalmazásának tapasztalatait vizsgálja az elkészült Állami Számvevőszéki jelentések alapján.

II. LEHETŐSÉGEK ÉS VESZÉLYEK A PPP HASZNÁLATÁVAL ÖSSZEFÜGGÉSBEN

A PPP alkalmazásában rejlő pozitív és negatív következményeket a szakirodalom többnyire csupán felsorolja, kevesek tesznek kísérletet azok csoportosítására. Eme ritka kivételek közé tartozik Manzo, aki a PPP használatával együtt járó előnyöket és hátrányokat kétféle szempont szerint csoportosítja. Egyrészt vizsgálja, hogy előbbiek rövid, közép esetleg hosszú távon jelentkeznek,^[8] másrészt

[5] Wright, i. m. 36–38.

[6] Kaul – Conceicao, 2006, 5–7.

[7] Maynard, 1986, 1161–1162.

[8] Manzo, 2014, 2. <http://illinoisepi.org/countrysidenonprofit/wp-content/uploads/2013/10/ILEPI-Policy-Brief-Collaborative-Development-P3s1.pdf> (2017. 05.30.)

pedig azok a közszektor vagy a magánszektor oldalán keletkeznek.^[9] Manzo sajnos azzal nem számol, hogy az egyes következmények akár mindkét fél oldalán jelentkezhetnek, sőt előfordulhat, hogy ugyanaz a hatás az egyik alany számára előnyt, a másiknak hátrányt jelent. Lehetséges csoportosítási szempont továbbá, hogy a pozitív, illetve negatív következmények a szerződés előkészítése során, a kivitelezés fázisában, a megvalósult infrastrukturális beruházások működtetése során, vagy a projekt lezárását követően jelentkeznek. A Yescombe által felállított rendszerezés is említésre méltó, hisz ő több pont köré építi az esetleges előnyöket és hátrányokat, ezek: költségvetési előnyök, hozzáadott jelleg, finanszírozási költségek és kockázatok megosztása, kockázat áthárítás és „értéket a pénzért” elv érvényesülése, méretgazdaságosság, életciklus személet, magánszektorbeli képességek és készségek felhasználása, a közszektor reformja, komplexitás és rugalmasság.^[10]

Úgy vélem, hogy a PPP-ben rejlő kedvező és kedvezőtlen tulajdonságok, így az alkalmazásakor megjelenő előnyök és hátrányok is alapvetően két dologra vezethetők vissza. Egyrészt a közösségi feladatok ellátásában a közszektor mellett profitorientált magánszektorbeli alanyok kapcsolódnak be, akik motivációi, működésük logikája lényegesen különbözik. Másrészt a PPP ügyletek hosszú távra jönnek létre. Minél több évre írják alá ezeket a megállapodásokat, annál több váratlan esemény bekövetkezését kell számításba venni, azonban a jövő eseményeit és azok gazdasági, politikai, jogi hatásait becsülni roppant nehéz, szinte lehetetlen. Előbbiek miatt a PPP-ben rejlő lehetőségeket, illetve veszélyeket, eme két sajátosságra visszavezetve – magánszektorbeli alanyok bevonása és hosszú szerződési idő – rendszerezném. Érdemes azonban leszögezni, hogy a tárgyalt jogintézmény alkalmazásával összefüggő előnyök és hátrányok ország- és szektorspecifikusak lehetnek. Értve ez alatt azt, hogy felbukkanhatnak olyan előnyök, illetve hátrányok, melyek bizonyos országokban, illetve közfeladat-ellátási területeken jelentkeznek, míg másutt nem.

1. Magánszektor közfeladat-ellátásba vonásával együtt járó hatások

A PPP mint alternatív közfeladat-ellátási metódus alkalmazásával az állam elsődleges célja költségvetésen, vagyis *államháztartáson kívüli források bevonása* a közösségi igények kielégítésébe, azaz az állam a rendelkezésére álló forrásokat szeretné kiegészíteni. Úgy gondolom ez – a külső források bevonása – a PPP intézményében rejlő lehetőség. Pozitívuma, hogy az állam a magánszektorbeli szereplők forrásainak bevonása révén gyorsabban képes reagálni a megfogalmazódó közösségi igényekre, s az egyes közfeladatok ellátása nem odázódik el a költségvetési források hiánya miatt. A költségvetési források szűkössége okán bizonytalanná váló infrastrukturális projektek PPP révén történő megvalósítása ráadásul gazdaságélénkítő hatással bír, egyrészt az építőipari megrendelések,

[9] Manzo, i. m. 3–5.

[10] Yescombe, 2007, 17–27.; Manzo, i. m. 2.

másrészt a vállalatok, termelő egységek bevonása, s így a nemzetközi versenyképesség növelése miatt, s nem utolsó sorban a kielégített közösségi igény a lakosság életszínvonalát is növeli. Ugyanakkor számolnunk kell azzal, hogy az idegen, külső források bevonása mindig költségesebb, mint a saját források felhasználása. PPP szerződések esetén a külső források igénybevétele kamatterhekkel, árfolyamkockázatokkal, a magánszektor profitvárakozásaival terhelt.

PPP ügyletek megkötésekor a költségvetési források felhasználásáról is döntés születik, s ezért a szerződéskötést megelőzi egy speciális eljárás lefolytatása: a *közbeszerzetés*. A közbeszerzési eljárás egy komplex, időigényes folyamat a szerződések előkészítésének fázisában. A közbeszerzetés idő- és szakemberigénye költségként jelentkezik mind a közszektorbeli, mind a magánszektorbeli alany oldalán. Ám a közpénzek felhasználásának átláthatósága miatt nincs menthető indoka eme eljárás mellőzésének.

A PPP szerződések mindegyikében sor kerül a szerződő felek között a *kockázatok* valamilyen módon történő *megosztására*. A cél mindig az, hogy az egyes kockázatokat az a fél viselje, aki a többiekhez képest hatékonyabban képes azokat kezelni. A szerződő felek között a kockázatok fenti módon történő megosztása azonban inkább egy ideális állapot, semmint a valóság. A szerződéses partnerek közötti optimális kockázatmegosztás kialakítását hátráltatja egyrészt az, hogy nem lehet valamennyi jövőbeli kockázatot előre látni, és azok várható hatását pontosan számszerűsíteni. Ráadásul az állammal szerződő magánszektorbeli alanyok célja saját kockázataik minimalizálása, s ezáltal profitmotivációik mind hatékonyabb megvalósítása. A magánszektorbeli szereplőket semmi sem kényszeríti szerződéskötésre, csak akkor vesznek részt PPP megállapodásokban, ha biztos profitot remélhetnek, melyet leghatékonyabban az őket terhelő költségek, s így kockázatok minimalizálásával érhetnek el. A magánszektor bizonytalan jövőbeli várakozásait, vagyis a rá háruló kockázatokat be is árazza. Minél több kockázat hárul az profitorientált alanyokra, ők annál nagyobb ellentételezésért cserébe hajlandók azokat felvállalni. Az állam a költségvetési források szűkössége okán adott esetben nagyobb pressziót érezhet a szerződések aláírására. A közszektorbeli alanyok azonban a költségvetési források korlátozottságából fakadó nyomás ellenére sem szabad megfélemlükni arról, hogy a PPP a közösségi igények kielégítésének, illetve a közfeladatok ellátásának csupán egyik módozata, amely mellett számításba kell (érdemes) venni más lehetőségeket is.

PPP melletti érvként szokták felhozni, hogy segítségével megnyílik a *verseny* olyan piacokon is, melyeken korábban kizárólag az állam volt jelen. A piacnyitás azonban csak a közbeszerzési eljárások lezárásáig él, hiszen a nyertes pályázó kiválasztását követően a piac ismét monopolisztikus lesz, hiszen az állam kizárólagos jogot biztosít a nyertes számára az adott piacon a szolgáltatásnyújtásra, feladatellátásra. Ráadásul a közbeszerzetés során a verseny természetes beszűkülését is megfigyelhetjük. Tekintve, hogy a PPP ügyletek legtöbbször igen költségigényes beruházás, ezért csak azok a gazdasági szereplők tudnak eséllyel pályázni a megvalósításukra, melyek kellő nagyságúak, tőke-

erősek és megvan a képességük ekkora volumenű projektek megvalósítására.

A kibontakozó verseny pozitív hozadéka a *gazdaságélénkítés*. A PPP szerződések aláírása során az állam gyakorlatilag megrendeléssel él a nyertes gazdasági szereplők irányába. A megvalósuló állami vásárlások növelik a gazdasági kibocsátást, s így a GDP-t. Ráadásul munkahelyeket teremtenek, illetve őriznek meg, amelyek a háztartások tagjait jövedelemmel látják el, akik az így megszerzett jövedelmüket fogyasztásra költik, így növelve a GDP-t (multiplikátor hatás).^[11]

A magánszektor közfeladat-ellátásba vonása révén *új készségek, képességek, illetve technológiai megoldások* is megjelennek a közösségi igények kielégítésében az állami megoldások mellett. E folyamat szintén összefüggésbe hozható a versenyvel, hiszen a profitorientált gazdasági szereplők versenypozíciók megőrzése, valamint javítása érdekében folyamatosan kénytelenek lépést tartani a technológia fejlődésével, melytől vagy termelési költségeik lefaragását, vagy a gyártott termékek, nyújtott szolgáltatások minőségének javulását, vagy előbbi kettőt egyszerre remélik. A fogyasztók haszna ebből a piaci árak csökkenésében és a késztermékek minőségének javulásában manifesztálódik. Eme új ismeretanyag, illetve technológiai megoldások közfeladat-ellátásba építése előnyös az állam számára. Ám nemcsak a magánszektorbeli alanyok, hanem az állam oldalán is halmozódott fel tapasztalat, tudás – különösen a nagy ellátórendszerek működtetése kapcsán –, melyek megismerése a közszektorral szerződő fél számára is előnyös lehet.

A profitorientált gazdasági szereplők pénzügyi forrásai és tudásbázisa mellett e *gazdasági alanyok szemléletmódja* is beszívárog a közösségi igények kielégítésébe. Megjelenik a közfeladatok ellátásában a profitorientáció, az „értéket a pénzért” elv, az eredményérdekeltség, melyek keretében a magánszektorbeli szereplők célja a korlátozottan rendelkezésre álló erőforrásaik mind hatékonyabb felhasználása, vagyis költségeik minimalizálása mellett törekednek bevételeik, s így a profit maximalizálására.^[12] Azonban azzal is érdemes számolni, hogy a költségminimalizálás eredménye nem feltétlenül az állam oldalán csapódik le, azt a magánszektor hajlamos bevételnövekményként elnyelni. Ahhoz, hogy a közszektor számára is érzékelhető előnyt jelentsen a költségek lefaragása, az államnak fokozott figyelmet kell fordítani a szerződés előkészítésére, a költségkalkulációra és a szerződéses biztosítékokra. Mindezt úgy, hogy az állammal szerződő fél számára kellő mozgáster álljon rendelkezésre, és lehetősége legyen profitot realizálnia tevékenysége során. Ezek híján a magánszektorbeli alanyok elvesztik motivációikat a szerződéskötésre.

Nem csupán az eredmény szemlélet, hanem a *rugalmasság és nyitottság* is átszívárog a magánszektorbeli alanyok szemléletmódjából, hisz a szerződésen alapuló együttműködés az állam által megszokott igazgatási alapokkal bíró, hierarchikus és statikus közfeladat-ellátási módszerekhez képest más megoldások, eszközök, feladatellátási technikák alkalmazására ösztönöz. Az *életciklus*

[11] Samuelson – Nordhaus, 2012, 400–402.

[12] van Herpen, 2002, 4–6. <http://abstracts.aetransport.org/conference/index/id/8> (2015.09.26.)

felfogás^[13] is megjelenik a közszektor oldalán a PPP ügyletek révén. A közszektor is elkezd alkalmazni a magánszektor menedzselési technikáit, mint például a stratégia-, program-, projektmenedzsment, amely révén az egyes beruházásokat több szakaszból álló ciklusként kezdi szemlélni. Felismerve, hogy az egyes szakaszok egymásra épülnek, összefüggnek, annak ellenére is, hogy az egyes szakaszokban mások a felmerülő feladatok, a résztvevők vagy akár az eljárási szabályok. A résztvevők közötti megfelelő együttműködés híján pedig hosszú távon nem valósítható meg hatékony feladatellátás.

A magánszektorbeli alanyok közfeladat-ellátásba vonásának egy másik lényeges hozadéka is van, mégpedig a *szolgáltatások igénybevevőinek státuszváltozása*. Az állam által hagyományos úton nyújtott szolgáltatások főszabály szerint közvetlen ellenszolgáltatás nélkül, sok esetben alanyi jogon járnak a polgároknak. Ezzel szemben egy profitorientált gazdasági szereplő szolgáltatásait közvetlen ellenszolgáltatásért cserébe biztosítja fogyasztóinak. PPP szerződések esetén a magánszektorbeli alany által nyújtott szolgáltatások, ellátott közfeladatok ellenértékét részben vagy egészben, a legtöbb esetben a szolgáltatás közvetlen igénybe vevői – kivételesen az állam – fizetik meg. Vagyis az igénybevevők fogyasztóként jelennek meg, akik csak abban az esetben részesülnek a szóban forgó szolgáltatásból, ha megfizetik annak díját. Ez a korábbi helyzethez képest lényeges változás, s akár az igénybevevők ellenállását is kiválthatják ott, ahol a különböző szolgáltatások közvetlen díjfizetési kötelezettség nélkül voltak korábban elérhetők. A díjfizetés mellett felhozható érv azonban, hogy segítségével a túlhasználat mérsékelhető, illetve a közösségi igényeket kielégítő szolgáltatások terhei nagyobb mértékben sújtják a tényleges igénybevevőket.

Számos forrás felhossa a PPP mellett szóló érvként, hogy a magánszektor bevonása a közpénzfelhasználás *átláthatóságát* garantálja, illetve az *elszámoltathatóság* zálogát jelenti. Sajnos előbbi állítások nem fedik a valóságot, hiszen a gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, minél több szintet iktatnak be egy-egy közösségi igény kielégítésébe és a költségvetési források felhasználásába, annál kevésbé biztosított az átláthatóság. Vagyis minél bonyolultabb, *komplexebb* a költségvetési források felhasználása, és a vonatkozó eljárási szabályok rendszere, annál kevésbé szolgáljuk az átláthatóság és elszámoltathatóság garantálásának céljait. Ráadásul a bonyolult eljárási szabálytömeg szakember- és időigénye miatt plusz költségeket keletkeztet.^[14] Továbbá érdemes megemlíteni, hogy a magánszektorbeli alanyok szívesen hivatkoznak üzleti titkaik védelmére adatszolgáltatási, nyilvántartási, beszámolási kötelezettségeik teljesítésének elkerülése végett, mely szintén nem segíti elő a közpénzek átlátható felhasználását és az elszámoltathatóságot. A közszektorbeli és magánszektorbeli alanyok közötti együttmű-

[13] Colverson – Perera, 2012, 6. Forrás: http://www.iisd.org/pdf/2012/harnessing_ppp.pdf (2016.05.16.); Yescombe, i. m. 21.; van Herpen, i. m. 4.

[14] Tan, 2012, 5. Forrás: [http://www.a4id.org/sites/default/files/files/\[A4ID\]%20Public-Private%20Partnership.pdf](http://www.a4id.org/sites/default/files/files/[A4ID]%20Public-Private%20Partnership.pdf) (2015.09.28.)

ködést nem könnyíti meg az ellenérdekű felek között fel-fellépő *kommunikációs disszonancia* sem.^[15]

Azoknak az államoknak, amelyek nem rendelkeznek tapasztalatokkal a két szektor együttműködését illetően, plusz költségeik keletkezhetnek a PPP intézményének jog-, illetve gazdasági rendszerbe integrálása folyamán. A *tapasztalatok hiányából* fakadó többletköltségek elsősorban az állam oldalán csapódnak le. A szerződési feltételek pontos meghatározásának, valamint az állami érdekeket védő megfelelő garanciák kontraktusba építésének elmaradása a közszektorbeli alany számára jelent plusz kiadásokat. A magánpartnerek saját vélt és valós kockázataikat beárazzák, vagyis hajlamosabbak szolgáltatásaikat bizonytalanságuk okán magasabb áron nyújtani az egyébként szükségeshez képest. A PPP alkalmazását illetően tapasztalatokkal nem rendelkező államok jogrendszeréből is hiányzik a vizsgált intézményre vonatkozó szabályanyag. Előbbi miatt a célzott feladatok ellátásával összefüggésben felmerülő valamennyi kérdést a felek szerződésben rendezik. Ennek eredménye, hogy valamennyi PPP ügylet egy hatalmas szerződéskomplexumban van rendezve. E szerződések formába öntése, illetve az abban való későbbi eligazodás nem egyszerű.

2. A hosszú szerződési idővel összefüggő lehetőségek és veszélyek

Nemcsak a magánszektorbeli alanyok részvételéből, hanem a hosszú szerződési időből is fakadnak lehetőségek és kockázatok. A több évre létrehozott PPP ügyletek egyik nagy előnye lehet, hogy alkalmasak a *mérlegen kívüli finanszírozás (off-balance sheet financing)*^[16] megvalósítására. Ennek lényege, hogy a PPP lehetőséget teremt a beruházások államot (közszektort) terhelő költségeinek időbeni szétterítésére az egyes évek költségvetései között. Vagyis a nagy költségigényű beruházások nem egy összegben terhelnék meg a központi, illetve a helyi önkormányzati költségvetéseket. Nyilvánvaló, hogy a PPP önmagában nem biztosítja a költségvetési egyensúly megteremtését, de azzal, hogy az egyes években csupán kisebb mértékben, tervezhető módon terheli meg a kiadási oldalt, megkönnyíti a kiegyensúlyozott költségvetési gazdálkodás feltételeit a jelentős költségigényű infrastrukturális beruházások megvalósulása mellett. A PPP egyfajta részletfizetési lehetőségként is felfogható a közszektor számára. A maastrichti költségvetési kritériumoknak megfelelően kívánó, infrastrukturális lemaradásokkal küzdő uniós tagállamok számára előbbiek miatt külön vonzó konstrukciót jelenthetnek eme megállapodások.

Az évekre elnyúló elköteleződésnek az állam részéről azonban nem csak előnyei vannak. Komoly kockázatot is rejtenek a közszektoralal szerződő fél számára. A politikai váltógazdaságból fakadóan előfordulhat az a helyzet, hogy míg az egyik kormányzat elkötelezi magát valamilyen fejlesztési cél mellett, s ennek

[15] van Herpen, i. m. 9–10.

[16] Colverson - Perera, i. m. 6.

megvalósítása érdekében aláírja a hosszú időre szóló PPP megállapodásokat, arra azonban már semmilyen garancia nincs, hogy a szerződési idő végéig ugyanaz az állami vezetés marad hatalmon. Ha a szerződési idő alatt hatalomra kerülő új vezetés céljaival nem egyeztethetők össze a korábban megkötött ügyletek, akkor a hatalomra került új kormányzat költségvetési gazdálkodási mozgásterének korlátozását látja a megkötött szerződésekben. Nevezhetjük az előbbit, akár *politikai kockázatnak* is.

A hosszú szerződési idő alatt azonban nem csupán politikai, *gazdasági kockázatokkal* is számolni kell. Minél inkább elnyúlik időben egy ügylet, annál több gazdasági változásra, kockázatra lehet számolni. A gazdasági szereplők várakozásait beárazzák, minél több kockázattal kénytelen szembenézni, annál drágábban kínálják fel szolgáltatásait az állam számára. Ilyen kockázat lehet a magán-szektorbeli alanyok által felvett hitelek esetén a kamat-, árfolyamkockázatok, illetve a szolgáltatás iránti kereslet változásából fakadó kockázatok, vagy a szolgáltatási piac más módon történő megváltozása (versenytársak, nyersanyagárak stb.).

3. Hazai tapasztalatok az ÁSZ jelentések tükrében

Hazánkban 2011-ben, egy évvel a korábbi váltó kormány hivatalba lépését követően kezdődött meg az addig aláírt PPP ügyletek kormányzati felülvizsgálata, később kivásárlása. A Kormány a döntés indokául azt hozta fel, hogy a szerződésekben szinte kizárólagos az állami felelősség, a kockázatok nincsenek megosztva a szerződéses alanyok között. Továbbá, valamennyi beruházás költsége jóval meghaladja azt az összeget, amennyibe a fejlesztés kizárólagos állami megvalósítás esetén került volna.^[17]

Ha a PPP alkalmazásának hazai tapasztalatait vizsgáljuk, sajnos közvetlen forrásokra csak nagy ritkán támaszkodhatunk, tekintve, hogy a PPP szerződések nyilvánosan nem hozzáférhető dokumentumok. Ezzel összefüggésben felmerül a kérdés: vajon a szerződések mindennemű nyilvánosságának kizárása nem sérti-e a közpénzfelhasználás transzparenciáját? Konkrét szerződések híján a téma feltárására az egyes közfeladat-ellátási területeken (felsőoktatás, közúti közlekedés, önkormányzati sportinfrastruktúra) készült Állami Számvevőszéki (továbbiakban ÁSZ) jelentések, mint közvetett források állnak rendelkezésünkre.

Az elkészült ÁSZ jelentéseket vizsgálva a PPP megállapodások kapcsán felmerülő problémák vagy a szerződések előkészítésével függnek össze, vagy a már kész létesítmények működéséhez kapcsolódnak.

[17] Forrás: <http://www.kormany.hu/hu/nemzeti-fejlesztesi-miniszterium/hirek/2011-tol-uj-idoszamitas-kezdodik-a-ppp-konstrukciokban> (2011.04.04.)

a) A szerződések előkészítése során felmerült problémák

Valamennyi, a közfeladat-ellátási területen létrejött PPP megállapodást vizsgáló ÁSZ jelentésben felbukkan, hogy e szerződéseket „kényszerhelyzet” szülte. Vagyis, hogy a fejlesztési igények szűkösen rendelkezésre álló költségvetési forrásokkal párosultak, s a PPP ügyletek kínálta lehetőség: a magánszektor forrásainak bevonása, illetve az államot terhelő kiadások időbeli szétterítése, megfelelő megoldásnak tűnt egyrészt a beruházások megvalósítására, másrészt a költségvetési gazdálkodási célok elérésére. Ezzel van összefüggésben az, hogy a PPP szerződések előkészítéséről, aláírásáról szóló kormányhatározatban nem fogalmazták meg direkt módon a *gazdaságosság követelményét* e kontraktusokkal szemben, illetve nem várták el, hogy azok olcsóbbak legyenek, mint a hagyományos állami beruházások. Ide kapcsolódik az is, hogy vagy nem készültek, vagy az elkészült számítások nem voltak alkalmasak a PPP és más közfeladat-ellátási lehetőségek költségvonzatának összehasonlítására. Vagyis a *Public Sector Comparator (PSC) számítások* vagy egyáltalán nem készültek vagy azok alkalmatlanok voltak funkciójuk betöltésére.^[18] Problémát jelentett továbbá a konzisztens joganyag hiánya,^[19] hiszen a PPP-re vonatkozó szabályanyag széttöredezett volt megtalálható már akkor is jogrendszerünkben, mely a jogalkalmazást, illetve jogkövetést nem könnyítette meg.

Több ÁSZ jelentésben felbukkant, hogy *elmaradt a hosszú, közép- és rövidtávú ágazatpolitikai és intézményi célok összehangolása*.^[20] A különböző időtávra készült fejlesztési tervek és azok összehangolása egyrészt mérsékelheti a politikai váltógazdaságból fakadó kockázatokat, másrészt az aktuálisan regnáló állami vezetés feladatellátásának rendszerezésére is használható, megkönnyítve a megvalósítás alatt álló, már megvalósult és jövőben kivitelezendő célok átláthatóságát és összehangolását.

A közbeszerzési eljárás során megjelenő visszásságokat, illetve problémákat is gyakran nevesítettek a PPP ügyletek kapcsán az ÁSZ jelentések. Ilyen volt például a felsőoktatási projektek kapcsán megfogalmazott észrevétel: „a közbeszerzési eljárások lebonyolítása több esetben nem felelt meg a szerződéskötés időpontjában hatályos Kbt. rendelkezéseinek.”^[21] Másik, a közbeszerzési eljárás során keletkező probléma, hogy vagy nem alakult ki verseny az ajánlattevők között, vagy csupán korlátozott mértékben érvényesült.^[22]

[18] ÁSZ, 1171. *Jelentés a felsőoktatás oktatási infrastruktúra-fejlesztési programjának ellenőrzéséről*, 2011, 17–18. Forrás: <https://www.asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2011/1171j000.pdf> (2016. 02.02.), ÁSZ, 0919. *Jelentés a Sport XXI. Létesítményfejlesztési Program keretében támogatott önkormányzati PPP beruházások megvalósításának és önkormányzati feladatok ellátásra gyakorolt hatásának ellenőrzéséről*, 2009, 26., 40. Forrás: <https://www.asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2009/0919j000.pdf> (2013.10.05.)

[19] ÁSZ, 1171. *Jelentés*, i. m. 17.; ÁSZ, 0919. *Jelentés*, i. m. 34., 36.

[20] ÁSZ, 1171. *Jelentés*, i. m. 15.; ÁSZ, 0919. *Jelentés*, i. m. 26.;

[21] ÁSZ, 1287. *Jelentés a PPP konstrukcióban megvalósult kiemelt kulturális és felsőoktatási projektek szerződéseinek teljesülése és társadalmi hasznosulásának ellenőrzéséről*, 2012, 54. Forrás: <https://www.asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2012/1287j000.pdf> (2017.01.02.)

[22] ÁSZ, 0919. *Jelentés*, i. m. 17.; ÁSZ, 0813. *Jelentés a 2007-ben befejeződő autópálya be-*

Az ÁSZ többek között a felsőoktatási PPP beruházások kapcsán jelzi, hogy a felelős minisztérium nem alakított ki egységes nyilvántartási rendszert a projektek dokumentálására, mely alkalmas lett volna az egyes projektek megvalósításának nyomon követésére. Ez egyrészt a beruházások megvalósítását, másrészt a közpénzfelhasználás átláthatóságát nagyban elősegíthette volna.^[23] A nyilvántartások hiánya a helyi önkormányzati sportberuházások kapcsán is felmerült. Az ÁSZ e projektek kapcsán is leszögezte, hogy „nem állt rendelkezésre teljes körű nyilvántartás, amelyből megállapítható lett volna a PPP konstrukciók alapján vállalt kötelezettségek együttes összege.”^[24] A helyi önkormányzati szinten megvalósult PPP beruházások különösen hátrányos helyzetben voltak a központi szintű projektekhez képest, hiszen az elemi költségvetési beszámolókból a PPP konstrukciókhoz kapcsolódó hosszú távú kötelezettségvállalást nem kellett bemutatni. „Emiatt az önkormányzati alrendszerben a PPP beruházásokhoz kapcsolódó évenkénti kötelezettségek államháztartási szintű figyelemmel kísérése nem [volt] biztosított.”^[25] Másrészt a helyi önkormányzatok által aláírt PPP megállapodások kívül ezek a szakmai véleményező szervezetként 2003-ban létrehozott – azóta már felszámolt – PPP Tárcaközi Bizottság tevékenységi körén, így előbbi intézmény előzetes véleményezői, illetve monitoring tevékenységet sem fejtett ki a beruházások kapcsán.^[26]

A közúti közlekedési PPP beruházások esetén a gyorsan *változó fejlesztési prioritások*, illetve ehhez kapcsolódóan a többször módosuló ágazati jogszabályok hátráltatták a projektek tervezett ütemben történő előrehaladását.^[27] Mind a fejlesztési prioritások, mind a gyors jogszabályi közeg változása is politikai kockázatnak tekinthetők, s mint ilyenek, projekteket drágító tényezők.

A szerződések előkészítéséhez, tartalommal való megtöltéséhez kapcsolódik, hogy volt rá precedens, amikor a felelős minisztériumok *alulbecsülték a gazdasági- illetve jogszabályi környezet változásából fakadó finanszírozási kockázatokat*, melyek kezelésére eszköztelennek mutatkoztak. Hasonlóan szerencsétlen helyzet, hogy több PPP keretében – akár büntetés-végrehajtási,^[28] akár felsőoktatási területen – megvalósult *létesítmény jövőbeli tulajdonjogi helyzete* maradt nyitott kérdés.^[29]

• *ruházások ellenőrzéséről*, 2008, 11. Forrás: <https://asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2008/0813j000.pdf> (2017.06.02.)

[23] ÁSZ, 1171. *Jelentés*, i. m. 53–54.

[24] ÁSZ, 0919. *Jelentés*, i. m. 50.

[25] ÁSZ, 0919. *Jelentés*, i. m. 79–80.

[26] ÁSZ, 0919. *Jelentés*, i. m. 36.

[27] ÁSZ, 0813. *Jelentés*, i. m. 14.

[28] Kiss, 2007, 35–36.

[29] ÁSZ, 1287. *Jelentés*, i. m. 46–55.

b) A megvalósítás és a működtetés fázisában megfigyelhető problémák

A PPP szerződés keretében célzott projektek kivitelezése, majd működtetése fázisában is megfigyelhetőek voltak problémák, melyekre az ÁSZ felhívta a figyelmet. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy a legtöbb e szakaszban feltűnő defektus visszavezethető a szerződések előkészítése során vétett hibákra vagy mulasztásra.

Volt, hogy a létesítmények működtetése során derült ki, egyes, a szerződések teljesítése szempontjából kardinális *fogalmak, módszerek nem lettek kellően pontosan meghatározva*, kidolgozva. Ilyen volt például, amikor egyes PPP-ben megvalósult felsőoktatási létesítmény-fejlesztések során nem lett egységesen definiálva a hiba fogalma,^[30] valamint, hogy elmaradt az üzemeltetés gazdaságosságának mérésére alkalmas módszer, illetve mutatószám kidolgozása.^[31] Továbbá, hogy e létesítmények használói (lakók) nem lettek érdekeltté téve a közüzemi kiadások csökkentésében.^[32]

A kivitelezés és a működés fázisához kapcsolódik a közszektor érdekeinek nem megfelelő érvényre juttatása, vagyis amikor az *állam nevében szerződő fél nem képviselte kellő hatékonysággal az állami érdekeket*: például a PPP ügyletekben az államot képviselő minisztérium nem fűzött negatív jogkövetkezményt ahhoz, amikor egyes helyi önkormányzatok az eredetileg támogatott sportprojekthez képest több funkciót ellátó létesítmény megvalósítására tettek közzé ajánlati felhívást.^[33] Előbbi önkormányzati lépések érdemi szankció nélkül maradtak, hisz a többletköltségeket a PPP konstrukciókat finanszírozó Sport XXI. Létesítményfejlesztési Programból a központi költségvetés finanszírozta. Nem látni az előbbi ÁSZ jelentésben arra vonatkozó utalást, hogy fellépett volna a közszektort képviselő az önkormányzatok és az üzemeltető között létrejött „háttérszerződésekkel” szemben. Az említett „háttérszerződések” keretében az önkormányzatok, mint a magánpartnerek alvállalkozói magukra vállalták az üzemeltetési és rendelkezési kockázatok egy részét. Így félt azonban, hogy a kockázatok elosztásával szemben támasztott, Eurostat által meghatározott követelmények^[34], nem érvényesültek e PPP szerződések esetén, illetve e háttér megállapodások a korrupció kockázatát is magukban rejtették.^[35] Ugyancsak ide tartozó probléma, melyre közlekedési és sport projekteknél is volt példa, hogy az államot képviselő fél, bár lehetősége lett volna rá, mégsem élt a magánpartner nem megfelelő vagy nem határidőre történő teljesítése esetén a díjcsökkentés vagy más szankció alkalmazásának eszközével.^[36] A közszektorbeli alany érdekei nem megfelelő képviseletének számít, hogy az ellenőrzés jogával – a közpénzekkel való felelős gazdálkodás alapján az ellenőrzés kötelezettségével – több esetben nem élt az államot képviselő szerződéses

[30] ÁSZ, 1287. Jelentés, i. m. 56.

[31] ÁSZ, 1171. Jelentés, i. m. 36.; 52.

[32] ÁSZ, 1287. Jelentés, i. m. 39., 59.

[33] ÁSZ, 0919. Jelentés, i. m. 18.

[34] Eurostat (2004), STAT/04/18.

[35] ÁSZ, 0919. Jelentés, i. m. 22.

[36] ÁSZ, 0919. Jelentés, i. m. 77.; ÁSZ, 1118. Jelentés, i. m. 18., 51-52.

partner, holott érdekei érvényesítésének egyik elmaradhatatlan feltétele a kivitelezés és működtetés folyamatának figyelemmel kísérése, és azok nem szerződés szerinti előrehaladása esetén a megfelelő intézkedések fogantatása.^[37]

4. ÁSZ jelentésekből levont következtetések, javaslatok a PPP alkalmazására nézve

A témában készült ÁSZ jelentéseket vizsgálva megállapítható, hogy e dokumentumok összegyűjtik a PPP megállapodások jellemző hibáit, azonban nem teszik lehetővé az egyes, konkrét projektek összehasonlítását. Általában nevesíti a jelentések a főszabály alól kivételt jelentő szerződéseket, amiből arra következtethetünk, hogy érdemes lenne esetről esetre, közfeladat-ellátási területről közfeladat-ellátási területre vizsgálni az egyes megállapodásokat, s megnézni, melyek működtek eredményesen, melyek nem. Az így kiszűrt előnytelen szerződésekkel szemben talán célzottabb, hatékonyabb stratégia kialakítására nyílna lehetőség, mely a PPP szerződések korábbihoz képest eredményesebb alkalmazását tenné lehetővé a jövőre nézve.

A köz- és magánszektor közötti szerződéses együttműködést, annak hatékonyságát, valamint a közpénzekkel való átlátható és felelős gazdálkodást nagyban megkönnyítené a témát érintő szabályozási vákuum felszámolása. Szükség volna a kifejezetten hosszú távra szünetelő állami szerződéses kötelezettségvállalások anyagi és eljárásjogi aspektusainak tisztázására. Jelenleg e kifejezetten az állam nevében hosszú távra aláírt szerződésekre vonatkozó normatömeg hiányzik a hazai jogrendből. Ide kapcsolódóan nagyon fontos volna a különböző közfeladat-ellátási alternatívák objektív összehasonlítását kötelezően – már a beruházásról szóló döntés meghozatala után – előíró normák elfogadása és jogrendszerbe integrálása.

A két szektor közötti szerződéses együttműködés feltétele a stabil jogszabályi környezet biztosítása. A gyorsan változó jogi normákat a profitorientált gazdasági alanyok kockázatként érzékelik. Kockázatokra vonatkozó várakozásaikat pedig beárazzák, melynek eredménye a projektek költségeinek emelkedése. Kifejezetten előnyös a fejlesztési prioritások közpolitikai állandósága eme egyébként is komoly költségigényű, az állam több éves elköteleződésével járó projektek esetén, vagyis, hogy a szerződéseket aláírás és a később hatalomra kerülő közpolitikai döntéshozók egyetértésének a fejlesztési célokban és azok elérési módjait illetően.

A PPP projektek megvalósítása és működtetése során nagyon fontos, hogy az állam éljen az ellenőrzés jogával, kísérje figyelemmel a beruházások kivitelezését, majd a már kész létesítmények üzemeltetését. Az ellenőrzést pedig ne szervezze ki, illetve ne mondjon le róla! Továbbá esszenciális, hogy a magánszektor nem teljesítése, nem szerződéseszerű, késedelmes teljesítése esetén a következetes szankcióalkalmazás ne maradjon el!

[37] ÁSZ, 0919. Jelentés, i. m.22., ÁSZ, 0813. Jelentés, i. m. 22.

Előbbiekén túl a költségvetési források felhasználásának transzparenciáját garantáló normarendszerre is szükség van, mely a következetes ellenőrzés, az ellenőrzések eredményeinek nyilvánosságra hozatala, illetve a költségvetési és zárszámadási adatok projektekre bontott, egységes formájú, kellőképpen részletes feltüntetése révén megvalósítható. Probléma nálunk, hogy a költségvetési, illetve zárszámadási törvények az egyes minisztériumokhoz tartozó PPP projekteket összevontan kezelik, s így az egyes beruházásokra szánt összegek nem különülnek el a fenti jogszabályokban. A transzparenciához tartozik még az is, hogy a közpénzt felhasználó vállalatok ne hivatkozhassanak üzleti titokra a hozzájuk utalt közpénz felhasználása kapcsán, s biztosítsák a vonatkozó adatok nyilvánosságát.

III. ZÁRÓ GONDOLATOK

Azt mondhatjuk, hogy a PPP alkalmazásában több lehetőség és kockázat is rejlik. A PPP csupán egy a közösségi szükségletek kielégítésének számos lehetősége közül. A közpolitikai döntéshozónak éppen ezért mérlegelnie kell, össze kell hasonlítania ezt a lehetőséget, másik feladatellátási módszerekkel mielőtt elköteleződik egyik vagy másik jogintézmény alkalmazása mellett. Azt, hogy PPP-vel összefüggő fenti hatások közül melyek és milyen mértékben érvényesülnek, több körülmény együttesen befolyásolja: a jogszabályi környezet, a korábbi tapasztalatok, a felek érdekérvényesítő képessége, az aktuális és későbbi gazdasági változások, valamint az állam, mint szerződéses partner attitűdje.

IRODALOM

- Colverson, Samuel – Perera, Oshani. (2012): *Harnessing the Power of Public-Private Partnership: The role of hybrid financing strategies in sustainable development*. http://www.iisd.org/pdf/2012/harnessing_ppp.pdf (2016.05. 16.)
- Herpen, G. W. E. B. van (2002): *Public-Private Partnerships, the advantages and disadvantages examined*. Dutch Ministry of Transport. AVV Transport Research Centre. <http://abstracts.aetransport.org/conference/index/id/8> (2015.09.26.)
- Horváth M. Tamás – Bartha Ildikó (2016): Az ágazati közszolgáltatások rendszertanáról. In: uők. (szerk.): *Közszolgáltatások megszervezése és politikái*. Budapest, Dialóg Campus, 25–37.
- Kaul, Inge – Conceicao, Pedro (2006): *Overview the New Public Finance. Responding to Global Challenges*. Oxford University Press, New York.
- Kiss Ágnes Katalin (2007): A PPP-konstrukcióban megvalósuló bv. intézetek gazdasági keretrendszere. *Börtönügyi Szemle*, 26. évf., 4. szám, 31–38.

- Manzo, Frank (2014): *Collaborative Development. The Pros and Cons of P3s on Construction Projects*. <http://illinoisepi.org/countrysidenonprofit/wp-content/uploads/2013/10/ILEPIPPolicy-Brief-Collaborative-Development-P3s1.pdf> (2017. 05.30.)
- Maynard, Alan (1986): Public and private sector interactions: an economic perspective. *Social Science & Medicine*, No. 11., Vol. 22., 1161–1162.
- Samuelson, Paul A. – Nordhaus, William D. (2012): *Közgazdaságtan*. (Bőv., átdolg. kiad. Fordította: Mész József.) Akadémia Kiadó, Budapest.
- Tan, Virginia (2012): *Public-Private Partnership (PPP). Advocates for International Development*. [http://www.a4id.org/sites/default/files/files/\[A4ID\]%20Public-Private%20Partnership.pdf](http://www.a4id.org/sites/default/files/files/[A4ID]%20Public-Private%20Partnership.pdf) (2015.09.28.)
- Wright, Glen (2000): A kormányzat szerepe. In: Némec, Juraj – Wright Glen: *Közösségi pénzügyek. Elmélet és gyakorlat a közép-európai átmenetben*. Aula Kiadó, Budapest, 18–56.
- Yescombe, E. R. (2007): *Public-Private Partnerships – Principles of Policy and Finance*. Elsevier, London.
- Zagyi Orsolya (2011): A jóléti állam modelljének változása az elmúlt két évtizedben. *Gazdaság és Társadalom*, 3. évf., 1. szám, 128–146.
- ÁSZ, 0813. *Jelentés a 2007-ben befejeződő autópálya beruházások ellenőrzéséről*, 2008. Forrás: <https://asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2008/0813j000.pdf> (2017.06.02.)
- ÁSZ, 0919. *Jelentés a Sport XXI. Létesítményfejlesztési Program keretében támogatott önkormányzati PPP beruházások megvalósításának és önkormányzati feladatok ellátásra gyakorolt hatásának ellenőrzéséről*, 2009. Forrás: <https://www.asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2009/0919j000.pdf> (2013.10.05.)
- ÁSZ, 1171. *Jelentés a felsőoktatás oktatási infrastruktúra-fejlesztési programjának ellenőrzéséről*, 2011. Forrás: <https://www.asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2011/1171j000.pdf> (2016. 02.02.)
- ÁSZ, 1287. *Jelentés a PPP konstrukcióban megvalósult kiemelt kulturális és felsőoktatási projektek szerződéseinek teljesülése és társadalmi hasznosulásának ellenőrzéséről*, 2012. Forrás: <https://www.asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2012/1287j000.pdf> (2017.01.02.)
- Eurostat (2004), STAT/04/18.

Hatásvizsgálat és konzultáció a hazai önkormányzati jogalkotásban*

„A társadalom (...) nem társasjáték, amelynek szabályait a feltaláló önkényesen alakítja ki.”

(Kornai János)

I. BEVEZETÉS

A demokrácia történelmi kompromisszumok eredménye. A jelenlegi demokratikus fejlődés paradoxona, hogy míg több demokrácia (neodemokrácia) jön létre, a régebbi demokráciák (archo-demokrácia) káoszba fulladnak. Ennek tünetei különösen, hogy az alkotmányozás egyszerűsödik, a törvényhozás inflálódik, a választópolgárok kevésbé mennek szavazni, kevésbé azonosulnak politikai pártokkal, csatlakoznak érdekképviseleti szervezetekhez, nem bíznak a megválasztott vezetőkben. Ennek a jelenségnek a nyitja talán abban rejlik, hogy a korábbi, kevésbé demokratikus környezethez képest a neo-demokráciáknak a korábbi állapothoz viszonyítva csak „jobbnak” kell lenni (legyen az akár anyagi, akár erkölcsi kategória). Míg a fennálló demokráciákban az állam jó működése azt jelenti, minden döntés, intézkedés, eljárás esetében bizonyítani szükséges, hogy az a demokrácia elvei szerint történt. Ez a folyamatos visszaigazolás nehezebb terhet ró az államokra, mint egy korábbi rossz helyzethez képest valami jobb nyújtása.^[1] Éppen ezért a demokrácia jellemzője, hogy elsődlegesen nem forradalom útján jön létre, hanem konszenzusos úton, erőszak nélkül, a folytonosság megszakadása nélkül.^[2]

A fenti folyamatok egyfajta demokrácia-deficit felé hatnak, amelyet a kormányzó hatalom nem több demokráciával próbál meg kezelni, hanem sokkal inkább a demokrácia újraértelmezésével. A demokrácia megítélése szempontjából azonban az vitathatatlan, hogy fontos az emberek, intézmények demokrácia-érzete.^[3]

Jelen tanulmány keretében azt vizsgálom, az önkormányzati rendeletek elfogadása során a minőségi jogalkotással szemben támasztott elvárások milyen formában érvényesülnek: milyen jogszabályi rendelkezé-

[1] Schmitter, 2011, 399-428.

[2] *Uo.*, 401.

[3] Drinóczi, 2013, 7-22.

sek vonatkoznak rájuk, és azok hogyan jutnak érvényre. A tanulmány célja egyes best practice-ek meghatározása, így az önkormányzatok számára példa mutatása.

II. A HATÁSVIZSGÁLAT ELMÉLETE

A jogalkotás célja a társadalmi viszonyok rendezése, amely azonban számos kedvező és kedvezőtlen (szándékolt vagy nem szándékolt) hatással járhat. Ezek felmérése és értékelése elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a szabályozási cél elérhető legyen.^[4]

A jogalkotás kapcsán elsőként a *jogszabály megalkotásának szükségessége iránti igény* jelentkezik (ez lehet jogszabályi előírásból fakadó kötelezettség, de politikai vagy szakmai igény is). Ekkor azt kell mérlegelni, hogy milyen szinten, milyen szabályozó eszköz útján – jogszabályban vagy esetleg más, a közigazgatást szabályozó normában (pl. szabályzatban) – kell az adott előírást lefektetni^[5]. Már ennek körében mérlegelni kell, melyiknek milyen előnye és hátránya van: önkormányzati rendeletben kell-e szabályozni az adott tárgykört vagy közgyűlési határozatban, vagy esetleg elegendő szabályzatban.^[6]

A jogalkotás során figyelembe kell venni az azt gátló és segítő körülményeket (tapasztalatokat). Ennek egyik eszköze a hatásvizsgálat, amely elvégzését jogszabály írja elő kötelező jelleggel (a jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény (a továbbiakban: Jat.) 17. § (1) bek.). Másik fontos eszköze a konzultáció: bizonyos esetekben érdekképviselői szervezetek, szakszervezetek^[7] vagy más szervek bevonását is előírja törvény.^[8] A hatásvizsgálat egyúttal megalapozza, hogy különböző érdekcsoportok becsatlakozzanak a döntéshozatali eljárásba.

A hatásvizsgálat elsődleges célja, hogy a jogalkotó döntése a lehetséges alternatívák között megalapozott legyen, mindezt úgy, hogy az adott szabályozandó területet több oldalról közelíti meg, és értékeli az egyes érdekeket.^[9] Az értékelés annál sokkal árnyaltabb is lehet, mint pozitív és negatív hatások együttese.^[10] Az egyes pozitív és negatív hatásoknak különböző súlyuk lehet, ezért azokat mérlegelni kell fontosságuk, szakmai vagy politikai hasznosságuk szempontjából. Fontos azonban, hogy a végső értékelés egységes legyen. A hatásvizsgálat ezáltal a minőségi jogalko-

[4] Gyűrű, 2012, 85–102.

[5] Szűcs, 2007, 608–610.

[6] Kovácsy – Orbán, 2005, 27.

[7] A szakszervezetek létezhetnek egy munkáltatói szervezeten belül, de azon kívül is. Érdekérvényesítés szempontjából talán a külső szakszervezet bírhat nagyobb befolyással. A szakszervezeti érdekképviselői tevékenység az Alaptörvény védelmében részesül. (Alaptörvény VIII. cikk (5) bek.) A munkavállalóknak, a munkáltatóknak és szervezeteiknek joguk van ahhoz, hogy érdekeik érvényesítése érdekében együttesen lépjenek fel. (Alaptörvény XVII. cikk (2) bek.)

[8] Szűcs, 2007, 608.

[9] Kovácsy – Orbán, 2005, 25.

[10] Szűcs, 2007, 608.

tást szolgálja. Ez a jogszabály hatékonyságának növelését jelenti: szilárd, átlátható és az igényekhez igazodó jogrendhez vezet. A jogszabály minősége a jogalkotási eljárás minőségétől függ. A joganyag hatékonysága azonban csak akkor tartható szinten vagy növelhető, ha folyamatos az ellenőrzés, a jogszabályok felülvizsgálata.

A hatásvizsgálat egy szabályozó eszköz hatásairól átfogó, komplex képet nyújt:

- kimutatja a szabályozás által elérhető rövid-, közép- és hosszútávú (akár közvetlen, akár közvetett) hatásokat, valamint
- pénzüsszegben kifejezhetővé teszi a költségeket (ha nem is minden esetben, de általában).

A hatásvizsgálat tulajdonképpen „olyan információgyűjtő-elemző folyamat, amelynek elsődleges célja a szabályozás hatékonyságának növelése, mely magában foglalja a szabályozás várható következményeinek a szabályozás feltételezett hatásaihoz igazodó részletességben és releváns időtávon történő megvizsgálását, majd az eredményeknek a megalapozott döntéshozatal elősegítése érdekében történő összegzését”.^[11]

A hatásvizsgálat lehet előzetes vagy utólagos. *Előzetes hatásvizsgálat*ról akkor beszélünk, ha a társadalmi igény eredményeképpen jogszabályt alkotnak (lehet ez akár korábban nem szabályozott terület szabályozása vagy egy módosító/hatályon kívül helyező jogszabály elfogadása). Ebben a körben a várható hatásokat kell számba venni, annak mértékét megbecsülni, más tapasztalatokat begyűjteni stb.^[12] Az *utólagos hatásvizsgálat* azonban mindenképpen feltételez egy meglévő szabályt, amelynek a ténylegesen bekövetkezett hatását, következményeit kell vizsgálni. Ennek módszere lehet például az összehasonlítás a korábban meglévő állapottal. Az eredménye visszacsatolható, és a jogalkotás minősége ezáltal javítható. Nem elegendő azonban annak törvényi előírása,^[13] hogy milyen időszakonként kell ezt megtenni, hanem ahhoz valamilyen szankciót is rendelni kell.

Minden döntéshozatalra igaz, és így van ez a jogalkotás esetében is, hogy fel kell tenni azt a kérdést, mit akarunk elérni, milyen eszközeink vannak erre és mennyi időn belül kell azt megvalósítani.^[14] Ezt követően az alábbiak szerint zajlik a hatásvizsgálat:^[15]

[11] Az előzetes és utólagos hatásvizsgálatról szóló 12/2016. (IV. 29.) MvM rendelet 2. § (1) bek. 2. pontja.

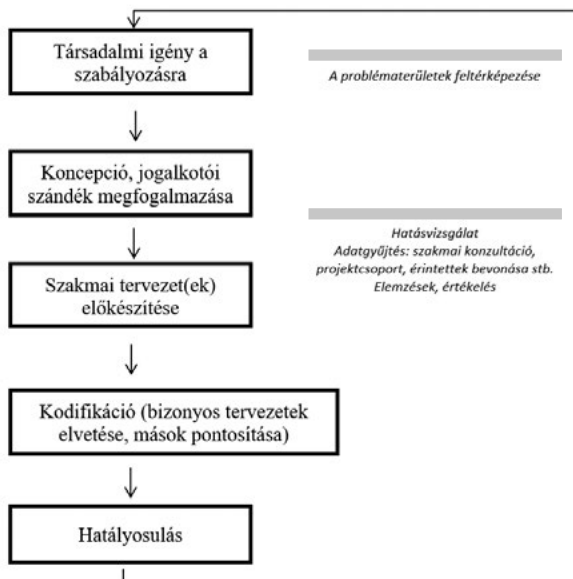
[12] Kovácsy - Orbán, 2005, 26.

[13] Folyamatosan figyelemmel kell kísérni a jogszabályi változásokat, valamint egyéb igényeket. (Jat. 21. §)

[14] Kovácsy - Orbán, 2005, 32.

[15] Uo., 36.

Előzetes hatásvizsgálat

Utólagos hatásvizsgálat

A hatásvizsgálat keretében az egyik fő *értékelési szempont* a gazdasági hatáselemzés. Ennek módszere lehet például a költség-haszon, a költség-hatékonyság (azonos célterületű szabályozási alternatívák összehasonlítása), a kockázat-haszon stb. összevetése. A hatások lehetnek pénzben kifejezhetőek (pl. bevételek), és számszerűsítve nem mindig mérhetőek (pl. egészségügy, környezetvédelem), ezért szükség van más szempontokra is. Ezeket valamilyen mérőszám segítségével kell megmérni.^[16] A költségek, a hasznok és a bevételek is kategorizálhatók aszerint, hogy közvetlenül vagy közvetetten idéznek elő változást, ezen belül is érintheti ez az állami-önkormányzati szférát és a magánszférát.^[17] Beszélhetünk egyéni vagy társadalmi haszonról.^[18] A normával előidézhető hatások tehát nagyon sokfélék lehetnek.

Fontos szempont a társadalmi hatás: milyen előnyökhöz jutnak az egyes társadalmi csoportok, melyek a veszélyeztetett csoportok. A társadalomban lehetnek a szabályozásban érdekeltek, azt ellenzők, akik bírhatnak gyenge vagy erős érdekérvényesítési képességgel, de valamennyi érdekléssel foglalkozni kell, meg kell vitatni (de azt aztán el is lehet vetni).^[19] A jogalkotás szempontjából lényeges, hogy az érdekeltek milyen formában működnek közre a jogalkotási folyamatban.^[20] Ha valamely érdekcsoport csak tájékoztatást kaphat, de konzultációs, véleménynyilvánítási vagy tanács-

[16] *Uo.*, 29.[17] *Uo.*, 75.[18] *Uo.*, 87.[19] *Uo.*, 117.[20] *Uo.*, 118.

kozási, tiltakozási jog nem illeti meg, akkor az nem jelent valódi érdekérvényesítést.

A fentiekén kívül pedig számos más szempont is lényeges lehet a szabályozás tárgyától függően.^[21] Az egyes szempontoknak a súlya is eltérő lehet a vizsgálat tárgyától függően, az optimális egyensúlyt mindig esetről esetre kell megtalálni.^[22] Vitathatatlan azonban, hogy a jog hatékonysága szempontjából lényeges az új norma társadalmi elfogadottsága, ismerete (pl. újtó vagy sem) és követése (pl. elfogadja vagy lázad ellene), mely sikerességét a döntés-előkészítés alapozza meg.^[23]

III. A RÉSZVÉTEL ÉS KONZULTÁCIÓ ELMÉLETE A JOGALKOTÁSBAN

A konzultáció és a jogalkotásban való részvétel növeli a jogszabály társadalmi elfogadottságát, így annak végrehajtása is sikeresebb lesz, jogkövetés fogja jellemezni. Az e fajta előírás vagy attitűd az állami (önkormányzati) feladatba enged beleszólást, így a döntések aktív részeseivé válnak az állampolgárok. A jogalkotásban való részvétel ily módon legitimálja a jogot, és szakmaiságot kölcsönöz neki. Fontos, hogy a jog uralma értékévé váljon és ne a hatalom eszköze legyen, ily módon megvalósítva a jog általi kormányzást.^[24] Ehhez azonban intézményi bizalom kell, amely szerint az intézmények társadalmilag hasznos módon fognak cselekedni. Magyarországon ez a fajta bizalom fennáll, de időben korlátozott, kevésbé stabil. Ennek pedig az az oka, hogy az intézményrendszer átpolitizált.^[25]

A konzultációnak a lényege a véleményformálás, amelyet a döntéshozatal során figyelembe vesznek, vagy legalábbis megvitatnak, azaz fontos a visszacsatolás.^[26] Ebben az esetben a közvetett (képviselési) demokrácia *közvetlen demokrácia* útján való megerősítéséről van szó. Bizonyos csoportok érdekérvényesítési képessége erősebb, mint az egyes embereknek, ezért a megfelelő kommunikációhoz szükséges lehet a megfelelő és kiszámítható tervezés a civil szervezetek, érdekképviselési szervek stb. számára. Az, hogy mi a megfelelő tervezés, egyénileg (országos vagy helyi szinten) kell meghatározni. Az viszont biztos, hogy fontos a megfelelő idő biztosítása.

A konzultáció funkciója nemcsak a legitimáció, hanem *kontrollszerepet* is betölt. Ilyenkor a közvetlen tapasztalattal rendelkezőktől, a gyakorlati szakemberektől, jogalkalmazóktól lehet ötletet, kritikát stb. kapni (empirikus funkció).^[27] Mindez azonban nemcsak elméletben létező követelmény, hanem Alaptörvényben, törvényben vagy más jogszabályban meghatározott előírásokon is nyugszik.

[21] *Uo.*, 30.

[22] *Uo.*, 31.

[23] *Uo.*, 130.

[24] Report on the rule of law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011) CDL-AD(2011)003rev. p. 8.

[25] Drinóczi, 2013, 7.

[26] *Uo.*, 8.

[27] *Uo.*, 9.

IV. A JOGALKOTÁS ALKOTMÁNYOS MEGALAPOZOTTSÁGA

Nyilvánvaló, hogy a *jogbiztonság követelménye* az alkotmányos jogállam egyik mércéje.^[28] „A jogbiztonság – az Alkotmánybíróság értelmezésében – az államtól és elsősorban a jogalkotótól azt várja el, hogy a jog egésze, egyes részterületei és egyes szabályai is világosak, egyértelműek, hatásukat tekintve kiszámíthatóak és a norma címzettjei számára [...] előre láthatóak legyenek. [...] A jogállamiság és jogbiztonság elvéből fakadnak az eljárási garanciák. Ezek alapvető jelentőségűek az egyes jogintézmények működésének kiszámíthatósága szempontjából. Csak a formalizált eljárás szabályainak követésével keletkezhet érvényes jogszabály, csak az eljárási normák betartásával működik alkotmányosan a jogszolgáltatás.” (11/1992. (III. 5.) AB határozat, ABH 1992. 84–85.) Ez azt jelenti, hogy az arra feljogosított szerv, szabályszerű eljárásban, a jogforrási hierarchia betartásával alkotta meg a jogszabályt, melyet megfelelően kihirdettek. A jogbiztonság követelményéhez az is hozzátartozik, hogy a jogszabály kellően megalapozott legyen, így a folyamatos visszacsatolások ne eredményezzenek állandó jogszabály-módosításokat.^[29]

A jogbiztonságnak tehát immanens eleme a normavilágosság és a kellő idő biztosítása. A *normavilágosság* megköveteli, hogy a jogszabályok közérthetőek legyenek, korlátozni kell az önkényes jogalkalmazás lehetőségét.^[30] Az viszont nem tartozik a normavilágosság kérdésének körébe, és nem is esik alkotmányossági vizsgálat alá, ha egy norma nem kógens, hanem diszpozitív módon határoz meg egy szabályt.^[31] Ha a jogszabály kihirdetése és hatályba lépése között nem biztosított a „*kellő idő*”, akkor az alkotmányos garanciát sérthet.^[32] Mindehhez azonban hozzá kell tenni azt is, hogy nincsen egy objektív mérce: a jogalkotónak mindig esetről esetre mérlegelve kell eldönteni, hogy az adott társadalmi viszony szabályozása milyen felkészülési időt igényel. Fontos, hogy a kellő idő biztosítása nem csak a felkészülést érinti, hanem azt is, hogy az állampolgárok meg tudják előre ismerni a jogi szabályozást. Így lényeges szempont lehet az, hogy a szabályozás előnyt vagy hátrányt ír elő, valamint a hatóságok és az egyéb jogalanyok időszükséglete is.^[33] Az is beletartozik a visszamenőleges jogalkotás tilalmába, ha már fennálló jogviszonyokba avatkozik be a jogalkotó, ezért óvatosan kell bánni az átmeneti rendelkezések alkalmazásával is. (57/1994. (XI. 17.) AB határozat, ABH 1994. 316, 325.)

[28] Holló, 2011, 15–27.

[29] Jóllehet az utólagos hatásvizsgálat éppen azt célozza, hogy esetleges igény felmerülése esetén a jogszabályokat aktualizálják, de az nem lehet indokolatlan vagy önkényes. Sokkal célravezetőbb, ha kellően megalapozott jogszabályokat hoznak.

[30] Holló, i2011, 16.

[31] *Uo.*, 17.

[32] Lásd. 28/1992. (IV. 30.) AB határozat.

[33] Holló, 2011, 16.

A jogbiztonság a későbbiekben kiegészült az állampolgári jogvédelemmel:
„A jogbiztonság követelménye – többek között – azt is jelenti, hogy

- az állampolgárok jogait és kötelezettségeit törvényben meghatározott módon kihirdetett és bárki számára hozzáférhető jogszabályok szabályozzák,
- a jogalanyoknak legyen lehetőségük arra, hogy elhatározásaikat a jog előírásaihoz tudják igazítani.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a jogállamban senkit sem érhet hátrány amiatt, mert valamely jogszabályt a jogalkotó hibájából – akár azért, mert későn tették közzé, akár azért, mert visszamenőleges hatályú alkalmazását rendelték el – előzetesen nem ismerhetett meg.” (14/1993. (III. 9.) AB határozat, ABH 1993. 429.)

Az Alkotmánybíróság a jogbiztonság fogalmi körébe vonta a jogforrási hierarchia védelmét és a törvényalkotási eljárás alkotmányossági kérdéseit (pl. minősített többség, közjogi érvénytelenség). A jogforrási hierarchiát az Alaptörvény rögzíti. (Alaptörvény 32. cikk (3) bek.) A jogforrási hierarchia kapcsán fontos azt rögzíteni, hogy az lefelé nyitott, azaz a Kormány eredeti jogalkotói hatáskörében megalkotott norma nem jelent „fogalást” az adott tárgykörben, az Országgyűlés azt bármikor magához vonhatja. (46/2006. (X. 5.) AB határozat, ABH 2006. 567, 572.) Ezzel szemben, ha egy életviszonyt törvény szabályoz,^[34] abban a Kormány rendeletet már nem alkothat. Csak az Országgyűlés rendelkezik kizárólagos jogalkotói hatáskörökkel, amelynek a köre az alkotmányozó hatalom által módosítható. (46/2006. (X. 5.) AB határozat, ABH 2004. 567, 572.) Az Országgyűlés jogköre, hogy eldöntse, hogy mely tárgyköröket kíván törvényi szinten szabályozni, illetve alacsonyabb szintű jogalkotóra hagyni. (53/2001. (XI. 29.) AB határozat, ABH 2001, 417.) Ha a Kormány származékos jogalkotási hatáskörben jár el, a törvényi rendelkezés hatályon kívül helyezése nem érinti a Kormányrendelet érvényességét. A megalkotás időpontjában hatályban volt jogszabályok alapján kell megállapítani a norma megalkotásának az alkotmányosságát. Mindaddig, amíg az alacsonyabb szintű jogszabályi rendelkezés nem ütközik törvénybe, addig nem beszélhetünk alkotmányellenességről. (307/B/1995. AB határozat, ABH 1996. 527, 528.)^[35]

A helyi önkormányzat képviselő-testülete is rendeletet alkothat, vagy eredeti, vagy származékos jogalkotói hatáskörben. Ha rendeletalkotása törvényi felhatalmazáson^[36] alapul, a képviselő-testület a felhatalmazás kereteit nem lépheti túl. (46/2005. (XII. 14.) AB határozat, ABH 2005. 697, 703.) Az Alkotmánybíróság azonban semmisített meg már önkormányzati rendeletet jogalkotási hatalommal visszaélés miatt is, indo-

[34] *Uo.*, 17.

[35] *Uo.*, 18.

[36] Az Alkotmánybíróság azt is megállapította egy határozatában, hogy az önkormányzati rendeletalkotásra vonatkozó felhatalmazás kizárólag törvényen alapulhat. A Kormánynak nem lehet olyan hatásköre, amely az autonóm önkormányzati döntéshozatalt korlátozza, amely immansens eleme az önkormányzatiságnak. A törvények végrehajtásának biztosítása, mint feladatkör nem jelentheti azt a Kormány számára, hogy a törvények végrehajtását az önkormányzati feladatok tekintetében helyi szinten is kikényszerítse. (77/1995. (XII. 21.) AB határozat, ABH 1995. 390, 396.)

kolásában előadta, a változtatási tilalom lényege, hogy egy adott területet megvéden a visszafordíthatatlan beavatkozásoktól. Míg a vizsgált önkormányzati rendelet ilyen célt nem tartalmazott, így a képviselő-testület a tulajdonjog gyakorlását jelentős mértékben korlátozta. (125/2008. (X. 17.) AB határozat, ABH 2008. 1380.) A jogalkotási hatalommal visszaélés tehát azt jelenti, hogy egy jogintézményt a jogalkotó nem a rendeltetésével összefüggő célra használ fel.^[37] Ha viszont a törvényi felhatalmazás megszűnik, nem eredményezi automatikusan a jogalkotási lehetőség megszűntét. (507/B/1995. AB határozat, ABH 1996. 527., 527–528.)

A jogbiztonság részeként a *törvényalkotás alkotmányosságának* kérdése többször előfordult az AB gyakorlatában. A minősített többséggel elfogadott törvény tekintetében az Alkotmánybíróság kimondta, hogy a minősített többség csak az Alaptörvény közvetlen végrehajtására megalkotott törvényre vonatkozik, így az ahhoz kapcsolódó részletszabályokhoz nem szükséges az Országgyűlés minősített többsége. (4/1993. (II. 12.) AB határozat, ABH 1993. 49.) Az Alkotmánybíróság rögzítette azt is, hogy ha a törvény megalkotására vonatkozó eljárási szabályokat nem tartják be, a törvény formai szempontból érvénytelen, így az AB a kihirdetésének napjára visszamenőleg megsemmisíti azt. (29/1997. (IV. 29.) AB határozat, ABH 1997. 122, 63/2003. (XII. 15.) AB határozat, ABH 2003. 676, 684.)^[38]

A jogbiztonság szempontjából érdekes kérdés a salátatörvény megítélése is.^[39] Salátatörvény alatt azt a törvényt értjük, amely több (sok) törvényt módosít egyszerre. Az Alkotmánybíróság egy alkalommal a költségvetési törvénnyel együtt más törvények módosítását is tartalmazó salátatörvény alkotmányosságát vizsgálta, és megállapította, hogy – tekintettel arra, hogy az Alaptörvény külön hatáskörként rögzíti a költségvetési törvényt – azt „külön, önálló jogi aktussal (törvénnyel) kell elfogadni. E tárgykör külön említése kötelezővé teszi, hogy az Országgyűlés e tárgykörrel más tárgykörtől elkülönítve döntsön. Az Alkotmányban külön megnevezett hatáskörrel önálló döntéssel való gyakorlásának követelménye a felőle történő külön szavazás és az azt megelőző elkülönített vita.” (4/2006. (II. 15.) AB határozat, ABH 2006. 101, 108.) Így ahhoz egyéb törvénymódosítások nem illeszthetők. Ebből fakadóan az AB megállapította, hogy a költségvetési törvényen kívüli törvénymódosításoknál nem tartották be a demokratikus törvényalkotás szabályait, így annak nincsen alkotmányos legalitása, sem demokratikus legitimitása, azaz közjogilag érvénytelen. (4/2006. (II. 15.) AB határozat, ABH 2006. 114.)^[40]

Az Alkotmánybíróság a *konzultáció és a részvétel* szempontjából azt állapította meg, hogy nem vezet önmagában alkotmányellenességhez, ha a jogszabályalkotás során a Jat. bizonyos rendelkezését nem tartották meg, csak akkor, ha az Alkotmány rendelkezéseibe ütközik. (496/B/1990. AB határozat, ABH 1991,

[37] Holló, 2011, 19.

[38] *Uo.*, 21.

[39] A salátatörvénnyel kapcsolatos megállapítások megfelelően irányadók az ilyen típusú önkormányzati rendeletekre is.

[40] *Uo.*, 22.

493, 495–496.) A jogalkotás mint közhatalmi tevékenység alkotmányossága nem tehető függővé közhatalmi jogosítvánnyal nem rendelkező szakszervezetek állásfoglalásaitól (7/1993. (II. 15.) AB határozat, ABH 1993, 418, 419–420.) vagy más ilyen szervek véleményétől. (50/1998. (XI. 27.) AB határozat, ABH 1998, 387, 396–397.) Ezekben az esetekben nem beszélhetünk a jogszabály közjogi érvénytelenségéről, hanem ez a mulasztás vagy kötelezettségszegés csak az illetékes szerv államigazgatási jogi vagy politikai felelősségét alapozhatja meg. (496/B/1990. AB határozat, ABH 1991, 493, 495–496.)

Ha azonban közhatalmi jogosítvánnyal felruházott szervvel történő, külön törvényben előírt egyeztetési kötelezettségét mulasztja el a jogalkotó, az megalapozza a közjogi érvénytelenséget. Az AB azonban fenntartotta magának a jogot, hogy esetről esetre^[41] döntse el, az egyetértési, véleményezési jog gyakorlásának az elmulasztása alkotmányellenességhez vezet-e vagy sem. Az Alkotmánybíróság a 30/2000. (X. 11.) AB határozatában arra az álláspontra helyezkedett, hogy a jogszabály által konkrétan meghatározott, kifejezetten nevesített egyetértési vagy véleményezési joggal rendelkező szervezet e joga vonatkozásában közhatalmi szervezetnek minősülne, és ezért a jogalkotó által megkerülhetetlen. (30/2000. (X. 11.) AB határozat, ABH 2000, 202, 206.) „A jogállamiság részét képező döntéshozatali eljárási szabályok megsértése a döntés közjogi érvénytelenségét eredményezheti. Ellenkező esetben maga a demokratikus rendszer veszíti el legitimitációját, hiszen a különböző társadalmi részérdekek megjelenítésére és összehangolására nem nyílik mód, így a konszenzus elérése eleve lehetetlen. Amennyiben pedig külön törvény ír elő konkrét és intézményesített véleménykérési kötelezettséget, akkor annak elmulasztása olyan, a jogalkotási eljárásban elkövetett súlyos szabálytalanságnak minősülhet, amely adott esetben a jogállamiság alkotmányos követelményét közvetlenül veszélyezteti, és a törvényt sértő módon alkotott jogszabály közjogi érvénytelenségét eredményezheti. Azt a kérdést, hogy a külön törvényekben meghatározott jogalkotási eljárási szabály megszegése súlyosságánál fogva adott esetben eléri-e az alkotmányos sértés szintjét, az Alkotmánybíróságnak eseti mérlegeléssel kell eldöntenie.” (30/2000. (X. 11.) AB határozat, ABH 2000, 202, 207.)^[42]

A fenti megállapítástól némileg eltérően döntött azonban akkor az AB, amikor nem állapította meg a jogszabály közjogi érvénytelenségét annak ellenére, hogy törvényben biztosított véleményezési joggal rendelkező szerv mellőzésével hozták meg a jogszabályt. E határozatában azt mondta ki, hogy a törvényalkotási eljárás érdemi része a törvényjavaslat benyújtásával kezdődik, és annak nem része a törvénytervezet elkészítése. Tekintettel arra, hogy a véleménykérés az Országgyűlés saját eljárásán kívül esik, ezért az nem alapozza meg a törvény alkotmányellenességét. (7/2004. (III. 24.) AB határozat, ABH 2004, 98., 105.) Az alkotmányellenesség tehát nem áll fenn akkor, ha az a végrehajtó hatalmat

[41] Közhatalmi jogosítvánnyal minősítette az Országos Környezetvédelmi Tanács véleményalkotási jogát. (44/2012. (XII. 20.) AB határozat, ABH 2012. 345.)

[42] Lásd bővebben Drinóczi – Kocsis, 2011, 16–24.

(azaz a törvény-előkészítést) kötelező szabály sérelmével jár, csak akkor, ha a törvényhozóval szemben támasztott követelményeket szegik meg.

A 8/2011. (II. 18.) AB határozatában az Alkotmánybíróság lényegében „felülvizsgálta” a korábbi határozatában mondottakat. Lefektetette, hogy az egyeztetési kötelezettség elmulasztása (még ha nem minősül is közjogi érvénytelenségnek) alkotmányossági problémát vet fel. (8/2011. (II. 18.) AB határozat, ABH 2011. 67–68.) Az Alkotmány alapján^[43] a Kormánynak is kötelezettsége volt az érdekelt társadalmi szervezetekkel való együttműködés. (Alkotmány 36. §) Ez a kötelezettség a Kormányt terheli, de ha másvalaki a törvényjavaslat előterjesztője,^[44] akkor is a kormányzati álláspont kialakítása során fontos a külön törvényben véleményezési joggal felruházott szerveket megkeresni.

Az önkormányzatok városrendezésre és építésügyre vonatkozó szabályozási autonómiája körében viszont az AB kimondta, hogy az „kizárólag a rendeletalkotás tartalmát és az alkalmazott eljárás lefolytatását meghatározó törvényi keretek között érvényesülhet.” Ilyen rendelkezés az, amely „a helyi építési szabályzat elfogadásához a közérdek érvényesítése érdekében számos egyeztetési kötelezettséget ír elő, és az érintett állampolgárok, szervezetek, érdekképviselők, hatóságok számára véleménynyilvánítási, javaslattelevé, észrevételezési lehetőséget biztosít”. „Az érdekelt államigazgatási szervekkel való egyeztetés kötelezettsége és a lakosság bevonása az eljárásba (...) garanciális jellegű eljárási követelményeket jelent (...) E rendelkezések alapján megállapítható, hogy az önkormányzat képviselő-testületének nincs szabad döntési lehetősége abban a tekintetben, hogy a helyi építési előírások megállapításáról az Ét.-ben szabályozott eljárási rendben elfogadott helyi építési szabályzatban, vagy ezen eljárási kötöttségek nélkül elfogadott önkormányzati rendeletben rendelkezik-e. A helyi építési előírásokat a képviselő-testületnek az Ét. 9. §-ában szabályozott eljárási rendben elfogadott helyi építési szabályzatban kell megállapítania.” Ezen szabályok be nem tartása sérti a jogforrási hierarchia elvét, így módon alkotmányellenes. (141/2011. (XII. 2.) AB határozat, ABH 2011. 725.)

A 8/2011. (II. 18.) AB határozat mentén született a 61/2011. (VII. 13.) AB határozat: „azért vet fel a demokratikus jogállam követelményéhez kapcsolódóan súlyos problémát, mert az országgyűlési képviselők esetében szinte teljes mértékben kizárt az, hogy a törvény módosító javaslatuk benyújtása előtt megfelelő alapossággal előzetes számításokat és elemzéseket végezzenek, egyeztessenek és tárgyaljanak az érdekelt felekkel, így nagy az esély arra, hogy hatásait és következményeit tekintve kellőképpen át nem gondolt törvény módosításokat vagy akár alkotmány módosítást fogad el az Országgyűlés.” (61/2011. (VII. 13.) AB határozat, ABH 2011. 318.) Ez alapján tehát elmondható, hogy a konzultáció és a hatásvizsgálat elmaradása nem felel ugyan meg a jogállami jogalkotás követelményének, de azok mégsem tartoznak a formalizált eljárási szabályok közé, így nem vezet-

[43] Ez az Alaptörvényből kimaradt.

[44] Lásd bővebben *uo.*, 22.

nek alkotmányellenességhez. „Amennyiben a törvény előkészítése során az előkészítésre irányuló kötelezettségeket megsértik, az feltehetően a törvény társadalmi hatékonyságának a kárát fogja eredményezni, de közvetlen alkotmányvétséghez csak az vezet, ha maga a törvény sérti az Alkotmány valamely rendelkezését. (...) A törvényjavaslat előkészítése körébe tartozó társadalmi-szociológiai követelmények teljesítése, illetőleg azok elmulasztása az Alkotmány rendelkezéseivel nem hozható közvetlen összefüggésbe, az nem vezet a jogállamiság és jogbiztonság [Alkotmány 2. § (1) bekezdése] közvetlen sérelmére.” (54/1996. (XI. 30.) AB határozat, ABH 1996, 173, 190.) Az előzetes hatásvizsgálat elmaradása sem minősül tehát a közjogi érvénytelenséget megalapozó körülménynak. (38/2000. (X. 31.) AB határozat, ABH 2000, 303, 313.)^[45] Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az alkotmányossági vizsgálat során nem dönthető el, „hogyan a törvény előkészítése körében történtek-e átfogó jellegű megbetegedési felmérések, továbbá szakmai- és tudományos elemzések, hatásvizsgálatok”. (54/1996. (XI. 30.) AB határozat, ABH 1996, 189.)

A hatásvizsgálat azonban nemcsak előzetes, hanem utólagos is lehet, mely szintén hozzátartozik a megfelelő szabályozási környezethez. Ennek kapcsán az AB lefektette, az Országgyűlés és a törvényjavaslatok előkészítéséért felelős Kormány feladata elsődlegesen, hogy az Alkotmánynak (ma: Alaptörvénynek) „megfelelő tartalmú törvény elfogadását követően figyelemmel kíséresse az alapjog érvényesülését a jogalkalmazási gyakorlatban, és megtegye a szükséges lépéseket a törvény módosítása érdekében. Az állam alapjogvédelmi kötelessége tehát nem merül ki egy-egy törvény elfogadásában, hanem folyamatos hatásvizsgálatot igényel.” (75/2008. (V. 29.) AB határozat, ABH 2008, 651, 673.)

Összegzésképpen elmondható, hogy az Alkotmánybíróság gyakorlatában hangsúlyozza, vannak olyan garanciális szabályok, amelyek megsértése a jogszabály közjogi érvénytelenségéhez vezethet. Azonban azt is látni kell, hogy az előzetes hatásvizsgálat, illetve a konzultáció elmaradása önmagában nem alapoz meg alkotmányellenességet. Pusztán a jogállamiság megsértése vezethet el alkotmányellenességhez.

[45] Lásd bővebben *uo.*, 23.

V. AZ ÖNKORMÁNYZATI JOGALKOTÁS^[46] JOGSZABÁLYI MEGHATÁROZOTTSÁGA

Az Alaptörvényben meghatározott és az Alkotmánybíróság gyakorlatában kimunkált, jogszabályokkal szemben támasztott követelmények általánosan érvényesek az önkormányzati rendeletekre is. Jelen fejezetben az Alaptörvényi előírásokon túlhaladva a törvényi szabályokban és azok végrehajtására kiadott rendeletekben meghatározott jogalkotási szabályokkal foglalkozom.

Magyarországon a jogalkotási eljárásban való részvételnek a törvényi alapját a jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény határozza meg. A Jat.-ban meghatározott, *a jogalkotással szemben támasztott alapvető követelmények* tulajdonképpen az Alaptörvény törvényi leképeződései: az egyértelműség követelménye, a visszaható hatály tilalma vagy az elegendő idő biztosításának elve. (Jat. 2. § (1)-(3) bek.) A jogforrási hierarchiából fakad, hogy a jogszabályoknak meg kell felelniük a nemzetközi jogból és az európai uniós jogból eredő kötelezettségeknek, az Alaptörvényből eredő tartalmi és formai követelményeknek, és illeszkedniük kell a jogrendszer egységébe. (Jat. 2. § (4) bek.)

Miután a szabályozási igény felmerül (legyen az törvényen alapuló kötelezettség, vagy politikai döntés), a jogszabály szakmai tartalmának kialakítása a jogszabály előkészítőjének a feladata. (Jat. 16. § (1) bek.) Az előkészítés során a jogszabály előkészítője köteles a szabályozás várható következményeit *előzetes hatásvizsgálattal* felmérni. Az előzetes hatásvizsgálat részletessége mindig a jogszabály feltételezett hatásaihoz igazodik (pl. ha releváns pénzügyi kihatással jár, nem lehet azt rövid leírással elintézni). (Jat. 17. § (1) bek.) Az előzetes hatásvizsgálat az előterjesztés része, tehát annak eredményéről a képviselő-testület (és ezzel együtt a nyilvánosság) is értesül. A hatásvizsgálatnak törvény alapján ki kell terjednie valamennyi jelentősnek ítélt hatásra (pl. társadalmi, gazdasági, költségvetési hatás, környezeti és egészségi következmény, adminisztratív terheket befolyásoló hatás), továbbá a jogszabály megalkotásának szükségességére, az elmaradás várható következményeire, valamint a jogszabály alkalmazásához szükséges személyi, szervezeti, tárgyi és pénzügyi feltételekre. (Jat. 17. § (2) bek.)

A Kúria Önkormányzati Tanácsának álláspontja szerint a Jat. a hatásvizsgálat elkészítését nem teszi a megalkotandó jogszabály érvényességi feltételévé. További jogszabályi kötelezés hiányában így nem lehet jogszabálysértésről beszélni. (Köf.5.027/2016/4. számú határozat) A Kúria gyakorlata követi az AB esetjogát a tekintetben, hogy a „hatásvizsgálat elmaradása önmagában nem ad alapot az önkormányzati rendelet megsemmisítésére, a jogszabály előkészítőjéhez címzett előzetes hatásvizsgálat elmaradása vagy nem kielégítő volta nem

[46] A helyi önkormányzatok képviselő-testülete az Alaptörvény alapján eredeti és származékos jogalkotó hatáskörrel rendelkezik: egyrészt a feladatkörében eljárva törvény által nem szabályozott helyi társadalmi viszonyok rendezésére, másrészt pedig törvényben kapott felhatalmazás alapján alkothat önkormányzati rendeletet. (Alaptörvény 32. cikk (2) bek.)

tekinthető a jogalkotási eljárás garanciális rendelkezésének, ennek megsértése nem vezet a norma megsemmisítésére”. (Köf.5.026/2016/4. számú határozat)

A hatásvizsgálat képezi az alapját az *indokolás*nak, amelyben a jogszabály előkészítője bemutatja azokat a társadalmi, gazdasági, szakmai okokat és célokat, amelyek a javasolt szabályozást szükségessé teszik, ismerteti a jogi szabályozás várható hatásait, valamint tájékoztatást ad a javasolt szabályozás és az európai uniós jogból eredő kötelezettségek összhangjáról. (Jat. 18. §)

A Jat. megteremti az ún. *intézményi párbeszéd* lehetőségét azzal, hogy előírja: „Ha törvény valamely állami, helyi önkormányzati vagy más szervezet számára kifejezetten jogot biztosít arra, hogy a jogállását vagy a feladatkörét érintő jogszabályok tervezeteit véleményezhesse, a jogszabály előkészítője köteles gondoskodni arról, hogy az érintett szerv e jogával élhessen.” (Jat. 19. § (1) bek.) A Kúria Önkormányzati Tanácsa az Alkotmánybíróság gyakorlatához igazodó esetjogot dolgoz ki nemcsak a hatásvizsgálat, hanem a konzultáció tekintetében is: a norma megalkotásának garanciális feltételrendszeréhez tartozónak minősítette az országos településrendezési szakmai szabályokat érvényesítő országos főépítész véleményét. Fontos, hogy „a véleményt olyan időben kell kikérni, amikor annak még befolyásoló hatása lehet az önkormányzati norma megalkotására”. (Köf.5.013/2013/7. számú határozat)

Az intézményi párbeszéd mellett meg kell említeni az ún. *társadalmi párbeszéd* nyújtotta lehetőségeket, amely a jogszabályok előkészítésében való társadalmi részvételről szóló 2010. évi CXXXI. törvényen (a továbbiakban: Ttv.) alapul. (Jat. 19. § (2) bek.) A Ttv. hatálya azonban csak a miniszter által előterjesztett jogszabálytervezetekre terjed ki,^[47] tehát azt az önkormányzati rendeletekre nem kell alkalmazni.^[48] A társadalmi részvétel kereteit helyi szinten kell meghatározni: a képviselő-testület az önkormányzat „szervezeti és működési szabályzatában határozza meg, mely önszerveződő közösségek képviselőit illeti meg tevékenységi körükben tanácskozási jog a képviselő-testület és bizottsága ülésein, továbbá azoknak a fórumoknak a rendjét (község-, várospolitikai fórum, városrész tanácskozás, falugyűlés stb.), amelyek a lakosság, az egyesületek közvetlen tájékoztatását, a fontosabb döntések előkészítésébe való bevonását szolgálják. Ezek állásfoglalásáról és az ott felmerült kisebbségi véleményekről tájékoztatni kell a képviselő-testületet.” (2011. évi CLXXXIX. tv. 53. § (3) bek.) Az ily módon megvalósuló kompromisszumos jogalkotás alapul szolgál ahhoz, hogy kellően megindokolt és alátámasztott döntést hozzanak.

A jogszabály megfelelő hatályosulásához az is kell, hogy folyamatos legyen a nyomon követés, és szükség esetén hatályosítsák a norma tartalmát. A jegyző

[47] A Ttv. szerint a társadalmi egyeztetésnek két formája van: a honlapon megadott elérhetőségen keresztül biztosított véleményezés (általános egyeztetés) és a jogszabály előkészítéséért felelős miniszter által bevont személyek, intézmények és szervezetek által történő közvetlen véleményezés (közvetlen egyeztetés). (7. § (1) bek.) Ezekon kívül azonban egyéb módja is lehet az egyeztetésnek.

[48] Drinóczi, i. m., 13.

kötelezettsége, hogy folyamatosan figyelemmel kísérje az önkormányzati rendeletek hatályosulását, és szükség szerint lefolytassa az *utólagos hatásvizsgálatot*, és ennek során összevesse a szabályozás megalkotása idején várt hatásokat a tényleges hatásokkal. (Jat. 21. §) A jogalkalmazás és az utólagos hatásvizsgálat tapasztalatait is figyelembe véve a jegyző köteles gondoskodni arról, hogy a tárgykört érintő új jogi szabályozás elfogadásra, vagy a meglévő szabály módosításra, illetve hatályon kívül helyezésre kerüljön. (Jat. 22. §)

VI. ÖNKORMÁNYZATI JÓ GYAKORLATOK

Kutatásom során végigtekintettem a megyei jogú városok önkormányzatainak szervezeti és működési szabályzatát, amely során azt tapasztaltam, hogy a civil szervezetek „becsatornázása” az önkormányzati döntéshozatalba nem egy kiemelten kezelt terület.^[49] A megyei jogú városok nagy részében az önszerveződő közösségek részvétele semmilyen formában nem jelenik meg az szmsz-ben. Az érdekképviselők, szakszervezetek, kamarák viszont legalább olyan szinten megjelennek az szmsz-ekben,^[50] hogy tanácskozási joggal meghívást kapnak az ülésekre (legalább a hatáskörüket érintő jogszabálytervezetek tekintetében) vagy dönthet úgy a polgármester, hogy az ülésen szót ad nekik (elutasítás esetén pedig a Közgyűlés dönt).^[51]

Azon városok egy részében, amelyek a civil szervezeteket valamilyen formában értesítik a közgyűlési ülésekről, működik egy olyan szervezet, amely a civileket összefogja, segíti, koordinálja. Ez Kecskeméten a Városi Civil Kerekasztal, de képviselői tanácskozási joggal nem rendelkeznek.^[52] Pécsen viszont tanácskozási joggal rendelkeznek az önszerveződő közösségek képviselői, akik a pécsi Nevelők Háza Egyesületen keresztül kapnak meghívást az ülésekre.^[53] Hasonló a helyzet Salgótarjánban is a Salgótarjáni Civil Kerekasztallal és a Civil Informá-

[49] 2013. június 30-a után elfogadott önkormányzati rendeletek közzététele a Nemzeti Jogszabálytárban jogszabály alapján kötelező. (338/2011. (XII. 29.) Korm. rendelet 4. § (1) bek.) A kutatás a <http://www.njt.hu> honlapon közzétett, 2017. június 21-én elérhető megyei jogú városok szervezeti és működési szabályzatai alapján készült. A keresés az egyes városok neve alapján történt, ahol az „A1 - Szervezeti és működési szabályzat” kategóriára szűkítettem.

[50] 4/2013. (II. 14.) önkormányzati rendelet 10. § és 5. melléklet (Kecskemét), 4/2013. (II. 25.) önkormányzati rendelet 24. § 1. pont g. alpont (Székesfehérvár), 13/2013. (II. 21.) önkormányzati rendelet 19. § 19. § (3) bek. b) pont (Salgótarján), 85/2012. (XII. 17.) önkormányzati rendelet 55. § (1)–(2) bek. (Kaposvár), 34/2014. (XI. 3.) önkormányzati rendelet 17. § (2) bek. (Szombathely), 6/2007. (II. 9.) önkormányzati rendelet 11. § (2) bek. 2.) h) alpont és 38/A. § (1) bek. (Zalaegerszeg), 30/2012. (XII. 19.) önkormányzati rendelet 18. § (1) bek. e) pont (Győr)

[51] 4/2013. (II. 25.) önkormányzati rendelet 24. § 3. pont 7. francia bekezdés és 4-5. pont (Székesfehérvár).

[52] 4/2013. (II. 14.) önkormányzati rendelet 10. § (2) bek. (Kecskemét), ugyanez a helyzet Szekszárdon 27/2014. (XII. 23.) önkormányzati rendelet 12. § (2) bek. n) pont.

[53] 18/2013. (V. 22.) önkormányzati rendelet 8. § (6) bek. g) pont (Pécs).

ciós Centrummal.^[54] Máshol közvetlenül a civil szervezetek vannak nevesítve, amelyeket tanácskozási joggal meg kell hívni az őket érintő kérdések tárgyalására.^[55] Ez a felsorolás azonban inkább korlátozóan hat, hiszen a felsorolás taxatív. Rendeletmódosítás lenne szükséges ahhoz, hogy a lista bővítve legyen. Viszont ugyanebben a rendeletben egy nagyon fontos jogosultság megjelenik: bármilyen (tehát nemcsak a felsorolásban szereplő – esetleg azzal a korlátozással, hogy – az adott településen székhellyel rendelkező) civil szervezet, lakossági önszerveződő közösség vezető testülete önkormányzati rendelet alkotását, módosítását, hatályon kívül helyezését kezdeményezheti.^[56]

A tanácskozási jog biztosítása már valódi részvételt jelent a döntéshozatalban. Ennek eljárása kevés önkormányzat szmsz-ében van rendezve: kinek tehet észrevételt, milyen módon, mennyi ideig, hogyan kap nyilvánosságot a vélemény stb.^[57]

Minden elfogultságtól mentesen azt mondhatom, hogy talán Győrben van a leginkább kidolgozott, intézményesített formája az önszerveződő közösségek részvételének. Minden civil szervezet egy, a civileket segítő szervezeten (Civil Információs Centrum, CIC) keresztül kap meghívást az ülésre. A civil szervezetek az önkormányzati bizottsági struktúrához igazodó műhelyekben működnek a CIC-en belül. A résztvevők körét a civil szervezetek maguk határozzák meg (nincsen korlátozva). A műhelymunka lehetőséget biztosít arra, hogy az azonos érdeket képviselő szervek egy platformon közös álláspontként tudják kifejezni érveiket, hiszen műhelyenként mindig egyedileg a civilek által meghatározott civil szervezet képviselője jár el az ülésen az adott napirendnél. Erről a jogosultságról a CIC állít ki egy igazolást, mely tartalmazza, hogy a tanácskozási jog mely napirendre vonatkozik, és jelzi, hogy mely napirendi pontnál kíván élni tanácskozási jogával. Amennyiben lehetséges, a civil szervezet a CIC-en keresztül megküldi az álláspontját (beleértve a kérdésfeltevésre irányuló szándékát és annak tartalmát) a polgármesternek. Ezt az álláspontot lehetőség szerint meg kell küldeni azon személyeknek, akik az ülés érintett napirendjére meghívót kapnak. Ez az alaposabb tájékozódást célozza az ügyben,

A győri szmsz azt is rendezi, hogy ha az ülésen merül fel új napirend (tehát a kiküldött meghívóban nem szerepelt), és a civil szervezet képviselője jelen van, akkor élhet a tanácskozási jogával a CIC által kiállított olyan igazolás birtokában, mely az általa képviselt műhely szakterületére eső tárgykör vonatkozásában biztosít általános tanácskozási jogot.^[58]

A fenti szabályozások sok mindent elárulnak az önkormányzatok civil szféra felé való nyitottságáról, arról, hogy mennyire demokratikusan, átláthatóan működnek.

[54] 13/2013. (II. 21.) önkormányzati rendelet 19. § (3) bek. c) pont (Salgótarján).

[55] 19/2014. (XI. 27.) önkormányzati rendelet 9. § (4) bek. e) pont és 7. sz. melléklet (Hajdúszoboszló), 39/2014. (X. 31.) önkormányzati rendelet 17. § (4)–(5) bek., 4. melléklet és 5. függelék (Veszprém).

[56] 19/2014. (XI. 27.) önkormányzati rendelet 17. § (1) bek. d) pont (Hajdúszoboszló), 39/2014. (X. 31.) önkormányzati rendelet 45. § (2) bek. c) pont (Veszprém).

[57] Lásd 85/2012. (XII. 17.) önkormányzati rendelet 56. § (Kaposvár), 34/2014. (XI. 3.) önkormányzati rendelet 30. § (Szombathely).

[58] 30/2012. (XII. 19.) önkormányzati rendelet 18. § (3)–(5) bek. (Győr).

A szabályozástól eltekintve viszont azt kell mondani, hogy a civil szerveződések nem jellemző és nem olyan erős, mint nyugatabbra, így a jogi alapok akár támogató jelenléte sem mozgatja meg a civilek képviselőit, így ténylegesen a fenti szabályok nem érvényesülnek. Ez azonban már a hazai hozzáálláson, aktivitáson, szemléleten múlik.

A fentiekhez hozzá kell tenni azt is, hogy a civil szférával való kapcsolattartásnak nemcsak szervezett keretei lehetnek, bármely más módon is lehetőség van a lakosság véleményét megkérdezni, így például az önkormányzat honlapján lehet működtetni adott témában fórumot, kérdőíven be lehet kérni a lakosok véleményét. Ezeknek a formáknak kimeríthetetlen a tárháza. Így nyilvánvaló, hogy az önkormányzati működéshez nemcsak a szervezeti és működési szabályzatban foglalt rendelkezések járulnak hozzá, de a kutatás során ezek szolgáltak számomra tényadattal.

VII. UNIÓS ELVÁRÁSOK

Az Unióban is vannak bizonyos elvek, amelyek meghatározzák a jogalkotási eljárást: a szubszidiaritás és arányosság, a jogbiztonság (világos szövegezés, visszaható hatály tilalma, a jogos várakozás védelme), a hatáskörrel visszaélés tilalma, az indokolási kötelezettség és a jogforrási hierarchia tiszteletben tartása.

Az *arányosság és a szubszidiaritás*^[59] elveivel kapcsolatban az EU Bíróság megállapította, hogy azokat nem kell kifejezetten a jogi aktus indokolásában megemlíteni, elegendő, ha a szubszidiaritás elvére tartalmilag utal.^[60] Az arányosság mindenkor a jogalkotás általános elve volt, melyet a Lisszaboni Szerződés kifejezetten nevesít is.^[61] Az EB álláspontja szerint az arányosság elve akkor sérül, ha „közösségi jog olyan kötelezettséget ró a jogalanyra, amely túllépi a jogi aktussal megvalósítani kívánt cél eléréshez megfelelő és szükséges mértéket”.^[62] Ez tehát azt jelenti, hogy az arányosság elve megköveteli, hogy a választott eszköz a cél elérésére alkalmas legyen, ahhoz szükséges legyen, valamint az eszköz és a cél között fennálljon egy racionális, ok-okozati összefüggés. Az arányosság vizsgálata tehát magában foglal egyfajta hatásvizsgálatot is.

Az Európai Unió Bírósága is találkozott már olyan ügyekkel, ahol a jogi aktus érvényességét kellett elbírálni: egyrészt a konzultációs kötelezettség, másrészt a hatásvizsgálat elmulasztása miatt. Az Isoglucose-ügyben^[63] az Európai Tanács nem várta be az Európai Parlament véleményét a konzultációs eljárásban. Ezzel kapcsos-

[59] A szubszidiaritás elve kizárólag a versengő-megosztott uniós hatáskörök esetében merül fel. (lásd. Blutman, 2010, 186skk.).

[60] C-233/94 Németország kontra Európai Parlament és Tanács (1997) EBHT I-02405, 28. pont.

[61] Drinóczi - Kocsis, 2011, 17.

[62] C-110/3 Belgium kontra Bizottság (2005) EBHT I-02801, 61. pont.

[63] C-138/79 SA Roquette Frères kontra Tanács (1980) EBHT 03333.

latban a Bíróság megállapította, hogy a *véleményalkotás* lehetőségét érdemben kell biztosítani, azaz nem elég kikérni a jogosult véleményét, hanem azt be is kell várni. Ez a jogi aktus megsemmisítésével járt. Valódi konzultációs lehetőséget kell biztosítani: a megsemmisítéshez nemcsak az vezethet el, hogy egyáltalán nem biztosították ezt a lehetőséget, hanem az is, ha (oly mértékben?) eltérő volt a tartalma a jogi aktusnak, mint amit aztán a döntéshozó megtárgyalt és elfogadott.^[64]

A *hatásvizsgálat* problémakörét érintően pedig a Spanyolország kontra Tanács^[65] ügyet emelném ki elsőként. A Bizottság és a Tanács megváltoztatta a gyapottermelők támogatási rendszerét. Ebben az ügyben tesz elsőként említést a Bizottság a hatásvizsgálat szükségességéről. A hatásvizsgálat hiányában a döntések önkényesnek tűnhetnek: az arányosság elve konkrét tényekkel nincsen alátámasztva, a döntéseket és azok megfelelőségét meg kell tudni indokolni.

A Bressol és társai ügyben^[66] a Bíróság megállapította, hogy a döntés indokolását objektív eszközökkel, megfelelő, részletes elemzéssel és speciális bizonyítékokkal kell alátámasztani. A képzésben való részvétel korlátozottsága csak akkor elfogadható, ha objektíven igazolt, hogy a közegészséget valódi veszély fenyegeti. Így jelen esetben az elemzésnek a következőkre kellett volna kiterjednie: a külföldi illetőségű diákok bevándorlásának hatása a szakemberrel való ellátottság szempontjából, a hazai végzett diákok lehetséges elvándorlására, valamint a Francia Közösségen kívül tanulóknak esetlegesen a Közösségen belüli foglalkoztatására.

Szintén hatásvizsgálati probléma merült fel az Afton Chemical ügyben,^[67] ahol a metilciklopentadienil-mangán-trikarbonil (a továbbiakban: MMT) tartalmának határértékére vonatkozó döntés megfelelőségét vitatták. A 2009/30/EK irányelv^[68] elfogadásakor az MMT-t nem vonták állami szerv vagy független szerv tudományos vizsgálata alá az egészségre gyakorolt hatást érintően, jöllehet az ágazat szakemberei által elkészített tanulmányok jelentős eltérést mutattak attól függően, hogy a járműipar vagy az MMT-gyártás területéről kerültek-e ki. Következésképpen az uniós döntéshozó nem volt megfelelő információ birtokában, hogy kellően megalapozott döntést hozzon.^[69]

[64] Drinóczi – Kocsis, 2011, 18.

[65] C-310/04 Spanyolország kontra Tanács (2006) EBHT I-07285.

[66] Az ügy alapját az adta, hogy a Belgiumi Francia Közösség hosszabb ideje azt tapasztalta, jelentősen megnőtt a más tagállamokból, különösen Franciaországból a felsőoktatási intézményeikbe beiratkozók száma. Emiatt korlátozta a külföldi diákok beiratkozásának számát meghatározott képzéseken. Ezen döntéssel szemben a Cour Constitutionnelle (Belgium) szervnél kerestek jogvédelmet, amely a Bizottsághoz fordult. (C-73/08 Bressol és társai (2010) EBHT I-02735)

[67] C-343/09 Afton Chemical (2010) EBHT I-07027.

[68] Az Európai Parlament és a Tanács 2009/30/EK irányelve (2009. április 23.) a benzinre, a dízelolajra és a gázolajra vonatkozó követelmények, illetőleg az üvegházhatású kibocsátott gázok mennyiségének nyomon követését és mérséklését célzó mechanizmus bevezetése tekintetében a 98/70/EK irányelv módosításáról, a belvízi hajókban felhasznált tüzelőanyagokra vonatkozó követelmények tekintetében az 1999/32/EK irányelv módosításáról, valamint a 93/12/EGK irányelv hatályon kívül helyezéséről (OJ L 140, 5.6.2009, p. 88-113).

[69] Drinóczi – Kocsis, 2011, 19.

A jogalkotási eljárás fontosságával az Európai Unió tisztában van. Az Európai Bizottság a 2010. évi „Az intelligens szabályozás az Európai Unióban” (*Smart regulation in the EU*) című közleményével^[70] áttér a minőségi (*better*) jogalkotásról az intelligens (*smart*) jogalkotásra. Ebben a közleményében olyan, a jogalkotásra vonatkozó célkitűzéseket fogalmazott meg, melyek „az Európa 2020 stratégia intelligens, fenntartható és inkluzív növekedésre vonatkozó markáns” célkitűzéseinek megvalósulásához elengedhetetlenek. A *smart regulation* a *better regulation* továbbfejlesztett változata, hiszen ezen szemléletek közös alapokon nyugszanak, csak a *smart regulation* további célkitűzéseket tartalmaz.

Egyrészt a szabályozás minősége biztosításának az egész politikai ciklust át kell hatnia (a megszővegezéstől kezdve az érvényesítésem át az értékelés-felülvizsgálat időszakáig). Ebbe beletartozik, hogy a meglévő normák értékelésére és felülvizsgálata is még nagyobb hangsúlyt kell fektetni. Az értékelés részét kell képeznie – lehetőség szerint – a költségkalkulációnak. A „képesség ellenőrzés” keretében pedig azt kell vizsgálni, hogy az adott norma alkalmas-e a szakpolitikai cél elérésre, és ha nem, mit kell rajta változtatni. Hangsúlyt helyez az alapjogi rendelkezések betartására. Álláspontja szerint ez a szemlélet el fog vezetni a szabályozás egyszerűsítéséhez, az adminisztratív terhek csökkentéséhez és az átlátható működéshez.

Másrészt a közös felelősségvállalás jegyében az uniós intézmények és a tagállamok jelentősebb szerephez jutnak. A tagállamokkal történő együttműködés azért is fontos, mert ők az uniós jogszabályok végrehajtói. Ennek része az érintettek véleményének még szélesebb körű kikérése (pl. a konzultáció időtartamának meghosszabbítása, a konzultációs weboldal fejlesztése). Bebizonyosodott, hogy az uniós hatásvizsgálati testület megfelelően látja el a munkáját, „habozás nélkül megismételteti a Bizottság szolgálatai által készített elemzéseket”.

Az EB az *EU Regulatory Fitness* című közleményében^[71] értékelte a *smart regulation* célkitűzéseit, és azok megerősítését szorgalmazta. Az addigi irányt megfelelőnek találta, melyet a jövőben is folytatni kell. Pozitív változásként említette a 8 hétről 12 hétre emelt konzultációs időtartamot, azt, hogy a vállalkozások közvetlenül vettek részt a véleményformálásban, és hogy az EP felállította a belső hatásvizsgálati egységét.^[72]

A fentiekből az következik, hogy az uniós szervek, intézmények egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a hatásvizsgálatnak, jóllehet azt uniós aktus nem tette általános érvénnyel kötelezővé. Azt viszont az Unió megköveteli, hogy minden jogi aktus kellően alátámasztott, tényekkel igazolt legyen. Bizonyos kérdések azonban még nyitva vannak: így a konzultációra előterjesz-

[70] COM(2010)543 Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Smart Regulation in the European Union

[71] COM(2012)746 Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: EU Regulatory Fitness.

[72] Drinóczi, 2013, 11.

tett szöveg eltérhet-e, és ha igen, milyen mértékben a döntéshozó elé került változattól. Mentesheti-e a Bizottság a Tanácsot a vélemény bevárása alól, ha az EP indokolatlanul késlekedik?^[73] A konzultációs lehetőség jelenti-e azt,^[74] hogy a Tanács érdemben mérlegelje és vegye figyelembe az EP véleményét?^[75]

A hazai jogalkotási eljárás szabályozása tekintetében a tagállamok széles mérlegelési joggal rendelkeznek (így a tekintetben, hogy miről, milyen eljárásban, hogyan döntenek), de mégis a fenti rendelkezések iránymutatásul kell, hogy szolgáljanak a hazai kodifikátorok számára is.

VIII. KÖVETKEZTETÉSEK

Magyarországi jogalkotásról elmondható, a minőségi jogalkotást leginkább az hátráltatja, hogy elsődlegesen *a politikai célok mielőbbi elérésének szándéka* lehetetleníti el a szakmailag átgondolt jogalkotást.

Nem alakult ki Magyarországon az *a jogi és közigazgatási kultúra*, mely meghatározná a minőségi jogalkotással szembeni elvárásokat. A jogi szabályozás hiányos, és annak ellenére, hogy meglennének a kényszerítő mechanizmusok, azok mégsem működnek (megfelelően). Ebben szerepet játszik a jogszabályok és a valóság közötti mély szakadék.^[76]

A jogalkotási eljárásnak sokkal inkább a tényeken kellene alapulnia. A hatásvizsgálat adta lehetőségek azonban Magyarországon kevésbé ismertek, emiatt a hatásvizsgálatot a jogalkotó a törvényi előírás^[77] folytán, *mint egy kötelező adminisztratív aktust végzi el*. Vannak bizonyos jogszabályi előírások (mint például hatásvizsgálat, egyetértési jog stb.), melyek a minőségi jogalkotást szolgálják, de kérdés, hogy mindez csak „kipipálandó feladat”-e, vagy a jogszabály minőségéhez és alkalmazhatóságához valóban hozzátesz. A hatásvizsgálat álláspontom szerint Magyarországon „szellem” jogintézménynek tekinthető.^[78] Érdemes azon elgondolkozni, mi értelme van a jogalkotás előkészítése során előre elkészített űrlapokat (hatásvizsgálati lap) kitölteni, anélkül, hogy annak tartalmát vagy értékeit, vagy a tényleges vizsgálati módszereket bárki is ellenőrizné.

A jogalkotás nagy gondosságot igényel. Éppen azért, mert egy-egy norma sokfajta érdeket, jogot stb. érinthet, szükséges lehet *külsős személyek, szervek bevonása* is a jogalkotásba. A tudomány részvétele is bizonyos körben elengedhetetlen. A jogalkotás során célszerű széles körben egyes esetekben a szakemberek (pl. jogalkalmazók, hatóságok, bíróságok stb.) és a lakosság véleményének a kikérése.

[73] C-65/93 Európai Parlament kontra Tanács (1995) EBHT I-00643.

[74] C-114/81 Tunnel Refineries Limited kontra Tanács (1982) EBHT 03189, 18. pont.

[75] Drinóczi - Kocsis, 2011, 20.

[76] Kovácsy - Orbán, 2005, 37.

[77] Lásd Jat. 17. §, 18. § (1) bek.

[78] Szűcs, 2007, 608.

Fontos lenne, hogy a vélemény elfogadásánál ne csak az adott szereplő társadalmi, szociális, politikai stb. súlyát nézzék, hanem a vélemény tartalmát is. Ez alapján valamennyi szakmai vitára érdemes véleményt meg kell vitatni. Az *informatika* számos hatékony megoldási lehetőséget kínál. Ez megkönnyíti az érintettek bevonását, véleményformálását és a döntéshozatalt is. Itt a kihívást inkább az jelenti, hogy az informatikai megoldások ne járjanak felesleges párhuzamossággal, mert akkor a munka hatékonysága csökken.

Azt is fontos szem előtt tartani, hogy a megfelelő érvényesüléshez kell a következmények utólagos ellenőrzése, és szükség szerint a visszacsatolás és a korrekció.^[79]

Jóllehet az Alkotmánybíróság gyakorlatából kiderül, hogy a jogalkotási eljárás jogszerű lefolytatásának hiánya akár közjogi érvénytelenséget is eredményezhet, azonban mégsem teljes körű a konzultációs és hatásvizsgálati kötelezettség alkotmányjogi védelme.^[80] Tekintettel a jogszabályi környezetre, a fenti szabályok kikényszerítésében mégis *az Alkotmánybíróságnak, az alapvető jogok biztosának, a Kúriának és törvényességi felügyeleti hatáskörben a megyei (fővárosi) kormányhivataloknak lehet szerepük.*

IRODALOM

- Blutman László (2010): *Az Európai Unió joga a gyakorlatban*. HVGOrac, Budapest.
- Schmitter, Philippe C. (2011): The future of 'real-existing' democracy. *Society and Economy* 33 2, 399-428.
- Drinóczi Tímea (2013): A részvétel és a konzultáció elmélete és gyakorlata. *Jura*, 1. szám, 7-22.
- Drinóczi Tímea – Kocsis Miklós (2011): A jogalkotási eljárás materiális feltételeiről. *Új Magyar Közigazgatás*, 8. szám, 16-24.
- Gyűrű Attila (2012): A jogszabályok és a stratégiai tervek környezeti hatásvizsgálatának gyakorlata. *Pro Futuro*, 2. szám, 85-102.
- Holló András (2011): Az alkotmányos jogállam védelme az Alkotmánybíróság két évtizedes gyakorlatában. *Új Magyar Közigazgatás*, 4. szám, 15-27.
- Kovácsy Zsombor – Orbán Krisztián (2005): *A jogi szabályozás hatásvizsgálata*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- Szűcs Norbert (2007): A hatásvizsgálat érvényesülése a jogalkotásban. *Magyar Jog*, 10. szám, 608-610.
- Visegrády Antal – Csizmadia Tamás (2005): A jog hatékonysága és hatásvizsgálata. *Magyar Jog*, 11. szám, 663-669.

[79] Visegrády – Csizmadia, 2005, 666.

[80] Drinóczi – Kocsis, 2011, 16.

FELHASZNÁLT JOGFORRÁSOK

- Lisszaboni Szerződés az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról (2007/C 306/01)
- Az Európai Parlament és a Tanács 2009/30/EK irányelve (2009. április 23.) a benzinre, a dízelolajra és a gázolajra vonatkozó követelmények, illetőleg az üvegházhatású kibocsátott gázok mennyiségének nyomon követését és mérséklését célzó mechanizmus bevezetése tekintetében a 98/70/EK irányelv módosításáról, a belvízi hajókban felhasznált tüzelőanyagokra vonatkozó követelmények tekintetében az 1999/32/EK irányelv módosításáról, valamint a 93/12/EGK irányelv hatályaon kívül helyezéséről (OJ L 140, 5.6.2009, p. 88–113)
- COM(2010)543 Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Smart Regulation in the European Union
- COM(2012)746 Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: EU Regulatory Fitness
- Report on the rule of law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011) CDL-AD(2011)003rev.
- C-138/79 SA Roquette Frères kontra Tanács (1980) EBHT 03333
- C-114/81 Tunnel Refineries Limited kontra Tanács (1982) EBHT 03189
- C-65/93 Európai Parlament kontra Tanács (1995) EBHT I-00643
- C-233/94 Németország kontra Európai Parlament és Tanács (1997) EBHT I-02405
- C-110/3 Belgium kontra Bizottság (2005) EBHT I-02801
- C-310/04 Spanyolország kontra Tanács (2006) EBHT I-07285
- C-73/08 Bressol és társai (2010) EBHT I-02735
- C-343/09 Afton Chemical (2010) EBHT I-07027
- Magyarország Alaptörvénye
- 1949. évi XX. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról
- 2010. évi CXXX. törvény a jogalkotásról
- 2010. évi CXXXI. törvény a jogszabályok előkészítésében való társadalmi részvételtől
- 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól
- 338/2011. (XII. 29.) Korm. rendelet a Nemzeti Jogszabálytárról
- 12/2016. (IV. 29.) MvM rendelet az előzetes és utólagos hatásvizsgálatról
- 6/2007. (II. 9.) önkormányzati rendelet (Zalaegerszeg)
- 30/2012. (XII. 19.) önkormányzati rendelet (Győr)
- 85/2012. (XII. 17.) önkormányzati rendelet (Kaposvár)
- 4/2013. (II. 14.) önkormányzati rendelet (Kecskemét)
- 4/2013. (II. 25.) önkormányzati rendelet (Székesfehérvár)
- 13/2013. (II. 21.) önkormányzati rendelet (Salgótarján)
- 18/2013. (V. 22.) önkormányzati rendelet (Pécs)
- 19/2014. (XI. 27.) önkormányzati rendelet (Hajdúszoboszló)
- 27/2014. (XII. 23.) önkormányzati rendelet (Szekszárd)
- 34/2014. (XI. 3.) önkormányzati rendelet (Szombathely)
- 39/2014. (X. 31.) önkormányzati rendelet (Veszprém)
- 496/B/1990. AB határozat
- 11/1992. (III. 5.) AB határozat

- 28/1992. (IV. 30.) AB határozat
- 4/1993. (II. 12.) AB határozat
- 7/1993. (II. 15.) AB határozat
- 14/1993. (III. 9.) AB határozat
- 57/1994. (XI. 17.) AB határozat
- 77/1995. (XII. 21.) AB határozat
- 307/B/1995. AB határozat
- 507/B/1995. AB határozat
- 54/1996. (XI. 30.) AB határozat
- 29/1997. (IV. 29.) AB határozat
- 50/1998. (XI. 27.) AB határozat
- 30/2000. (X. 11.) AB határozat
- 38/2000. (X. 31.) AB határozat
- 53/2001. (XI. 29.) AB határozat
- 63/2003. (XII. 15.) AB határozat
- 7/2004. (III. 24.) AB határozat
- 46/2005. (XII. 14.) AB határozat
- 4/2006. (II. 15.) AB határozat
- 46/2006. (X. 5.) AB határozat
- 75/2008. (V. 29.) AB határozat
- 125/2008. (X. 17.) AB határozat
- 8/2011. (II. 18.) AB határozat
- 61/2011. (VII. 13.) AB határozat
- 141/2011. (XII. 2.) AB határozat
- 44/2012. (XII. 20.) AB határozat
- Köf.5.013/2013/7. számú határozat (Kúria Önkormányzati Tanácsa)
- Köf.5.026/2016/4. számú határozat (Kúria Önkormányzati Tanácsa)
- Köf.5.027/2016/4. számú határozat (Kúria Önkormányzati Tanácsa)

A sztoikus metafizika főbb axiómái

BEVEZETÉS

A kitioni Zénón által Kr. e. 300 körül, Athénban alapított sztoikus mozgalom több száz éves, töretlen népszerűségnek örvendett. Legismertebb képviselői a római császárkor nagy egyéniségei, Seneca és Marcus Aurelius voltak, sokkal kevésbé közismert tény viszont, hogy a római respublica jeles képviselője, Cicero is a szigorú sztoikus etika eszméit vallotta. A római köztársaság hanyatló évtizedeiben a laza erkölcsökkel szemben a régi római erkölcs visszaállításáért küzdött. Harca nem tekinthető sikertelennek, hiszen Augustus, császársága alatt teljes mértékben megkövetelte alattvalóitól a konzervatív, családcentrikus római polgári élet betartását, akár halálos büntetést is kiszabva a törvényt nem tisztelőkre.

A sztoikus filozófiát bemutató sorozatunk korábbi részében az alapító mester, Zénón életútját és a sztoikus iskola főbb témáit vázoltuk. Továbbra is a sztoikus filozófia alapítójának rendszerénél maradván, e második részben a sztoikus filozófia három főbb diszciplínája közül a fizikát, vagyis a természetfilozófiát mutatjuk be, elsősorban a kora hellénizmus emberképére, identitásválasztására fókuszálva. A sztoikus filozófia szigorú, jól felépített, következetes és mindenekfelett az ember – az esendő világtól elhagyatottként bolyongó, önmagát kereső ember – filozófiája. A világban, a kozmoszban helyét kereső személyiség, mint megoldásra váró filozófiai probléma a hellénisztikus korban egyáltalán nem meglepő téma. E korról elmondható, hogy nem dicső fénykora a görögség történetének, hiszen Nagy Sándor halálát követően a görög városállamok rendre elveszítik önállóságukat. Athén már csak árnyéka önmagának, többnyire kulturális emlékeiből él az antik világ turisztikai központjaként, szép lassan megszűnik filozófiai központnak lenni, helyét eleinte Rodosz, majd Róma veszi át. A görögség mindezen körülmények tükrében kénytelen újradefiniálni magát és helyét a világban. A kor hangulata és az önmagát kereső ember jegyei rendre kimutathatók a sztoikus rendszerben. Az ember nem hellén polgár, hanem kozmosz-polgárként mutatkozik meg, nem kitüntetettebb polgár a kozmoszban a többi embernél, a többi létezőnél, hiszen éppúgy ki van téve a történések tragikus láncolatának, mint minden egyes porszeme a mindenségnek. Meglátásom szerint a változásokra érzékenyen reagálva a sztoikus filozófia eredeti módon világpolgárként, kozmoszpolgárként definiálja az embert, aki képes a nehézségek ellenére a boldogságra, környezetének, saját és mások életének értékelésére.

Ennek a mozgalomnak a legfontosabb hozadéka a morális értelemben vett egyenlő és szabad ember felismerése. Tanulmányomban a sztoikus filozófia metafizikai struktúráját véve alapul, megpróbálom levezetni e szabad és egyenlőséget tisztelő emberkép jegyeit. Első körben a metafizikai fogalmakat és tételeket vezetem be, majd rátérek az ember, mint kozmosz-polgár levezetésére, olvasatomat a témához kapcsolódó fontosabb fragmentumok közlésével támasztom alá.

A sztoikus fizika, vagy más néven természetfilozófia nagyon összetett, ugyanakkor mégis egységes. Egy ilyen szerteágazó, ám mégis összefüggő rendszert csak úgy lehet érthetően és érdekesen előadni, ha néhány fogalmat és tantételt alaposan körülírunk és bevezetünk. A legfontosabb tantétel, amiből érdemes építkeznünk, az a sztoikus tézis, miszerint az ember a kozmoszban maga is mikro-kozmosz, azaz minden tekintetben a kozmosz kicsinyített másaként meghatározott létező. Ennek tükrében a sztoikus fizika bemutatását azzal érdemes kezdenünk, hogy mit is értettek a sztoikusok a kozmosz fogalma alatt. Nem kevesebbet ígér az analízis, mint önmagunk megismerését, ugyanis ha a kozmosz működését megértjük, érteni fogjuk önnön képességeinket is. Ezt ígéri Zénón, a sztoikus filozófia megalkotója, és valóban, mi más is lehet a filozófia igazi célja, mint a delphoi jósda elhíresült jelmondata: „Ismerd meg önmagad!” A sztoikus fizika rendszerében való utazásunk során megpillanthatjuk a hellénizmus korában élő ember önmagáról kirajzolódni látszó énképét, miként szabadul fel az ismeretlentől való félelméből táplálkozó szorongásaitól és születik meg a világgal és önmagával megbonthatatlan egyensúlyban élő felszabadult személyiségként.

A görög filozófia különböző korszakokban más és más megoldással szolgált az ember helyének definiálására az univerzumban. A hagyományok abban a tekintetben egységesnek nevezhetők, hogy az embert, mint kitüntetett isteni lényt határozzák meg, mely minőségét az ember a lélek által birtokolja. Az ember tehát isteni eredetű, eszes, gondolkodó lény, de egy felsőbb isteni létezőknek alárendelt létező is egyben, ráadásul hiányleny, így önnön szükségleteinek is rabja. Nyilvánvaló tehát, hogy bár kitüntetett – lelke isteni minősége révén –, de mégsem szabad. Az isteni szférától való függőség gondolta Platón filozófiájában csúcsonyosodik ki, hiszen Platón a Timaios című dialógusában megnevezi az alkotó istent, aki a kozmoszon kívül helyezkedve mindent teremt és létrehív, így az individuális lelkeket is. A sztoikus filozófia, mely Platón tevékenységéhez képest időben későbbi, ezt a hagyományt már nem követi. Ugyan az embert továbbra is isteni minőséggel bírónak definiálja, de a teremtés mozzanatát eliminálja felszabadítja az embert a teremtő istenségtől való függőség terhétől. A sztoikus filozófia mégsem nevezhető ateista filozófiának. A sztoikus struktúra nem feledkezik meg a világot összhangban tartó istenségről: nem teremtő, hanem rendező istenségről beszél. A világban benne munkálkodó isten gondolata azt eredményezi, hogy minden létező azonos módon isteni erővel áthatott. A létezők körében az ember és egy növekvő fűszál között ezen struktúra szerint nem lehet különbség, mert mindegyiket átjárja, áthatja az isten, önállóságuk sem lehet kérdéses, hiszen nem függnék semmilyen, a világot kívülről alkotó, figyelő, mozgató isteni erőttől. A sztoikus filozófia embere felszabadult, egyenér-

tékü minden létezővel, ami az univerzumban megmutatkozik, megszületik, tehát minden tekintetben kozmosz-polgár.

Ennek a kissé furcsa filozófiai modellnek a vázolásában segítségünkre lesz néhány fontosabb sztoikus, metafizikai tárgyú töredék ismertetése.

II. TÖREDÉKEK A SZTOIKUS METAFIZIKA KÖRÉBŐL

Panteizmus

SVF I 161 Cicero *De natura deorum* I, 36.

Zénón szerint az értelem isteni erővel felruházottként a természet minden részét áthatja.

SVF I 163 Diogenés Laertios VII 148.

Zénón az isten szubsztanciájának tekinti a teljes kozmoszt és az égboltot.

SVF I 158 Themistius *De anima* II p. 64, 25.

Nos, a Zénón követők véleményével egybehangzik, hogy a teljes szubsztancia az isten által átjár; űk hol észnek, hol léleknek, hol természetnek, hol pedig lelkületnek nevezik.

SVF I 160 Lactantius *De vera sapientia et religione*. c. 9.

Zénón a természet dolgainak rendezőjét a mindenség alkotójának, logosznak nevezi, amit fatumnak, a dolgok szükségszerűségének és Zeusz lelkének is hív.

A két fő princípium

SVF I 85 Diogenés Laertios VII 134.

(Ti. A sztoikusok) szerint a mindenségnek két princípiuma van: aktív és passzív. A passzív princípium a minőség nélküli szubsztancia, az anyag; az aktív princípium az anyagot megformáló logosz, az isten. Ez utóbbi, mivel örökkévaló, az anyag egészét átjárva mindent létrehoz. Ezt a tant kitioni Zénón állította A szubsztanciáról című munkájában.

Aetius I 3, 25.

Mnaszeasz fia, a kitioni Zénón azt állítja, hogy a princípiumok: az isten és az anyag, az előbbi az aktív ok, az utóbbi a passzív ok; továbbá négy elemet említ még.

Achilleus Tatius p. 124E.

A kitioni Zénón szerint a mindenségnek az isten és az anyag a princípiuma, továbbá, hogy az anyaga megformált, amiből a négy elem keletkezik.

Az egész és a mindenség

SVF II 524 Sextus *Adversus Mathematicos* IX 332.

A sztoikus filozófusok azt feltételezik, hogy az egész (holon) és a mindenség (pan) különbözik. Az állítják, hogy az egész a kozmosz, a mindenség pedig a kozmosz és az azon kívül található űr együttese, ennek megfelelően tehát az egész lehatárolt, vagyis a kozmosz határolt, a mindenség viszont végtelen, mivel a kozmoszon kívüli űr végtelen.

A négy őselem gömbszerűen öleli át egymást

SVF II 558 Diogenés Laertios VII 155.

A kozmosz egészéről a következő módon vélekednek: középen van a Föld, központként, körülötte a víz körkörösen, a víznek is a Föld központja, tehát a Föld a vízben van, a víz körét a levegő köre követi.^[1]

A kozmosz

SVF II 1022 Diogenés Laertios VII. 148.

Zénón azt állítja, hogy a kozmosz egésze és az égbolt együtt a szubsztancia, Khrüszipposz hasonlóan beszél *Az istenekről* című művének első könyvében.

SVF II 1132 Diogenés Laertios VII. 149.

A természet kifejezést egyfelől az elrendeződött kozmosz jelentésben, másfelől pedig a születő dolgok természete jelentésben használják; a természet az értelemcsíra révén történő önmozgás tulajdonsága, megalkotja és összeállítja magából a dolgokat meghatározott időközönként, és hasonlóvá teszi a dolgokat azokhoz, amiből elválasztotta. Ez tehát a természet törekvésének célja és öröme, amint az világos az emberi alkotás példájából.

[1] A kozmoszt gömbtestben képelték el, aminek középpontját a föld adja, amelyet az elemek szférái ölelnek át, így a földet a víz köre öleli, aztán ezt a levegő köre, majd a tűzé. A teljes gömböt az aithér zárja le, amely a kozmoszt hárttyaként öleli, ami nem más, mint az állócsillagok köre, amely minden éjjel megmutatkozik az égbolton. Lásd még az itt közölt SVF II 1027-es töredéket.

Eszkatológia

SVF II 1027 Aetius *Placita* I 7, 33.

A sztoikusok szerint az isten eszes lény, a kozmosz születésében alkotó tűz, benne rejlik minden értelemcsíra, ami által minden létező születik a kozmoszban a gondviselés szerint; a pneuma a kozmosz egészét átjárja, nevét az anyagról kapja, amelyből kiválik változatos módon. Az istenek, a kozmosz, az égitestek, a föld és minden felsőbb létező az aithérben eszes (teljesen aithéri csak az isten).

SVF I 126 Varro *De lingua latina* V. 59.

Az élőlények csírája a tűz – ahogyan kitioni Zénón állítja –, ami nem más, mint a lélek és a szellem.

SVF I 124 Censorinus *De die natali* IV. 10.

A kitioni Zénón, a sztoikus iskola alapítója azt állítja, hogy az emberi nem szokatlan módon teremődik: az első a naptól születnek, az isteni tűz segédletével, ami az isteni előretudás.

A kozmosz lelke tüzes minőségű

SVF II 1032 Eusebius *Praeparatio evangelica* III 9,9.

A sztoikusok szerint a kozmosz vezérlő szubsztanciája tüzes és meleg, továbbá, hogy az isten anyag, illetve, hogy alkotó; nem más, mint a tűz alkotóereje.

SVF II 1037 Sextus *Pyrrhoniae Hypotyposes* III 218.

Arisztotelész szerint az isten test nélküli és az égbolt határa, a sztoikusok szerint viszont mindent átható tüzes lehelet (pneuma); a rút dolgokat is átjárja.

SVF I 157 Aetius *Placita* I 7, 2.3.

Zénón úgy véli, hogy a kozmosz tüzes.

A kozmosz születése

SVF I 102 Diogenés Laertios VII 135-6.

Egy, isten, eszes, gondviselő, Zeusz és még sok más néven is nevezik a kozmoszt a sztoikusok. Kezdetben belőle fejlődik ki a teljes szubsztancia a levegőn át vízzé. Ahogyan a nemzékora a mag a megtermékenyítő folyadékban található, úgy található az isten is – ami az értelemcsírája a kozmosznak – a vízben; általa lesz képes az anyag a további keletkezésre, így mindenekelőtt a négy elemet alkotja mag: tűz, víz, föld és levegő.

Diogenés Laertios VII 142.

Keletkező a kozmosz, a tűzből a szubsztancia a levegőn át nedvességbe fordul, a kiszáradó része föld lesz, a ritkás része légies minőségű, a még ritkább pedig tüzes, aztán ezek keveredése útján a növények és az állatok és más élőlények születnek. A kozmosz keletkezéséről és pusztulásáról Zénón beszél *A mindenségről* című művében.

A kozmosz halandó

SVF II 589 Diogenés Laertios VII 141.

A sztoikusok szerint a kozmosz halandó, mivel az érzékelhető dolgok mintájára keletkezik. Aminek részei pusztulók, az egészben is az, a kozmosz részei halandók, mivel egymásból átalakulnak, így a kozmosz egésze is halandó; ami romlani képes az pusztuló, a kozmosz is ilyen.

A kozmosz egy

SVF II 531 Diogenés Laertios, VII. 143.

Zénón *A mindenségről* című művében állítja, hogy a kozmosz egy, ezt Khrüszipposz is vallja.

SVF II 604. Plutarchos *De Stoicorum repugnantiis* 39 p. 1052c

Az előrelátásról első könyvében azt írja, hogy Zeusz fejlődik: „Mivel a halál a lélek testtől való elválása, és mivel a kozmosz lelke nem elválasztható [ti. testétől], de folyton fejlődik, amíg maga az anyagát át nem járja, ezért nem lehet azt állítani, hogy a kozmosz elpusztul [ti. metafizikai aspektusból].” Korábban pedig ezt írja: „A kozmosz egyedülként elégséges önmagának, mert egyedülként magában bírja mindazt, amire szüksége van, magából bírja tápanyagát és fejlődését, különböző részei különböző részekké alakulnak át.”

Gondviselés

SVF I 175 Diogenés Laertios VII 149 .

Minden a gondviselés által lett, állítja Khrüszipposz [...] és Poszeidóniosz [...] és Zénón mivel a fatum minden dolog okának szoros összefüggése vagy logosza, mely szerint a kozmosz vezeti magát.

A fatum

SVF II 921 Cicero *De divinatione* I 55, 125.

Fatumnak azt nevezem, amit a görögök *heimarmenének* hívnak, ami az okok láncolatának a rendje; ok okkal összekötött, ezáltal keletkeznek a dolgok, az örökkévalóságtól áradó állandó igazság ez. Minden, ami megtörténhet, nem lehet másként, csak ahogyan történik, ezért semmi sem lesz, aminek ható okát a természet ne birtokolná. Ebből az következik, hogy a fatum nem jóslás, hanem inkább az, amit fizikai összefüggésnek nevezünk, a dolgok örök oka, ami által megtörténnek a dolgok, vagyis azoké, amelyek meg kell történjenek: az adottaké és a majd bekövetkezőké.

Az individuális lélek: pneuma

SVF I 134 Cicero *Academicorum Post.* I 39.

Zénón határozta meg, hogy tűz a természet, ami által születik a lélek és az érzékelés.

SVF I 135 Diogenés Laertios VII 135.

Kitioni Zénón azt állítja, hogy a lélek meleg lehelet. [...] A lélek által vagyunk képesek lélegezni és mozogni.

A lélek nem halhatatlan

SVF II 809 Arius Didymus *Epitomae* Fr. 39.

Keletkezőnek és pusztulónak mondják a lelket, nem pusztul el azonnal a testtel, hanem egy rövid ideig még körülötte marad. [...]

A nyolc lélekrész

SVF II 836 Aetius *Placita.* IV 21.

A sztoikusok szerint a léleknek legfőbb része a *hégemonikon*, ez ébreszti a képzeteket, a jóváhagyásokat, az érzéseket és a vágyakat, ugyanezt megfontoló lélekrésznek is nevezik. A vezérlő lélekrészből még másik hét is nő, melyek kiterjednek a testre, mint egy százlábú tapadókorongjai. A léleknek hét része közül öt az érzékelés: a látásé, a szaglásé, a hallásé, a tapintásé és az ízlelésé. [...] A többi közt ott van még a nemző és a beszélő lélekrész. [...]

Ekpürózis: a kozmosz pusztulása és újjászületése

SVF I 98 Aristocles, Eusebius, *Preoartio evangelica*, XV. P. 816 d.

Bizonyos gondviselés szerint időközönként az egész kozmosz feloldódik (robban), majd pedig ismét visszarendeződik. Az első tűz olyan, mint egy mag, mindennek logoszatát bírja, továbbá a múltbeli, jövőbeli és jelenbeli események okát is. E dolgok közötti kapcsolat és kölcsönhatás, fatum, tudomány, igazság, amely a létezők kivédhetetlen és elkerülhetetlen törvénye. Ennek megfelelően a világon minden jól rendezett, miként egy tökéletes törvénnyel működő városállamban.

SVF II 610 Achilles *Isagogia in Aratum* 8.

A sztoikusok szerint a kozmosz feloldódik (ég) bizonyos meghatározott időközönként; azt mondják, az űr nem végtelen, hanem ugyanannyit tágul az univerzum, miközben feloldódik.^[2]

A lélek gyengesége

SVF III 461 Galénos, *De Placitis Hippocratis et Platonis*, V. 429.

Zénón úgy gondolta, hogy a szenvedélyek [ti. a lélek irracionális mozgásai] nem adott ítéletek, hanem a lélek összehúzódásai, elernyedései, felemelkedései és kitérései, amelyek rögtön az ítéletek után következnek.

A világgégés

SVF II 1065 Seneca *Epistulae* 9, 16.

„A bölcsnek milyen élete lesz, ha idegen földön börtönbe kerül, akár hosszú hajóúton vagy szárazon, és barátok nélkül marad?” Olyan élete lesz, mint Zeusznak a világgégés alkalmakor, amikor az istenek egygyé válnak, amikor a természet egy pillanatra megáll, megnyugszik elmélkedéseinek adva át magát. Éppen ezt teszi a bölcs is, magányosan félrevonul.

[2] A kozmosz meghatározott időközönként felrobban, majd újjászületik. A körülötte lévő űr minőségét egyesek végesnek, mások végtelennek vélték. Végtelen minőségét azzal indokolják, hogy a robbanásokkor bekövetkező hőtágulásnak ne legyen határa. A töredék arról tudósít, hogy egyes sztoikusok nem tartották fontosnak a végtelen űr feltételezését.

III. A SZTOIKUS METAFIZIKA

A sztoikus metafizika a kozmoszt különböző nevekkal illeti: Zeusz, isteni, élő, gondolkodó, rendezett és szép. A tökéletességre utaló jelzők használata ellenére, keletkezőnek és pusztulónak is tekintik. Ez máris meglepő állításnak tűnik, hiszen, ha isteni, akkor nyilván örökléttel bíró létező, tehát nem érintheti a pusztulás. A sztoikus struktúra első pillantásra itt ellentmondásosnak tűnhet, de mégsem lesz az. A kozmosz valóban születő és elmúló létező, de mivel egy magasabb létezési szférában bontakozik ki, amelyet univerzumnak neveznek (*pan*), és e szféra örökléttel bír, így ami benne megszülető lesz, vagyis a kozmosz (*holon*), az univerzum aspektusából bizonyos tekintetben örökléttel bíró létező marad, de mivel attól már különböző, vagyis annak módosulása, ezért a keletkezés és a pusztulás minőségével is bírni fog. (SFV I 85, SVF I 98, SVF II 524) Fontos leszögeznünk, hogy a kozmosz kibontakozása nem teremtési aktus eredménye, az univerzum metafizikai „teret” reprezentál, a kozmosz ennek a térnek a módosulása, őt már fizikai minőség is jellemzi. Azt is fontos leszögeznünk, hogy a kozmosz továbbra is rendelkezik e metafizikai struktúrával, benne bontakozik ki, rajta mutatkozik meg, mégpedig úgy, hogy az univerzum önmagát rendezi fizikai minőségűvé, vagyis kozmosszá. A kozmosz elkülönülésének folyamata az univerzum két fő princípiumának – melyek örökléttel bírnak – egymásba szövődésével kezdődik. Keveredésük folytonos. Az univerzumot, vagy más néven mindenséget két princípium, az anyag (*hülé*) és az isten (*logosz*) jellemzi, amelyek minden létező alapját adják, soha el nem pusztulók, nem jellemzi őket sem keletkezés, sem pusztulás, minden általuk lesz, mely dolgok, mivel kiszakadnak a mindenségből, azaz születnek, így nyilvánvaló szükségszerűségnél fogva el is fognak pusztulni. Az egyik princípium a passzív anyag (*hülé*), a másik az aktív (*logosz*), amely teljes mértékben átfőmálja az anyagot (SVF I 85). A passzív princípium a *materia*, a szövegek számtalan esetben szubsztanciaként nevezik meg, olyan általános alapként, szubsztrátumként, ami önmagában nem tartalmaz semmilyen minőséget vagy alakzatot, egyszerűen amorf masszaként kell elképzelnünk, amely potenciálisan bármilyen alakzatot magára ölthet, de nem lehet önálló, mivel a formákat nem képes magában megformálni, rászorul a másik princípiumra, az aktívra. Az aktív princípiumot több néven is említik, a fenti szövegekben előfordul az isten (SVF I 163, SVF I 158), a *logosz* (SVF I 85), amit leginkább értelemnek szoktunk fordítani, és meglepő módon az alkotó tűz is, a *pur*, (SVF I 102), ami archaikus filozófiai szimbóluma a világot teremtő intelligenciának.^[3] Az aktív princípium, nevezzük e néven, beleviszi a formákat az anyagba, vagyis megformál és alkot tüzes erejével. Fontos leszögeznünk, hogy az iker-princípiumok nem elválaszthatók, szerencsésebb volna szíamüiker-princípiumnak neveznünk. Létezési szintjük egyenértékű, mindkettő örök és soha el nem pusztuló, állandó

[3] Az alkotó tűz már Hérakleitosz töredékeiben is a spiritualitást, a vitalitást, azt észet és a lelket szimbolizálja, és nagyon fontos szerep jut a sztoikus filozófiában is e motívumnak.

kohézióban élnek, egymástól elválaszthatatlanul. Kettejük szoros összefonódásának eredménye az empirikus világ különböző területeinek szintjeit eredményezi, amelyek lévén a keletkezők és pusztulók történeti aspektussal is rendelkeznek. A hely, ahol kibontakoznak a létezők, nem más, mint maga a kozmosz. A kozmosznak így lesz tehát alakja, arculata, elkülönült részei és persze története. (SVF II 1024, SVF II 558, SVF I 126)

Először a négy őselem különül el: a tűz, a levegő, a víz és a föld. Ezek szférikus rendeződését követően áll elő a kozmosz, majd az elemek arányos keveréke szerint a többi egyedi dolog az asztrális testektől, az emberi létezőkön, a növényeken és az állatvilágon át, egészen a szilárd testekig. (SVF II 1027) A hagyomány érdekessége, hogy az isteni lélekkel, *pneumával*, bíró első emberi létezők születését is az emberhez legközelebb álló tüzes testből vezetik le, a Napból. (SVF I 124) E létezők halmazának szférák szerint történő kibontakozása és a köztük megmutatózó hierarchikus rendeződés terminusa az eszkatológia. A mindenségben születő kozmosz a négy őselem egymást ölelő szférikus körök szerinti rendeződése. A szövegek arra utalnak, hogy a kozmosz központja a föld, körülötte van a víz, aztán a levegő végül a tűz. Ez a felosztás arisztotelészi eredetű, hiszen Arisztotelész a *De Caelo*ban ezzel szinte teljesen megegyező módon határozza meg a kozmosz szféráit, a két belső elem középen, míg a két szélső elem felettük található. Arisztotelész egy ötödik elemet is megnevez, az *aithér*t, ami a sztoikus szövegekben is megjelenik. Az *aithér* kifejezést általában *ether*nek szokták fordítani, ám ez félrevezető lehet. Az *aithér* jelentése mindig-futó, Arisztotelész a kozmoszt lezáró állócsillagok körét nevezte így el, tökéletes tüzes jegynek vélte, amely a legszebb mozgást végzi, körben forog. A sztoikusok ehhez a hagyományhoz kapcsolódóan az *aithér* alatt a kozmosz hártáját értik, ahol a legtisztább tüzes jegyű létezők élnek, az istenek. (SVF II 1027) Az eszkatológia szerint a kozmoszt kívülről a végetlen úr határolja (SVF II 524), majd következnek a kozmosz szférái: az *aithér* (tehát az istenek) a tűz, a levegő, a víz, a föld, és ezen belül pedig az isteni princípium arányos jelenléte szerint ismét hierarchikus módon a következők: emberek, állatok, növények és fizikai tárgyak. A kozmoszban nem találunk olyan dolgot, amelyben ne munkálkodna a két princípium, tehát minden létező isteni értelem által megformált test, vagyis minden létező, test és isten is. Ez a meglepő állítás egy korábban elő nem forduló tant eredményez,^[4] a mindenben lakó isten elgondolás metafizikai megalapozását. E tan később a filozófiai hagyományban nagy népszerűségnek örvend majd; nyomokban a keresztény filozófiában, a reformáció teológiájában, legfőképpen Spinoza rendszerében.^[5] Zénón alapvetően abból

[4] A világot kívülről nemző és teremtő isten gondolata Platón és Arisztotelész filozófiájában gyökerezik. Platón a Timaios című dialógusban alkotó mesternek nevezi az istenséget, aki megalkotta a világ lelkét és testét, majd visszavonul. Arisztotelész a Metafizikában megnevezi az első mozgatót, más néven mozdulatlan mozgatót, aki a világot kívülről mozgatja, és irányítja. E hagyománytól fordul el a zénóni filozófia, állítva, hogy az istenség nem kívülről terem.

[5] A XVII. századi eszmeáramlatokban uralkodó sztoikus jegyek megjelenése nem véletlen, hiszen ekkor jelenik meg a számos késő antik mű. Seneca, Cicero és Epiktétosz nyomtatott változata.

a tételből indul ki, hogy az isten az arisztotelészi hagyománnyal ellentétben nem kívülről teremti a világot, hanem a világban benne lakozóként rendez és alkot mindent. Ezt a tant görögösen *panteizmus*nak nevezzük, ami a *pan*, a minden, és a *theosz*, az isten, szavak összetételéből áll, jelentése a mindben jelenlévő isten. A kozmosz metafizikai szinten örök, hiszen a két princípium – anyag és isten – mint mindennek az alapja, soha el nem pusztuló. A partikuláris létezőket, a kozmosz fizikai szintjét viszont már a keletkezés és pusztulás jellemzi. Az aktív princípium amint megformálja az anyagot, különböző létezők körét rendezi el magán. Már szó esett róla, hogy minden létező arányosan bírja a két princípiumot. A létezők azon köre, amelyekben a tüzes princípium inkább dominál, az égitestek és a csillagok köre lesz, a két princípium fele-fele arányban egyedül csak az emberi létezőkben mutatkozik meg, végül a lények létrájának alsó részéhez a passzív princípiumot inkább bíró létezők sorolhatók, például a kristályok; ezek esetében is munkálkodik a logosz, ezt igazolják a szabályos, szimmetrikus kristály-mintázatok kirajzolódásai. Nem létezik olyan része a kozmosznak, amelyben e két princípium ne mutatkozna meg. Adódhat a kérdés, hogy vajon elkülönülten megmutatkozhat-e csak aktív, vagy csak passzív princípiumot bíró létező? A válasz nyilvánvalóan nem, hiszen az ikerprincípiumok nem különülhetnek el egymástól. További érdekesség e metafizikai rendszerben, hogy a két princípium közül az egyik magasabb rendűnek tekinthető, az isten viszi a harmóniát, a rendet a passzív anyagba, ezáltal kitüntetett. Számos kutató e princípiumot azonosítja a kozmosz lelkének fogalmával, valamiféle szellemi energiaként, ami megteremti a létezőket, amely a dolgok közötti szigorú összhangot következetesen irányítja. Érvelésük alapján a mindenség isteni princípiuma azonos a kozmosz lelkével, ám ez az állítás az eredendő sztoikus elképzelésnek kissé ellentmondani látszik.^[6] A kozmosz ugyanis pusztuló (SVF II 585) a sztoikus metafizika szerint, a mindenség aktív princípiuma viszont nem. A kozmoszt irányító lélek az aktív princípiumnak már egy módosult, anyagi minőséget bíró módosulása lesz, és ez nem lehet más, mint az empirikusan tapasztalható dolgok racionális rendeződése, a kozmosz ésszerűsége, a gondviselés, amit *fatumnak* is neveznek. (SVF I 175, SVF II 921) További érv az aktív princípium és a kozmosz lelke közötti azonosság ellen, hogy amennyiben a kozmosz lelke azonos volna az aktív princípiummal, abban az esetben a kozmosz lelkéhez hasonlatos lélekkel bíró emberi léleknek is öröklétűnek kéne lennie, miként az a princípium minőségéből következik, csak hogy sem a kozmosz, sem az emberi létező nem rendelkezik halhatatlan lélekkel. (SVF II 809) A sztoikusok – bármilyen furcsának is tűnik –, az ember lelkét pusztulónak tekintették, és ezt nyilvánvalóan a sztoikus metafizika alapján állították: a mindenség örök, de a kozmosz és minden része, így az emberi létezők és azok lelke is pusztuló.

[6] Rist, 1969, 201–211.; Edelstein, 1936, 293.

Az individuális lelket *pneuma enthermon*-nak (SVF I 134, SVF 135) nevezik, ami meleg leheletet jelent. E meleg minőségét a tüzes princípium révén bírja, a racionalitást, a mozgást és a vitalitást viszi az emberi testbe. A *pneuma* kifejezés sajátosan sztoikus terminus a lélek fogalmára, a korábbi filozófiai hagyományban nem fordul elő.^[7] A *pneuma* kitüntetett minőséggel ruházta fel az emberi létezők körét, ugyanis a sztoikus metafizikából következően a lélek nem rendelkezhet irracionális minőséggel, hiszen az emberi lélek hasonlatos a kozmosz lelkéhez, amely tökéletes és nem bírhat magában értelem nélküli minőséget, így az emberi lélek sem rendelkezhet értelem nélküli mozgással.^[8] A *pneuma* tehát minden kognitív funkciót ellát, mégpedig szigorú észszerűséggel. Nyolc lélekrészt különböztetnek meg (SVF II 836), az öt érzékszervet működtető lélekrészeket, a nemzést felelős lélekrészt, a beszédkészség funkciójáért felelőt és végül a kitüntetett vezérlő lélekrészt, amely az előző hetet, valamint a helyes gondolkodást működteti, irányítja. Adódik a kérdés, hogy ha minden képességünk racionális, miként tudunk mégis illogikus döntéseket hozni, tévedni, érzelmi téren túlzásokba esni, mely mozgások nyilvánvalóan mind értelemellenesek. A zénóni hagyomány erre vonatkozóan a következő magyarázattal szolgál: a lélek külső hatásokra, de akár belső mozgásai révén is képes időközönként gyengülő minőséggel működni. Ez esetben a lélek gyengeségeit úgy kell elképzelnünk, mint a lélek kisebb intenzitással való működését a testben, erre utalnak a kicsinyedik, összehúzódik kifejezések is. A tévedésekért tehát a lélek gyenge, zavaros működése lesz felelős. (SVF III 461) Ebből az állításból egyenesen következik, hogy az emberi boldogság célja a lélek gondozása lesz, melynek módja, hogy elkerüljük azon helyzeteket, amikor a lélek gyengébb intenzitással van jelen, illetve, hogy erősítsük, vagyis kiműveljük értelmünket. A sikeres léleg gondozás módszerének kidolgozása a sztoikus etika köréhez tartozik, amellyel sorozatunk következő részében foglalkozunk majd; a továbbiakban térjünk vissza a sztoikus fizika főbb tanainak ismertetéséhez.

A sztoikusok elgondolása szerint arra a következtetésre juthatunk, hogy a világ maga is valamiféle tökéletesedési folyamatot mutat (SVF II 604), a kozmosz maga is halad az egyre jobb kozmosz felé; ezt természetesen, ahogy az ember esetében a lélek, a kozmosz esetében az aktív princípium működése eredményezi. Ennek tükrében be kell következnie egy megújuló pillanatnak, amikor a kozmosz eléri tökéletességét, ekkor az aktív princípium (SVF I 98), a tűz, teljes mértékben átjárja a passzív princípiumot, minden létezőben a logosz dominanciáját megteremtve ezzel. (SVF II 1065, SVF II 610) Ezt a pillanatot nevezik a sztoikusok *ekpürószisznak*, ami teljes feloldódást jelent. A kozmosz időközönként fellobban és elemésztí önmagát, majd azonnal ismét újjászületik és a két princípium újra megkezdí arányos keveredését. A megdöbentő, hogy feltevésük szerint ugyanaz

[7] Hérakleitosz ugyan száraz tüzes lélekről beszél, és ebben valószínű követik a preszókratikus mestert, de Hérakleitosz nem használja a *pneuma enthermon* kifejezést.

[8] Plátón és Arisztotelész a lélek értelem nélküli funkcióit is megnevezi, de ettől a hagyománytól a korai sztoa eltávolodik, inkább Szókratész elgondolását követik, aki a lelket azonosította az ésszel.

a kozmosz, ugyanazon történésekkel és szereplőkkel fog végtelen számú módon újjászületni. Ismét egy eléggé meglepőnek és illogikusnak tűnő tanításhoz érkezünk, ám ez szintén csak látszólagos ellentmondás. A minduntalan ugyanazon történésekkel újjászülető világ gondolata éppen a gondviselés elméletét alapozza meg, ebben rejlik a sztoikus filozófia titka, ugyanis a gondviselő világ gondolata a hellenisztikus kor tragikus sorsú emberének, miként bármely történelmi kor szenvedő emberének, vigaszt képes adni. A gondok és sorscsapások, amelyek az embert élete során érik, elkerülhetetlenek és kikerülhetetlenek, hiszen a kozmosz történéseit senki sem képes befolyásolni, de elkerülni sem. Minden esemény ugyanolyan szigorú pontossággal fog végbemenni, megmásíthatatlanul. A sors szükségszerű és elkerülhetetlen játékának kitett ember csupán egyetlen tényben bízhat, hogy a kozmosz tökéletesedési útján minden a jó felé halad, még ha éppen rosszként éljük is meg, így a személyes sorscsapások a kozmikus rend szémszögéből pozitív előjelet kapnak. A jövőbeli eseményeket tehát befolyásolni nem lehet, ellenben a kozmosz állandó változatlan története miatt megjósolhatók, ezzel magyarázható, hogy a sztoikus filozófia az asztrológiát és a jóslást tudományos szintre emelte. (SVF II 921) Álljunk meg egy pillanatra és összegezzük az eddig elhangzottak fényében a sztoikus emberképet: pusztuló, a világ szükségszerű történéseinek kitett, önálló döntéssel nem bíró létező, hiszen a mindent irányító *fatum* előre meghatározza élete folyamát, az ilyen világ polgára alig nevezhető szabadnak. A tanulmány bevezetőjében viszont azt hangsúlyoztam, hogy önmagára találó személyiségként, kozmoszpolgárként, de legfőképpen szabadként jellemezhető a sztoikus emberkép. Adódik tehát a kérdés, hogy egy ilyen szigorú determinista szemléletben miként lehet mégis szabad az ember. A következőkben azt igyekszem tisztázni, hogy miként lehet szabad és boldog polgár a fatalista rendszer ellenére az ember.

Első körben azt kell leszögeznünk, hogy az ember a kozmosz kicsinyített mása. Az ember jegyei tehát kicsinyített módon, de a kozmosz jegyeit mutatják: isteni, keletkező és pusztuló, jól rendezett, szép és eszes. A kozmosz minden tekintetben tökéletes, alakja a legszebb mértani test: a gömb (SVF II 558); fejlődése a legfőbb jó irányában halad, nem szorul rá semmire (SVF II 604), önmaga elég a fejlődéséhez. A kozmosz ezen minősége lesz segítségünkre az emberi szabadság meghatározásban is. Ha elfogadjuk azt az axiómát, miszerint az ember kozmoszpolgár és aktív, nélkülözhetetlen része a kozmosz tökéletesedési folyamatának, továbbá elfogadjuk azt is, hogy a kozmosz szükségszerűen a jó felé halad, úgy minden történés, amit elszenved az ember, a végcél tekintetében pozitív előjelet kap. Szabadsága az embernek tehát egy fenséges cél elérésében csúcsosodik ki, egyfelől szabadságában áll közreműködni a kozmosz szépségének megvalósításában, másfelől pedig szabadságában áll felismerni annak lehetőségét, hogy ne akarja megváltoztatni a világ rendjét: vagyis nem keresni a vele történtek okát, nem keresni felelősöket, egyszerűen tudomásul venni mindent, ahogyan van, elfogadni a sors jó vagy rossz történéseit sztoikus nyugalommal. Minden megtörtént rossz esemény a végső cél tekintetében jóként definiálható,

bár ez erős közhelynek tűnik, de a sztoikus metafizikából egyenesen levezethető. Annak felismerése, hogy a kozmosz szépségének megőrzése rajtam is múlik, hogy ne én legyek az, aki ezt a szépséget és tökéletesedési folyamatot elrontja egy-egy történés elleni tiltakozással, vagy akár a szépséget elrontó tettel, mindenképp felemelő és felelősségbresztő gondolat. Kozmoszpolgárnak lenni nem készen kapott értékrend szerinti életvitelt jelent, sokkal inkább felelősségteljes életet, hiszen abban a pillanatban, hogy önnön minőségi kozmoszpolgár öntudatunkra ébredünk, az ebből következő gondolat a kozmosz egyéb részének kozmoszpolgárként való elismerése lesz. A sztoikus filozófia egalitáriusságon alapuló etikai szemléletre jut, hiszen nem csupán a másik ember velem azonos értékű kozmoszpolgárságát ismerem el, hanem minden a kozmoszban megszülető dológét is, melyekkel szemben szintén felelősséggel tartozom és velem egyenértékű létezők szintjén való magatartást kell gyakorolnom. Marcus Aurelius szavai talá-lóan foglalják össze e magasztos célt.

„Világrend! Minden, ami neked megfelel, nekem is megfelel. Semmi nincs nekem korán vagy későn, ami neked idején van. (IV 23) Semmi sem káros a résznek, ami hasznos az egésznek. Az egész viszont nem tartalmaz semmit, ami önmagának nem hasznos [...] Tehát, ha ráeszmélek, hogy ilyen egésznek vagyok a része, mindent, ami csak ér, nyugodt kedéllyel fogadok. (X 6)”^[9]

IRODALOM

- Arnim, J. von (1978): *Stoicorum Veterum Fragmenta*. Teubner, Stuttgart.
- Inwood, Brad (1985): *Ethics and Human Action in Early Stoicism*. ClarendonPress, Oxford.
- Edelstein, Ludwig (1936): The Philosophical System of Posidonius. *AJPh* 57. 286–325.
- Long, Anthony A. (1998): *Hellenisztikus filozófia*, Osiris, Budapest.
- Long, Anthony A. – Sedley, David N. (1987): *The Hellenistic Philosophers*. Cambridge.
- Marcus Aurelius (1974): *Marcus Aurelius elmélkedései*. Ford. Huszti József. Európa Kiadó, Budapest.
- Rist, John M. (1969): *Stoic Philosophy*. Cambridge.
- Steiger Kornél (1983): *Sztoikus etikai antológia*. Gondolat, Budapest.
- Szoboszlai-Kiss Katalin (2009): *Poszeidóniosz, Töredékek és kommentár*. L' Harmattan Kiadó, Budapest.

[9] Marcus Aurelius, 1974.

A felsőházak összehasonlító elemzése ifj. Vutkovich Sándor munkásságában

I. BEVEZETÉS

Az 1800-as évek nemzetállamainak létrejöttével a közpolitikai gondolkodás egyik központi kérdéseként fogalmazódott meg a törvényhozás helyes szerkezete, felépítése. Általánosan elfogadott nézet volt, hogy a kétkamarás rendszerek jelentik a törvényhozás egyetlen elfogadható alternatíváját, megfontoltabbá téve a döntéshozatalt, mely elsősorban a felsőházak feladata. Az egykamarás parlamentek ezzel szemben felsőházak nélkül nem képesek a mértékletes, ésszerű törvényhozásra, hiányzik ugyanis a felsőház jelentette kontroll. A korban a jog- és államtudósok többsége az előbbi rendszereket tartotta kívánatosnak a maguk konzervatív, jól kiforrott szerkezetével. A kor államainak túlnyomó hányada a kétkamarás parlamenti berendezkedést valósította meg, így a bikameralizmus elve áthatotta a XIX. századi összehasonlító államtudományokat.

II. IFJ. VUTKOVICH SÁNDOR ÉLETE

Ifj. Vutkovich Sándor Pécsen született 1869. szeptember 2-án, Pozsonyban halt meg 1938 augusztusában. Pályafutása során jog- és államtudományi doktori címet szerzett. Édesapjához, id. Vutkovich Sándorhoz hasonlóan jogakadémiai tanár volt Pozsonyban 1894 és 1914 között. Először rendkívüli, majd nyilvános rendes jogakadémiai tanárként jog és államtudományi bevezetést, alkotmány- és kormányzati politikát, magyar közjogot és európai nemzetközi jogot oktatott a pozsonyi királyi jogakadémián. A jogakadémia mellett a pozsonyi egyetemen is tanított. Tanári hivatása mellett a jog- és államtudományi második alapvizsgálati bizottság elnöki funkcióját is ellátta.^[1]

[1] Szinnyei, József: *Magyar írók élete és munkái*. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (2015. június 20.)

Az I. világháború idején a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemen egyetemi magántanári címet szerzett. Ifj. Vutkovichról a világháború előttről sem maradt sok feljegyzés,^[2] ez a tendencia még inkább érvényesült a háború utáni időszakban. Némely források arról tanúskodnak, hogy az 1920-as években több kulturális rendezvényen is részt vett. A Toldy Kör 1922. május 21-i közgyűlésén bekerült a szervezet választmányába.^[3]

Cikkei a *Nyugatmagyarországi Híradó* politikai napilapban,^[4] a *Pozsony megyei Közlönyben*, jogi dolgozatai a *Jogtudományi Közlönyben* és a *Jogállamban* jelentek meg. Jogi munkákon kívül útirajzokat is írt: *Párisi emlékeimből*, *Oroszországi úti emlékeimből*.^[5]

Műveiből^[6] több fontos információ is kitűnik. A *Párisi emlékeimből* című művéből kiderül, hogy beiratkozott a párizsi Ecole de droit-ba joghallgatónak. Ezek mellett beszámol a polgárok forradalmi hangulatáról, mely ottléte során kívülállóként is érezhető volt a francia közgondolkodásban. Párizsban szoros kapcsolatot ápol a kolóniában élő magyar emigránsokkal. Ennek köszönhetően ismerkedett meg Kiss Miklós 1848-as honvédezredessel, Klapka György tábornok özvegyével, és visszatérő vendégként több alkalommal is megfordult Munkácsy Mihálynál,^[7] midőn „Honfoglalás” című festményén dolgozott.

Párbaj című művében az egyes államok összehasonlítását végzi el, midőn a párbaj tiltásáról szóló törvényeket elemzi, beleértve az USA-ban ismeretes jogi szabályozást is.

A *kötelező szavazás* című írásában^[8] szintén túllép az európai horizonton, ugyanis az USA mellett az egyes dél-amerikai országokban is megvizsgálja a kötelező szavazás intézményét. Ebben a művében beszámol az elkésztő magyar valószínűségről, miszerint a magyar választási statisztikai adatok nyilvántartása hiányos, szemben Nyugat-Európával, ahol az adatok széles körét bocsátották rendelkezésére különösebb erőfeszítések nélkül. Példaként említette a francia, a belga és a német állami szerveket, melyek irányába háláját fejezte ki támogatásuk miatt. Konklúzióként levonja, hogy választási jogunk, választási rendszerünk erőteljes reformokra szorul, és véleménye szerint a kötelező szavazás intézményének bevezetése lenne a választói közömbösség csökkentésének az egyetlen módja.

[2] A róla szóló adatok részben Szinnyei József munkássága alapján kerültek felhasználásra.

[3] Filep, 2011. <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2011/2011-junius/974> (2015. május 30.)

[4] Ifj. Vutkovich főmunkatársként dolgozott a lapnál, melyet apja, id. Vutkovich Sándor alapított és szerkesztett 1905-ben bekövetkezett haláláig.

[5] G. P., 1938, 207. http://epa.oszk.hu/02500/02518/00103/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1938_07-08.pdf (2015. június 21.)

[6] *A miniszteri felelősség*. Pozsony, 1894.; *A párbaj*. Pozsony, 1895.; *A felsőházak szervezete a főbb államokban*. Pozsony, 1896.; *A kötelező szavazás*. Pozsony, 1903. (Németül Wahlpflicht. ford. Kumlik Emil, Pozsony, 1906.); *Miért Wien és nem Bécs?* Pozsony, 1904.; *A magyar alkotmányjog*, I. kötet. Pozsony, 1904.

[7] Ifj. Vutkovich Munkácsyt már korábbról is ismerte.

[8] E munkája német fordításban is megjelent „Wahlpflicht” címmel. Ugyanakkor ezt a művet nem tekinthetjük teljes fordításnak, mivel a német nyelvű kiadásból több fejezet is kimaradt.

Ifj. Vutkovich életéről rendkívül csekély forrásanyag áll rendelkezésre. Írásai alapján azonban bizonyossággal megállapítható, hogy kitűnően tudott franciául, angolul, németül és olaszul. Művei többségében az Európán kívüli XIX. századi államok jog- és politikai rendszereinek összehasonlítására is törekedett.

Vutkovich 1896-ban megjelent írásában korlátozottan alkalmazza az összehasonlító államtudomány módszertanát, melynek segítségével a felsőház intézményének helyes szerkezeti elemeit, illetve a fejlődés útjait kutatja. Az egyes államok közjogi rendszerét bemutatja, azonban az államoknak főként a külön-külön történő vizsgálatáról van szó. Ugyanakkor némely részeken kitékint más országok közjogi rendszereinek sajátosságaira, pontosabban fogalmazva kitér a köztük lévő hasonlóságokra, különbségekre.

III. A KÉTKAMARÁS RENDSZEREK

A XIX. században, a modern államok létrejöttékor többek között az a kérdés határozta meg a politikai diskurzusokat, hogy az egy- vagy a kétkamarás parlamenti rendszerek a hatékonyabbak, kiforrottabbak-e.

Montesquieu alkotta meg a kétkamarás parlamentáris rendszer elméletét: „A népek szabadságára nézve mellőzhetetlen, hogy a hatalom önmagában lelje fékét.” Ettől kezdve axióma lett, hogy a törvényhozó hatalomnak két kamarában kell működnie. *Benjamin Constant* *Montesquieu* gondolatain elindulva és továbbmenve szintén a kétkamarás rendszer előnyeiről ír. Munkáiban kifejti, hogy az államok csak akkor maradhatnak fenn, ha az egymással ellentétes erőket megfelelő módon egymás mellé helyezik a kölcsönös ellenőrzés érdekében. Szerinte az egyetlen elfogadható opció a kétkamarás parlament megteremtése, ugyanis egy „gyülekezet” (kamara) zsarnoksága sokkal félelmetesebb, mint egy emberé (zsarnoké). Negatív példaként a francia forradalmat hozta fel, mely során a politikai rendszer teljes elszemélytelenedése, azaz a politikai felelősség teljes hiánya mutatkozott meg. A felsőház szerepét nem másban látja, minthogy megkímélje az államot az elharmarkodott döntések meghozatalától. *Tocqueville* pedig úgy fogalmaz, hogy a kétkamarás parlament a demokrácia őrzője.^[9]

Ezzel szemben a kétkamarás rendszer ellenzői azzal érveltek, hogy a felsőház intézménye csak lassítja a törvényhozás működését. Az egykamarás rendszer hívei szerint a törvényhozást kellőképpen nagy apparátussal kell felruházni, mely a törvényhozás helyes működésének a legmegfelelőbb eszköze. Az egykamarás rendszer híveinek felfogása szerint a törvényhozó szerv dualizmusa ellenkezik a népszuverenitás elvével, ugyanis a nemzetnek csak egy akarata lehet, melyet csak egyetlen kamara juttathat érvényre.

[9] Vutkovich, 1896, 2-5.

Vutkovich egyértelműen az előbbi csoportba, azaz a kétkamarás rendszerek híveinek táborába tartozott. Úgy vélte, hogy a kétkamarás rendszerek helyes mivoltát mi sem igazolja jobban, minthogy a világban a kétkamarás parlamenti rendszerek túlsúlyban. Ellenpéldaként a XIX. században újonnan létrejött Görögországot és Szerbiát említi, melyek egykamarás törvényhozást hoztak létre. Szerinte belső politikai feszültségeiket alapvetően az egykamarás parlamenti szisztéma generálta. A kétkamarás rendszert a legcélszerűbb törvényhozási formának tartotta, melyet igazolt a történelem. A felsőház szerepét a mértékletesség fenntartásában, és nem a „nemzeti akarat akadályozásában” látta: „Nem a gyorsaság, hanem az alaposság a törvényhozói munka legfőbb dicsérete.” Erőteljesen érezhető Vutkovich-nál a constant-i hatás, ugyanis kifejti, hogy egy kamara abszolutizmusa a legrosszabb egy államra nézve. A felsőház feladataként fogalmazta meg, hogy közvetítő szerepet tölt be a végrehajtó hatalom és az alsóház között, megteremti a törvényhozás és az államfő közötti kapcsolatot, azonban a legfontosabb, hogy megfékezze a forradalmak kialakulását. Ha ez utóbbi mégsem sikerül, akkor szerinte a felsőház struktúrája rosszul lett megszervezve, kiépítve. Nézetei alapján a felsőházak tevékenysége csak akkor lehet sikeres a forradalmak megakadályozásában, ha egy állam felsőháza a történelmi alkotmányfejlődés nyomán alakult ki, akárcsak Angliában – vagy éppen Magyarországon –, melynek köszönhetően az angol parlamentarizmus precedensértékűvé vált szerte a világon.^[10]

Vutkovich a felsőházakat 3+1 csoportba sorolta az alábbi szempontok szerint:

- a) Örökletesség elvén alakuló felsőházak: Anglia, Magyarország, egyes német tartományok (Poroszország, Bajorország, Württemberg, Baden, Szászország), Ausztria, Spanyolország, Japán.
- b) Kinevezés elvén alakuló felsőházak: Portugália, Oroszország, Törökország, Olaszország, Brazília.
- c) Választás alapján alakuló felsőházak: Franciaország, Belgium, Dánia, Svédország, Norvégia, Románia.
- d) Szövetségi államok felsőházai: USA, Németország, Svájc. Ezek az államok ugyan az előző három kategória valamelyike alapján állították fel felsőházukat, azonban Vutkovich a szövetségi állami jellegüknél fogva külön tartotta célszerűnek megvizsgálni ezen államok felsőházait.

A következőkben azt kívánom bemutatni, hogy ifj. Vutkovich milyen következtetésekre jutott az egyes országok felsőházainak vizsgálata során. Írásom négy XIX. századi állam felsőházai struktúrájának bemutatására fókuszál: Anglia, Oroszország, Franciaország és Németország, mely államok Európa magját jelentették. A választást indokolja továbbá az a tény is, hogy Vutkovich Franciaország-

[10] *Uo.*, 10–13.

ban és Oroszországban egyaránt megfordult, továbbá beszélt angolul, franciául és németül, így ezen államok nagy hatással voltak kutatói munkájára.

1. Anglia

Angliában a felsőház a spontán fejlődés eredményeként jött létre, akárcsak Magyarországon, véli Vutkovich. De facto ugyanis hamarabb működött, mint ahogy de iure szabályozták volna jogállását, státuszát. A felsőház kialakulása egészen a szász betörésig vezethető vissza. A szász hódítást követően grófságok és tartományok alakultak, melyek decentralizálták az országot. Ezek az egységek ún. heptarchiákká, királyságokká alakultak. A királyságok létrejöttével azonban nem szűnt meg létezni az ország egysége, ugyanis a Witenagemot a királyságok felett állt. A Witenagemot egy tanácskozó testület volt, melynek hozzájárulását kellett adnia egy korabeli törvény elfogadásához, tagjai a főpapok és a nemesek voltak. Ennek eredményeként jött létre az egyházi és a világi lordság. A Witenagemot tagjait a király nevezte ki, üléseit ő maga vezette.^[11]

Hódító Vilmos uralkodása alatt a Witenagemot utódjaként létrejött a Curia Regis, melynek tagjai a főpapok és a bárók (a „nemes” elnevezés módosult) voltak.^[12] Földnélküli János uralkodása idejére pedig már kifejlődött a ma is ismert House of Lords, azaz a Lordok Háza, mely sikerrel vívta ki a Magna Chartát. A common law eredményeként a XIV. században jogilag is szabályozták a kétkamarás parlamentáris rendszert. 1341-től de iure is két külön kamara, a House of Lords (világi, egyházi főurak) és a House of Commons (megyei lovagok, városok küldöttjei) ülésezett.^[13]

Vutkovich megállapítja, hogy egy alapvető különbség mutatkozik az angol és a kontinentális nemesség között. A korabeli Angliában nem létezett a kontinentális értelemben vett nemesség. A felsőházba ugyan Angliában is csak születés útján lehetett bekerülni, de a nemesek politikai kiváltságainak személyi hatálya nem terjedt ki azonnal az utódok születésével. A jövő peerje (elszülött utód) mindaddig közrendű státuszú volt, míg apja élt. Így a leendő peerek közrendű státuszuk fennállása alatt, valamint a nemesek nem elszülött utódjai (akikre sosem terjedtek ki a nemesi kiváltságok) jogi és politikai értelemben véve lesüllyedtek a közrendű szabadok szintjére. Emiatt nem alakult ki sosem merev elkülönülés a nemesség és a közrendűek között Angliában, szemben a kontinenssel, ahol a közrendűek mindig is ellenszenvvel viseltettek a nemesekkel szemben.^[14]

A Rózsák háborúja során a főnemesség megtizedelődött, így VIII. Henrik uralkodásának idejére kiszolgáltatott helyzetbe került az uralkodóval szemben. Ezzel párhuzamosan az alsóház megerősödött. I. Erzsébet, majd az őt követő Stuartok

[11] *Uo.*, 16–17.

[12] *Uo.*, 18.

[13] *Uo.*, 25.

[14] *Uo.*, 27–28.

idején a főnemességnek sikerült folyamatosan visszanyernie korábbi hatalmát, egészen az angol polgári forradalom kirobbanásáig, amikor is Cromwell a felsőház eltörlésével bevezette az egykamarás parlament rendszerét és megteremtette a köztársaság intézményét. Ugyanakkor az egykamarás parlament nem fogadott el több törvényt, mint kétkamarás elődje, sőt Cromwell is egy második ház felállításának kísérletével próbálta elejét venni a további radikalizálódásnak, mely a House of Commons túlzott előretörésének volt köszönhető.^[15]

Vutkovich az angol polgári forradalom elemzése során is kiemeli tételét, miszerint az egykamarás rendszer csak politikai és társadalmi felfordulást okoz, a törvényhozás folyamatát nem gyorsítja, valamint a zsarnoki rendszer kiszolgálójaként működik.

A XVIII. században a Lordok Háza katalizátorként mozdította elő a polgári és vallásszabadság kiteljesedését, sikerrel vívva ki a társadalom megbecsülését, szemben a kontinens nemességével, mellyel szemben továbbra is ellenszenv mutatkozott

Walpole miniszterelnöksége alatt (1721–1742) a Képviselőház megerősödött és elérte, hogy bizalma nélkül ellehetetlenüljön a kormányzás. Pitt miniszterelnöksége idején (1757–1761, 1766–1768) pedig a miniszterelnök szerepének kidomborítására került sor, ezzel mintegy megszilárdítva az angol törvényhozás működését. Az 1832-ben elfogadott választási törvény kimondta, hogy a kormányt az alsóház választja meg, ezt követően a király nevezi ki. Ez a törvény lehetővé tette továbbá, hogy kinevezéssel is a felsőház tagjává lehessen válni. Ezzel a XIX. században jogi szempontból is megmerevedett az angol parlament struktúrája, kimondva azt az elvet, hogy az alsóház adja a kormányt, a felsőház pedig a fék szerepét tölti be.^[16]

A House of Lords az alkotmánybíráskodás mellett felelős volt az ún. impeachment^[17] és a bill of attainder^[18] eljárás lefolytatásáért. Igaz, írja Vutkovich, utóbbi két eljárás a gyakorlatban már egyáltalán nem volt használatos.^[19]

Vutkovich az angol parlamentarizmus fejlődésének elemzése során kiemeli, hogy a kétkamarás parlamentnek köszönhető az angol történeti alkotmány kifejlődése. A bikameralizmust a common law jogrendszerrel együtt vizsgálja, ugyanis kölcsönösen hatottak egymás fejlődésére.

A felsőház a XIX. századra másodrendűvé vált a képviselőház mellett, és csupán ellenőrző, felfüggesztő szereppel bírt: „a nemzeti akarat megvalósulását késleltetheti, de meg nem hiúsítja”. A House of Lords szorososan összefonódott a Korona népével. Vutkovich egyfajta jövőbeli kitekintésként megfogalmazza, hogy a Lordok Házának jövőbeli reformjával az örökletesség elve mindinkább háttérbe fog szorulni.^[20]

[15] *Uo.*, 29–34.

[16] *Uo.*, 38–40.

[17] A felsőház az impeachment alkalmával az alsóház által valamely miniszter ellen emelt vád során járt el.

[18] Ennek értelmében a parlament minden eljárás nélkül büntetést szabhatott ki bármely képviselőre.

[19] Vutkovich, 1896, 54.

[20] *Uo.*, 57–58.

2. Oroszország

Oroszországban az angol parlamenthez hasonló törvényhozás sokáig ismeretlen fogalom volt. A szenátus összetétele a cár abszolút hatalmát tükrözte, akinek kezében összpontosult a törvényhozó, a végrehajtó és az igazságszolgáltató hatalom.

Az orosz szenátust I. Péter cár állította fel 1711-ben. Tagjait a cár nevezte ki élethossziglani mandátummal, melyet bármikor vissza is vonhatott. Az orosz szenátus teljesen eltért a nyugati modelltól, éppen ezért nem is lehet a szó szoros értelmében szenátusnak nevezni. Feladatai közé tartozott a zemsztvok (önkormányzatok) és a kerületi hatóságok közötti ellentétek feloldása, amennyiben az előbbieket által hozott határozatokat utóbbiak nem erősítették meg.

További feladatai:^[21]

- a törvények kidolgozása;
- a közigazgatási feladatok ellátása, a cári ukázok végrehajtásának felügyelete, a közigazgatás ellenőrzése;
- a polgári és bünygyi bírászkodás;
- a semmítőszéki funkciók ellátása.

Az egyes tevékenységi körök ellátására külön ügyosztályok szakosodtak. Az orosz szenátus tehát nem felsőházként funkcionált, a kormányzati – törvények előkészítése, végrehajtása, közigazgatási feladatok ellátása – és az igazságszolgáltatási feladatkörökön kívül nem látott el egyéb tevékenységeket. A döntések meghozataláért egyedül a cárt terhelte felelősség, így a törvényhozás az ő kezében volt, a szenátus csupán a cár konzultációs testületként működött. A XIX. században nem létezett törvényhozó testület az Orosz Birodalomban, így a népképviselő sem valósulhatott meg.

II. Sándor uralkodása idején, 1864-ben megszületett a zemsztvo-törvény, megteremtve a zemsztvo-rendszert, mely az önkormányzati képviselői rendszernek volt megfeleltethető.^[22] A zemsztvok a járások, kerületek, kormányzóságok szintjén működtek, míg a városokban a városi tanácsok látták el a népképviselőt. Ezek a képviselői szervek közvetlenül választott gyűlésekként, testületekként funkcionáltak. Ugyan voltak törekvések a zemsztvo-rendszer összbiriodalmi szintre történő kiterjesztésére, mellyel létrejöhetett volna a közvetlen választás intézménye az Orosz Birodalom törvényhozásában, azonban ezek a próbálkozások kudarcba fulladtak.^[23]

Vutkovich Oroszországot Törökországgal és Angliával is összehasonlítja. Előbbivel összevetve megállapítja, hogy Oroszország és Törökország alkotmányjogi szempontból a legelmaradottabb államok Európában, ahol a felsőházak nem a

[21] *Uo.*, 157.

[22] II. Sándor intézkedéseiről bővebben lásd Filippov, Szergej: *Az oroszok története* http://szlavintezet.elte.hu/szlavtsz/slav_civil/orosz-tortenelem.htm (2015. június 21.)

[23] Vutkovich, 1896, 155–156.

népszuverenitás, hanem az egyszemélyi hatalom eszközei. Oroszországot és Angliát az uralkodói felelősség elve mentén vizsgálja. Angliában a miniszteri felelősség intézményének megteremtésével megvalósult az uralkodói inperszonalitás, ezzel szemben Oroszországban az uralkodói perszonalitás elve alapján a cár személyes felelőssége érvényesült, hiszen nem volt miniszter, aki átvállalhatta volna az uralkodó döntéseiből eredő jogi felelősséget.^[24]

3. Franciaország

Vutkovich Franciaországot Anglia ellenpárjaként mutatja be. Kezdetben a francia királyi hatalmat a gyengeség jellemezte, mely erős főúri hatalommal párosult. A főurak hatalmát XI. Lajosnak sikerült megtörnie, melynek köszönhetően Richelieu később meg tudta szilárdítani a királyi hatalmat. Az abszolutista hatalom miatt azonban sokáig nem tudott kialakulni a kétkamarás parlament.

A XVIII. században Montesquieu bikameralizmus tanával alaptézist teremtett, ennek ellenére Franciaországban viszonylag csak később jött létre a felsőház. A francia forradalom diktatórikus egykamarás rendszerének a 1795. augusztus 22-én elfogadott alkotmány vetett véget, felállítva a kétkamarás parlamentet a Vének Tanácsával és az Ötszázak Tanácsával. A Vének Tanácsa volt hivatott betölteni a felsőház szerepét, azonban jogköre kizárólag a törvényjavaslatok elfogadására és visszaküldésére korlátozódott. Módosításokkal nem élhetett, ami miatt gyakran a jó törvénykezdeményezések is elhaltak. A kétkamarás rendszert a francia forradalom emlékei miatt, az esetleges jövőbeli zsarnokság megismétlődésének kiküszöbölésére vezették be, mellyel a törvényhozást kívánták racionalizálni. A parlament mindkét kamaráját három évre választották közvetlenül. A tagok egyharmadát a rotációs rendszer szerint évente újraválasztották. A folytonos megújulás azonban azt eredményezte, hogy a törvényhozás helyett a politikai választási harcokra helyeződött a hangsúly.^[25]

Az 1799-es alkotmány a törvényhozást már négy kamarára osztotta: Államtanács, Szenátus, Tribunatus, Törvényhozó testület. Megalakításuk a közvetett választások bonyolult rendszerét eredményezte, mely során a felelősség megállapítása teljes mértékben ellehetetlenült. A Szenátus a törvényjavaslatok vizsgálatával alkotmányvédelmi szerepet töltött be.^[26]

Franciaországban a törvényhozás statikus szerkezete, a közjogi kontinuitás a folytonos társadalmi, politikai változások miatt sokáig nem tudott megvalósulni. Napóleon hatalomra kerülése, az I. Bourbon-restauráció, Napóleon visszatérése, a II. Bourbon-restauráció, az 1830-as és az 1848-as forradalmak, III. Napóleon hatalomra kerülése, majd a II. Császárság bukása nem tették lehetővé egy stabil jog- és politikai rendszer kialakulását.

[24] Uo., 163.

[25] Uo., 230–231.

[26] Uo., 233.

Az első hosszabb életű alkotmányra 1875-ig kellett várni. Az 1875-ös alkotmánnyal létrejött a III. Köztársaság, ismét felállítva a kétkamarás törvényhozást. A Szenátus lett a felsőház, a Nemzetgyűlés pedig az alsóház. A Szenátus 225 tagját a departement-ok és a gyarmatok választották, közvetett módon, 9 évre. A többi 75 tagot kezdetben a Nemzetgyűlés, majd maga a Szenátus választotta meg élethossziglani mandátummal. Az 1884-es alkotmánymódosítás ez utóbbi rendelkezést eltörölte, így ettől kezdve az összes szenátort közvetetten a departement-ok választották 9 évre.^[27]

A Szenátus tagjainak egyharmadát a rotációs rendszer alapján háromévente újraválasztották. Az alkotmány védte a Szenátust, és kimondta, hogy a köztársaság állandó elemeként nem osztható fel. Az alkotmány alapján ugyanazokkal a jogkörökkel bírt, mint a Nemzetgyűlés, ugyanakkor bizonyos speciális jogkörök is megillették. Az alkotmány értelmében a Szenátus felhatalmazhatta a köztársasági elnököt, hogy oszlassa fel a Nemzetgyűlést, továbbá törvényszékként járt el a Képviselőház által vád alá helyezett államfő és/vagy miniszterek elleni eljárások során.^[28]

A III. Köztársaság fennállása során a törvényhozó hatalom túlsúlya érvényesült a végrehajtó hatalommal szemben, mely a végrehajtó hatalom instabilitásához vezetett. A törvényhozás széleskörű ellenőrzési joga, a miniszterek vád alá helyezésének, illetve felelősségre vonásának jogköre, és az, hogy egy egyszerű bizalmatlansági szavazás elegendő volt a kormány megbuktatásához, mind-mind a rendkívül gyakori kormányváltást eredményezték.

4. Németország

A II. Német Császárság 1871-ben szövetségi államként jött létre. Birodalmi és tartományi szinten is a bikamerális parlamenti berendezkedés valósult meg. A birodalmi törvényhozásban az alsóházként működő Reichstagot közvetlenül, míg a felsőházat, a Bundesrath-ot közvetett módon választotta egy erre a célra létrejött választó testület. A Bundesrath-ot kezdetben sokan támadták, de voltak olyanok is, akik védelmükbe vették. Kritikusai szerint a Bundesrath sem a Bundesstaat, sem pedig az alkotmányos monarchia eszméjével nem volt összhangban. Támogatói ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy a német egység nem jöhetett volna létre a Bundesrath felállítása nélkül.

A Bundesrath-ot kettős céllal hozták létre. Egyrészt a birodalom és a tartományok között közvetítő tanácsként a tagállami szuverenitás megtestesítője volt, másrészt birodalmi állami szervként funkcionált. A Bundesrath-ot a császár bármikor összehívhatta, vagy elnapolhatta az üléseit. Abban az esetben, ha a császár a Reichstag összehívása mellett döntött, köteles volt összehívni a Bundesrath-ot is, továbbá akkor is a felsőház összehívására kényszerült, ha a tartományok legalább egyharmada így kívánta.

[27] *Uo.*, 250.

[28] *Uo.*, 253–254.

A Bundesrath a törvényjavaslatok kidolgozásáért és a Reichstagnak történő benyújtásáért volt felelős, így a birodalmi törvényeket a Reichstaggal együtt alkotta meg. Emellett végrehajtó szervként önálló hatáskörben eljárva rendeleteket bocsáthatott ki, tehát nemcsak a birodalmi törvényhozás előkészítésében, hanem a végrehajtásban is aktív szerepet vállalt.^[29]

Minden tartomány meghatározott mandátummal rendelkezett a Bundesrathban Elzász-Lotharingia kivételével, ugyanis ez az egyetlen tartomány jogilag még nem minősült tartománynak, azonban konzultatív szerepet betöltve képviselői részt vehettek megfigyelőként a birodalmi felsőház ülésén. A tartományok szavazataikat csak egységesen adhatták le, szavazategyenlőség esetén a porosz miniszterelnök szavazata döntött.

A képviselőkre szigorú összeférhetetlenségi szabályok vonatkoztak, melyeknek értelmében egy képviselő nem lehetett tagja egy időben mindkét háznak. Jogállásukat tekintve a birodalomtól nem kaptak fizetést, nem álltak a birodalom fegyelmi hatósága alatt, ugyanis elsősorban saját tartományukat képviselték.^[30]

A Bundesrath határozatképességéhez főszabály szerint elegendő volt az egyszerű többség, azonban ha alkotmánymódosításról szavaztak, akkor 58 szavazatból 44-re volt szükség a javaslat elfogadásához. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy 14 szavazattal meggátolható volt e kezdeményezések elfogadása, azaz Poroszország egyedül is megakadályozhatta az alkotmánymódosítást. A hadügy, a vámügy és a közvetett adók szabályozásáról történő szavazások során Poroszország hozzájárulása nélkül szintén nem lehetett törvényt alkotni.^[31]

A Bundesrath funkcióit tekintve törvényhozó és egyben végrehajtó szerv volt, ugyanakkor igazságszolgáltatói, bírászkodási jogkörrel is felruházták. Ez utóbbi abban az esetben nyilvánult meg, ha két tartomány közötti vagy egy tartományon belüli közjogi szervek közötti alkotmányjogi ellentétet kellett feloldani. Mindemellett a tartományi bíróságok a Bundesrath hatáskörébe utalhattak bármely olyan közjogi, illetve közigazgatási ügyet, melyben nem kívántak eljárni. A Bundesrath tehát egyben igazságszolgáltató hatalmi funkciókat is betöltött, szükség esetén alkotmányvédelmi feladatokat is ellátott. Ezek mellett a Bundesrath jóváhagyása kellett a hadüzenet kinyilvánításához, a nemzetközi szerződések megkötéséhez, az egyes birodalmi hivatalnokok kinevezéséhez, ezenfelül hozzájárulhatott a Reichstag feloszlásához is. A Bundesrath elnöke egy személyben volt birodalmi kancellár, akit a császár nevezett ki.

A német Bundesrath-ot egyik korabeli meglévő közjogi intézményi keretbe sem lehet illeszteni. A Bundesrath Reichstaggal szembeni túlsúlya volt hivatott

[29] *Uo.*, 265–266.

[30] *Uo.*, 267–268.

[31] Poroszország dominanciája megmutakozott a birodalmi törvényhozásban is, hiszen a Bundesrathban a legtöbb mandátummal (17) rendelkezett. Lásd – *Gesetz betreffend die Verfassung des Deutschen Reiches* <http://www.verfassungen.de/de/de67-18/verfassung71-i.htm> (2015. május 31.)

azt kifejezni, hogy a birodalmi felsőház a tartományok szuverenitásának képviselője és hordozója, éppen ezért a birodalom legfőbb törvényhozó szerve.^[32]

IV. ÖSSZEGZÉS

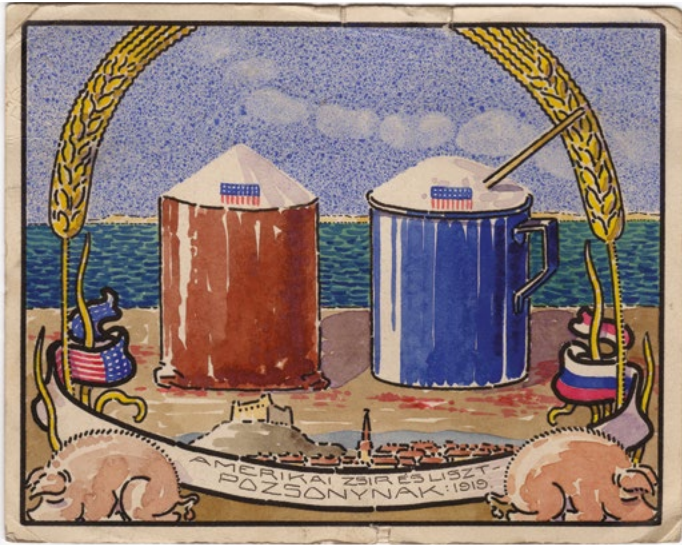
A vizsgált államok berendezkedése a kétkamarás parlamentáris rendszer elve alapján épült fel. Az egyetlen kivételt Oroszország képezte, ahol ugyan működött egy nyugat-európai értelemben véve felsőháznak nem mondható szenátus a XVIII. századtól kezdve, de alsóház hiányában nem beszélhetünk duális törvényhozásról. Franciaországban végül 1875-ben ugyan meg tudott szilárdulni a kétkamarás törvényhozás, azonban ehhez forradalmakkal és államformaváltásokkal teli röggös út vezetett, emellett a III. Köztársaság rendkívül instabil szerkezete sem tette lehetővé a megfelelő állami működést. Németországban ugyancsak kétkamarás parlament működött tartományi és birodalmi szinten egyaránt, azonban a Bundesrath nem feleltethető meg az angol modellnek, hiszen a törvényhozás mellett végrehajtó, igazságszolgáltató és alkotmányvédelmi hatáskörökkel is felruházták. Legtisztább formában Angliában alakult ki a bikamerális parlament. A common law és az alkotmányos rendszer organikus fejlődése mindvégig szoros kapcsolatban állt az angol parlamentarizmussal.

Vutkovich az angol parlamentáris rendszert minta- és példaértékűnek tartotta a szerves jogfejlődésből kifolyólag – ennek nyomán többször is kiemelte az angol és magyar közjogi hasonlóságokat, mely történeti párhuzam a korabeli magyar közgondolkodást alapjaiban meghatározta. Ugyanakkor művében inkább az egyes államok közjogi rendszereinek, a felsőházak kialakulásának, szerkezetének tételes bemutatására kerül sor, konkrét összehasonlításokat csak elvétve találunk. Személye méltatlan módon kevéssé vált ismertté az utókor számára.

IRODALOM

- Filep Tamás Gusztáv (2011): *Két fejezet egy monográfiából*. <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2011/2011-junius/974> (2015. május 30.)
- Filippov, Szergej: *Az oroszok története*. http://szlavintezet.elte.hu/szlavtsz/slav_civil/orosz-tortenelem.htm (2015. június 21.)
- G. P. (1938): Figyelő, Elhúnytak. *Irodalomtörténet*, 7-8. szám, 207. http://epa.oszk.hu/02500/02518/00103/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_1938_07-08.pdf (2015. június 21.)
- Szinnyei, József: *Magyar írók élete és munkái*. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (2015. június 20.)
- Vutkovich, Sándor, Ifj. (1896): *A felsőházak szervezete a főbb államokban*. Hoffman és Molnár, Pozsony.

[32] Vutkovich, 1896, 269–270.

Amerikai zsír és liszt Pozsonynak, 1919. (magántulajdon)

A tradicionális elnevezés újra: székhelyi ügyvédi kamara?

Az ügyvédi kamarák hazai története több emberöltőre nyúlik vissza, az 1875-ös megalakulástól kezdve a mai napig tizennégy évtizedet ölel fel, amely időtartam alatt jelentős és kevésbé jelentős természeti, politikai, társadalmi és jogi kataklizmák következtek be, megváltoztatva ezzel az ügyvédség önkormányzatisággal rendelkező szervezetét. Mivel a Kormány 2017-re új ügyvédi törvény megalkotását – és az Országgyűlés általi elfogadtatását – tűzte ki célul, amelynek érdekében 2016. október 24-én megjelentette az új jogszabály alapjául szolgáló téziseket,^[1] 2017. március 28-án pedig az ügyvédi tevékenységről szóló törvény tervezetét,^[2] ezért aktuális áttekinteni, hogy a közel másfél évszázadi ügyvédi kamarai történetfolyamban milyen módon alakultak az ügyvédi kamarák elnevezései.^[3]

I. A MEGALAKULÁSTÓL A II. VILÁGHÁBORÚIG

Az 1867-es kiegyezés után sorra születtek az igazságszolgáltatás közegeit szabályozó jogforrások, melyek közül az ügyvédi rendtartás az 1874. évi 34. törvénycikkben öltött testet.^[4] A december 4-én szentesített jogszabály 17. §-ában foglalt felhatalmazás alapján – miszerint az ügyvédi kamarák számát, székhelyét és kerületét az igazságügyi miniszter állapítja meg úgy, hogy mindegyik kamara legalább 30 ügyvédet tudjon a soraiban, és illetékessége egy vagy több törvényszék kerületére terjedjen ki –, december 28-án született meg a miniszter 35.365/1874.

[1] <http://www.kormany.hu/hu/igazsagugyi-miniszterium/hirek/tezisek-az-uj-ugyved-i-torveny-elokesziteséhez> (2016. okt. 24.).

[2] http://www.kormany.hu/download/7/f1/01000/Ügyvédi_tevékenységről_szóló_tv_tervezet_honlapra_20170327.pdf (2017. márc. 28.). A tanulmány 2017. április 23-án került lezárásra.

[3] A dolgozat az országos ügyvédi kamarai elnevezések változásaira – mint Ügyvédi Kamarák Országos Bizottsága, Országos Ügyvédi Tanács, Országos Ügyvédi Kamara, Magyar Ügyvédi Kamara – nem tér ki. Az ügyvédség történetének a felvázolása jelen tanulmánynak nem célja, ez a munka csak a kamarai elnevezések változásaira koncentrálna. Az ügyvédség közeli és távoli múltjáról bővebben lásd Kun, 1895; Zlinszky, 2015–2016; Vértesi, 2003, 170–182.

[4] A jogszabály megalkotásának szükségességét, a tervezetet övező vitákat és a kamarai működés kezdeteit is felölelő, alapos kutatómunkára épülő monográfia nemrég látott napvilágot: Korsósni, 2012.

IM körrendelete, amely huszonhétben határozta meg a kamarák számát, rögzítette a székhelyüket és az illetékességi területüket (amelyek a törvényszékek kerületeihez igazodtak).^[5] Így az ügyvédi kamarai alapító gyűlések megtartására, a megalakulásra 1875. első hónapjai teremtettek lehetőséget. Elsőként, 1875. január 6-án, a *kolozsvári*^[6] határozta el a megalakulását, amit január 26-án a *temesvári* és január 27-én a *nagyszombati*^[7] követett, majd február 1-jén a *soproni*,^[8] február 4-én a *miskolci*,^[9] február 6-án a *pécsi*,^[10] február 14-én az *egri*,^[11] február 15-én a *győri*,^[12] február 18-án a *besztercebányai* és a *székesfehérvári*^[13] is. Február 21-én jött létre a *szegedi*,^[14] február 23-án a *debreceni*,^[15] majd február 25-én alakult meg a *kassai* és a *kecskeméti*^[16] kamara, míg a *budapesti*^[17] – folytatólagos ülésen – február 28-án, a *zalaegerszegi*^[18] pedig március 6-án.

1875-ben a kamarák száma eggyel még emelkedett, április 6-án alakult meg a *szombathelyi*,^[19] de az erről szóló 31.632/1875. IM rendelet csak október 25-én jelent meg. Az ügyvédi kamarák – a *gyulafehérvári* kivételével – 1875. április 21-ig létrejöttek, és megkezdték a működésüket.^[20] Minden kamaránál egységes volt, hogy az elnevezésük a kamara székhelyének a nevéből és az ügyvédi kamara kifejezés összetételéből állt (pl. Budapesti Ügyvédi Kamara, Győri Ügyvédi Kamara).

Ezt követően az ügyvédi kamarákkal kapcsolatos központi jogalkotás alapján szolgáltak az illetékességi terület-változások, miszerint bizonyos törvényszékek terrénumainak módosításával változott a kamarák területe is.^[21]

A kamarák száma 1896-tól eggyel csökkent, mivel január 1-jétől a miniszter a 40.863/1895. IM rendelettel megszüntette a *gyulafehérvári* kamarát. Bő két és fél évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy az ügyvédi kamarák száma emelkedjen – időközben az ország trianoni területvesztésének következményeként elcsatolásra kerültek kamarák –, ezt az 51.752/1923. IM rendelet tette

[5] Az így létrejött kamarai székhelyek a következők voltak: Arad, Balassagyarmat, Besztercebánya, Brassó, Budapest, Debrecen, Eger, Eperjes, Győr, Gyulafehérvár, Kassa, Kecskemét, Kolozsvár, Mára-marosziget, Marosvásárhely, Miskolc, Nagyvárad, Nagyszeben, Pécs, Pozsony, Sopron, Szabadka, Szatmárnémeti, Szeged, Székesfehérvár, Temesvár és Zalaegerszeg. A kamarák számáról és a székhelyeikről szóló vitára lásd Korsós né, 2012, 91–93.

[6] *Jogtudományi Közlöny*, 1875, 3. 24.

[7] *Jogtudományi Közlöny*, 1875, 4. 32.

[8] Horváth, 2016, 29.

[9] Balogh, 2000., 41–42.

[10] *Jogtudományi Közlöny*, 1875, 6. 48.

[11] Erlach, 1925, 11–13.

[12] *Jogtudományi Közlöny*, 1875, 8. 64.; Horváth – Tuba, 2000, 22.

[13] *Jogtudományi Közlöny*, 1875, 8. 64.; Zlinszky, 1974, 50.

[14] Kormányos, 1931, 15–16.

[15] Hollós – Papp, 1995, 16–17.

[16] *Jogtudományi Közlöny*, 1875, 9. 72.

[17] *Jogtudományi Közlöny*, 1875, 9. 72.

[18] Németh, 2006, 41.

[19] Mölcs, 2000, 39.

[20] Bővebben lásd Máthé, 1982, 184., 66. lábj.

[21] 36.614/1886. IM rendelet, 2.706/1892. IM rendelet.

lehetővé, mivel előírta 1924. január 1-jével a *Kalocsai Ügyvédi Kamara* megalakítását. Nem kellett sokat várni ahhoz, hogy a kamarák száma ismét nőjön, mert 1924. július 1-jével létrejött a 63.343/1923. IM rendelet alapján a *szolnoki*, míg a 23.306/1924. IM rendelettel a *kaposvári*^[22] kamara. 1925. január 1-jétől ismét emelkedett ez a szám, mivel a miniszter a 43.410/1924. IM rendeletben elrendelte a *Nyíregyházi Ügyvédi Kamara* megalakítását. Majd két év múlva, az 51.140/1926. IM rendelet Újpest székhellyel előírta a *Pestvidéki Ügyvédi Kamara* felállítását, amely 1927. január 1-jétől kezdte meg a működését.

Az új ügyvédi rendtartás, az 1937. évi 4. törvénycikk a 2. §-ban továbbra is fenntartotta az igazságügyi miniszternek a kamarák számának, székhelyének és területének a meghatározását. A törvényi szintű szabályozást követően a 9.600/1938. ME rendelet – a Felvidék visszatérését követően – visszaállította a kassai kamarát, és *Komáromi Ügyvédi Kamara* elnevezéssel új kamara létrehozásáról intézkedett.

1940-ben a visszacsatolt területeken három új ügyvédi kamara felállítását rendelte el a 7.810/1940. ME rendelet: a *nagyvárad*i, a *kolozsvári* és a *marosvásárhelyi* székhelyű kamarákat. A 74.200/1940. IM rendelet szabályozta egyes kamarák illetékességi területét, amelyek továbbra is a törvényszéki beosztáshoz kapcsolódtak. A délvidéki területvisszacsatolással az 5.470/1941. ME rendelettel új ügyvédi kamara felállítására került sor, az *újvidéki* kamaráéra.

II. A II. VILÁGHÁBORÚTÓL NAPJAINKIG

A második világhéget követően a jogalkotó az 51.000/1946. IM rendeletben szabályozta az ügyvédi kamarák számát. Megszüntette a balassagyarmati, egri, kalocsai, kaposvári, kecskeméti, nyíregyházi, soproni, székesfehérvári és a zalaegerszegi kamarákat, ezáltal módosította a *budapesti*, *debreceni*, *győri*, *miskolci*, *pestvidéki*, *pécsi*, *szegedi*, *szolnoki* és *szombathelyi* kamarák illetékességi területét. A 37.000/1948. IM rendelet öt-re csökkentette a kamarák számát, megszüntette a miskolci, pestvidéki, szolnoki és szombathelyi kamarákat, így csak ítélőtáblai székhelyeken – *Budapest*, *Győr*, *Pécs*, *Szeged* és *Debrecen* – működött ügyvédi kamara.

A kamarák visszaállítása 1952-ben kezdődött meg, az első a *miskolci* lett a 770/1952. IM IV/1. utasítás alapján.^[23] Ezt az 1/1955. (I. 5.) IM rendelettel a *szolnoki*, majd a 3/1955. (IX. 8.) IM rendelet szerint a *kecskeméti*, *nyíregyházi*, *zalaegerszegi*, *békéscsabai*, *egri* és *kaposvári* kamara követte. (Az első három 1955. november 1-jén, míg a következő három 1956. január 1-jén kezdte meg a működését.)^[24]

[22] Szántó, 2000, 20.

[23] A Magyar Dogozók Pártja Központi Vezetőség Politikai Bizottsága az 1954. szeptember 1-jei ülésén tárgyalt – de végül el nem fogadott –, ügyvédségről szóló törvénytervezetben átmenetileg a fennálló hat kamarával számolt. Bővebben lásd Magyar Nemzeti Levéltár, M-KS 276. f. 53. cs. 192. ő. e. 4., 25. p.

[24] A visszaállításokat a korabeli szakirodalom szerint az „ügyvédségnek az utóbbi években beállott pozitív irányú fejlődése tette lehetővé”. Lásd Fodor – Révai, 1956, 7.

A következő változást az ügyvédségről szóló új jogszabály, az 1958. évi 12. tvr. hozta. Ennek a jogforrásnak a hatálybalépésekor – 1958. március 30-án – tizenhárom ügyvédi kamara működött az országban, de a törvényerejű rendelet rögzítette, hogy az ügyvédi kamarák megyénként jöjjenek létre, és így a 28. § (1) bekezdése szerint az „ügyvédek a főváros, illetőleg az egyes megyék területén működő ügyvédi kamarák keretében intézik közös ügyeiket”. Ennek hatására – a 9/1958. (XII. 13.) IM rendelet alapján – új kamarák alakultak: a *szekszárdi*, a *salgótarjáni*, a *székesfehérvári*, a *szombathelyi*, a *tatabányai*, a *veszprémi* és a *Pest megyei*. Így az összesen húsz működő kamara mindegyike – a Pest Megyei Ügyvédi Kamara kivételével – a székhelyi elnevezést használta, függetlenül attól, hogy megyei területű volt az illetékességük. Az ügyvédi jogszabályt később módosító jogforrások ezen nem változtattak, 1970-ben, a szocialista ügyvédség jubileumi, huszonötödik évfordulóján is ezeket az elnevezéseket használták.^[25] Az újabb ügyvédi jogszabály, az 1983. évi 4. törvény a megyei beosztást fenntartotta, de az 1991. évi XXIII. törvénnyel törtéző módosításától a 31. § (1) bekezdésében előírta, hogy a kamara „Budapesten és a megyei bíróságok székhelyén működik”.

A hatályos, 1998. évi XI. törvény a 102. § (2) bekezdésében rögzíti, hogy a területi kamara működési területe a Fővárosi Bíróság és a megyei bíróságok – az új alaptörvény után a törvényszékek – illetékességi területével azonos, míg a (3) bekezdés szerint a területi kamara elnevezésében utalni kell az illetékességi területére. Az új ügyvédi törvény tervezete a 161. § (3) bekezdésében tartalmában hasonló rendelkezést tartalmaz.

Ha jelenleg megnézzük a Magyar Ügyvédi Kamara honlapját, azt tapasztaljuk, hogy a megyei kamarák elnevezése nem egységes: tizenöt kamara a megyei elnevezést használja (ebből a honlapjukon a Heves, a Vas és a Zala megyei kamarák még a területi elnevezést is^[26]), öt pedig – a *budapesti*, a *debreceni*, a *nyíregyházi*, a *pécsi* és a *szegedi* – a székhelyi elnevezést. Ez azért érdekes, mert a fentiekben felsoroltakon kívül központi jogalkotási aktust nem találtunk, amely a székhelyi ügyvédi kamarai elnevezést megváltoztatta volna. Amire fény derült: a kaposvári, a nyíregyházi és a tatabányai kamara 1985-ben tért át a megyei elnevezés használatára.^[27]

[25] Fodor, 1970, 64–78.

[26] www.hmuk.hu, www.v muk.hu, www.zalaiugyvedikamara.hu (2017. ápr. 15.).

[27] Lásd Szántó, 2000, 36.; Juhász1985, 3., illetve a Komárom-Esztergom Megyei Ügyvédi Kamara honlapjának *Történet* fül alatt közölt leírásában <http://kemuk.hu/?id=tortenet> (2017. ápr. 15.).

III. KÖVETKEZTETÉSEK

Mivel az ügyvédség már a kezdetektől az igazságszolgáltatás (és a jogállamiság) egyik legfontosabb közege,^[28] bástyája és alkotóeleme – ahogy *Csemegi Károly* szépen megfogalmazta – „a jogállamnak pedig »nem egyedüli, de egyik leglényesebb organuma az igazságügy. Organum és organismus egyszersmind, mely nem lehet erős, nem lehet egészséges: ha egyik tagja hiányzik, vagy ha egyik hiányos, vagy ha az megromlott.«”^[29] Ezáltal szorosan kapcsolódik az igazságszolgáltatás többi résztvevőjéhez – bíróságokhoz, ügyészségekhez, közjegyzőkhöz –, amely szervezetek tagjai már visszatértek a hagyományos, a székhelyen alapuló megnevezéseikhez, így az ügyvédi kamaráknak is ezt az utat kell választaniuk, nem a szocialista – közigazgatási beosztáshoz igazodó^[30] – megyei elnevezést fenntartaniuk.

A kamarai székhelyhez kapcsolódó elnevezés támogatására a hagyományok tiszteletben tartása mellett praktikus érvek is szólnak. Jellemzően a kamarai székhelyeken (a fővárosban és a törvényszéki székhelyeken, megyeszékhelyeken) dolgoznak legnagyobb számban az ügyvédek, itt a legnagyobb a bejegyzett ügyvédek száma, illetve a jogi és a polgári társadalom a székhelyi elnevezést használja a közbeszédben, mely mélyen beleivódott a jogászokba, a polgárokbá is.^[31] Ha a jogkereső polgár a kamarához akar fordulni, kevésbé érdekli annak az illetékeségi területe, az a fontos a számára, hogy hol található, melyik településen székel, ez pedig a székhelyi ügyvédi kamara elnevezésből rögtön nyilvánvalóvá válik.

Ez különösen aktuális a Komárom-Esztergom Megyei Ügyvédi Kamara esetén: ennek a jelenlegi elnevezéséből nem lehet következtetni a székhelyére, mert ez a kamara nem a törvényszék székhelyén, illetve a megyeszékhelyen, Tatabányán, hanem Tatán működik. Némileg hasonló a helyzet a Békés Megyei Ügyvédi Kamara esetén is, mivel itt a törvényszék székhelyén, Gyulán működik a kamara, nem a megyeszékhelyen, Békéscsabán. Nógrád megyében viszont fordított a helyzet, a kamara a megyeszékhelyen, Salgótarjánban működik, és nem a törvényszék székhelyén, Balassagyarmaton.

A székhelyi ügyvédi kamarai elnevezés kellő rugalmasságot biztosít új kamarai székhelyek megállapítására – ad absurdum csökkentésére –, illetve a fegyelmi ítélkezés regionalitására. Ezzel elkerülhető az a nem szerencsés állapot, amely ma jellemzi az ügyvédi kamarákat: valamelyik a megyei elnevezést használja, míg mások a székhelyi elnevezést. Továbbá a székhelyi ügyvédi kamara elnevezés magával hozhatja azt a következményt is, hogy a kamarák illetékeségi területe nem a megyéhez, mint közigazgatási egységhez, hanem a törvényszék – mint

[28] 1874. évi 34. tc., általános indokolás.

[29] Korsószné, 2006, 324.

[30] A korábban Országos Ügyvédi Kamarának hívott testület ma már Magyar Ügyvédi Kamara.

[31] Lásd a tanulmányt záró irodalomjegyzéket, illetve a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Ügyvédi Kamara honlapcímét: www.miskolciguyvedikamara.hu, a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Ügyvédi Kamaráét: <http://uk-szolnok.hu>, és a Veszprém Megyei Ügyvédi kamaráét: <http://www.veszpremi-ugyvedikamara.hu> (2017. ápr. 15.).

igazságszolgáltatási egység – illetékességi területéhez kapcsolódik, amely esetleges területváltozás esetén jóval előnyösebb, kedvezőbb.

A nehézségek között meg kell említeni, hogy a székhelyi ügyvédi kamara elnevezés használata a Pest Megyei Ügyvédi Kamara esetén nem lehetséges, így itt vagy megmarad egyedüli kivételként a megyei elnevezés, vagy az igazságszolgáltatáshoz hasonlóan lehetne Budapest Környéki (esetleg a hagyományos Pestvidéki) Ügyvédi Kamara. Alaptalan a nem törvényszéki székhelyen, megyeszékhelyen praktizáló ügyvédek azon aggodalma, hogy háttérbe szorulnak a megyéket alkotó részterületek (pl. Győr-Moson-Sopron megye), mert a kamarai működési terület továbbra is kiterjed az egész megyére, törvényszéki területre, csak a székhely alapján rögzül az elnevezés. Nem hallgatható el, hogy a változtatásnak vannak költségei is – kamarai pecsétek, táblák, logók, domain nevek, bankszámlák módosítási díjai –, de meglátásunk szerint ezek nem olyan mértékűek, amelyek ellensúlyoznák az előnyöket.

Álláspontunk szerint a székhelyi ügyvédi kamarai elnevezést már a rendszerátvitelkor vissza kellett volna állítani, de erre 1998-ban, a jelenleg hatályos ügyvédi törvény elfogadásakor is lett volna lehetőség. Mivel erre eddig nem került sor, bő két és fél évtizeddel a rendszerváltoztatás után ez az utolsó alkalom – a történelmi pillanat – arra, hogy visszatérjünk a bevett, bevált, évtizedeken keresztül kiválóan működő székhelyi kamarai elnevezéshez, hogy ezáltal régi adósságunkat törlesztve méltók lehessünk ügyvéd/jogász elődeink munkájának a folytatására, utódaink megbecsülésére.

IRODALOM

- Apró Ferenc – Draskóczy Ede – Habermann Gusztáv (1989): *A Szegedi Ügyvédi Kamara negyven éve 1944–1984*. [Csongrád Megyei Ügyvédi Kamara], Szeged.
- Balogh Judit (2000): Vázlatok a Miskolci Ügyvédi Kamara történetéhez. In: Cserba Lajos (szerk.): *Emlékkönyv az ügyvédi kamarák fennállásának 125. évfordulójára*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Ügyvédi Kamara, Miskolc, 30–57.
- Borsy László (2000): *A Nyíregyházi Ügyvédi Kamara 75 éves jubileumi évkönyve*. Grafit Nyomda, Nyíregyháza.
- Erlach Sándor (1925): *Az Egri Ügyvédi Kamara története 1875–1925*. Egri Nyomda Részvénytársaság, Eger.
- Fodor Gyula (1970): A magyar ügyvédség fejlődése. In: Bense István et al.: *A magyar ügyvédség jubileumi évkönyve 1945–1970*. Országos Ügyvédi Tanács, Budapest, 45–78.
- Fodor Gyula – Révai Tibor (1956): *A magyar ügyvédség szervezete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Hollós László – Papp Sándor (1995): *A Debreceni Ügyvédi Kamara története 1875–1995*. Hajdú-Bihar Megyei Ügyvédi Kamara, Debrecen.
- Horváth Sándor Domonkos (2016): *A győri és a soproni ügyvédi kamara története 1875–2014*. Dr. Kovács Pál Megyei Könyvtár és Közösségi Tér, Győr.

- Horváth Sándor Domonkos – Tuba László (2000): *A Győri Ügyvédi Kamara története 1875–2000*. Győr-Moson-Sopron Megyei Ügyvédi Kamara, Győr.
- Juhász Miklós (1985): *A Szabolcs-Szatmár megyei ügyvédség jubileumi évkönyve*. Typo-Press, Nyíregyháza.
- Kormányos Benő (1931): *A Szegedi Ügyvédi Kamara ötven éves története*. Ablaka György Könyvnyomtató, Szeged.
- Korsósnné Delacasse Krisztina (2006): Az ügyvédi kamarák létrehozásának okai és körülményei. In: Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest, Gondolat Kiadó, 324–340.
- Korsósnné Delacasse Krisztina (2012): *Az ügyvédi kamarák megszületése Magyarországon*. Dialóg Campus Kiadó-PTE ÁJK, Budapest-Pécs.
- Kun László (1895): *A magyar ügyvédség története*. Weisz Testvérek Könyvnyomdája, Budapest.
- Máthé Gábor (1982): *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mölcs Tivadar (2000): *A Vas Megyei Ügyvédi Kamara 125 éves jubileumi évkönyve 1875–2000*. Vas Megyei Ügyvédi Kamara, Szombathely.
- Németh László (2006): Ügyvédek Zalában 1850–1875. *Jogtörténeti Szemle*, 1. sz., 32–43.
- Szántó László (2000): *A Somogy Megyei Ügyvédi Kamara emlékkönyve*. Somogy Megyei Ügyvédi Kamara, Kaposvár.
- Vértesi Lázár (2003): Az ügyvédek hivatástörténetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig. *Jura*, 2. sz., 170–182.
- Zlinszky János (1974): Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében. In: Farkas Gábor (szerk.): *Fejér megyei történeti évkönyv* 8. Székesfehérvár, 7–147.
- Zlinszky János (2015–2016): Az ügyvédség kialakulása Magyarországon. *Ügyvédek Lapja*, 2015. 4. sz. 9–15., 5. sz. 11–19., 6. sz. 32–37., 2016. 1. sz. 36–39.

MORS-IMPERATOR (Pozsony, 1919. május 21.) (magántulajdon)

A partizán elmélete a premodern virtuális korban

A partizán elmélete az információs környezet speciális műveleteiben

„Ha békét akarsz, értsd meg a háborút,
különösen a gerilla- és a felforgató háborút.”

Liddell Hart^[1]

A jelenünk mindennapi eseményei bizonytalan és nem kevésbé erőszakos világba kalauzolnak el bennünket. Ez még akkor is igaz, ha a problémáktól, a gondoktól és a közvetlen erőszaktól igyekszünk távol tartani magunkat. Amikor pedig akaratumk ellenére részeseivé válunk bármilyen agresszióknak, rendre rábízunk, rábíznánk magunkat azokra az intézményekre, amelyek a biztonságunkat szolgálják, valamint a védelmünket hivatottak ellátni.

A modern világunk hagyományos biztonsági felfogása szerint ezeket az alapvető feladatokat az államoknak kell garantálni. A globalizáció korában sem lehet ez másképp, bár az egyéni és a csoportos értékek, valamint az abból származó érdekek rendszere miatt ezen a területen újabb és újabb jelentős dominanciájú nem állami szereplőkkel (multinacionális cégekkel, vállalatóriásokkal és egyre hangosabb, önálló szerveződésű transznacionális csoportokkal) találhatjuk szembe magunkat.

„Az információ és a digitális tudás került a technológiai fejlesztések előterébe. Ez teljes mértékben átalakította az addig ismert, és biztonsági szempontokból is jól kontrollált környezetünket. A modern társadalmakban az emberek együttélésének új modellje született meg.”^[2] A modell technológiai alapját jelentő számítógépes programok és rendszerek hibái eleinte csak könnyen orvosolható bosszúságot és tehetetlenséget szültek. Kezdetben nem tudtuk, hogy milyen fertőző betegség az a számítógépes vírus. El sem tudtuk képzelni, hogyan árthat bárki is nekünk, ha távolról rákapcsolódik saját otthoni komputerünkre, vagy valamelyik állami, illetve vállalati infokommunikációs rendszerre.

[1] Hart, 2002, 550.

[2] Simon, 2016a.

A boldognak láttatott békés és kényelmes jövő, az anyagi növekedést biztosító gazdasági környezet azonban – leginkább 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően – mára csak távoli illúzióknak látszik.

A globalizáció és annak hatásaként az internetes technológiák, illetve egyéb közösségi hálózatok fejlődése a 21. század Európájában új biztonsági kockázatokat jelentenek mind az országok, mind a polgárok számára. A terrorizmus és a számítógépes bűnözés elleni küzdelem során tett társadalmi, politikai (többek között közigazgatási, rendészeti és a katonai), de még a technikai lépések is új, fenyegető és rendre arctalan ellenséget teremtettek. Az állami szolgáltatók elektronikus rendszereiben és a közösségi hálózatokban, azaz a kibertérben a védelmünket hagyományosan a rendvédelmi, a rendészeti és a katonai műveletek biztosítják. Ennek ellenére folyamatosan szenvedünk el fenyegetéseket, közvetett támadásokat.^[3] Ezt Európa és észak-atlanti szövetségesei félelmük növekedéseként és biztonságuk csökkenéseként élték meg. A verbális és a közvetlen agresszió megállíthatatlan terjedésének okát az információs környezetünk változásaiban, illetve az új társadalmi terekben megjelenő szélsőségek kevésbé újszerű küzdelmében látom. Jelenlegi kutatásaim szerint például az egyik örök ellentétpár, az erőszak-gyengédség esetében mutathatók ki bizonyos értelmezéssel változások, amelyek ráirányíthatják a figyelmünket az eddig megszokott, és az újonnan kialakított környezetünk kevésbé megfigyelt kognitív részeire.

A földi létünk virtuális, valamint a hagyományos, de új megközelítést is igénylő tereiben, mint például a nemzetközi és édesvizeink megosztása, vagy a Földet és a közeli bolygókat, holdakat körülölelő világűr esetében a konfliktusok kezelése eltérést mutathat. A megoldások természete és hatásai kihívások elé állítják a jogilag szabályozott végrehajtó hatalmakat illetve államokat is. A tudatosan tervezett és az attól teljesen eltérő, vagy azt éppen akadályozó cselekmények további társadalmi és jogelméleti kérdéseket is felvethetnek. A válságkörzetekkel, a tömeges migrációval és a terrorizmussal kapcsolatos diskurzust ennek, az előttünk álló premodern virtuális kornak az előszobájában kell lefolytatni, ahol a régi metódusok és megszokott identitáshoz kapcsolódó elméletek látszólag kevésbé érvényesülnek. A hivatásrendek tevékenységét meghatározó eljárások és innovációk kialakítását az egyes országok és szövetségek szuverenitásának, illetve az egyének védelmének közös fundamentumára kell alapozni.

A szűkebb vizsgálataimat a válságkörzetekben folytattam. A védelmi és a biztonsági feladatok végrehajtásában – Magyarország NATO tagsága kapcsán – hosszabb ideje gyűjthetünk művelleti tapasztalatokat. A katonai jellegű célok megvalósulását figyelhettük meg a megelőzés, az akadályozás, a felszámolás és a fenntartás területén. A béke kikényszerítését és a béke megszilárdítását szolgáló erők, hatások és indikátorok széles változását dokumentálhattuk. Kutatásaim így természetszerűleg irányultak a működőképessé és működésre képtelen államok,

[3] Simon, 2015.

továbbá a társadalmak biztonsággal és védelemmel kapcsolatos problematikája felé. A katonai értelemben vett küzdelem, a barát és ellenség ellentétpár kérdésköre mára már túlmutat globalizálódó világunk fizikai, gazdasági, illetve anyagi központú felfogásán. Az egyének biztonságát és védelmét szolgáló társadalmi, természeti és fizikai környezet hagyományos összefüggései az információs társadalmakban valódi (csak látszólagosan új) értelmezésekre szorulhatnak. A technológiai fejlődés a globalizáció kapcsán nemcsak a földünket alkotó, különböző társadalmi berendezkedésű országoknak jelentenek kockázatokat, kihívásokat és fenyegetéseket,^[4] hanem az egyéneknek és a különböző érdekű csoportoknak is.

A választásom ezen a konferencián a virtuális térre, a digitális kódokból és programokból álló hálózatokra esett, hiszen mind a világűr, mind a nemzetközi és édesvízeink új identitásával kapcsolatos példák rendre távol esnek a magyar állampolgárok jelenlegi tetteitől és érzékeléseitől. A jó-rossz, az észak-dél, a kelet-nyugat, a szegény-gazdag, a fejlett-elmaradott, az erőszak-gyengédség^[5] ellentétpárok valódi, „varázstalanított” létezésére egyre inkább a könyvtárak mélyére száműzött írások és a filozófiatörténelem dohos lapjain lelhetünk rá. Ugyanakkor az általam kiemelt fogalompárokhoz kötődő objektumok világméretű viszonyrendszere, valamint a kapcsolódó szubjektumok szélsőséges megnyilvánulásai a saját helyi szintjeinken is nyomon követhetővé váltak. A konfliktusok és a napi harcok a határokat nem ismerő hálózatok révén identitásunkat érintő változásokat eredményeztek. A barát-ellenség schmitti képe^[6] óhatatlanul árnyékként vetül erre a problémakörre, hiszen az állammal és a politikai elméletével kapcsolatos eredményei – ezen régi-új terekre értelmezve – a 20. századi domináns, anyagi természetű megközelítésen túl más jellegű, reálisabb megközelítést hordozhatnak magukban.

Az egyes államok tevékenységéhez és polgárainak biztonságához, védelméhez fűződő hatalmi erőszak megértéséhez elsősorban olyan megközelítést kerestem, amely választ adhat az egyes országok eddigi reakcióinak eltérésére, valamint gondolkodásbeli és kulturális különbségeire is. Ezen a téren a hadtudományban, a magyar katonai gondolkodók közül Kovács Jenő és követői három jól elkülöníthető felfogás alapján folytatták, illetve folytatják vizsgálataikat. A II. világháború végéig alapvetően az államokhoz és a hadseregeikhez kötődő erőszak volt a meghatározó. Ezt a távolról sem a lovagias szabályok szerint vívott harcot alapvetően a térben és időben összemérhető, a politikai és a katonai erők tekintetében „egyenrangú” felek küzdelme határozta meg, amely a mozgáscentrikus, illetve az anyagcentrikus hadviselési hadikultúráként írható le.^[7] Ezen fegyveres küzdelmek közé nem sorolható harcok – mint például a népfelkelő, a partizán és

[4] Resperger, 2015.

[5] Az ENSZ 22,2 milliárd dollárra, vagyis 6500 milliárd forintra becsülte az ENSZ humanitárius feladatainak költségeit 2017-re. Stephen O'Brien, aki szerint ez példátlanul magas összeg a 2016. évihez képest ez 10 százalékkal nagyobb. (MTI, 2017)

[6] Schmitt, 2002.

[7] Forgács, 2009.

gerilla mozgalmak^[8] fegyveres fellépései – a gerilla hadviselés hadikultúrájaként értelmezhetők. A saját országgal, illetve állami funkciókkal és képességekkel nem bíró csoportok aszimmetrikus fegyveres küzdelme, ellenállása vagy erőszakos forradalmi elhívatottsága később a reguláris és irreguláris fegyveres erők „létfogultságát”, a társadalmi és a jogi elfogadottságukat is eredményezte.^[9] Az erőszakot jellemző módszerek két nagy csoportra: „soft és a hard power”-re bonthatók.^[10] Az információ ezekben az esetekben elsősorban az erő kifejtésének támogatását szolgálta. A világ és Európa egykori hadszínterein a tapasztalatok alapján alakulhatott ki a háború mai fogalma, amely lehetővé tette az erőszak jogi értelemben vett tilalmát is.^[11] Az agresszió és az erőszak egyetemes jogi tiltása azonban nem hozhatta el az országok és a polgáraik békés együttélését. A II. világháború után kialakult bipoláris világrend képviselői rendre – igaz elsősorban Európán kívüli – válságkörzetekben feszültek egymásnak. A korábbi európai borzalmakkal járó háborúknál sokkal fenyegetőbb, a nukleáris világegés lehetőségével, valamint a Föld elpusztításának közvetett hatásaival kellett az európai polgároknak nap mint nap szembenéznie. Az emberek biztonságának és védelmének garanciáját az országok szintjén két szövetségi rendszerben alakították ki. A helyi háborúk esetében az egyes állampolgárok békéhez való joga kevésbé volt hangsúlyos. Egészen 1991-ig, a Szovjetunió felbomlásáig a világ egyik része a fegyverektől közvetlenül, amíg a másik része a nukleáris fegyverkezés által felfokozott félelemtől közvetve rettegetett.

Az USA által vezetett észak-atlanti szövetség győztesként ünnepelte a szabad világ ideológiai, politikai, társadalmi illetve gazdasági győzelmét. A hidegháború vége, a demokráciák és a szabad gazdasági verseny, „a béke amerikai exportja” a világ bármely állama számára megalapozhatta volna a jólétet. A világ hatalmai között egyeduralgokká váló USA a folyamatok kiteljesítésére és támogatására többek között világméretű digitális hálózatok kiépítését kezdeményezte. Az így felgyorsított globalizáció később rengeteg egyéni frusztrációt, agressziót és újabb fenyegetéseket okozott a különböző országok állampolgárai számára.^[12] A globális, a digitális világ kinyitotta Pandóra virtuális szelencéjét, és a hálózati kapcsolatok révén mindenki áldozattá vált. A számítógépek és az „okos” eszközeink révén bárhol, bármikor, bárki megtámadható. A technológiai fejlettség kapcsán jelenleg még beazonosíthatatlan elkövetők közvetlenül vagy közvetve törnek életünkre, okoznak felbecsülhetetlen anyagi, de még erkölcsi károkat is. Az infokommuniká-

[8] Forgács, 2016.

[9] Schmitt, 2002.

[10] Resperger, 2012.

[11] „Az 1928-as Briand-Kellogg paktumban a részes felek lemondtak a háborúról, mint a politika eszközüéről. Tehát már a második világháborút megelőzően kimondták az agresszív, erőszakos háború feltétlen tilalmát. [...] 1946-ban az ENSZ Közgyűlés első ülése határozatban erősítette meg a Nürnbergi perben kimondott nemzetközi jogelveket, és magát az ítéletet. Az erőszak tilalmának tovább erősítésére az ENSZ Alapokmányban került sor...” (Bartha, 2009, 19.)

[12] Bővebben az EU Biztonsági Stratégiájában. In: Eu, 2003.

ciós rendszerekben lenyomatolt, lekódolt digitális személyiségünk révén a közvetett fizikai erőszakon túl közvetett agressziót is növekvő méreteken kell elviselnünk.^[13]

A 21. század elején az egész európai térség különleges, határokat átívelő konfliktusoktól terhes időszakot él át. A világ államai mellett a biztonságunk és a védelmünk „érdekében” rendre hallatják hangjukat a globális hatásokat speciálisan értelmező, és befolyásolni is kész nem állami, illetve civil szervezetek. A későbbiekben pontosan azért kell szélesedő értelemben foglalkozni az információs környezettel, valamint a biztonságunkat^[14] leginkább befolyásoló körülmények elemzésével, mert a virtuális térben megjelenő közvetett fenyegetések, és az onnan érkező erőszak a jövőben egyre kevésbé lesz állami szinten kezelhető feladatrendszer. Az általam „új információs környezetként” jellemzett közegben a még kevésbé érthető folyamatok reális megközelítését kerestem, ahol abból az a kötelezettségből indultam ki, amelyet az államok alaptörvényei tartalmaznak, és jogrendszerük a hatalom megosztása kapcsán birtokol, az állampolgárok védelme és biztonsága révén erre kötelezett. Vizsgálataimat a rendészeti, a rendvédelmi és a nemzetbiztonsági műveletek végrehajtásához szükséges felfogás szerint folytattam. Ennek legfőbb indoka számomra az volt, hogy nem tudom és nem is szeretném elfogadni azt a tehetetlenséget, amelyet a virtuális világban eddig több racionális felfogás is sugall: Annak ellenére, hogy programokkal (a 0-ás és 1-es kódok sorozatával) nem lehet életeket kioltani,^[15] az agresszió és az erőszak legkülönbözőbb formáit nap el kell viselnünk.

Az erőszak, az agresszió és a terror kérdéskörében megoldandó hatásrendi feladatok kapcsán mind az állam, mind az állampolgár szintjén rendre kulturális és felfogásbeli különbségekkel találjuk szembe magunkat. Például az elmúlt két évben az illegális migráció és a terrorizmus magyarországi hatásai miatt hazánkban és Európában is aktív társadalmi, valamint hivatásrendi vita alakult ki. Két év távlatát tekintve 2017-ben már egyre kevesebben utasítják el a kontinensünkön azt, hogy a közszolgáltatások körében is foglalkozni kell olyan alapvető kulturális és jogi kérdésekkel, amelyeket a tömeges (reguláris) migráció vetett fel. A humanitárius segítség és „gyengéd üzenetek” ellenére sorra kerültek az európai állampolgárok – a megnövekedett feladataik miatt az állami intézmények tagjai is – fizikai összetűzésekbe. Ez még akkor is igaz, ha az európai terrorcselekményeket nem kívánjuk a médiában sokat hangsúlyozott „politikai korrektség” jegyében közvetlenül az „újszerű” népvándorlás a számlájára írni. Azok az elképzelések követelnek teret maguknak, amelyek az erőszak, az agresszió és a terror legfőbb ellenszereként nem tekintenek már a gyengédségre. Az egyes államok és földrészek közötti

[13] Simon, 2016b.

[14] Maszlowi értelemben vett – az emberi szükségletek hierarchiájának második szintjén elhelyezkedő – biztonság.

[15] A CIA korábbi igazgatója, Leon Panetta már 2011-ben így fogalmazott: „...a következő Pearl Harbor egy kibertámadás lehet...” (Ryan, 2011) Ezzel szemben Thomas Rid professzor 2013-ban a NATO értekezletén – az információ fizikai természetére utalva – kizárta annak a lehetőségét, hogy a kibertér alkalmas lehet az élet kioltására. (Rid, 2013)

együttélés szabályai kapcsán – az eltérő kulturális felfogásból is adódóan – egyre többen vallják azt, amit Olivier pszichológiai kutatásai során megfogalmazott,^[16] miszerint nem csak a gyermekekre lehet igaz az, hogy az agresszió ellenpólusa nem a gyöngédség, hanem a kommunikáció. A létünkhez kötődő ellentétekből fakadó különbségek, ha nem folytatunk szabályozott párbeszédet, csak növelni fogják a különböző szintű társadalmi, így államok közötti feszültségeket is. A jövőben nem zárható ki az sem, hogy egyre többen fogják az egyéni és csoportos frusztrációk kezelésének elmaradásában, vagy az állami szerepvállalás csökkentésében látni a vallási szélsőségek, a radikális bűnözők, valamint a „magányos farkasok” megjelenését. Az életek értelmetlen kioltására irányuló cselekmények, így az extrém csoportok térnyerése elleni küzdelem is az egyes társadalmak és adott közösségek kötelezettsége marad. Ez indokolta, hogy az államokkal és a bennünket leginkább fenyegető terrorcselekményekkel, illetve terrorizmussal mint harcmodorral részletesebben is foglalkozzunk.^[17]

A fentiekben leírtak alapján egyértelmű volt számomra, hogy a terrorizmust és a terrorcselekmények gyökereit a gerilla hadviselés hadikultúrájával jellemezzem. Ebből kiindulva a terrorizmus legyőzése csak egy jól körülhatárolt földrajzi hadszíntéren értelmezhető. A korábban említett mozgáscentrikus hadikultúrában a győzelem feltétele a direkt műveletek végrehatása, továbbá azok növekvő fokozása a tér, az idő és az erő dimenziójában. Ebben az információ szerepe reálisan csak a mozgékonytárgyat szolgáló eszközök, illetve módszerek támogatásában jelenik meg. Az anyagcentrikus hadikultúrában a tér, az idő és az erő fokozása mellett már az információ dimenziójának jelentősége is megnövekszik. Például az embargós, a befolyásoló, a pszichológiai jellegű katonai feladatok, valamint a katonai-civil együttműködésre irányuló műveletek végrehajtásánál bizonyos adatok racionálisan tervezve kerülnek alkalmazásra. A hagyományos hadviselésben az anyagi erőforrások és a mozgékonytárgyat jelentő hadi eszközök birtokában tehát az információ elsősorban az ütközetek megvívásához szükséges információs fölény elérését szolgálja. A speciális kommunikáció, mint például a propaganda vagy az elrettentés, az erő kivetítésének, az indirekt hadviselésnek a kiegészítő eleme.

A technológiai haladás következtében megjelenő új fegyverekre, illetve rendszerekre a katonai kultúrák^[18] egyszerre pozitívan és negatívan is reagálhatnak. Kutatásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a nyilvánosságot kerülve, rejtve szerveződő terroristák (a gazdasági, a közigazgatási, a szociális, az oktatási, a közösségi, a közlekedési stb.) hálózatok közös pontjait közvetlenül úgy támadják, hogy minden egyéni és csoportos cselekményüket alárendelik az üzeneteik (videóik) valósidejű, nyilvános eljuttatásának, közzétételének. Kiemelt jelentőséggel alkalmazzák a technológiai haladás csúcstermékeit és az infokommunikációs rendszereket. A félelemérzetünket média-megjelenítéssel többszörö-

[16] Olivier, 2004.

[17] Simon, 2015.

[18] Ács, 2005.

zik meg és terjesztik világméretűvé. A politikai célok eléréséhez szükséges, és az államok biztonságos működésére leginkább hatással bíró cselekmények fő ereje az információban van. A hagyományos fegyveres akciók mellett az indirekt műveletekkel kombinált csapásokat, terrorakciókat preferálják.

A terrorizmus elleni küzdelem korábbi négy törvénye^[19] alapját – a helyi lakosság megnyerése, a jól működő hatékony kormányzás kialakítása, a biztonság fenntartása haderő alkalmazásával, valamint a fegyveres felkelők fő erőinek szétverése vagy kiszorítása az érintett területről – jelenthette a terror feletti végső győzelem kivívását. Globalizált világunkban ugyanakkor nem tudtunk eddig megnyugtató sikereket felmutatni. Az okok és a miértek megszüntetése, vagy például a sokak által hangoztatott, definiálhatatlan terrorizmus fogalmának meghatározása és egyéb anómiás elemzések készítése helyett ezért a terrorizmus informatív lényegére – a cselekmények adattartalmára figyelve –, a kommunikációs hatásokra fókuszáltam. A terrorista szervezetek az elektronikus propaganda-kiadványaikkal, a videó-üzeneteikkel, illetve a közösségi médiában megosztott toborzó és megfélemlítő tevékenységükkel folyamatosan tudják „népszerűsíteni” politikai szándékukat. A közvetett valamint közvetlen módon megtámadott és megfélemlített ártatlan áldozatok száma ezzel folyamatosan növelhető. A gerilla hadviselés a 21. században egy információ-centrikus és hálózat központú hadviselési hadikultúrává fejlődött.^[20] A terroristák a célok eléréséhez a hagyományos, katonai jellegű műveleteikben – mivel anyagi forrásaik szűkösek – csak a célzott erő és az információ dimenziójában képesek fenntartani támadásait. Az erőszak legitimitációját a virtuális térhez kapcsolódó lakosság támogatásával, a magányos elkövetők megnyerésével még bővíteni is tudják. A civil és hálózati célpontok támadása kapcsán, a hagyományos tér kiegészült a kibertér dimenziójával. Az erőszak verbális illetve virtuális jellemzői miatt kerülhetnek hátrányba a hagyományos hadviselés hadikultúrái. Az időben folyamatosan és rendszertelenül, ugyanakkor intenzíven valamint impulzívan megjelenített indirekt fenyegetések a kibertérben ellentétes, negatív hatással vannak a hagyományos műveletek megvívására. A Galula-féle anyagi természetű megközelítés helyett politikai értelmű, a kulturális és társadalmi hatásokat figyelembe vevő elméletet kellett keresni.

A lehetséges megoldások kapcsán kirajzolódó, dinamikusan változó információs környezetben egyre markánsabban jelennek meg az adatok kezelésével és az információk áramlásával, valamint azok elemzés-értékelésével kapcsolatos kihívások. A döntéshozók és az egyes műveleteket végrehajtó hivatásrendek vezetőinek tájékoztatásának, valamint két- vagy többoldali együttműködésének záloga a társadalmi, a jogi és a szakmai fundamentumok, továbbá tudásbázisok összehangolásán, valamint az egységes fogalmi rendszerek alkalmazásán múlhat. A sikeres katonai ellentevékenység ezen a területen tehát, akkor folytatható, ha „...minden szempontból ellenőrzött, egyértelmű, és a műveletek során jól hasznosítható infor-

[19] Galula, 1964.

[20] Simon, 2016b.

mációk állnak a végrehajtók rendelkezésére, továbbá a terrorizmus elleni harcban részt vevő erők, szervezetek között jó az együttműködés...”,^[21] vagy például a hazai bázisokon „megfontolandó lehet az erő alkalmazására vonatkozó szabályok módosítása, [...] a terrorelhárítás teljes leválasztása is a polgárbarát rendőrségi modellről”.^[22]

A terrorizmus ellen folytatott 21. századi küzdelemben a katonai műveletek sikertelenségének egyik okát a lakosság megnyerésének terén véltem felfedezni. Az Európát érő agresszió és félelem kezelésének és felszámolásának politikai és társadalmi ellentmondásai a polgárok egyéni kulturális illetve kommunikációs felfogásából eredeztethető. A demokráciát meghatározó népképviselő, a szavazó polgárok a terrorizmus (gerilla hadviselés hadikultúráját is meghatározó) információs hatásaival kerülnek szembe. Az európai területeken esetenként elszigetelve vagy szegregálva élő, kulturális értelemben eltérő, de mégis „helyi lakosság” támogatásával folytatott fegyveres harc már nem egy szűk földrajzi közegben folyik, hanem a politikai fogalom értelmében határtalan infokommunikációs rendszerben. Amíg a terrorizmus elleni küzdelemben a fegyveres erők a légingsapások elsődlegességét, valamint az ellenség „lefejező csapásait” tartja műveleteinek középpontjában,^[23] addig a virtuális (kiber- és a kognitív térben^[24]) folytatott és fejlődő gerilla műveletek közvetett módon okoznak halálos kimenetelű, de politikai célú – esetenként a demokrácia lényegét jelentő helyi és magasabb szintű választásokat befolyásoló – terrorcselekményeket. Egyetértve Forgáccsal, miszerint az „irreguláris harcok elméletének fejlődése „napjainkig folyamatosságot mutat a katonai gondolkodásban, [...] a harcok lenyűgözték a kor katonáit, akik félelemmel vegyes csodálattal tekintettek a felfegyverzett népre”,^[25] az új megoldásokra is fel kell készülnünk a földrajzilag körülhatárolható közvetlen fegyveres akciók mellett folyamatosan fejleszteni kell a puha jellegű információs^[26] műveleteket is. Ezzel párhuzamosan az egyes államokon belül fokozni kell az együttműködést a politika- és jogelméleti síkon. A hivatásrendi kommunikáció növeli a biztonsági tudatosságot, közvetve támogatja az ország belső biztonságát. A közbiztonság területén pedig a polgári rendvédelmi szervek, a polgárbarát rendőrség (a terrorizmussal kapcsolatos belső feladatok végrehajtásáért felelős szervek) a katonai jellegű műveletekben együttműködő fegyveres erőkkel közösen sikeresek lehetnek a terrorcselekmények hatékonyabb felderítésében illetve felszámolásában is.

A terrorizmus elleni küzdelem kapcsán meggyőződésem, hogy egy kulturális és a helyi lakosság társadalmi felfogását, továbbá vallási, szociális és egyéb szokásait is előtérben tartó gondolkodásra van szükség. Az anyagközpontú, ráción

[21] Bolgár – Szternák – Szternák, 2005, 44.

[22] Dely, 2016, 641.

[23] Resperger, 2015.

[24] Kutatásaim során a katonai műveleteknél értelmezett kibertér fogalmát használtam.

[25] Forgács, 2016.

[26] Haig, 2007.

alapuló és a mozgásközpontú, reális gondolkodást forradalmi gondolatokkal is össze kell vetni. Schmitt partizán elmélete és ahhoz kapcsolódó nézőpontjai^[27] alapján a jelen kihívásainak és problémáinak megoldásában új gondolatok, illetve felvetések kerülhetnek felszínre. A küzdelem megvívásához feltétlenül szükséges és elégséges eszközök illetve módszerek (indikátorok és szenzorok) kerülhetnek kijelölésre, amelyekkel a terrorizmus átláthatatlan és folyton változó céljait valamint védendő célpontjait is jobban megérthetjük, felismerhetjük.

- A terrorizmus az európai társadalom egész szerkezetét támadja.
- A terrorista csoportok, de még a magányos elkövetők is a valós és a virtuális teret együtt kezelik.
- Az új infokommunikációs technológia teljes vertikumát kihasználva az agresszió közvetlen és közvetett hatásait határokon átnyúlva kombinálják. Ezzel nem csak lokális fenyegetést váltanak ki, hanem a világpolitikára is képesek hatást gyakorolni. A demokratikus államok intézményeinek, kulturális, és egyéb hálózatainak egyes szabadságot és államiságot jelentő szimbólumainak támadásával a modern világunk fundamentumait egyéni és társadalmi létünket támadják.
- A terrorszervezetek által korábban folytatott hagyományos „puha és kemény” módszerek stratégia és taktikai szintű alkalmazása mellett magasabb egység szintű, közepes módszerek^[28] kerülnek alkalmazásra.

Az emberi lét kihívásai között érzékelésünk színterének határtalan kibővítését követhetjük nyomon. Képeseknek kell lennünk felvenni a versenyt a világűr meghódítására „jelentkező” mesterséges intelligenciával és az érző robotokkal, de a klímaváltozás kapcsán kialakuló, a vízgazdálkodást és vízmegosztást érintő transznacionális, és jóval elemibb problémákkal is. A tudás és az információk korában az okos hűtőgépek és vasalók valamint az intelligens porszívók digitális cseveje mellett, a fizikai tapasztaláson túli emberi érzéseink, érzelmeink – de még a kommunikációnk is – egyre inkább a fantázia, de mégis csak a digitális hálózatok világába tevődik át. Ez egy új identitástér kiállt, amelyben a kognitív elmék gráfszerű információs és elektronikus szövődménye politikai és jogi értelemben is többnemzeti megoldásokat igényel. Mára a társadalmak és azok közösségeinek tagjai fizikai, anyagi és szellemi kapcsolataikat e látható és láthatatlan hálóban holisztikus módon élik meg. A digitalizált ráció mellett valós problémáink realitását a virtuális tér maslow-i piramisában egységesen létezőként fogjuk fel. Az emberek, robotok, érzések, kódok, érzelmek és programok új elegye most alakul, amelyben az egyes és eltérő felfogású államok szerepe elvitathatatlan. Ebben a mátrixban az ember mint az átlag gondolkodó, hamar elveszíti valós fizikai identitását. Az internet és a közösségi média által támogatott digitális személyiség elvesztése ma, virtuális korunkban még nem feltétlenül egyenlő ugyan az egyén halálával, de már itt élnek közöttünk

[27] Schmitt négy eltérő 1963-as nézőpontja: a térnézőpont, a társadalmi szerkezetek szétrombolása, a világpolitikai összefüggés, technikai nézőpont. (Schmitt, 2002, 103-173.)

[28] Resperger, 2016.

azok a pesszimista társaink, akik világvégeként élik meg bármelyik internetes személyiségük elvesztését, erőszakos megváltoztatását vagy esetleg külső megtámadását is.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- Bartha Orsolya (2009): A fegyveres összetűzések fogalma, fajtái és elhatárolásuk. In: Ádány Tamás Vince – Bartha Orsolya – Törő Csaba szerk.: *A fegyveres összetűzések joga*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 17–33.
- Bolgár Judit – Szternák Nóra – Szternák György (2005): A terrorizmussal kapcsolatos kutatás legújabb eredményei. *Felderítő Szemle*, 4. évf. 4. szám, 5–60.
- Dely Péter (2016): Hadviselés vagy rendészeti probléma-e a terrorelhárítás a nyugati világban. In Finszter Géza – Sabjanics István szerk.: *Biztonsági kihívások a 21. században*. Dialóg Campus, Budapest.
- EU (2003): Biztonságos Európa egy jobb világban. *Európai Biztonsági Stratégia*. Forrás: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/031208ESSIIHU.pdf> (2017. 06. 05.)
- Forgács Balázs (2009): *Napjaink hadikultúrái (A hadviselés elmélete és fejlődési tendenciái a modern korban)* (ZMNE PhD értekezés). Forrás: http://uni-nke.hu/downloads/konyvtar/digitgy/phd/2009/forgacs_balazs.pdf (2017. 06. 05.)
- Forgács Balázs (2016): A néppel az uralkodóért. Az első gerillaelméletek. *Felderítő Szemle*, 1. szám, 21–57.
- Haig Zsolt (2007): Internet terrorizmus. *Nemzetvédelmi Egyetemi Közlemények*, 2. szám, 81–93. Forrás: http://www.zmne.hu/dokisk/hadtud/terror/lekt_Haig_Zsolt.pdf (2017. 06. 05.)
- Hart, B. H. Liddell (2002): *Stratégia*. ford. Soproni András. Európa, Budapest.
- MTI (2017): *A II. világháború óta nem volt szükség ekkora segítségre*. MTI, Forrás: http://index.hu/kulfold/2016/12/05/ensz_humanitarius_segely_2017/ (2017.06.15.)
- Olivier, Christiane (2004): *Az agresszív gyermek és a szülők*. Budapest, Pont Kiadó.
- Resperger István (2012): A „Diadal” és egyéb módszerek alkalmazása a nemzeti válságkezelési feladatok megoldásánál. *Hadtudományi Szemle*, 5. évf. 1–2. szám, 141–165.
- Resperger István (2015): *Forrongó világ, nemzetbiztonsági fenyegetések 2030-ig*. Forrás: http://uni-nke.hu/szolgáltatások/ludovika-szabadegyetem/ludovika-szabadegyetem-2015-2016-i_-szemeszter (2017. 06. 15.)
- Resperger István (2016): Stratégiák és fogalmak háborúja, az aszimmetrikus hadviselés hadtudományi megközelítése. *Hadtudomány (elektronikus)*. Forrás: http://mhtt.eu/hadtudomany/2016/2016_elektronikus/4_resperger%20istvan.pdf (2017. 06. 05.)
- Rid, Thomas (2013): *Cyber War Will Not Take Place*. Forrás: http://www.nato.int/cps/en/natohq/news_100906.htm (2017. 06. 05.)
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. (Fordította: Cs. Kiss Lajos). Pallas Stúdió, Budapest.
- Simon László (2015): A fokozódó terrorizmus Európában és annak hatása a katonai tömegrendezvények biztosítására. *Szakmai Szemle*, 2. szám, 145–162.
- Simon László (2016a): *A terrorizmus és indirekt hadviselés az EU kiberterében* (Poszter Verseny 2016. Ősz). Forrás: <http://uni-nke.hu/hirek/2016/10/13/első-lepések-a-tudomany-kapujaban> (2017. 06. 15.)
- Simon László (2016b): Az információ mint fegyver? *Szakmai Szemle*, 1. sz. 34–60.

From conflict situations to the formation of legal disputes (civil proceedings)

I. INTRODUCTION

Conflict or conflict situation is basically as old as humanity itself. The reason is that since people have been living on the Earth, it has been impossible to think about a particular issue or a given situation in the same way. It inevitably happens that a certain person considers a specific situation in a completely different way than another person. It is almost impossible that everyone approaches a particular matter in the same way. This assumption must especially be true as *our own selfish, individual interests decisively influence the development of one's viewpoint*. As the title suggests, I am going to discuss the reasons why conflicts—natural or legal—arise between people, as well as what can be considered as a conflict and a conflict situation.^[1] Conflict is always a disaccord, a disagreement between certain people (legal entities).^[2] The Hungarian Explanatory Dictionary distinguishes among the following types of conflict: war, family, conscience and dramatic. A conflict or a conflict situation presupposes that both parties (people) are involved in a given situation and some kind of disagreement, conflict of interests exists^[3] among them. A conflict is certainly such a situation with which everyone meets or have already met in different forms during different stages of our lives. The global form of conflict is the conflict of interests or confrontation among states, nationalities and territorial units, with the ultimate manifestation of war or armed conflict. Researches on conflict situations in the Hungarian special literature of Civil Procedure already emerged during the socialism,^[4] and the science of (legal) sociology was vividly interested in the study of

[1] The word „conflict” comes from the Latin word „conflictus”, -us (Masculine) and means: disturbance due to the simultaneous effect of two opposite motives. Source: <http://dictzone.com/latin-magyar-szotar/konfliktus> - downloaded on: 19th October 2016.

[2] Source: *Tudományos és Köznyelvi Szavak Magyar Értelmező Szótára [Hungarian Explanatory Dictionary of Scientific and Colloquial Words]* - meszotar.hu/keres-conflict - downloaded on: 1st September 2016.

[3] *The Explanatory Dictionary of the Hungarian Language*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 754 p.

[4] Gáspárdy, *Konfliktushelyzetek a polgári jogviszonyokban [Conflict situations in civil law relationships]*. 1979, pp. 285-307.

conflict as a social phenomenon.^[5] The study tries to focus on three questions: 1. Why do conflict situations emerge, what leads to a conflict of interests between two people? 2. If the conflict between the parties has already emerged, what is the behaviour and approach of the parties like? Do they intend to avoid the confrontation in all cases? Do they make any steps to end this situation? (*personal side*) 3. What organizational and institutional framework exists in order to handle a conflict situation (dispute) before it gets to court (*material side*)?^[6]

II. DISCUSSION

In this study we want to reflect on conflict situations of family law relationships (based on marriage or connected by a common child) as well as non-family law, such as private law (civil law) conflicts—except labour law—until the phase of civil (legal) proceedings. Cases of civil and commercial law appear in the terminology of the European Union law as cross-border disputes. Current study only deals with such emerging conflict situations out of which civil proceedings may arise in Hungarian courts between legal subjects of Hungarian resident (seat). The study does not deal with labor related conflicts and conflict situations. Current study intends to typify emerging conflicts in such a way that civil proceedings of domestic civil courts are basically of *family law or private law (civil law)* origin. Such conflicts are considered as family law conflicts from which later proceedings are initiated in connection with divorce, exercising parental custody of common children, including the regulation of visitation rights, as well as the determination or modification of child support (rising, reducing); request for the termination of parental custody rights, challenging the presumption of paternity and establishing paternity. Conflicts are not of family law origin if they do not affect the child's life and the family status of any parties involved in the conflict, and civil (legal) proceedings are not initiated in this matter.

We apply this distinction as in a broad sense every kind of civil law conflict which is discussed in front of a local court (district court) can be classified into these two categories. The category of non-family law conflict (dispute) is a very broad one because it covers the area of legal obligations, property law and inheritance law disputes (conflicts) as well. The central questions of this research concerning both types of conflicts are the followings:

[5] Kulcsár, *Gazdaság - Társadalom - Jog*, [Economy - Society - Law], 1982; Kulcsár, *Jogszociológia*, [Sociology of law], 1997.

[6] Fleck, *Jog és társadalom, jogszociológia*, [Law and society, sociology of law], 2014, pp. 9-39.; Fleck, *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban - Totalitarizmus elméletek és magyarországi szocializmus*. [Legal service provider mechanisms in state socialism - Totalitarianism theories and Hungarian socialism], 2001.

1. Why does a conflict between people (legal entities) emerge?
2. What does a person (a legal entity) do to avoid the conflict with the other party?
3. What steps does the person—a legal and/or natural person (legal entity)—take in order to eliminate the existing conflict in the given situation, and what is his or her behaviour like?

Research data is partially based on responses of the questionnaire put together by the author, which questionnaire was filled out by people from different age groups.^[7] Therefore, present study seeks to take potential human behaviours and possibilities of legal mechanisms into account. Conflict situations (conflict of interests, differences) stem from the fact that at least two people (entities) think of a specific issue or a situation differently, they form their opinion and establish their viewpoint in a different way. This life situation is real and actual in case the comparison of the two different views, ideas or positions has also been done (*real conflict situation*). The conflict is conditional or hypothetical if the comparison of standpoints has not been done by the affected parties yet and one of the two parties comes to a—usually incorrect—conclusion based on the other party's behaviour or statement (*conditional or hypothetical conflict situation*). As regards the different approaches of a given situation, the question is whether it can be solved, smoothed or eliminated. Such conflicts arise in a different way in the case of family law and private law (property law). As for cases of family law, there is always a previous community (tie) between the parties involved, for example, cohabitation or community of property in the case of marriages and marital relationships or partnerships, a common child or common family name can also be a connecting link between the two sides. In disputes not connected to family law, the emotional bond, *the emotional relationship between the two parties is usually missing, these kind of relationships are mostly connected to business and trade*. As a result of this, the attitude of the parties involved in a given situation is different in matters of family law and other types of disputes. The emotional attachment in the cases of family law often means an obstacle between the parties, especially if negative emotions prevail. The fight for the common child(ren) also contributes to the aggravation of relations between the parties. At the same time, negative emotions prevailing in family law cases are (can represent) barriers of the possible peaceful settlement. In conflicts lacking the family law nature the emotional link that binds the parties is usually missing. This can be advantageous in a sense that there is no prejudice between the parties which could help to come to a peaceful settlement in the dispute. As for cases of family law it is mainly the *personal nature* that prevails since the consequence of the worsen-

[7] With regards to the situation in Germany: Blankenburg - Gottwald - Stempel, *Alternative in der Ziviljustiz, Berichte, Analyse, perspective*, 1962.; Gessner, *Konflikt und Recht*, 1978.; Rottleuthner, *Probleme der von Beobachtung Arbeitsgerichtsverfahren*, 1978.

ing relationship between the parties is the formation of the conflict. In private law legal relations the focus is not on *personal relationships* but on *financial interests*. The formation of a conflict situation or conflict of interests in private law disputes is mostly in connection with financial and business accounts. In private law disputes (legal relations) the following aspects or viewpoints are very significant before the development of a conflict:

- Detailed and thorough regulation concerning the legal relationship between the parties;
- Compliance or non-compliance of the provisions of the contract or agreement of the legal relationship;
- Good faith and bad faith of the Parties concerned regarding the given contract (agreement)

The lack of regulation, agreements that are ambiguous or can be misunderstood, the affected parties' behaviour that is in opposition with good faith and decency may all contribute to the formation and intensification of a conflict situation. In private law disputes it can happen as well that the relationship of the affected parties becomes heated or tense, however, no contractual relationship is formed between them. It is enough to think of legal disputes related to neighbours' trespass, the violation of neighbourhood rules or the determination of easement.

What these disputes have in common is ownership and entitlements connected to property. However, the personal relationship in these cases is not based on family law (on kinship ties), here we are talking about personal (co-owner) relationships related to a certain property. In private law disputes it is not a negligible circumstance that before a possible conflict is formed, legal subjects shall all have a *thorough, careful and comprehensive inquiry considering all details*. The fair and correct inquiry by the parties affected can already exclude or at least minimize the chance that parties knowing all necessary information got to an incorrect conclusion and therefore create a conflict.

As for civil law legal relationships, the detailed, accurate and explanatory definition of the relationships' elements serves the prevention of the formation of conflicts. The detailed and interpretative regulation eliminates or reduces the sources of problems as well as the possibility of multiple interpretation. In private law legal relationships objective and subjective aspects simultaneously determine the relationship of the parties. The detailed definition of the content elements of the contract (agreement) entered into by the parties may be regarded as an objective circumstance influencing their relationship.

The other possible source of conflict between the parties is the compliance or non-compliance of the provisions of the contract (agreement) which *depends on the affected party*. Together with the accurate and detailed regulation of the contract (agreement) there is also a *human factor*: to what extent do the affected parties feel the provisions of the contract to be obligatory on themselves? Another human factor is the circumstance based on the subjective behaviour of a given,

concrete person, as well as the good faith or bad faith shown by the party during the period of the legal relationship.

Adhering and adapting to the provisions of a private law agreement determines the attitude—of good or bad faith—of the party during the relationship. If the party's attitude is already malicious, it can easily happen that the provisions of the agreement (contract) are not respected (or will not be respected) or *he or she tries to interpret them in such a way that it causes an injurious situation to the other party*.

The basic situation, of course, is obvious: somebody enters into a contract with another person because he wants to provide or offer services. In general and in principle, both parties have the common interest to establish and maintain a relationship which serves their mutual satisfaction. When some unforeseen, previously not calculated circumstance occurs, *one might ask why the new conflict situation occurred, whose fault it is*.

If any of the contracted parties act in a way which is in opposition with the regulations of the contract (by fault or involuntary), it already triggers a situation in which the other contracted party feels that the provisions of the contract do not concern him either or only a little, therefore, a conflict situation emerges between the parties. In order to avoid the emergence of a conflict situation a third party can be very helpful (via mediation or conciliation); either among legal frames or not.

Involving a third person can be a big step forward to put an end to a conflict situation.^[8] It may happen that during a conflict situation—depending on its height—*there is no verbal communication between the affected parties*, therefore, involving a third party might just orient them towards dissolving the conflict as he undertakes the role to take the initial step between the parties not talking to each other. If the conflict between the parties is so deep that they do not even talk to each other, *usually the cause is connected to emotions*.

In emotionally motivated conflicts it often happens that the communication completely stops between the affected parties. Besides emotionally motivated conflicts we can differentiate between *conflicts of financial interests (business, trade)*.

[8] In connection with the rich special literature of the question: Bándi, A közvetítés (mediáció) jogi szabályozásának továbbfejlesztése, [Further development of the legal regulation of mediation], 2000, 1-19.; Farkas, A közjegyzői tevékenység szerepe a viták megelőzésében: a jogi tanácsadás és a közjegyzői közvetítés (mediáció), mint ennek eszköze, [The role of notarial activity in the prevention of disputes: legal counselling and notarial mediation as its tool], 2000, pp. 9-12.; Anka-Bókay, Mediáció, egyeztetés, választott bíraskodás [Mediation, conciliation, arbitration], 2000, 12-15.; Kengyel, A polgári eljárásjog az ezredfordulón [Civil proceedings at the millennium], 2000, 718-719., 711-724.; Pokol, A jog elkerülésének útjai. Mediáció, egyezségkötés, [Ways of avoiding law. Mediation, settlement], 2002; Ujlaki, Fogalmi és terminológiai tisztázás igénye a békítés, kiegyeztetés és a közvetítés témakörében, [Need for the conceptual and terminological clarification of conciliation, settlement and mediation], 2001, 11-18.; Barabár, A mediáció jövője Magyarországon, [The future of mediation in Hungary. Establishing its foundations], 2007, 17-24.; Németh, A polgári ügyekben folytatott mediáció (közvetítés) Magyarországon [Mediation in civil proceedings in Hungary], 2007, 269-279.; Gyekiczky, A mediációról mint a polgári és kereskedelmi jogviták bíróságon kívüli rendezésének lehetőségéről, [On mediation, as an opportunity to settle civil and commercial disputes out of court], 2010; Gyengéné Nagy, Mediáció az igazságszolgáltatásban, [Mediation in the administration of justice], 2009, 681-692.

What is the difference between the two types of conflicts as the emotional heat can be found in both of them? As far as we are concerned, those disputes belong to the *category of emotional conflicts* which are usually preceded by some kind of *tension related to one's love life or relationship* and these previous grievances prevail from time to time in the damaged relationship between the parties.

As for conflict situations based on financial interests, material and accounting issues, the emotional (affective) factor may also emerge, however, a significant difference is *that parties are previously not connected by a similar relationship or partnership (love affair)* like in the previous case. In these conflicts the given emotions are the consequences of the emerged disagreement, and *the conflict is basically and fundamentally based on the different judgment of financial (trade) issues*. In the case of debates based on financial interests, the emotional aspect only plays a role as it does in any other kind of conflict situation. What possible ways and phases can a conflict situation and the period after that have?^[9]

1. *Contacting* the opposing party or his/her legal representative usually happens before taking legal actions, in order *to settle the dispute out of court*. This only occurs if the parties want to settle the dispute out of court. In order to settle a dispute, the first step is always *contacting the opposing party or his/her legal representative*. Without contacting, there is no way to settle the (legal) dispute out of court.

2. If settling the conflict out of court is unsuccessful, (the party does not declare when so requested, or is unwilling to settle the dispute out of court), legal actions are taken (*civil proceeding*). Otherwise, steps taken in order to avoid the civil proceeding were successful (either in a way that a third party was involved) and there is no need to take legal actions (*this is the elimination of a civil lawsuit*).

3. The resolution of the conflict goes differently from the above mentioned steps if there is no contact between the parties after the emergence of the (legal) dispute and they do not even try to settle the dispute (consequence: civil proceeding is initiated in such a way that they did not even try to avoid it). Of course, the legislator's aim is to ratify such obligatory legal institutions which avoid the initiation of civil proceedings.

There is a stronger legal policy interest to avoid civil proceedings in such cases where mediation between the parties may work than in cases where the peaceful settlement of the dispute could only be tried with the intermission or suspension of an already ongoing civil proceeding.

Our point of view is that in certain types of family law conflicts (like the regulation, re-regulation of parental custody, visitation rights) *legislators should prescribe an obligatory mediation process*. Parties could only take legal actions on court in the same subject if the mediation procedure was not successful.^[10]

[9] Felstiner-Abel-Sarat: The emergence of disputes and transportation: naming, blaming, claiming... 1980/1981.

[10] Sajó, A polgári per társadalmi funkciója, [Social function of civil proceedings], 1982, 321-367.

III. CONCLUSIONS

1. The settlement of the conflict situation prior to a civil proceeding is *basically determined by the existing legal environment. The laws and regulations in effect show us whether the party has to turn to a mediator prior to the initiation of the civil (legal) proceeding.* Naturally, there might be such legal disputes when the nature of the legal dispute excludes the requisition of a mediator (public administration proceedings, lawsuits of litigation, proceedings for the declaration of paternity, placing someone under conservatorship, termination of conservatorship or guardianship).^[11] The national legislation in force—for the time being—does not make mediation procedure mandatory.

2. Until the legislative environment does not make it obligatory for parties to try to settle the conflict peacefully, *it is up to their free will* whether they turn to a mediator or not. Resorting to a mediator has additional costs, while the court mediation process is free of charge; however, the latter one can only be resorted to during ongoing civil (legal) proceedings and if the court mediation is successful, based on the settlement in the legal proceedings, court costs can be decreased by 50%, 70%, or even 90%.^[12] Mediator activities are not free of charge, „mediators shall be entitled to remuneration for their services and shall be compensated for all substantiated expenses; they shall also have the right to request advance payments for fees and expenses”.^[13] Mediation can be advantageous if there is no relationship between the parties at all and the chance is minimal or there is no chance at all to establish any kind of connection between them.

3. Of course, the party affected in the legal dispute has to know about the possibility of the mediator in order to resort to it. The legislative power, the public media and various authorities (courts, administrative organizations) also play a crucial and intensified role in informing the public about the possibility of the mediation process. *Naturally, „mediation” between the affected parties can also work without resorting to a legal representative or a third person.* The goal is that all affected parties strive to avoid the initiation of a civil (legal) proceeding when it is possible and not strictly necessarily. Moreover, legislators aim at developing the culture of disputes and the peaceful settlement of disputes, so that mediation process would be the first step if a conflict situation occurs between certain parties and terminating it by themselves is unsuccessful.

4. The long-term empirical research of humanity’s relation to conflict situations and the processing of the research data in the adult (18-75) age group is carried out by all participants filling out a questionnaire prepared by the author in

[11] <http://birosag.hu/allampolgaroknak/mediacio/birosagi-kozvetitoi-eljaras> - date of download: 29th October 2016

[12] 58.§ (1) (2) (3) of Act XCIII of 1990 on Duties.

[13] 27.§ (1) of Act LV of 2002 on Mediation.

advance. The content and the assessment of responses may be greatly influenced by the gender, age, educational level, occupation, marital status, life situation of respondents, as well as their knowledge and information on the existing legal regulations of eliminating conflict situations. Filling out the questionnaires in the ratio according to the research target (at least 1000 respondents, four different age groups (18-30 years, 31-45 years, 46-60 years, 61-75 years) has not been fully completed yet, therefore, it would be too early to report the results.

Based on our own personal professional experience we can confirm that applications handed in to courts on the level of district courts, prescribed by 11§ of Act XXX of 2008, entering into force on 1 January 2009, only a few plaintiff declarations have been made with regards to that before the lawsuit a mediation procedure had been initiated between the parties (121 § (4) of Act III of 1952 on the Code of Civil Procedure). Therefore, according to practical experience, mediation proceedings do not start at court level before a lawsuit is initiated, from which two possible conclusions can be drawn: 1. mediation procedures before civil proceedings are so successful that they are not followed by a legal proceeding; 2. legal disputes are at such a stage that in order to eliminate the conflict the party who wishes to enforce his interest initiates a proceeding without even attempting a mediation process beforehand. The possibility of avoiding legal proceeding ensured by Act LV of 2012 on mediation procedure is usually not taken advantage of by people (23.§ (1) and 28.§ (1) of Act LV of 2012. The following allegation can be interesting from legal sociological aspect as well: if a separate legislation has provided the use of mediators for those affected by a conflict situation since 17 March 2003, why is it that mediators' involvement in dispute settlements has remained sporadic and quite rare since then as well.^[14] Looking at things from a practical point of view we can state that in already ongoing civil lawsuits, but at least according to court rulings suspending the trial (152 (3) of Code of Civil Procedure), in proceedings connected to the exercise of parental supervision and to the regulation of keeping contact, adhering to mediation does not happen based on the determination of parties affected by the conflict. Based on practical law enforcement experiences, mediation proceedings in front of a court mediator—for now—is only successful in the minority of cases.^[15] The mediation procedure in front of a court mediator

[14] For further information, see: Lugosi, József: *The Possibilities of Access to Law in Contemporary Hungary* (Profectus in Litteris IX), and Lugosi, József: *Personal Conditions of Judicial Prevention by Paralegroups* (Legislation and law application in the 21st century in Europe)

[15] As for court mediation, the following statistical data is available for the year of 2017 with regards to two different mediators: in the first quarter of 2017 the number of pending court cases after carrying out one or two sided court mediation: 7, of which 2 (28,57%) ended with an agreement, as for the other mediator this numbers were 8 and 2 (25%), 2017. In the second quarter of 2017 the number of cases in progress was 7, the number of cases ending with an agreement is 1 (14,28%) and 6,0 respectively, and the number of ongoing cases (5), the number of cases ending with an agreement is 1 (20%), or 6.0. However, the statistics do not give a complete picture of the effectiveness of judicial mediation because even if there is no agreement between the parties, they have talked to each other,

usually remains unsuccessful if one of the parties fully unwilling to cooperate with the mediator and the other party and therefore does not even appear in front of the court mediator.

SPECIAL LITERATURE

- Anka, Tibor – Bókay, Judit (2000): Mediáció, egyeztetés, választott bírászkodás [Mediation, conciliation, arbitration], *Közjegyzők Közlönye*, 7-8, 12-15.
 - Bándi, Gyula (2000): A közvetítés (mediáció) jogi szabályozásának továbbfejlesztése, [Further development of the legal regulation of mediation], *Magyar Jog (Hungarian Law)*, 1, 1-19.
 - Barabár, A. Tünde (2007): A mediáció jövője Magyarországon, [The future of mediation in Hungary. Establishing its foundations], *Ügyészek Lapja*, 5, 17-24.
 - Blankenburg, Erhard – Gottwald, Walther – Stempel, Dieter (ed.) (1962): *Alternative in der Ziviljustiz, Berichte, Analyse, perspective*, Cologne.
 - Farkas, Tamás (2000): A közjegyzői tevékenység szerepe a viták megelőzésében: a jogi tanácsadás és a közjegyzői közvetítés (mediáció), mint ennek eszköze, [The role of notarial activity in the prevention of disputes: legal counselling and notarial mediation as its tool], *Közjegyzők Közlönye*, 2, 9-12.
 - Felstiner, William L. F. – Abel, Richard L. – Sarat, Austin (1980/1981): The emergence of disputes and transportation: naming, blaming, claiming... *Law and Society Review*, 15, 631-644.
 - Fleck, Zoltán (2001): *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban – Totalitarizmus elméletek és magyarországi szocializmus. [Legal service provider mechanisms in state socialism – Totalitarianism theories and Hungarian socialism]*. Napvilág Kiadó, Budapest.
 - Fleck, Zoltán (2014a): Jog és társadalom, jogszociológia, [Law and society, sociology of law], In: Fleck, Zoltán – Isztin, Péter – Juhász, Zoltán – Kiss, Valéria – Kormány, Attila – Navratyl, Szonja – Uszkiewicz, Erik: *Jogszociológiai előadások [Lectures on the Sociology of Law]*, (ed.: Fleck, Zoltán) Eötvös Kiadó, Budapest, pp. 9-39.
 - Fleck, Zoltán – Isztin, Péter – Juhász, Zoltán – Kiss, Valéria – Kormány, Attila – Navratyl, Szonja – Uszkiewicz, Erik (2014b): *Jogszociológiai előadások [Lectures on the Sociology of Law]*, (ed.: Fleck, Zoltán) Eötvös Kiadó, Budapest.
- and they can get closer to a possible solution in a court settlement - source: *Tatabánya Tribunal - Esztergom District Court data in 2017 on the basis of the relevant form.*

- Gáspárdy László (1979): Konfliktushelyzetek a polgári jogi viszonyokban. [Cases of conflict in relations governed by civil law.] *Gazdaság és Jogtudomány [Economics and LAW]*, 1-2, pp. 285-307.
- Gessner, Volkmar (1978): *Konflikt und Recht*, Tübingen.
- Gyekiczky, Tamás (2010): *A mediációról mint a polgári és kereskedelmi jogviták bíróságon kívüli rendezésének lehetőségéről*, [On mediation, as an opportunity to settle civil and commercial disputes out of court], Budapest.
- Gyengéné Nagy, Márta (2009): Mediáció az igazságszolgáltatásban, [Mediation in the administration of justice], *Magyar Jog (Hungarian Law)*, 11, 681-692.
- Kengyel, Miklós (2000): A polgári eljárásjog az ezredfordulón [Civil proceedings at the millennium], *Magyar Jog (Hungarian Law)*, 12, 711-724.
- Kulcsár, Kálmán (1982): *Gazdaság - Társadalom - Jog [Economy - Society - Law]*. Budapest.
- Kulcsár, Kálmán (1997): *Jogszociológia [Sociology of law]*, Budapest.
- Maczonkai, Mihály (1997): *Jogszociológia [Sociology of law]*. JPTE ÁJTK, Pécs.
- Németh, János (2007): A polgári ügyekben folytatott mediáció (közvetítés) Magyarországon [Mediation in civil proceedings in Hungary], In: *Tanulmánykötet Gáspárdy László emlékére [Studies in the memory of Gáspárdy László]*, Budapest, pp. 269-279.
- Pokol, Béla (2002): A jog elkerülésének útjai. Mediáció, egyezségkötés, [Ways of avoiding law. Mediation, settlement], *Jogelméleti Szemle*, 1. (http://jesz.ajk.elte.hu/2002_1.html)
- Rhode, Deborah L. (2004): *Access to Justice*, Oxford University Press, Oxford.
- Rottleuthner, Hubert (1978): Probleme der von Beobachtung Arbeitsgerichtsverfahren, In: *Inter-action vor Gericht*, Baden-Baden.
- Sajó, András (1982): A polgári per társadalmi funkciója, [Social function of civil proceedings], *Állam és jogtudomány*, 1982/2. 321-367.
- Ujlaki, László (2001): Fogalmi és terminológiai tisztázás igénye a békítés, kiegyeztetés és a közvetítés témakörében, [Need for the conceptual and terminological clarification of conciliation, settlement and mediation], *Jogtudományi Közlöny*, 1, 11-18.

Javaslat a „rossz minőségű termék forgalomba hozatala” büntetőjogi törvényi tényállás alapesele büntetési tétele és egyes szabálysértési rendelkezések módosítására

I. BEVEZETÉS

Ebben az írásban^[1] olyan büntető törvényi tényállásokkal foglalkozom, amelyeknek a *jogi tárgya* (célja) *fogyasztóvédelmi* jellegű, illetve a „tizennyolcadik életévét be nem töltött személy” fejlődése (védelme). A vizsgálat azonban ezúttal arra is irányul, hogy a tényállás büntetési tétele más tényállások szankcióihoz képest nem túl szigorú-e, az *'elkövetési hely'* adott törvényi tényállásban történő szerepeltetése indokolt-e, illetve a diszpozíció részben kiüresedett-e.

Az első tényállás a *'rossz minőségű termék forgalomba hozatala'*, amelynek a felminősítő körülménye mintegy átvezet a szabálysértési jogba. A második a *'szeszital-árusítás, -kiszolgálás és -fogyasztás tilalmának megszegése'*, a harmadik az *'árak megállapításának, közlésének és feltüntetésének elmulasztása'*, amely elnevezés nem teljesen tükrözi a tartalmat. Mindegyik vonatkozásában – indokolással – javaslattal élek.

Kiemelt figyelmet érdemel a „tizennyolcadik életévét be nem töltött személy” és a „fogyasztók” („vásárlók”) fokozottabb védelme (III. 1. b), 2. b) rész), s különösen az „elkövetők” szempontjából a büntetési tétel kérdése (II. rész), illetőleg napjaink egyik aktuális szakmai, fogyasztóvédelmi témáját – hatósági gyakorlattal is 'fűszerezve' – 'feszegeti' az „üzlet osztályba vagy kategóriába sorolása” (III. 2. a) rész). Ehhez képest az 'elkövetési hely' („vendéglátó üzlet”) 'ráerősítése' kevésbé tűnik súlyosnak (III. 1. a) rész).

Az alábbiak mind a jogalkotást, mind pedig – a hivatkozott művek (magyarázatok) tartalmára is figyelemmel – a jogalkalmazást segíthetik.

[1] Készült: 2017. június végén.

II. A 'ROSSZ MINŐSÉGŰ TERMÉK FORGALOMBA HOZATALA' BÜNTETŐJOGI TÖRVÉNYI TÉNYÁLLÁS ALAPESETE BÜNTETÉSI TÉTELÉNEK MÓDOSÍTÁSA

A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény (a továbbiakban: Btk.) a fogyasztók érdekeit és a gazdasági verseny tisztaságát sértő bűncselekmények körében, a XLII. fejezetben, egész pontosan a 415. §-ban tartalmazza a '*rossz minőségű termék forgalomba hozatala*' elnevezésű tényállást, amelynek alapesete szerint: aki rossz minőségű terméket jó minőségű terméként forgalomba hoz, büntett miatt három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő; a minősített eset értelmében a büntetés egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekményt a) jelentős mennyiségű vagy értékű rossz minőségű termékre, b) bűnszövetségben, vagy c) üzletszerűen követik el.^[2] E bűncselekménynek előkészületi stádiuma és gondatlan alakzata is van: aki rossz minőségű termék forgalomba hozatalára irányuló előkészületet követ el, illetve, aki a bűncselekményt gondatlanságból követi el, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.^[3] A § (5) bekezdése alapján nem büntethető a (4) bekezdésben meghatározott (gondatlan) bűncselekmény elkövetője, ha – mihelyt tudomást szerez a termék rossz minőségéről – mindent megtesz azért, hogy a rossz minőségű termék a birtokába visszakerüljön; a (6) bekezdés szerint e § alkalmazásában rossz minőségű a termék, ha a jogszabályban vagy az Európai Unió közvetlenül alkalmazandó jogi aktusában előírt biztonságossági vagy minőségi követelményeknek nem felel meg, ilyen előírás hiányában akkor, ha a termék rendeltetészerűen nem használható, vagy használhatósága jelentős mértékben csökkent. A Btk. 421. § a) pontja alapján a Btk. XLII. fejezetének alkalmazásában *termék*: minden birtokba vehető, forgalomképes ingó dolog és a dolog módjára hasznosítható természeti erők.

A rossz minőségű termék forgalomba hozatala törvényi tényállásnak *szabálysértési alakzata* is van: a szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről szóló 2012. évi II. törvény (a továbbiakban: Szabs. tv.) az élelmiszerlánc-biztonsági és fogyasztóvédelmi szabálysértések között, a XXIX. Fejezetben, a 236. §-ban – az egyes büntetőjogi tárgyú törvények módosításáról szóló 2015. évi LXXVI. törvény 16. §-ával megállapított, 2015. július 1-től hatályos szöveg szerint – a következőképpen rendelkezik: „(1) Aki rossz minőségű terméket jó minőségű terméként értékesít, használatba ad, illetve forgalomba hoz, feltéve hogy a termék értéke a százezer forintot nem haladja

[2] Btk. 415. § (1)–(2) bekezdés. A Btk. 459. § (1) bekezdés 2. és 28. pontja értelmében e törvény alkalmazásában: *bűnszövetség* akkor létesül, ha két vagy több személy bűncselekményeket szervezeten követ el, vagy ebben megállapodik, és legalább egy bűncselekmény elkövetését megkísérlik, de nem jön létre bűnszervezet; *üzletszerűen* követi el a bűncselekményt, aki ugyanolyan vagy hasonló jellegű bűncselekmények elkövetése révén rendszeres haszonszerzésre törekszik; e § (6) bekezdésének c) pontja alapján a Btk. alkalmazásában az érték ötmillió-egy és ötvenmillió forint között jelentős. A jelentős mennyiséghez lásd például Molnár, 2013, 843.

[3] Btk. 415. § (3)–(4) bekezdés.

meg, szabálysértést követ el. (2) A termék értékének megállapítása céljából érték-egybefoglalásnak van helye, ha az eljárás alá vont személy az (1) bekezdésben meghatározott cselekményt több alkalommal, legfeljebb egy éven belül követte el és ezeket együttesen bírálják el. (3) Az (1) bekezdés alkalmazásában rossz minőségű a termék, ha a jogszabályban vagy az Európai Unió közvetlenül alkalmazandó jogi aktusában előírt biztonságossági vagy minőségi követelményeknek nem felel meg, ilyen előírás hiányában akkor, ha a termék rendeltetésszerűen nem használható, vagy használhatósága jelentős mértékben csökkent.”^[4]

A Btk. 415. § (1) bekezdés és a Szabs. tv. 236. § (1) bekezdés elkövetési magatartásainak szövegezésbeli különbségéhez érdemes idézni a Btk. 415. § indokolásának vonatkozó részét: „A törvény a korszerűsítés jegyében a rossz minőségű termék forgalomba hozatala körében az elkövetési magatartásokon annyiban változtat, hogy elhagyásra kerül a termék minőségének megállapítására vonatkozó szabály megszegésével megvalósítás, ez kellően értékelhető a megfelelőség hamis tanúsítása körében. Elhagyásra kerülnek továbbá a használatba ad, feldolgozásra értékesít, vagy ezek iránt intézkedik fordulatok. A törvény ezáltal megerősíteni kívánja azt, hogy a forgalomba hozatalon, forgalmazáson érteni kell a használatba adást, és nemcsak a közvetlen fogyasztás célját szolgáló, hanem a termelés folyamatában tovább-feldolgozásra kerülő termék értékesítése is ide értendő.”^[5]

A fentiek szerint a felminősítő körülmény: a százezer forint feletti összeg. A Btk. 462. § (2) bekezdés f) pontja ki is mondja, hogy nem bűncselekmény, hanem szabálysértés valósul meg, ha a rossz minőségű termék forgalomba hozatalát vagy a versenytárs utánzását százezer forintot meg nem haladó értékre követik el.

A Szabs. tv. 11. § (1) bekezdés alapján – a 'rossz minőségű termék forgalomba hozatala' szabálysértési tényállás vonatkozásában – a pénzbírság legmagasabb összege százötvenezer forint.

Véleményem szerint – a Btk. 415. § (2) bekezdés büntetési tétele (egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés) ellenére, figyelemmel a Szabs. tv. 11. § (1) bekezdés szerinti büntetésre (a pénzbírság legmagasabb összege százötvenezer forint) – a Btk. 415. § (1) bekezdésének büntetési tétele (három évig terjedő szabadságvesztés) aránytalan.

A törvényhozó a megfelelő arányosítást a versenytárs utánzása tényállás tekintetében elvégezte: a Szabs. tv. 231. § jelenleg hatályos szövege a következőket tartalmazza: „(1) Aki a versenytárs hozzájárulása nélkül árut olyan jellegzetes külsővel, csomagolással, megjelöléssel vagy elnevezéssel állít elő, amelyről a versenytárs, vagy annak jellegzetes tulajdonsággal rendelkező áruja ismerhető fel,

[4] A Btk. 462. § (4) bekezdés d) pontja tartalmazza, hogy: „(4) Bűncselekmény valósul meg, ha az ugyanazon elkövető által, egy éven belül elkövetett és együttesen elbírált [...] d) rossz minőségű termék forgalomba hozatala vagy a versenytárs utánzása esetén a termék, illetve áru értéke a (2) bekezdés f) pontjában meghatározott összeget, [...] érték-egybefoglalás folytán meghaladja.”

[5] Lásd még például Molnár, 2013, 842. Az elkövetési magatartásokhoz lásd például Bisztriczki - Kántás, 2012, 620.; Bisztriczki - Kántás, 2014, 745.; Békés, 2013a, 174-175.

vagy ilyen árut forgalomba hozatal céljából megszerez, tart, illetőleg forgalomba hoz, feltéve, hogy az áru értéke a százezer forintot nem haladja meg, szabálysértést követ el. (2) Az (1) bekezdésben meghatározott szabálysértés miatt az eljárás a Nemzeti Adó- és Vámhivatal hatáskörébe tartozik. (3) Az áru értékének megállapítása céljából érték-egybefoglalásnak van helye, ha az eljárás alá vont személy az (1) bekezdésben meghatározott cselekményt több alkalommal, legfeljebb egy éven belül követte el és ezeket együttesen bírálják el.”

A Btk. 419. §-a szerint: „(1) Aki a versenytárs hozzájárulása nélkül árut olyan jellegzetes külsővel, csomagolással, megjelöléssel vagy elnevezéssel állít elő, amelyről a versenytárs vagy annak jellegzetes tulajdonsággal rendelkező áruja ismerhető fel, vagy ilyen árut forgalomba hozatal céljából megszerez, tart, vagy forgalomba hoz, ha más bűncselekmény nem valósul meg, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés büntett miatt három évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekményt jelentős mennyiségű vagy értékű utánzott árura követik el.” A Btk. 421. § b) pontja alapján a Btk. XLII. fejezetének alkalmazásában áru: a termék, az ingatlan, a szolgáltatás és a vagyoni értékű jog.

A Büntető Törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény 296. §-ának – az egyes büntető vonatkozású törvények módosításáról szóló 2011. évi CL. törvény 19. §-ával megállapított, 2012. január 1-től 2013. június 30-ig hatályos – szövege a következő volt: „(1) Aki árut – a versenytárs hozzájárulása nélkül – olyan jellegzetes külsővel, csomagolással, megjelöléssel vagy elnevezéssel állít elő, amelyről a versenytárs, illetve annak jellegzetes tulajdonsággal rendelkező áruja ismerhető fel, vagy ilyen árut forgalomba hozatal céljából megszerez, tart, illetve forgalomba hoz, büntettet követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekményt jelentős mennyiségű vagy értékű árura követik el.”

Véleményem szerint *hasonló arányosítás* indokolt a 'rossz minőségű termék forgalomba hozatala' törvényi tényállása vonatkozásában is.

A téma (az egy, illetve a két, vagy a három évig terjedő szabadságvesztéssel való büntetni rendelés) jelentőségét a Btk. 80. § (2) bekezdése – „Határozott ideig tartó szabadságvesztés kiszabásakor a *büntetési tétel középértéke* irányadó. A középérték a büntetési tétel alsó és felső határa összegének fele.” –, illetőleg 37. § (1) bekezdése, (2) bekezdésének a) pontja és (3) bekezdésének ba) alpontja is mutatja: a szabadságvesztés büntetés végrehajtási fokozata *fogház*, ha azt *vétség miatt* szabták ki, kivéve, ha az elítélt visszaeső; a szabadságvesztés büntetés végrehajtási fokozata *börtön*, ha azt *büntett miatt* szabták ki; a szabadságvesztés büntetés végrehajtási fokozata *fegyház*, ha a szabadságvesztés *kétévi* vagy ennél hosszabb tartamú, és az elítélt többszörös visszaeső. Ide tartoznak – összefüggésük okán – a *határozott ideig tartó szabadságvesztésből történő feltételes szabadságra bocsátás bizonyos szabályai* [Btk. 38. § (1)–(3) bekezdés, (4) bekezdés a) pont]: határozott ideig tartó szabadságvesztés kiszabása esetén a bíróság az ítéletében megállapítja a feltételes szabadságra bocsátás legkorábbi időpontját, vagy – a 38. § (4) bekezdésében meghatározott esetekben – azt, hogy a felté-

teles szabadságra bocsátás lehetősége kizárt; ha a feltételes szabadságra bocsátás lehetősége nem kizárt, annak legkorábbi időpontja a) a büntetés kétharmad, b) visszaeső esetén háromnegyed részének, de legkevesebb három hónapnak a kitöltését követő nap; öt évet meg nem haladó szabadságvesztés kiszabása esetén – különös méltánylást érdemlő esetben – a bíróság ítéletében akként rendelkezhet, hogy az elítélt a büntetés fele részének letöltése után feltételes szabadságra bocsátható (ez a rendelkezés nem alkalmazható, ha az elítélt többszörös visszaeső); nem bocsátható feltételes szabadságra a többszörös visszaeső, ha a szabadságvesztést fegyház fokozatban kell végrehajtani. Ugyancsak megemlítendő – a szabadságvesztés végrehajtásának felfüggesztése köréből – a Btk. 85. § (1) bekezdése: a két évet meg nem haladó szabadságvesztés végrehajtása próbaidőre felfüggeszthető, ha – különösen az elkövető személyi körülményeire figyelemmel – alaposan feltehető, hogy a büntetés célja annak végrehajtása nélkül is elérhető; továbbá – a törvényi mentesítést illetően – a Btk. 100. § (1) bekezdés f)-g) pontja, amely szerint e törvény erejénél fogva áll be a mentesítés: szándékos bűncselekmény miatt kiszabott, egy évet meg nem haladó tartamú szabadságvesztés esetén a büntetés kitöltését vagy végrehajthatóságának megszűnését követő három év elteltével, szándékos bűncselekmény miatt kiszabott, egy évet meghaladó, de öt évnél nem hosszabb tartamú szabadságvesztés esetén a büntetés kitöltését vagy végrehajthatóságának megszűnését követő öt év elteltével.

Javaslatom, hogy a rossz minőségű termék forgalomba hozatala büntetőjogi törvényi tényállás alapesetének büntetési tétele egy, illetve – az előkészületi stádium és a gondatlan alakzat büntetni rendeltségére, büntetési tételére (egy évig terjedő szabadságvesztés) is figyelemmel – két évig terjedő szabadságvesztésre módosuljon, mert a fentiekben említettek szerint, ha a termék értéke a százezer forintot nem haladja meg, szabálysértés miatt a pénzbírság legmagasabb összege százötvenezer forint, amelyhez képest – a Btk. (egy évig terjedő szabadságvesztést is ismerő) büntetési rendszerében – a százezer forint értéket akárcsak éppen meghaladó termék esetében a három évig terjedő szabadságvesztés aránytalanul súlyos. Ez természetesen nem zárja ki különösen a Btk. 415. § (2) bekezdésével összefüggő további arányosítás elvégzését [vö. például Btk. 459. § (6) bekezdés, versenytárs utánzása a Btk.-ban], és azt is érdemes szem előtt tartani, amit a Btk. XLII. fejezetéhez fűzött indokolás tartalmaz: „A fogyasztók számára nyújtott védelem teljességének megítélésekor nem hagyhatók figyelmen kívül a más fejezetekben lévő, kettős jogtárgyú bűncselekmények sem, így az egészséget veszélyeztető bűncselekmények közül az ártalmas közfogyasztási cikkel visszaélés vagy áttételesen a forgalomba kerülő áruk jogtisztá voltának biztosítására szolgáló jogkezelési adat meghamisítása, illetve iparjogvédelmi jogok megsértése bűncselekmények.”

A Btk. XVII. fejezetében, az egészséget veszélyeztető bűncselekmények körében, a 189. §-ban szereplő ártalmas közfogyasztási cikkel visszaélés szerint: „(1) Aki forgalomba hozatal céljából olyan közfogyasztási cikket készít vagy tart, amely az egészségre ártalmas, vétség miatt két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) Aki ártalmas közfogyasztási cikket forgalomba hoz, büntett miatt

három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (3) A büntetés egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűncselekményt a) jelentős mennyiségű vagy értékű ártalmas közfogyasztási cikkre, b) bűnszövetségben vagy c) üzletszerűen követik el. (4) Aki a (2) bekezdésben meghatározott bűncselekményt gondatlanságból követi el, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (5) Nem büntethető az (1) és (4) bekezdésben meghatározott bűncselekmény elkövetője, ha mihelyt tudomást szerez a közfogyasztási cikk ártalmas voltáról, mindent megtesz azért, hogy az ártalmas közfogyasztási cikk a birtokába vissza kerüljön, illetve ne kerüljön forgalomba.”

A Btk. 415. §-ának szóban forgó arányosítását a Btk. 189. §-ában foglaltak is indokolják: a 415. §-ban rossz minőségű termék jó minőségű terméként történő forgalomba hozataláról van szó, az alapesetben három évig terjedő szabadságvesztéssel, a minősített esetben egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel [rossz minőségű terméken a Btk. 415. § (6) bekezdése szerinti biztonságossági vagy minőségi követelményeknek való meg nem felelést is értve^[6]]; a 189. §-ban egészségre ártalmas közfogyasztási cikk forgalomba hozatal céljából történő készítéséről vagy tartásáról, két évig terjedő szabadságvesztéssel, illetve ártalmas közfogyasztási cikk forgalomba hozataláról, három évig terjedő szabadságvesztéssel, van szó; mindkét paragrafus egyező minősített eseteiben egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés szerepel.

Véleményem szerint – a Szabs. tv. 11. § (1) bekezdés, 236. § (1) bekezdés és a Btk. 189. § (1)–(3) bekezdés rendelkezéseire is tekintettel – a Btk. 415. § (1) bekezdésének ’forgalomba hozatal’ kifejezését a Btk. 189. § (1) bekezdésének ’közfogyasztási’ és ’egészségre ártalmas’ jellege^[7] kiegyenlíti, valamint az „ártalmas közfogyasztási cikk” forgalomba hozatala súlyosabb (társadalomra veszélyesebb), mint a „rossz minőségű termék” forgalomba hozatala (az előbbi jogi tárgya az egészség), s így – összességében [a szabálysértési alakzatra, valamint a Btk. 415. § (3)–(4) bekezdésére, ezek büntetési tételére is figyelemmel] – a Btk. 415. § alapesetéhez a *két év* jobban igazodik (aránylik), mint a három év. Ezt a következő két mondat is alátámasztani látszik: „A tényállás speciális a rossz minőségű termék forgalomba hozatala (Btk. 415. §) bűncselekményhez képest, így ha a fogyasztási cikk ártalmas az egészségre, úgy a jelen tényállás szerint kell a cselekményt minősíteni.”^[8] „A visszaélés ártalmas közfogyasztási cikkel speciális bűncselekmény, a Btk. 415. §-ában szabályozott rossz minőségű termék forgalomba hozatalához képest, vagyis, ha a termék az egészségre ártalmas, a Btk. 189. §-a által büntetni rendelt bűncselekmény valósul meg, amennyiben pedig csak az

[6] Vö. például a termékek piacfelügyeletéről szóló 2012. évi LXXXVIII. törvény, a piacfelügyeleti tevékenység részletes szabályairól szóló 6/2013. (I. 18.) Korm. rendelet; az élelmiszerláncról és hatósági felügyeletéről szóló 2008. évi XLVI. törvény.

[7] Lásd például Belovics, 2013, 165.

[8] Békés, 2013b, 262.

élvezeti értéke csökkent, úgy a cselekmény a Btk. 415. §-a szerint minősül.”^[9]

Ha és amennyiben a Btk. 415. § (6) bekezdése – és a Szabs. tv. 236. § (3) bekezdése – nem korlátozódik is az élvezeti értékre, a közfogyasztási és egészségre ártalmas jelleg súlyosabbnak tűnik, mint a Btk. 415. § szerinti rossz minőség. Ezért, a fentiek alapján javaslom, hogy a ’rossz minőségű termék forgalomba hozatala’ büntetőjogi törvényi tényállás alapesetének büntetési tétele (legalább) két évig terjedő szabadságvesztésre csökkenjen.

III. EGYES SZABÁLYSÉRTÉSI RENDELKEZÉSEK MÓDOSÍTÁSA

1. Szeszesital-árusítás, -kiszolgálás és -fogyasztás tilalmának megszegése

a) Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés b) pont

A Szabs. tv. „Szeszesital-árusítás, -kiszolgálás és -fogyasztás tilalmának megszegése” című tényállása, a 200. § (1) bekezdés b) pontja megkülönböztetett (kiemelt) figyelmet fordít a vendéglátó üzletekre: aki vendéglátó üzletben tizennyolcadik életévét be nem töltött személy részére szeszes italt szolgál ki, szabálysértést követ el.

A Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés a) pontja kimondja: aki a szeszes ital árusítására vagy a közterületen történő fogyasztására vonatkozó – törvényben, kormányrendeletben vagy önkormányzati rendeletben meghatározott – tilalmat megszegi, szabálysértést követ el.

A kereskedelmi tevékenységek végzésének feltételeiről szóló 210/2009. (IX. 29.) Korm. rendelet 13. § (1) bekezdése a szeszes ital vonatkozásában is tartalmazza, hogy automatából nem értékesíthető; a 15. § – (2) bekezdéssel – 2017. június 30-ig foglalja magában, hogy: „Szeszes ital alkalmi rendezvényen, valamint közterületi értékesítés keretében a Jöt. 110. § (11) bekezdésében meghatározott feltételek teljesítése mellett árusítható.” E mellett a 21. §-ban szerepelnek vonatkozó tilalmi szabályok: „(1) Tilos szeszes italt forgalmazni a diáksport egyesület és a nevelési-oktatási intézmény sportlétesítményeiben, kivéve azokat a rendezvényeket, amelyeken 18 éven aluliak nem vesznek részt. Tilos 5%-nál magasabb alkoholtartalmú italok forgalmazása a versenyrendszerben szervezett, illetve a sportág versenynaptárában egyébként szereplő sportrendezvény kezdetét megelőző két órától a sportrendezvény befejezését követő egy óráig terjedő időszakban a sportlétesítmények területén. (2) A melegkonyhás vendéglátó üzlet kivételével tilos szeszes italt kimérni nevelési-oktatási, egészségügyi, gyermek- és ifjúságvédelmi intézmény bármely bejáratától számított 200 méteres közúti (közterületi) távolságon belül. (3) A (2) bekezdésben megjelölt intézmények napi

[9] Lásd Belovics, 2013, 166.

működési idejének lejártá után történő szeszes ital kimérést a jegyző – a kimérés helye szerint illetékes rendőrkapitányság, valamint a vámhatóság előzetes írásbeli véleményének figyelembevételével – engedélyezheti.”

Ugyanakkor a fogyasztóvédelemről szóló 1997. évi CLV. törvény (a továbbiakban: Fgytv.) 16/A. § (1) bekezdésében olvasható, hogy tilos tizennyolcadik életévét be nem töltött személy részére – a kizárólag orvosi rendelvényre kiadható gyógyszer kivételével – alkoholtartalmú italt értékesíteni, illetve kiszolgálni. Ez a rendelkezés véleményem szerint lefedni látszik a Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés b) pontját, vagyis – a vendéglátó üzlet vonatkozásában is – kitölti a Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés a) pontját. (A Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés a) pontja szerinti árusítás nyilvánvalóan felöleli a Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés b) pontja szerinti kiszolgálás-t.) Így a Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés b) pontja indokolatlan (felesleges) megkülönböztetésnek (kiemelésnek) tűnik, ezért javaslom megfontolni a hatályon kívül helyezését.^[10]

b) Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés d) pont

A Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés b) pontjának szóba jöhető hatályon kívül helyezésénél is jelentősebb módosítást kíván a Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés d) pontja, amely a következő rendelkezést tartalmazza: aki közterületen vagy nyilvános helyen fiatalkorút szándékosan lerészegít, szabálysértést követ el. A kritika tárgyát a ’fiatalkorú’ szó képezi, ugyanis – véleményem szerint, miként a Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés b) pontjában is látjuk – a ’tizennyolcadik életévét be nem töltött személyt’ szövegrész szükségeltetik. Álláspontom indokolása e tekintetben a következő (túl azon, hogy a ’fiatalkorú’ aktív – nem passzív – alanyi megnevezés): a Szabs. tv. 27. § (1) bekezdése alapján e törvény alkalmazásában fiatalkorú az, aki a szabálysértés elkövetésekor a tizenegyedik életévét betöltötte, de a tizennyolcadikat még nem. Véleményem szerint a ’tizenegyedik életévét be nem töltött személy’ szóban forgó szabálysértési jogi védelme is szükséges, mert a Btk. kiskorú veszélyeztetése tényállása^[11] nem minden esetben alkalmazható a lerészegítésre, mivel

[10] Bisztriczki - Kántás, 2014, 644.: „Mivel az Fgytv. 16/A. §-a a szeszes ital mindenféle értékesítését és kiszolgálását megtiltja 18 év alattiak részére, ezért a szabálysértést nemcsak a vendéglátóüzletek, hanem egyéb élelmiszerüzletek, és szeszes italt forgalmazó üzletek alkalmazottai is elkövetetik. Éppen ezért sokkal helyesebb lenne a tényállásban csak az »üzletben« vagy »üzletben és vendéglátóegységben« kifejezést alkalmazni.”

[11] Lásd Btk. 208. § (1)–(2) bekezdés: „(1) A kiskorú nevelésére, felügyeletére vagy gondozására köteles személy – ideértve a szülői felügyeletet gyakorló szülő, illetve gyám élettársát, továbbá a szülői felügyeleti jogától megfosztott szülőt is, ha a kiskorúval közös háztartásban vagy egy lakásban él –, aki e feladatából eredő kötelességét súlyosan megszegi, és ezzel a kiskorú testi, értelmi, erkölcsi vagy érzelmi fejlődését veszélyezteti, büntetett miatt egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) Ha súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg, az (1) bekezdés szerint büntetendő az a tizennyolcadik életévét betöltött személy, aki tizennyolcadik életévét be nem töltött személyt a) bűncselekmény vagy szabálysértés elkövetésére, illetve zuhlott életmód folytatására rábírná vagy rábírná törekszik, b) bűncselekmény elkövetéséhez felajánl.”

lehet, hogy fiatalkorú a szándékosan lerészegítő,^[12] márpedig a tizennegyedik életévét be nem töltött személyt a fiatalkorúnál is fokozottabb védelem illeti meg.^[13]

2. Az 'árak megállapításának, közlésének és feltüntetésének elmulasztása'

A Szabs. tv. „Árak megállapításának, közlésének és feltüntetésének elmulasztása” című tényállása, a 233. § b) pontja részben – az üzlet osztályba vagy kategóriába sorolása tekintetében – kiüresedettnek látszik, c) pontja pedig csak a vendéglátóipar értékesítő helyei vonatkozásában rendelkezik: „Aki [...] b) jogszabály ellenére a fogyasztói árakat (díjakat), az áruk minőségi osztályát vagy minősítését, illetve az üzlet osztályba vagy kategóriába sorolását nem, vagy nem az előírt módon tünteti fel, c) a vendéglátóipar értékesítő helyein a jogszabályban előírt tájékoztatási kötelezettségét megszegi, szabálysértést követ el.”

a) Az 'üzlet osztályba vagy kategóriába sorolása' [Szabs. tv. 233. § b) pont] – avagy 'egy hatályon kívül helyezés' nyomában

A termékek eladási ára és egységára, továbbá a szolgáltatások díja feltüntetésének részletes szabályairól szóló 4/2009. (I. 30.) NFGM-SZMM együttes rendelet 8. § b) pontja – a fogyasztóvédelmi szint nagyon nagy mértékű csökkenését eredményezve – hatályon kívül helyezte a vendéglátó üzletek kategóriába sorolásáról, valamint ártájékoztatásáról szóló 43/1998. (VI. 24.) IKIM rendeletet.^[14] Ez az együttes rendelet a 7. § alapján 2009. február 7-én lépett hatályba. Ettől a naptól kezdve a vendéglátó üzleteket nem kell kategóriába sorolni (a korábbi szabályozás az osztályba sorolásról rendelkezett^[15]).

A szálláshely-szolgáltatási tevékenység folytatásának részletes feltételeiről és a szálláshely-üzemeltetési engedély kiadásának rendjéről szóló 239/2009. (X. 20.) Korm. rendelet (a továbbiakban: R.) 20. § (1) bekezdés b) pontja – ugyancsak a fogyasztók hátrányára – hatályon kívül helyezte a kereskedelmi és fizetővendéglátó szálláshelyek osztályba sorolásáról, valamint a falusi szálláshelyek minősítéséről szóló 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendeletet. Az R. 17. § (1)-(2) bekezdése a következőképpen rendelkezett: „(1) Ez a rendelet – a (2) bekezdésben meghatározott kivétellel – a kihirdetését követő ötödik napon lép hatályba. (2) A 21. § 2011. január 1-jén lép hatályba.” A 21. § szerint: „(1) Hatályát veszti a 19. §. (2) E § a hatálybalépését követő napon hatályát veszti.”

[12] Vö. Btk. 208. § (2) bekezdés („tizennyolcadik életévét betöltött személy”).

[13] Lásd még például Bisztriczki – Kántás, 2012, 536.; Bisztriczki – Kántás, 2014, 645.

[14] Vö. Hámori, 2010a, 164-171.; Hámori, 2008, 423-428.; Hámori, 2006, 125-127.

[15] Részletesen lásd Hámori, 2010, 164-171.; Hámori, 2010b, 36. [CD; például: a vendéglátó üzletek osztályba sorolásáról szóló 11/1972. (VI. 5.) Bk. M. számú rendelet, a vendéglátó-ipari üzletek osztályba sorolásáról szóló 11/1981. (VIII. 15.) Bk. M. számú rendelet].

Az R. 19. §-a a következőket foglalta magában: „(1) Ha az e rendelet hatálybalépésekor folyamatban lévő valamely hatósági eljárásban, a központi költségvetés, valamint az elkülönített állami pénzalap terhére jogszabály alapján juttatott támogatással összefüggő eljárásban vagy más eljárásban az ügy érdemi eldöntéséhez arra szükség van, az e rendelet hatálybalépésekor már jogszerűen működő szálláshelynek a 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet – az e rendelet hatálybalépését megelőző napon hatályos – 2. számú mellékletében meghatározottak szerinti, a Magyar Kereskedelmi Engedélyezési Hivatalnál (a továbbiakban: MKEH) az e rendelet hatálybalépését megelőző napig bejelentett osztályba sorolását, illetve 3. számú mellékletében meghatározottak szerinti, a jegyzőnek az e rendelet hatálybalépését megelőző napig bejelentett osztályba sorolását, illetve minősítését kell figyelembe venni. (2) Ha az e rendelet hatálybalépésekor folyamatban lévő valamely hatósági eljárásban, a központi költségvetés, valamint az elkülönített állami pénzalap terhére jogszabály alapján juttatott támogatással összefüggő eljárásban vagy más eljárásban az ügy érdemi eldöntéséhez arra szükség van, a tevékenységét e rendelet hatálybalépését követően megkezdő szálláshely-szolgáltató vonatkozásában a szálláshelynek a 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet szerinti osztályba sorolását, illetve minősítését a szálláshely-szolgáltatónak a 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet – az e rendelet hatálybalépését megelőző napon hatályos – 2. számú mellékletében, illetve 3. számú mellékletében meghatározott feltételek alapján tett nyilatkozata szerint kell elbírálni. Abban a tekintetben, hogy az adott szálláshelytípusra mely feltételeket kell alkalmazni, a 3. számú melléklet szerinti megfelelési szabályokat kell alkalmazni. (3) A szálláshely-szolgáltató jogosult kereskedelmi kommunikációjában vagy statisztikai adatszolgáltatási kötelezettségének teljesítése keretében az (1) vagy a (2) bekezdésben meghatározottak szerint a 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendeletnek az e rendelet hatálybalépését megelőző napon hatályos 2. számú mellékletében meghatározottak szerinti osztályba sorolást, illetve 3. számú mellékletében meghatározottak szerinti osztályba sorolást, illetve minősítést feltüntetni. (4) Az MKEH és a jegyző a nála e rendelet hatálybalépését megelőző napig bejelentett osztályba sorolásról vagy minősítésről, illetve a tevékenységüket e rendelet hatálybalépése után megkezdő szálláshely-szolgáltatók tekintetében az osztályba sorolás vagy minősítés feltüntetéséhez kapcsolódó feltételek fennállásáról hatósági bizonyítványt állít ki.”

A szálláshely-szolgáltatási tevékenység folytatásának részletes feltételeiről és a szálláshely-üzemeltetési engedély kiadásának rendjéről szóló 239/2009. (X. 20.) Korm. rendelet módosításáról szóló 281/2010. (XII. 15.) Korm. rendelet 4. §-a kimondta, hogy az R. 17. § (2) bekezdése helyébe a következő rendelkezés lép: „(2) A 21. § 2011. július 1-jén lép hatályba.”

A szálláshely-szolgáltatási tevékenység folytatásának részletes feltételeiről és a szálláshely-üzemeltetési engedély kiadásának rendjéről szóló 239/2009. (X. 20.) Korm. rendelet módosításáról szóló 91/2011. (VI. 14.) Korm. rendelet 1. §-a pedig úgy rendelkezett, hogy az R. 17. § (2) bekezdése helyébe a következő rendelkezés lép: „(2) A 21. § 2012. július 1-jén lép hatályba.” E Korm. rendelet 2. §-a alapján

az R. 19. §-a helyébe a következő rendelkezés lépett: „19. § (1) A szálloda, panzió, és közösségi szálláshelyet üzemeltető szálláshely-szolgáltató jogosult kereskedelmi kommunikációjában vagy statisztikai adatszolgáltatási kötelezettségének teljesítése keretében a kereskedelmi és a fizetővendéglátó szálláshelyek osztályba sorolásáról, valamint a falusi szálláshelyek minősítéséről szóló 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet (a továbbiakban: IKIM r.) – e rendelet hatálybalépését megelőző napon hatályos – 2. számú melléklete I., II., V., VI. pontjában, valamint VII. pont I-VI., IX. és X. alpontjában meghatározottak szerinti osztályba sorolást feltüntetni. (2) Az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból a turisztikai tevékenységek ösztönzéséhez nyújtandó támogatások részletes feltételeiről szóló 137/2008. (X. 18.) FVM rendelet, valamint az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból a turisztikai tevékenységek ösztönzéséhez nyújtandó támogatások részletes feltételeiről szóló 160/2009. (XI. 19.) FVM rendelet alapján 2011. szeptember 1-jéig támogatásban részesült egyéb szálláshelyet üzemeltető szálláshely-szolgáltató jogosult a támogatással összefüggően és kereskedelmi kommunikációjában az IKIM r. – e rendelet hatálybalépését megelőző napon hatályos – 3. számú melléklete II. pontjában meghatározottak szerinti minősítést feltüntetni.”; a 3. § alapján: „(1) Ez a rendelet – a (2) bekezdésben foglalt kivétellel – a kihirdetését követő napon lép hatályba, és 2011. szeptember 2-án hatályát veszti. (2) A 2. § 2011. szeptember 1-jén lép hatályba.”

A fentiek szerint tehát az R. módosított 19. §-a 2012. július 1-jétől hatálytalan. A fogyasztóvédelmi hatóság^[16] azonban a fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlat tilalmáról szóló 2008. évi XLVII. törvény (a továbbiakban: Fttv.) szempontjából – továbbra is – alkalmazza a kereskedelmi és fizetővendéglátó szálláshelyek osztályba sorolásáról, valamint a falusi szálláshelyek minősítéséről szóló 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendeletet,^[17] vélhetően az R. hatálybalépését megelőző napon hatályos (2009. október 24-ei) szövegével,^[18] azaz a szóban forgó üzemeltetők által ekként alkalmazhatónak tartja ezt az IKIM rendeletet.

[16] Lásd a Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóságról szóló 225/2007. (VIII. 31.) Korm. rendelet, a fogyasztóvédelmi hatóság kijelöléséről szóló 387/2016. (XII. 2.) Korm. rendelet.

[17] Lásd például Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság: *Összefoglaló jelentés. A szálláshellyel kapcsolatos megtévesztő kereskedelmi gyakorlatok feltárásáról a nemzeti tanúsító védjegyrendszer tükrében*. Budapest, 2015. augusztus 31. Iktatószám: SEF-1124/2015. (hét számozott oldal, és egy oldal függelék); Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság: *Összefoglaló jelentés. A szálláshelyekkel kapcsolatos megtévesztő kereskedelmi gyakorlatok feltárásáról a nemzeti tanúsító védjegyrendszer tükrében*. Budapest, 2014. október 8. Iktatószám: SEF-1160/2014. (hat számozott oldal, és egy oldal függelék). Vö. Fogyasztóvédelmi kérdéssé válhat a hotelek csillaghasználat: *Világgazdaság online* (vg.hu) 2017. június 27.; *Védje törvény a csillagokat*: turizmus.com 2017. június 27. (turizmus.com bulletin 2017. június 28.); e két cikkből (is) az tűnik ki, hogy a Magyar Szállodák és Éttermek Szövetsége minden olyan szállodai csillag hullását kívánja, amelyek nem a HOTELSTARS harmonizált európai minősítő rendszer részei; ennek azonban alkotmányjogi akadályai látszanak (lásd az alábbiakban).

[18] Vö. a kereskedelmi és a fizetővendéglátó szálláshelyek osztályba sorolásáról, valamint a falusi szálláshelyek minősítéséről szóló 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet módosításáról szóló 54/2003. (VIII. 29.) GKM rendelet.

A Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság (a továbbiakban: NFH) hivatkozott, 2015. augusztus 31-ei összefoglaló jelentésének 1-2. és 4-6. pontja tartalmazza, hogy: „A fogyasztóvédelmi hatóság jelen témavizsgálat során egyrészt a »gyógyszálló/gyógyszálloda« megnevezést alkalmazó szálláshelyeket, másrészt azon szállodákat/hoteleket vonta vizsgálat alá, amelyek a HOTELSTARS védjegytől eltérő, csillaggal (1*-5*) jelzett besorolást alkalmaznak. [...] A kormányhivatalok munkatársai a témavizsgálat ideje alatt összesen 173 szálláshely vonatkozásában ellenőrizték, hogy azok megnevezése megfelel-e a jogszabályi előírásoknak, illetve, hogy önkéntes, csillaggal jelzett kategória besorolásuk és a szálláshely által nyújtott szolgáltatások megfelelnek-e az átlagfogyasztók által elvárt követelményeknek. [...] A jogszabályi változást követően Magyarországon is bevezetésre került, a jelenleg 13 országban működő HOTELSTARS harmonizált európai minősítő rendszer, amelynek védjegyrendszerébe való belépés önkéntes a szállodák részére. Számos hotel működik azonban hazánkban úgy, hogy nem kezdeményezte a HOTELSTARS tanúsító védjegy elnyerését. Ezen szálláshelyek többsége csillaggal (1*-5*) jelzi kategória besorolását, tekintettel arra, hogy a csillag, mint kategóriaajelzés – ellentétben a HOTELSTARS logójával – nem áll védjegyjel alatt, így azt bármelyik szálloda használhatja. A szálláshelyről adott információk közül a fogyasztók többségének különösen fontos a csillagok megjelenítése, ugyanis a szálláshely kiválasztása során – az ár mellett – talán a »csillagok száma« befolyásolja leginkább a fogyasztókat a döntés meghozatalában. Egy szálláshely által használt csillagok száma tehát adott esetben alkalmas lehet arra, hogy megtéveszse a fogyasztókat, amennyiben egy adott csillagszámmal rendelkező szálláshely nem a fogyasztók által – az egyes osztályba sorolás kapcsán – elvárt minőséget, illetve szolgáltatási színvonalat nyújtja. [...] Tekintettel arra, hogy a csillaggal jelzett besorolási kategóriákat és az azokhoz kapcsolódó szolgáltatásokat szabályozó korábbi jogszabály már nem hatályos, a kormányhivatalok munkatársai az átlagfogyasztók által elvárt követelményeket alapul véve ellenőrizték, hogy az adott csillagszámmal jelzett kategória és az ahhoz kapcsolódó, a szálláshely által nyújtott szolgáltatások együttesen alkalmasak-e a fogyasztók megtévesztésére, és ezáltal ügyleti döntésük befolyásolására. A vizsgált szállodák többsége (97 db) kategória besorolását a korábbi – már nem hatályos – jogszabályban foglalt követelményrendszernek megfelelően végezte. 62 szálláshely saját besorolási rendszert alakított ki, míg 3 vállalkozás a HOTELSTARS követelményrendszere, további 3 vállalkozás pedig egyéb követelményrendszer alapján végezte kategória besorolását. A fentiekén túl olyan szálláshelyek is ellenőrzés alá kerültek, amelyek a már nem hatályos jogszabály kategória besorolási rendszere, illetve a szálloda saját besorolási rendszerének kombinációja alapján végezték kategória besorolásukat (2 db).”

Az NFH hivatkozott, 2014. október 8-ai összefoglaló jelentésének 1. pontjában szereplő megfogalmazás szerint: „A belső piaci szolgáltatásokról szóló uniós 2006/123/EK irányelvhez igazodva, 2009. október 25-én megszűnt a

korábbi, a magyarországi átlagfogyasztó számára is jól ismert szálláshelyek kötelező osztályba sorolási, illetve minősítési (a szállodák esetében 1-től 5 csillagig terjedő) rendszere, és a helyébe a szállodák esetében a HOTELSTARS harmonizált európai minősítő rendszer lépett. Ezen új tanúsító védjegyrendszerbe való belépés azonban önkéntes a szállodák (hotelek) részére. A HOTELSTARS logója védjegyoltalom alatt áll ugyan, de a csillag, mint kategóriajelzés nem, így azt bármelyik szálloda használhatja. A tapasztalatok szerint különösen lényeges a csillagok – akár a névben, akár egyéb kereskedelmi kommunikációban történő – megjelenítése, mert az adott szálláshely kiválasztása során a fogyasztót ez is befolyásolja a döntés meghozatalában.”; a 3.1. alpont tanúsága szerint: „Csillagokhoz kapcsolódó átlagfogyasztói elvárásoknak 10 szálloda nem felelt meg, amely alapján a felügyelők tisztességtelen kereskedelmi gyakorlatot tártak fel, [...]”; a 4. pontban olvasható, hogy: „A fogyasztókkal szembeni tisztességtelen kereskedelmi gyakorlat tilalmáról szóló 2008. évi XLVII. törvénybe ütköző jogsértések felderítése érdekében minden esetben ellenőrzésre került a szálloda kereskedelmi kommunikációja, fizikai és internetes felületének megjelenése. Az ellenőrzés arra is irányult, hogy azon szállodaüzemeltetők esetében, amelyek kereskedelmi kommunikációjukban szerepeltetik a »csillag« kategória jelzést, úgy az egyes kategóriáknál az átlagfogyasztó által elvárt követelményeknek megfelelnek-e (például a szobák száma, felszereltsége), illetve eleget tesznek-e árfeltüntetési kötelezettségüknek.”

Az R. 19. §-ának a 91/2011. (VI. 14.) Korm. rendelet 2. §-a által módosított rendelkezése szerint a szálloda, panzió, és közösségi szálláshelyet üzemeltető szálláshely-szolgáltató jogosult kereskedelmi kommunikációjában vagy statisztikai adatszolgáltatási kötelezettségének teljesítése keretében a 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet – R. hatálybalépését megelőző napon hatályos – 2. számú melléklete I., II., V., VI. pontjában, valamint VII. pont I-VI., IX. és X. alpontjában meghatározottak szerinti osztályba sorolást feltüntetni.

Az R. 17. § (2) bekezdésének a 91/2011. (VI. 14.) Korm. rendelet 1. §-a által módosított rendelkezése alapján az R. 21. §-a 2012. július 1-jén lépett hatályba. Az R. 21. §-a pedig akként rendelkezett, hogy hatályát veszti az R. 19. §-a.

A szóban forgó rendelkezések összevetéséből egyfelől levonható az a következtetés, hogy 2012. július 1-jétől a szálloda, panzió, és közösségi szálláshelyet üzemeltető szálláshely-szolgáltató nem jogosult kereskedelmi kommunikációjában, statisztikai adatszolgáltatási kötelezettségének teljesítése keretében a 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet szerinti osztályba sorolást feltüntetni. Másfelől viszont a 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet hatályon kívül helyezése úgy is olvasható, hogy megszűnt az osztályba sorolási kötelezettség, és 'ami nem tilos, az szabad', azért mert nem kötelező az osztályba sorolás, attól még szabad. Kérdés tehát, hogy a jogosultság hatályon kívül helyezésével keletkezett-e tilalom.

A fogyasztóvédelmi hatóság említett gyakorlata szerint az üzemeltetők alkalmazhatják a hatályon kívül helyezett 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendeletet, amely

kapcsán a fogyasztóvédelmi hatóság az Fttv. szempontjából ugyancsak alkalmazza e hatálytalan jogszabályt.^[19]

A www.hotelstars.hu jogi háttér menüjében azonban 2017. június 22-én is a következő álláspont olvasható: „A 239/2009. (X. 20.) Kormányrendeletre kattintva megtekinthető annak, majd módosításának teljes szövege. Ez a rendelet szabályozza a kereskedelmi szálláshelyek üzemeltetési feltételeit, rendelkezik a szállodák kötelező minősítésének megszüntetéséről és 2012. június 30-ig engedélyezi a szállodák korábbi minősítésének használatát. A Nemzetgazdasági Minisztérium és a Magyar Szállodák és Éttermek Szövetsége 2012. június 12-én megállapodást kötött, mely szerint a HOTELSTARS harmonizált európai minősítő rendszert – Nemzeti Szállodai Tanúsító Védjeggyé emelve – alkalmazzák a hazai szállodák minősítésére.”^[20]

A kérdés helyes megválaszolásához – véleményem szerint – kormányrendeletet is kötő alkotmányjogi alapokhoz érdemes közelíteni. Nevezetesen, abból kiindulni, illetve arra is figyelemmel lenni, hogy az állam – megfelelő alkotmányos indok nélkül – nem teheti kizárólagossá a 'HOTELSTARS harmonizált európai minősítő rendszer'-t. Ennek megfelelően tehát az 'ami nem tilos, az szabad' elve érvényesül.

Nem tartom kizártnak, különösen, ha az R. ismertetett, sajátos megoldására, módosításaira tekintünk, hogy a 2012. június 30-ig szóló jogosultság (az azt követő kizárólagosság) esetleges jogalkotói szándékában és szövegezésében szakmai szervezet(ek) is jelentékeny szerepet játszottak. A szándék és a jogosultság korlátozása azonban – véleményem szerint is – fennakadni látszik.

A HOTELSTARS által harmonizált európai minősítő rendszerben való részvétel nem kötelező (a védjegyrendszerbe való belépés önkéntes), más minősítő rendszer alkalmazása pedig nem tilos, ebből a 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet szerinti osztályba sorolás sem zárható ki.^[21] A www.hotelstars.hu jogi háttér menüjéből idézve: „A Hotelstars védjegy alkalmazása nem lesz kötelező és nem válik a jó és megbízható minőségű szolgáltatók pozitív megkülönböztetésének *kizárólagos*

[19] „Tekintettel arra, hogy a csillaggal jelzett besorolási kategóriákat és az azokhoz kapcsolódó szolgáltatásokat szabályozó korábbi jogszabály már nem hatályos, a kormányhivatalok munkatársai az átlagfogyasztók által elvárt követelményeket alapul véve ellenőrizték, hogy az adott csillagszámmal jelzett kategória és az ahhoz kapcsolódó, a szálláshely által nyújtott szolgáltatások együttesen alkalmasak-e a fogyasztók megtévesztésére, és ezáltal ügyleti döntésük befolyásolására.” (NFH 2015. augusztus 31-ei összefoglaló jelentés).

[20] Kiemelések: H. A. Lásd még www.hotelstars.hu: jogi háttér, Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság: 'A Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság és a Nemzetgazdasági Minisztérium állásfoglalása': „[...] Annak érdekében, hogy a korábbi besorolási rendszer eltörlése ne okozzon zavarokat a szállodaiparban, illetve a szolgáltatók számára megfelelő idő álljon rendelkezésre az új helyzethez való alkalmazkodásra a 239/2009. (X. 20.) Korm. rendelet 2012. június 30-ig lehetővé teszi, hogy a szálloda, panzió, és közösségi szálláshelyet üzemeltető szálláshely-szolgáltató kereskedelmi kommunikációjában vagy statisztikai adatszolgáltatási kötelezettségének teljesítése keretében korábbi osztályba sorolását, azaz szálloda esetében az ennek megfelelő számú csillagot feltüntesse. [...]” (olvasva: 2017. június 22.).

[21] „[...] tekintettel arra, hogy a csillag, mint kategóriaajelzés – ellentétben a HOTELSTARS logójával – nem áll védjegyvoltalom alatt, így azt bármelyik szálloda használhatja.” „A HOTELSTARS logója védjegyvoltalom alatt áll ugyan, de a csillag, mint kategóriaajelzés nem, így azt bármelyik szálloda használhatja.” (NFH 2015. augusztus 31-ei és 2014. október 8-ai összefoglaló jelentés).

eszközévé.”^[22] Kétségtelen, ugyanitt – az állásfoglalás utolsó két mondatából^[23] következtetve e 2012. évi aktusban – az is olvasható: „Azok a szálláshely-szolgáltatók, akik az átmeneti szabályok lejártja után a régi minősítés, illetve osztályba sorolás *használhatóságának megszűnésével* nem kívánnak a védjegyrendszerhez csatlakozni, a fogyasztókat más módon tájékoztathatják a szálloda minőségéről, pl. szolgáltatásaik részletes bemutatásával, leírásával. A 239/2009. (X. 20.) Korm. rendelet által is használt általános fogalmak, megnevezések (például szálloda) természetesen továbbra is feltüntetésre kerülhetnek, mivel azok önmagukban nem minősítésre vagy osztályba sorolásra utalnak.”^[24]

A Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság és a Nemzetgazdasági Minisztérium állásfoglalása tehát, amely 2012. évinek tűnik, és aláírást sem tartalmaz, ellentmondásban állónak látszik az idézett fogyasztóvédelmi hatósági gyakorlattal. Ez a kollízió persze nem írja felül az ismertetett érveket, hiszen, például, ha a 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet szerinti követelményrendszernél alacsonyabb szintű minősítő rendszer is alkalmazható, lévén a HOTELSTARS harmonizált európai minősítő rendszer nem kizárólagos, akkor vajon milyen *jogállami* akadálya lenne eme IKIM rendelet szerinti szisztéma üzemeltetői preferálásának. Természetesen a verseny- és fogyasztóvédelmi jogi követelményekre is (lásd például Fttv. – megtevesztés tilalma) megfelelően figyelemmel kell lenni (vö. például: szálláshely-megjelölés).^[25]

A belső piaci szolgáltatásokról szóló irányelv szerinti liberalizáció miatt, a vállalkozásokat a fogyasztók sérelmére kiszolgált világban a 45/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet – és a 43/1998. (VI. 24.) IKIM rendelet – hatályon kívül helyezésével való jogalkotói szembe helyezkedés, a kötelező osztályba, illetve kategóriába sorolás megfelelő visszaállításra a magyar jogrendszerbe, amely véleményem szerint (is) kívánatos volna (jelentősen növelve a fogyasztók védelmét), aligha várható.^[26] (A halálos West-Balkán-beli tragédia^[27] is csak a zenés, táncos rendezvények működésének biztonságosabbá tételéről szóló 23/2011. (III. 8.) Korm. rendelet szikár szintjét hozta.) A Magyar Szállodák és Éttermek Szövetsége

[22] Lásd www.hotelstars.hu: jogi háttér, Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság: 'A Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság és a Nemzetgazdasági Minisztérium állásfoglalása' (olvasva: 2017. június 22.; kiemelés: H. A.).

[23] „A Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság (NFH) 2012. évi Ellenőrzési és Vizsgálati Programja nem tartalmaz olyan témavizsgálatot, melynek ellenőrzési szempontja lenne a védjegyhez nem csatlakozó szálláshely-szolgáltatók minősítésének vizsgálata. Ezért a fogyasztóvédelmi hatóság eljárására az idei évben elsősorban akkor lehet számítani, ha valaki a szálláshely minősítésére utaló jelölés jogosulatlan feltüntetését kifogásolva a hatóságokhoz fordul.”

[24] Lásd www.hotelstars.hu: jogi háttér, Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság: A Nemzeti Fogyasztóvédelmi Hatóság és a Nemzetgazdasági Minisztérium állásfoglalása (olvasva: 2017. június 22.; kiemelés: H. A.).

[25] A probléma gyakorlatias megértéséhez érdemes végül is megnézni ennek a bizonyos IKIM rendeletnek a szóban forgó tartalmát és az 'üdvöt hozó' HOTELSTARS harmonizált európai minősítő rendszer kritériumait, jelöléseit; lásd www.hotelstars.hu: hogyan csatlakozhat, követelmények: Szállodai kategorizálás 2015–2020, 22 oldal (olvasva: 2017. június 22.).

[26] Vö. Hámori, 2016, 53–54. (az irányelvvel kapcsolatos rész).

[27] Lásd például *Tragédia a West-Balkán szórakozóhelyen*. Budapest, 2011. január 15. (wikipedia.org).

ugyanakkor serkentheti – mértékletesen –, hogy a szállodák csatlakozzanak a HOTELSTARS harmonizált európai minősítő rendszerhez.

A Szabs. tv. 233. § b) pontja szempontjából *konklúzióként* megállapítható: ha a szóban forgó szálláshelyek a Szabs. tv. 233. § b) pontja szerinti „üzlet” körébe is tartoznának,^[28] *jogszabályi* osztályba, illetve kategóriába sorolási előírás híján aligha tölthetik meg eme üzlet fogalmát (lásd például: Szabs. tv. 233. § b) pont „jogszabály ellenére” szövegrésze); s miután 2009. február 7-től a vendéglátó üzleteket sem kell kategóriába sorolni, a Szabs. tv. 233. §-ának b) pontja az üzlet osztályba vagy kategóriába sorolása tekintetében kiüresedett, a „ , illetve az üzlet osztályba vagy kategóriába sorolását” szövegrész felesleges, megkímélendő a jogalkalmazókat a hosszas kereséstől, hatályon kívül helyezhető (egyéb „üzlet” vonatkozásában jogszabály által megkövetelt osztályba vagy kategóriába sorolásról nem tudok).

b) A 'vendéglátóipar értékesítő helyein a jogszabályban előírt tájékoztatási kötelezettség megszegése' (Szabs. tv. 233. § c) pont)

Véleményem szerint *helytelen*, hogy a Szabs. tv. 233. §-ának c) pontjában csak a „vendéglátóipar értékesítő helyei” szerepelnek elkövetési helyként. Ugyanis az „üzlet”-ben – nemcsak vendéglátó üzletben – és más értékesítő, illetve szolgáltatás-nyújtási helyeken is megjelennek jogszabályban előírt tájékoztatási kötelezettségek. Erre példák a következő rendelkezések:

- a kereskedelemről szóló 2005. évi CLXIV. törvény 6. § (2) bekezdés b) pontja: „A kereskedő köteles [...] az üzlet nyitvatartási idejéről és az abban bekövetkező változásokról a vásárlókat tájékoztatni.”
- a kereskedelmi tevékenységek végzésének feltételeiről szóló 210/2009. (IX. 29.) Korm. rendelet (a továbbiakban: Korm. rendelet) 13. § (2) bekezdés második mondata: „A kereskedő köteles az automatán nevét és székhelyét feltüntetni.”

[28] Lásd a kereskedelemről szóló 2005. évi CLXIV. törvény 2. § 22., 27. pont – vö. uo. 9–10., 13., 18. 30. pont: „22. szálláshely: szálláshely-szolgáltatás folytatása céljából létesített vagy használt épület, önálló rendeltetési egységet képező épületrész vagy terület”; „27. üzlet: kereskedelmi tevékenység folytatása céljából létesített vagy használt épület, illetve önálló rendeltetési egységet képező épületrész, helyiség, ideértve az elsődlegesen raktározás, tárolás célját szolgáló olyan épületet vagy épületrészt is, amelyben kereskedelmi tevékenységet folytatnak”; „9. kereskedelmi tevékenység: kis-, illetve nagykereskedelmi tevékenység, valamint kereskedelmi ügynöki tevékenység; 10. kereskedelmi ügynöki tevékenység: olyan tevékenység, amelynek keretében a kereskedő más javára termékek, szolgáltatások eladására vagy vételére tárgyalásokat folytat, és azokra megbízás alapján szerződést köt”; „13. kiskereskedelmi tevékenység: üzletszerű gazdasági tevékenység keretében termékek forgalmazása, vagyoni értékű jog értékesítése és az ezzel közvetlenül összefüggő szolgáltatások nyújtása a végső felhasználó részére, ideértve a vendéglátást is”; „18. nagykereskedelmi tevékenység: üzletszerű gazdasági tevékenység keretében termékek átalakítás (feldolgozás) nélküli továbbforgalmazása és az ezzel közvetlenül összefüggő raktározási, szállítási és egyéb kapcsolódó szolgáltatások nyújtása kereskedő, feldolgozó részére, ideértve a nagybani piaci tevékenységet, valamint a felvásárló tevékenységet is”; „30. vendéglátás: kész- vagy helyben készített ételek, italok jellemzően helyben fogyasztás céljából történő forgalmazása, ideértve az azzal összefüggő szórakoztató és egyéb szolgáltató tevékenységet is”.

- a Korm. rendelet 15. §-a (a 2017. július 1-jétől hatályos szöveg szerint): „Az alkalmi rendezvényen történő árusítás a termékre vonatkozó jogszabály által előírt feltételek teljesítése mellett történhet, továbbá a kereskedő jól látható módon köteles feltüntetni nevét, székhelyét az értékesítés helyszínén.”
- a Korm. rendelet 18/A. §-a: „Közlekedési eszközön folytatott értékesítés a közlekedési eszköz tulajdonosának, vagy üzembenartójának engedélyével, továbbá az értékesített termékre vonatkozó jogszabályok alapján szükséges hatósági engedélyek birtokában, a kereskedő nevének és székhelyének a vásárlók számára jól látható helyen történő feltüntetésével végezhető.”
- a Korm. rendelet 24. § (3) bekezdése: „Az üzletben működő biztonsági szolgálat nevééről és székhelyéről, működésének vásárlókat érintő szabályairól a vásárlókat jól láthatóan tájékoztatni kell.”

A szóban forgó különbségtételnek véleményem szerint objektíve ésszerű indoka nincsen. A fogyasztók védelme ugyanúgy fontos egyéb helyeken is, mint a vendéglátóipar értékesítő helyein.

A Szabs. tv. 233. §-ának címe („Árak megállapításának, közlésének és feltüntetésének elmulasztása”) nem ad okot, hogy e § c) pontja – a vendéglátóipar értékesítő helyein belül – a jogszabályban előírt ár-, illetve díjtájékoztatási kötelezettség megszegésére korlátozódjék, mert e § – a címe ellenére – nemcsak ’árakról’, ’díjakról’, hanem, például, ’áruk minőségi osztályáról, minősítéséről’ – azok megfelelő feltüntetéséről – is szól (lásd b) pont).

Javasolom, hogy a Szabs. tv. 233. § c) pontja helyébe a következő rendelkezés lépjen: „[Aki] c) üzletben vagy egyéb értékesítő, illetve szolgáltatás-nyújtási helyen a jogszabályban előírt tájékoztatási kötelezettségét megszegi,” [szabálysértést követ el].

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

Véleményem szerint, a fentiek alapján úgy tűnik, hogy

- a) a *’rossz minőségű termék forgalomba hozatala’* büntetőjogi törvényi tényállás *alap esetében a két évig terjedő szabadságvesztéssel* való fenyegetés – a szabálysértési alakzatra és más tényállások (lásd például ’versenytárs utánzása’, ’ártalmas közfogyasztási cikkel visszaélés’) büntetési tételeire is tekintettel – *arányosabb*, mint a három évig terjedő szabadságvesztéssel való büntetni rendelés;
- b) a *Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés b) pontja felesleges kiemelés*, az Fgytv. 16/A. § (1) bekezdésének rendelkezése e tekintetben (a ’vendéglátó üzlet’ vonatkozásában) is kitölti a Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés a) pontját;
- c) a *Szabs. tv. 200. § (1) bekezdés d) pontjában a „fiatalkorút”* szó helyébe a *„tizennyolcadik életévét be nem töltött személyt”* szövegrész léptetendő;
- d) a *Szabs. tv. 233. § b) pontja az ’üzlet osztályba vagy kategóriába sorolása’* tekin-

tetében – sajnálatosan, a fogyasztóvédelmi szint nagyon nagy mértékű csökkenésével – ’üres’;

e) a Szabs. tv. 233. § c) pontjának más értékesítő helyekre és a ’szolgáltatás-nyújtási hely’-re is ki kellene terjednie, nemcsak a vendéglátóipar értékesítő helyeire;

f) a Szabs. tv. 233. §-ának címét – tükrözendő e § tartalma – a következőre javasolom módosítani: *Tájékoztatási kötelezettség megszegése.*

IRODALOM

- Békés Ádám (2013a): A fogyasztók érdekeit és a gazdasági verseny tisztaságát sértő bűncselekmények. In: Gasz Péter, Miskolczi Barna, Török Tímea: *Új Btk. kommentár. 8. kötet, Különös Rész.* Főszerkesztő: Polt Péter. Budapest, Nemzeti Közszerkesztési és Tankönyv Kiadó Zrt., 171–176.
- Békés Ádám (2013b): Az egészséget veszélyeztető bűncselekmények. In: Gasz Péter, Miskolczi Barna, Török Tímea: *Új Btk. kommentár. 3. kötet, Különös Rész.* Főszerkesztő: Polt Péter. Budapest, Nemzeti Közszerkesztési és Tankönyv Kiadó Zrt., 221–263.
- Belovics Ervin (2013): Az egészséget veszélyeztető bűncselekmények. In: Belovics Ervin, Molnár Gábor Miklós, Sinku Pál (szerk.): *Büntetőjog II. Különös Rész. A 2012. évi C. törvény alapján.* 2. kiad. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 138–166.
- Bisztriczki László – Kántás Péter (2012): *Az új szabálysértési törvény magyarázata. Gyakorlati kérdések és válaszok a szabálysértési jog köréből.* HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Bisztriczki László – Kántás Péter (2014): *A szabálysértési törvény magyarázata.* 2. kiad., HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Hámori Antal (2006): Az üzlet üzemeltetője kategóriába, illetve osztályba sorolása bejelentésének jogi természetéről és a hatóságnak e bejelentéssel kapcsolatos magatartásáról. *Szakmai Füzetek*, 16. 125–127.
- Hámori Antal (2008): A szálláshely osztályba, a vendéglátó üzlet kategóriába sorolása bejelentésének jogi természetéről. *Magyar Jog* 55. évf. 6. szám, 423–428.
- Hámori Antal (2010a): A vendéglátó üzletek kategóriába sorolásának jogi szabályozása. *Magyar Jog* 57. évf. 3. sz. 164–171.
- Hámori Antal (2010b): Vendéglátás – megújulás (a kategóriába sorolás története). In: *Válság és megújulás. Tudományos konferenciasorozat a Magyar Tudomány Ünnepe tiszteletére 2009. november 5-16.* Budapest, Budapesti Gazdasági Főiskola.
- Hámori Antal (2016): A felszolgálati díj és a fogyasztók védelme. *Közjogi Szemle* 9. évf. 3. szám, 49–58.
- Molnár Gábor Miklós (2013): A fogyasztók érdekeit és a gazdasági verseny tisztaságát sértő bűncselekmények. In: Belovics Ervin, Molnár Gábor Miklós, Sinku Pál (szerk.): *Büntetőjog II. Különös Rész. A 2012. évi C. törvény alapján.* 2. kiad. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 836–878.

Ad geographiam historico-iuridicam ope iuris Romani colendam

Studia in honorem Gábor Hamza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015. 415 oldal

A hatvanötödik életévét betöltő Hamza Gábor professzor úr előtt tisztelgő ünnepi kötet 2015-ben jelent meg az ELTE Eötvös Kiadó gondozásában. A könyv külső megjelenése egyszerre tekintélyes és bizalmat gerjesztő. A belbecs sem okoz csalódást az olvasónak: már a tartalomjegyzékre vetett egyetlen pillantás elárulja, hogy a szerzők között a magyar jogi romanisztika legjava, valamint szép számú, jelentős, külföldi szerző képviselteti magát. A szerkesztők névsora – Földi András, Sándor István, Siklósi Iván – szintén imponáló.

A kötetet megnyitó személyes hangvételű *laudatio* végigvezet bennünket Hamza Gábor szakmai pályafutásának főbb állomásain. Az Ünnepelt egyike azoknak az enciklopédikus tudású tudós- és tanárszemélyiségeknek, akik szakmai életéről lehetetlen dióhéjban megemlékezni; még egy több oldalas, részletes köszöntés is kényszerű szelekcióra szorítja annak szerzőjét. Érdemei előtt tisztelve e helyütt is kiemelendő kimeríthetetlen és szerteágazó tudása, egyedülálló műveltsége és legendás nyelvismerete. Nemzetközi elismertsége dacára mégiscsak Magyarországon, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán van otthon, amely Alma Maternek egykor hallgatója és római jogi demonstrátora volt, ma pedig – szakadatlan oktatói tevékenység eredményeként – egyetemi tanára. Huszonnyolc éven át a Római Jogi Tanszék vezetőjeként is tevékenykedett. 2004 óta a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 2010 óta pedig rendes tagja. Számtalan állami kitüntetéssel büszkélkedhet, a világban megjelent publikációinak száma meghaladja az ezerkétszázat. Cicero *De re publicájá*t az ő jóvoltából olvashatjuk magyar fordításban. Tudásának ápolása, bővítése és megosztása mellett mindig nagy hangsúlyt fektetett az új tudósgenerációk kinevelésére is.

Az Ünnepeltnek ajánlott tanulmányok sorát Hans Ankum amszterdami profeszor „Hollandia és a római jog”^[1] című tanulmánya nyitja

[1] A római holland joggal kapcsolatban bővebben lásd Hamza Gábor: A dél-afrikai magánjog és a római jogi hagyomány. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* 47 (2010) 7–21.

meg, Földi András fordításában. Alapjául az az előadás szolgált, amelyet a nagy holland jogtudós a Premio Ursicino Álvarez-díj átvételekor tartott. Anklam ebben a római jogi tudományosság hollandiai történetét foglalja össze az elegáns iskolától a huszadik századig, majd saját munkásságáról is megemlékezik. A magát exegétának tartó jogtudós lépésről-lépésre ismerteti, miként jár el minden alkalommal, amikor egy római jogi szöveghely pontos olvasatát kívánja megállapítani. Kifejti, hogy a kompilátoroknak tulajdonított interpolációk megítélésében mindig is óvatos volt, csak jól megalapozott érvek alapján tekintett egy-egy szöveghelyet interpolátnak.

Benke József „General Clause towards »gesta in fraudem creditorum« during the Economic Crisis of Late Republican Rome” címmel a pénzügyi krízis, mint szocio-ökonómiai jelenség és a generálklauszula formájában megvalósuló jogi szabályozás közötti összefüggéseket vizsgálta a hitelezőkkel szembeni család magatartások vonatkozásában.^[2] Elemzésének középpontjában a D. 42, 8, 1, pr.-ban ránk hagyományozódott praetori *edictum* áll, amelynek újszerű módszer-tanát a szerző meggyőzően ábrázolja. Véleménye szerint a jogrendszer változásai elsősorban nem jogi okokra, hanem a társadalmi-gazdasági körülmények módosulásaira vezethetők vissza. Ezért irodalmi források figyelembevételével kísérlet tesz arra, hogy a Kr. e. I. században fellelje azokat az okokat, amelyek az új szabályozás bevezetését indokolták.

Bessený András tanulmányában a római jogi utalványozás (*delegatio*) problémakörével foglalkozik, azzal a céllal, hogy a rómaiak eredeti felfogását a lehető legnagyobb mértékben feltárhassa. Az utalványozás tanát kettéosztó alapvető törés álláspontja szerint a körül forog, hogy a *delegatio* elképzelhető-e *novatio* nélkül. Véleménye szerint alapvetően hibás az utalványozást a képvisellel összekeverni, amint az számos alkalommal megfigyelhető a modern tankönyvirodalomban. Összefoglalóan úgy véli, a modern jogi romanisztika feladata nem az, hogy a modern jogi intézményeket a római jogra visszavetítse, hanem épp ellenkezőleg, a rómaiak eredeti elképzeléseit kell kihámozni a továbbélés során ráarakódott rétegek alól.

Boóc Ádám a „*Quo vadis heredis substitutio?* Észrevételek az utóöröklés szabályaihoz Magyarország új Polgári Törvénykönyvében” című tanulmányával képviselteti magát az ünneplők sorában. Üdvözlendőnek tartja, hogy az új Ptk. szűk körben ugyan, de lehetővé teszi az utóöröklés jogintézményét. Véleménye szerint a joggyakorlat fogja a jövőben meghatározni, hogy az utóöröklés intézménye további teret nyer-e, vagy végérvényesen jogtörténeti relikviává fakul. Magát az utóöröklést a végrendelezési szabadság fontos komponensének tartja, ezért amellet foglalt állást, hogy a huszonegyedik század megváltozott

[2] Hasonló, gazdasági tárgyú elemzést lásd Benke József: What Would 'Praetor Paulus' Do in 'Post-Lehman' World?: A Comparative Analysis of Lawmakers' Responses to the Spreading Practice of Fraudulent Transfers' Novel Ruses in Late Roman Republic's Liquidity Crisis and in 21st Century Hungarian 'Post-Lehman' Crunch: Some Morals of the 'Paulian Action', *Journal on European History of Law* 2 (2015) 122–138.

körülményeire szabva ez a jogintézmény a modern végrendelkezési jog ésszerűen alkalmazható eszközévé válhat.

Burián László egy magyar jogtudós, Helle Károly nemzetközi magánjogi munkásságának bemutatására vállalkozik. Helle elsősorban római jogászként él az utókor emlékezetében, holott tudományos érdeklődése sokkal szerteágazóbb volt. A szerző ily módon párhuzamot vont az ünnevelt Hamza Gábor és a tanulmány fókuszába állított Helle Károly munkássága között, hangsúlyozva, hogy mindketten több tudományterület művelőiként tettek szert nemzetközi hírnévre. Helle Károly életének rövid ismertetése után Burián a Helle-féle „Tanulmányok a nemzetközi magánjog köréből” című, a mai olvasó számára is érdekes mű részletes bemutatására tér rá: olyan „kor- és kórképet” kap ugyanis a nemzetközi magánjogtudomány átmeneti korszakáról, amely mára a feledés homályába merült.

Alessandro Corbino olasz nyelvű tanulmányában nagy ívű eszme-futtatást olvashatunk a jogi kultúra szerepéről a mai társadalmak irányításában. A kortárs társadalmi és gazdasági rend legnagyobb problémáját a változás gyorsaságában látja. Úgy véli, hogy ez a korábban ismeretlen jelenség két súlyos következménnyel jár. Egyrészt az újabb generációk nem értékelik az idősebbek tapasztalatait, másrészt nagyon nehéz megfelelő szabályozást találni az állandóan változó kihívásokra. Mindez véleménye szerint összességében azzal jár, hogy a szabály és a valóság közötti szakadék elmélyül. E krízis nemcsak a jogot, illetve a jogtudományt érinti, hanem a teljes, ma megvalósuló politikai rendet, amely elszakadt történelmi gyökereitől. Megszűnt a neutralitás, az elfogulatlan nézőpont lehetőség, ennek következtében ma mindenkinek állást kell foglalnia valamelyik tábor mellett. Véleménye szerint, ha nem látjuk be újra annak fontosságát, hogy a felmerülő kérdéseket nagyobb összefüggésekben, elfogulatlanul kell vizsgálnunk, a joga alapuló civilizációnk az erő dominálta barbarizmusba süllyed.

Csehi Zoltán „Az időmúlás, különös tekintettel az elévülés egyes speciális szabályaira az új Polgári Törvénykönyvben” című tanulmányában az elévülés egyes speciális kérdéseit vette górcső alá a jogi személyekre vonatkozó szabályok, a családi jog, a dologi jog és az öröklési jog területén. Annak apropóján tartotta szükségesnek ezt a szerző, hogy az új Polgári Törvénykönyvben a határidőkre vonatkozó szabályok^[3] – azon belül is az elévülési rendelkezések – pontosabb és szabatosabb megfogalmazást nyertek. A tanulmány záró szavai között az elévülés mint ókori eredetű jogintézmény kapcsán a szerző utal az Ünnevelt római jogi munkásságára.

Wojciech Dajczak tanulmányában a nemzeti jogi hagyományok szerepét vizsgálja az európai magánjog kontextusában. Ennek során elsősorban a német, illetve lengyel történelmi tapasztalatokra támaszkodik, és a magánjog, valamint a jogi pluralizmus közötti kapcsolat megértéséhez kíván hozzájárulni. Ellenzi azt a terminológiai vitát, amelynek tárgya, hogy a mai magánjogi fejleményeket a

[3] Egyéb polgári jogi határidők vonatkozásában lásd Deli Gergely: Időtényező a kellékszavatosság szabályozásában. *Miskolci Jogi Szemle* 3 (2008) 30–57.

„közösségi jog” vagy az „uniós jog” ernyője alá helyezzük el, azaz, hogy a fejlődést a nemzeti tradíciók hangsúlyozása mellett, vagy központilag irányított módon képzeljük el. Tanulmányában három sztereotípiával igyekszik leszámolni. Elsőként úgy véli, hogy a közös európai jogi hagyomány nem képezi a kialakulófélben lévő jogegység dogmatikai alapját. Másrészt úgy tartja, hogy az egyes jogrendek hasonló dogmatikai megoldásai nem képezik automatikusan az egységes modellek központi magját. Harmadrészt a dogmatikai különbözőségeket az értékelés szabadsága biztosításával, vagy azok politikai diskurzus során való feloldásával látja kezelhetőnek.

Deli Gergely egy *Digesta-fragmentum* részletes elemzésén keresztül mutatja be, mi lehetett a titokzatos *actio oneris aversi* eredeti funkciója. Ennek során a gazdasági érdekviszonyok figyelembevételével végezte el a valószínűsíthető történeti tényállás rekonstrukcióját. Véleménye szerint az eset középpontjában álló római kereskedő, Saufeius szerződészerűen és gondosan járt el a hajóját sújtó tengeri vihar okozta vészhelyzetben, ezért az *actio oneris aversi* nem volt megindítható ellene. Úgy véli, a szóban forgó kereset valószínűleg pönális jellegű volt, és akkor kerülhetett sor a megindítására, amikor az egyedi azonosítás hiánya, illetve a helyettesíthető dolgok átadásával járó tulajdonátszállás miatt az *actio furti* nem állt rendelkezésre.

El Beheiri Nadja érdekes kérdésfelvetéssel él tanulmányában. Nem kétséges, hogy a modern jogállami demokráciákban a jog elsődleges a politikához képest. De vajon mindig így volt ez? Mommsen és Kunkel elgondolásait szembeállítva a szerző arra keresi a választ, hogy az ókori Rómában milyen mértékben befolyásolta a politikai szféra a jogi normák világát. Hol keresse a mai kutató a római állam hatalmi súlypontját? A szerző a *censori* tisztségviselők példáján keresztül mutat rá a szenátus politikai hatalmának fontosságára.

Erdődy János egy, a SC Plancianumhoz kapcsolódó Ulpianus-véleményt vett górcső alá. Tanulmányával arra a kortárs jogirodalomban elterjedő tendenciára reflektál, mely a szóban forgó eset szövegéből kiemeli a „*mulieris portio*” fordulatot és talán szélesebb körben tulajdonít e kifejezésnek önállósított tartalmat, mint ahogy azt a római jogászok tették. A *nasciturus* megjelölésére^[4] a szekunder irodalomban használt kifejezések elemzését követően a primer források felé fordul, melyek leggyakrabban a következőképpen aposztrofálják a méhmagzatot: *qui in utero est*; *quod in utero est*; *venter* vagy *qui in ventre est*; esetleg *conceptus*. Ezt követően a vonatkozó szöveghelyek részletes elemzésével vizsgálja a rejtélyes *mulieris portio* kifejezés létjogosultságát. Ennek során fényt derít arra, hogy az Ulpianustól származó „*mulieris portio vel viscerum*” kitétel – melynek rövidített változata önmagában helytelené teszi a kifejezés használatát – nem tekinthető általánosságban használt terminológiának a római jogászok gondolkodásában. Valójában egy egyedi esetben alkalmazott érvelés részeként funkcionáló szófordulatról van szó.

[4] A méhmagzatról bővebben lásd The Regula “*nasciturus pro iam nato habetur*” and the Appearance of the Expression “*mulieris portio*” in the Digest and its Consequences. *Journal on European History of Law* 6 (2015) 110–115.

Földi András egy olyan ünnepi tanulmánnyal fejezi ki jókívánásait ünnepelt Kollégájának, melyben a főszerepet az új Polgári Törvénykönyv és a római jogi tradíció viszonya játssza. A monista kódex az 1959. évi Ptk-hoz képest ugyanis több római jogi vonást mutat. A törvénykönyv indokolásában mintául megjelölt külhoni – osztrák, német, svájci, holland, valamint québeci – polgári kódexek valamennyien a római jogi tradíciót közvetítik. Az indokolás szövegében bőven előforduló latin jogi szakkifejezések szintén megörvendeztetik a római jogászt. Az új Ptk. rendszerét tekintve nagy vonalakban megfelel az intézüciórendszerü kódexek felépítésének. Ennek legszembetűnőbb jelei az általános rész hiánya és a családjog inkorporálása a törvénykönyvbe. A római jogi tradíciótól való távolodást jelent azonban a személyek jogának két könyvre – természetes és jogi személyek jogára – való felosztása. Ezeket a rendszertani észrevételeket követően a szerző konkrét példákkal illusztrálja, hogy a római jogi tradíció az új Ptk. mely jogintézményeiben jelentkezik. Konklúziója szerint a magyar polgári jog romanista jellege megkérdőjelezhetetlenül és *pro futuro* biztosított. Mivel az európai kultúra egyik alapvető elemét a római jog és annak tradíciója képezi, ez a tény nem csak a romanisták számára lehet örvendetes.

Harmathy Attila tanulmánya részletes ismertetést ad arról, hogyan változott a jogágak szerepe a rendszerváltás folyamatában, miként nyerték el a politikai rendszer átalakítása során új helyüket a jogrendszeren belül. Vizsgálódásának középpontjában a polgári jog alapintézményei állnak. A szerző kifejezetten az Ünnepelt érdeklődésébe vágó témát kívánt választani, visszautalva Hamza Gábor székfoglaló előadására, melyet a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává történő megválasztása alkalmából tartott a jogrendszer tagozódásáról. Harmathy Attila tanulmányában szó esik az 1945-ös háborús gazdálkodásról és a hozzá kapcsolódó kényszerintézkedésekről, a háborút követő földreformról, a szerződéses viszonyokba való állami beavatkozásról, a tervgazdálkodási törvényekről, továbbá a politikait megelőző gazdasági rendszerváltás egyes folyamatairól is.

Jakab Éva egyes latin nyelvü adásvételi okiratok elemzéséről szóló tanulmány-nyal járult hozzá az ünnepi kötethez. A Római Birodalom területéről viszonylag nagy számban maradtak fenn viaszostáblák, amelyek túlnyomó részben rabszolgák adásvételét rögzítik. Ennek megfelelően a szerző vizsgálatát a rabszolgavétel elemzésére korlátozza. Részletesen a Sulpiciusok archívumában fennmaradt töredékes okiratokat, a herculaneumi táblák vonatkozó szerződéseit ismertette, valamint a Dácia provincia területéről származó dokumentumok is bekerültek vizsgálódása spektrumába. Közös az említett szerződésekben, hogy szerepel bennük a rejtett hibákért való helytállást rögzítő klauzula. A részletes elemzésből feltétlenül ki kell emelnünk az *actio redhibitoria* és az *actio ex stipulatu* közötti bonyolult viszonyrendszer példaértékü tisztázását. Végezetül a tanulmány röviden szól arról, milyen eszközökkel avatkozott be a római állam a piac működésébe a szerződési kockázatok csökkentése érdekében.

Jusztinger János a tulajdon megszerzésének témakörével foglalkozik az antik Róma adásvételi szerződési gyakorlatában. Elsőként a Dácia provinciából fennmaradt, a mai Verespatak környékén fellelt viaszostáblák vonatkozásában vizsgálta a vételár megfizetésének jelentőségét a tulajdon megszerzésével kapcsolatban. Az elemzés eredményeképpen a szerző azt állapítja meg, hogy a klasszikus jogban a provinciai szerződési gyakorlat megkövetelte a vételár teljesítését a tulajdon megszerzéséhez. A tanulmány ezt követően a Ravennában megkötött egyes adásvételi szerződések alapul vételével azt a kérdést vetette fel, milyen kapcsolat állt fenn a tulajdonátzállás és a *pretium*^[5] teljesítése között a posztklasszikus korban. Itt a szerző épp az ellenkező választ adja, mint a korábbi esetben, ezek a források ugyanis nem szabták feltételül a vételár teljesítését a tulajdonátzállás feltételeként. Mindebből arra a következtetésre jut, hogy a tulajdonátzállás hozzá(nem)kötése a vételár teljesítéséhez a római jog fejlődésének bármely korszakában inkább a mindennapi gyakorlat és a felek megállapodásának kérdése volt, mintsem valamiféle generális főszabály.

Kelemen Miklós az *annona militaris*^[6] jelentéstartalmáról értekezik. A negyedik század első felében a római állam rákényszerült, hogy mind katonai erejét, mind állami adminisztrációjának nagyságát növelje, miután a birodalom elérte végső területi kiterjedését és egyúttal gazdasági teljesítőképeségének határát. Az állam új típusú finanszírozása történelmi távlatból szemlélve egyet jelentett a birodalom, illetve népessége erőforrásainak túlzott igénybevetelével. Ebben a folyamatban vizsgálta a szerző az *annona* nevezetű adónem jelentéstartalmának változásait és szerepének felértékelődését.

P. Szabó Béla érdekes témát választott ünnepi tanulmánya apropójául: a magyar származású, nemzetközi hírnévre szert tett romanista és összehasonlító jogász, Balogh Elemér életével és pályafutásával, azon belül is magántanári képezésének – sikertelen – ügyével foglalkozott. Hamza Gábor kutatásaiban fontos szerepet töltött be Balogh Elemér munkássága. Ezúttal azonban nem annyira tudományos eredményei, mint életének egy kevesek által ismert momentuma kerül a fókuszba. Balogh Elemér, aki számos külhoni egyetemen működött magas rangú előadóként, valószínűleg nem rendelkezett habilitációval. Annak ellenére, hogy a magántanári habilitáció a dualizmus korában az akadémiai pályafutás előszobáját jelentette, és a tanulmányban idézett korabeli iratok tanúsága szerint Balogh magántanári képezésének kérelmét sosem fogadták el, a tudós csodálatos tudományos karriert futott be. Sajnálatos, hogy életét végigkövették a politikai kényszerből született döntések, s közülük az elsőt épp a debreceni jogi kar tanártestülete hozta.

[5] A témáról bővebben lásd Jusztinger János: *A vételár az ókori római adásvételnél*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2016.

[6] A témához lásd Kelemen Miklós: Veränderung der Beschaffenheit der „annona militaris“ in der späten Kaiserzeit (The Meaning Changes of the Annona Militaris in the Later Roman Empire). *Journal on European History of Law* 6 (2015) 103–110.

Pókecz Kovács Attila egy gordiuszi csomónak mutakozó jogeset gazdasági szempontú elemzését végezte el. Olyan jogi konstrukciót elemez, amelyet az egymással szinte kibogozhatatlanul összefonódó gazdasági érdekek hívtak életre. A vizsgált viaszostáblák a Sulpiciusok archívumából maradtak ránk. Ezekon három szereplő – egy gabonarakár működtetője, egy gabonakereskedő, aki tengeri kölcsönt vett fel és a *fenus nauticum* hitelezője – áll egymással szerződéses kapcsolatban. A tengeri kölcsön biztosítékaként a kereskedő zálogba adott bizonyos mennyiségű gabonát a hitelezőnek, melyet a hitelező egy harmadik személytől bérelt raktárban helyezett el. A raktár bérletéért fizetett feltűnően alacsony – havi egy *sestertius* – bérleti díj kérdésessé teszi, miért elégedett meg a bérbeadó ezzel a szimbolikus összeggel. Ahogy a szerző lépésről lépésre végigvezeti az olvasót a kuszának tűnő tényálláson, egy gazdasági érdekek által determinált jogi konstrukció tűnik elő, melyben – a római jog zsenialitásának ékes példájaként – mindhárom érdekelt fél megtalálta a maga számítását.

Pozsonyi Norbert egy Paulus-fragmentummal foglalkozik, mely a zálogjogát^[7] a zálogtárgy eladása útján érvényesítő hitelező jogszavatossági kötelezettségével foglalkozik. A szóban forgó szövegben a zálogtárgy értékesítését követő esetleges elperlés esetén a vevő nem érvényesíthet jogszavatossági igényt az eladóval szemben, vagyis az elperlés kockázatát az általános szabályoktól eltérően a vevő viseli. A szerző a fragmentum szövegében olvasható *lege pignoris emere* kitétel pontos értelmezését végzi el. Ennek során a szekunder irodalom mellett Cato maior *De agri cultura* című művére is támaszkodik. Véggkövetkeztetése szerint a *lege pignoris emere* úgy értelmezendő, hogy amennyiben valaki nyilvános árverésen a hirdetményben kifejezetten zálogtárgyként megjelölt dolgot vásárolt, az később egy esetleges elperlést követően nem érvényesíthetett jogszavatossági igényt az értékesítő hitelezővel szemben. A *lex pignoris* kifejezés az árverési hirdetmény azon részét jelentette, amelyben az eladó a vevő tudomására hozta, hogy az áru zálogtárgyként került hozzá és az adós nem teljesítése miatt adja el.

Sajó András támadja azt a ma uralkodónak tekinthető jogi álláspontot, miszerint az értelem irányítja erkölcsi választásainkat és azok jogba történő beágyazódását. Az idegtudomány legújabb eredményei alapján úgy véli, hogy az érzelmek alapvető szerepet játszanak morális döntéseinkben, és azt állítja, a jognak alkalmasnak kell lennie arra, hogy az érzelmeket saját rendszerébe integrálja, és azok fellépését túlzó mértékben ne frusztrálja.^[8] Úgy véli, a különféle kultúrák között különbség mutatkozik az erkölcsi helyzetek kognitív kezelése tekintetében, de e képesség egy adott kultúrához tartozó személyes esetében is nagyon különböző

[7] További zálogjogi irodalomért lásd Pozsonyi Norbert: Zálogjog a Kr. u. I. század szerződési gyakorlatában (A TPSulp. 52 exegézise). In: *Konferenciakötet a magyarországi római jogászok debreceni konferenciájáról*. (szerk.: Szabó Béla és Újvári Emese), Debrecen 2014, 217–240.

[8] A jog és erkölcs kapcsolatáról lásd Szoboszlai-Kiss Katalin: *Law and Morality. Jog, Állam, Politika* 9 (2017) 169–173.

lehet. Mindez véleménye szerint az egyének közötti mentális és pszichológiai különbségek nagyságát bizonyítja, ami végeredményben azzal jár, hogy az emberek között nagy a különbség a tekintetben, milyen mértékben képesek uralkodni érzelmeiken. Az oktatás növelheti a kognitív ellenőrzés sikerét, és az emberek – bizonyos korlátok között – képesek érzelmeik „gondozására”.

Sándor István ünnepi tanulmányának témaválasztását Hamza Gábor összehasonlító magánjogi érdeklődése ihlette. Célja az volt, hogy a területi korlátok szabta lehetőségekhez mérten bemutassa az egyes ázsiai országokban uralkodó *trust*-szabályozást. Az ismertetés kiterjed Hong Kong, Szingapúr, Malajzia, Labuan, India, Sri Lanka, Japán, Kína, Taiwan, Dél-Korea, Indonézia, valamint a Fülöp-szigetek jogrendszerére, ily módon széles panorámát nyújt arról, hogyan alakul ezekben az országokban a jogintézmény szabályozása. Az egyes államok példájából leszűrhető, hogy a *trust* számos ázsiai országban létező jogi konstrukció, azonban mindenütt a maga sajátosságaival jelenik meg. Hong Kong, Malajzia, Szingapúr és India esetében – az erős angol hatás következményeként – a *common law* „farvizén” érkezett, míg az olyan civiljogi jogrendszerű államokban, mint Japán, Kína, Taiwan vagy Dél-Korea, kifejezetten átvételre került. Egyes muszlim államokban a *trust* vallási jellegű megfelelője, a *wakf* a mindennapi élet fontos velejárája. A szerző összességében a *trust* jogintézményének terjedését diagnosztizálja szerte a világban, függetlenül a befogadó államok jogrendszerétől és történelmi-kulturális hagyományaitól.

Siklósi Iván a jogügyleti nemlétezés és az érvénytelenség dogmatikai problémáival foglalkozik a római jogban. Első lépésben a jogügylet és a szerződés római jogi fogalmát tekinti át, majd rátér a jogügyleti nemlétezés és érvénytelenség néhány terminológiai és dogmatikai kérdésére. A semmisség és a megtámadhatóság elhatárolása véleménye szerint már a római jog forrásaiból is kiolvasható, azonban megjegyzi, hogy a modern értelemben vett megtámadhatóság fogalmának sokkal inkább a civiljogi megtámadhatóság körébe tartozó esetek feleltethetők meg, mivel az ún. „praetori jogi megtámadhatóság” körébe tartozó jogeszközöket a praetor deliktuális alapon irányozta elő. A szerző foglalkozik az érvénytelenség orvoslásának^[9] esetköreivel is, mégpedig a *laesio enormis* alapján a vevő rendelkezésére álló vételárkiegészítés lehetőségének rövid dogmatikai vizsgálatát követően *convalescentia* és a *conversio* jogi konstrukciójával. A felén túli sérelem jogintézményét a többségi állásponttal megegyezően Diocletianus korára datálja, és úgy véli, a vevő azon lehetősége, hogy a vételárnak az igazságos vételárra történő kiegészítésével „megmentsse” az adásvételt, lényegében az érvénytelenség *convalescentia* útján történő orvoslásának tekinthető. A *conversió*ról úgy véli, hogy jöllehet annak modern értelemben vett konstrukcióját a római jogtudósok

[9] E problémakör hatályos jogi vonatkozásaihoz lásd Siklósi Iván: A szerződés „érvényessé válásának” problémájához a római jogban és a modern jogokban: Római jogi és összehasonlító jogi megjegyzések az új Ptk. 6:111. § [1] bekezdésének margójára. *Jogtudományi Közlöny* 69. (2014) 202–207.

még nem dolgozták ki, annak lényegét implicite mégis ismerték. A szerző végül a részleges érvénytelenség bonyolult római jogi problematikájába ad bepillantást.

Philip Thomas izgalmas jogesetet ragad ki a XVIII. századi *common law* történetéből. A történeti tényállás szereplői ma is ismert személyek felmenői, akik az uzsora ellen küzdő *equity* atmoszférájában a pénzügyeket – túlzottan is – nagyvonalúan kezelő, hanyag és ravasz arisztokratákként tűnnek fel. Az Earl of Chesterfield v. Janssen ügy részletes ismertetése során Thomas kellő elővigyázatossággal választotta el a tényeket a feltételezésektől, precízen vázolja fel a korabeli vád és védelem álláspontját és taktikai lépéseit, valamint az eset *quasi* főszereplőjének, egy Spencer nevű arisztokratának a családi hátterét, mely érdekes módon közvetlen kapcsolatban állt az általa felvett kölcsön visszafizetésének feltételeivel. Az adósság körül kialakuló per központi kérdése – uzsorás szerződés volt-e a kölcsön, s ily módon érvénytelen-e a szerződés – nemleges döntéssel zárult. A szerző érdekes és az ünnepi kötet szempontjából rendkívül releváns rövid kitérőt szentel annak a ténynek is – mely bizonyára megmelengeti az Ünnepekt szívét –, hogy a per során eljáró mindkét bírói fórum idézte a római jogot indokolása során.

Újvári Emese megfontolandó kutatási kérdésként veti fel, hogy amennyiben egy szerződéses viszonyban a főadós helyett a kezes kénytelen teljesíteni, és kettejük között egyébként megbízási szerződés állt fenn, a kezes rendelkezésére álló *actio mandati*^[10] egy egyszerű *contraria actio* volt-e, vagy a *praetori* gyakorlat kidolgozott erre a valószínűleg gyakori esetre egy külön formulát? A szerző tanulmányában szisztematikusan ütközteti a külön formula mellett szóló érveket az ellentábor kételkedő álláspontjával. Végül a közvetítő álláspontok lajstromozása után saját véleményét fejt ki. Azt feltételezi, hogy a kezes megtérítési igényének érvényesítésére egy *actio in factum* állt rendelkezésre, mely valószínűleg azért jött létre, mert a megbízási később vált peresíthetővé, mint a kezesség. Mindemellett azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a kezesi regresszjog érvényesítésére szolgáló *in factum actio* csupán a jogtudományban kialakuló megváltozott szemlélet hatására jött létre, átmeneti jelleggel és mintegy hiánypótlásként.

Vékás Lajos az európai fogyasztóvédelmi jog alakulásának aktuális tendenciáiról értekezik, külön hangsúlyt fektetve az új Polgári Törvénykönyv kodifikációja során felmerült dilemmákra és alkalmazott jogtechnikai módszerekre. Az irányelvek rendszerint komoly kihívás elé állítják a tagállami kodifikátorokat a belső jogba való beépítés során. Nem volt ez másként a fogyasztók jogairól szóló irányelv esetében sem, mely jelen tanulmány szűkebb vizsgálati tárgyát képezi. Miután a szerző bemutatja a szóban forgó EU-s aktus főbb sajátosságait és értékelő elemzésnek veti alá azokat, rátér a belső jogba való beillesztés jogtechnikai lehetőségeinek ismertetésére. Míg a terjedelmes, mégis kodifikálatlan angol jog a 'copy and paste' módszerrel, külön belső jogi aktussal ülteti át az irányelveket,

[10] A mandatummal kapcsolatban ld még Újvári Emese: A kezes megtérítési igénye mandatum qualificatum esetén. *Miskolci Jogi Szemle* 10. (2015) 94–117.

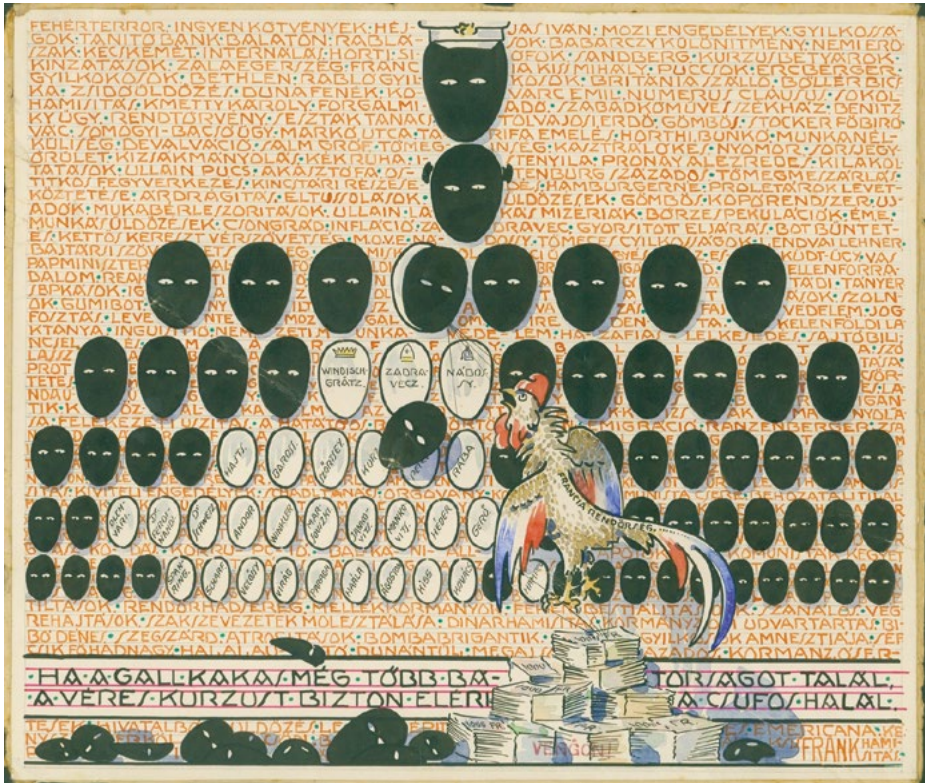
addig egyes, kodifikált magánjoggal rendelkező országok – mint például Németország vagy Csehország – közvetlenül a polgári törvénykönyvükbe építik be az irányelv szabályait. Más „kodifikáció-barát” tagállamok, mint Franciaország és Ausztria, vegyítik a lehetséges jogtechnikai megoldásokat. Vékás Lajos tanulmánya ismerteti valamennyi módszer előnyeit és hátrányait, majd értékeli a magyar Polgári Törvénykönyv kodifikációja során alkalmazott sajátos megoldást, mely a német típusú kodifikációs gyakorlatból indult ki, azonban a mintaadó állam szabályozási elégtelenségeinek tanulságait levonva pusztán az irányelv magját integrálta a Ptk-ba. Végezetül megjegyzi, hogy az egységes európai szerződési jog megvalósításáig még hosszú az út, amelyen az elemzett irányelv nem feltétlenül sorolható a jó irányba tett lépések közé.

Plerumque et ratum usus necessarius est – szól az Andreas Wacke által tanulmánya mottójául választott Digesta-idézet. A tutaj, mint a legősibb vízi alkalmatlanság az antikvitásban még a hajókkal összemérhető fontossággal bírt, azonban kiszolgáltatottabb volt a kedvezőtlen időjárás viszonyoknak, továbbá egy kalóztámadásnak is egyszerűbb célpontként szolgált. Az antikvitás jogi forrásai már differenciáltak a hajó és a tutaj kategóriája – a *navis* és a *ratis* – között; számos rendelkezés azonban – kifejezetten pusztán a hajókat megemlítve – együttesen vonatkozott mind a kettőre. Így a jogi szabályozásban is tükröződött a két vízi alkalmatlanság rokonsága, s egyszersmind jellegbeli különbözősége. A tanulmány precíz részletességgel vezet bennünket végig a Digestából származó jogi forrásokon. Ennek során speciális ismeretekre teszünk szert a hajók és tutajok elleni kalóztámadás, valamint a hajótörés esetén elkövetett fosztogatás római jogi következményeiről, de szó esik a belföldi hajózás szabadságáról és a partra vetett tutaj eltulajdonításának esetéről is. A téma pedig nem csupán specialitása okán érdekes. A tutajon történő anyagszállítás nélkül ugyanis számos olyan épület nem jöhetett volna létre, melyeket az utókor ma is csodálva tekint.

Laurens Winkel az arisztotelészi etika XIX. századi recepciójával foglalkozik, elsősorban Angliára és Németországra koncentrálva. Tanulmányát kifejezetten az Ünnepeltnek ajánlotta – nem csak a szakmai érdeklődés okán, hanem utalva az 1986-os évre, amikor Hamza Gábor ismertette a szerző doktori disszertációját, mely egyebek mellett Arisztotelész egyes tanaival is foglalkozott. Laurens Winkel szerint a görög filozófus tanainak „újralfelfedezése” német nyelvterületen indult meg August Immanuel Bekker mindmáig irányadó munkásságával, az arisztotelészi szövegek kritikai kiadásával. Azóta is az általa megvalósított hivatkozási rendszer szerint utalunk az egyes szöveghelyekre Arisztotelész munkáiban. Winkel tanulmányában két tézist fogalmaz meg. Az egyik szerint az etikai intellektualizmus újjáéledését Angliában a XIX. századi angol és német értelmiségiek közötti élénk kapcsolat eredményezte. Másik feltevése szerint a modern angol etika és a német etikai fenomenológia közelebb áll egymáshoz, mint ahogy azt sokan vélik.

Összefoglalóan megállapítható, hogy e rendkívül sokszínű és számos tudományterületet átfogó ünnepi kötet sem képes teljesen lefedni azt a tartalmi gazdagságot, amelyet az ünnepelt szakmai munkássága képvisel. Jól jelzi azon-

ban a minden irányból megnyilvánuló tiszteletet, és annak belátását, hogy a Hamza Gábor professzor úr által kijelölt irányokon történő továbbhaladáshoz nem lesznek elegendő elszigetelt, magányos törekvések. A mindannyiunk öröme ma is folyamatosan, szinte napról-napra bővülő életmű a fiatalabb jogtudósok egész közösségének figyelmére érdemes.

A gall kakas szemben a kurzussal (1926) (RFMTM)

- BOJNÁR KATINKA PhD hallgató
PPKE Jog- és Államtudományi Doktori Iskola
- BÓKA ZSOLT jogász
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- BUSA RÉKA PhD hallgató
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- DELI GERGELY egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- HAMZA GÁBOR egyetemi tanár
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- HÁMORI ANTAL egyetemi docens
BGE Kereskedelmi, Vendéglátói és Idegenforgalmi Kar
- KÉMERI ZSÓFIA PhD hallgató
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- LUGOSI JÓZSEF bíró
Esztergomi Járásbíróság
- MARÓTI DÁVID PhD hallgató
NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola
- MILANOV VIKTOR Balkán-szakértő
- NAGY KLÁRA egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- PÁPAI-TARR ÁGNES egyetemi adjunktus
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- SIMON LÁSZLÓ egyetemi szakoktató
NKE Nemzetbiztonsági Intézet
- SIPOS FERENC egyetemi tanársegéd
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- SISKA KATALIN egyetemi docens
DE Állam- és Jogtudományi Kar
- SZILÁGYI PÉTER professor emeritus
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

- SZMODIS JENŐ egyetemi docens
NKE Államtudományi és Közigazgatási Kar
- SZOBOSZLAI-KISS KATALIN egyetemi docens
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar
- VARGA JUDIT egyetemi tanársegéd
DE Állam- és Jogtudományi Kar

Szerzőinkhez (A publikálás feltételei)

1. *Jog Állam Politika* című referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyv-recenziókat – fogad el.
2. A kézirat terjedelme tanulmányok esetén általában nem haladhatja meg az 50000 karaktert, recenziók esetén a 20000 karaktert. Kérjük szerzőinket, a terjedelmi kereteket nagyon szigorúan tartsák be. Hosszabb kéziratokkal csak különlegesen indokolt esetben foglalkozunk.
3. A szöveget A/4 méretben kinyomtatva kérjük leadni. Egyúttal szövegfájlban (az MS Word bármelyik változatában lementve) is kérjük mellékelni lemezen vagy e-mailben. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.
4. Szöveg közbeni kiemelésként dőlt betű alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak kivételes esetben fogadható el.
5. A közvetlen hivatkozásokat lábjegyzetekben, az oldal alján kérjük feltüntetni.
6. Kérjük, hogy irodalomjegyzék lehetőleg a ténylegesen hivatkozott publikációkat és azon publikációkat tartalmazza, amelyet a szerző felhasznált. Az irodalomjegyzék legfeljebb még 10-15 forrásmegjelölést tartalmazhat.
7. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közti utalásokat:
 - a) Könyveknél:

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.
 - b) Tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében:

Mickiewicz, Ellen (2000): Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge University Press.
 - c) Folyóiratban megjelent tanulmány esetében:

Selck, J. Torsten (2004): On the Dimensionality of European Union Legislative. In: *Journal of Theoretical Politics*. Vol. 16. No. 2. April, 203–222. pp.
8. Tanulmányok esetén kérünk a szerzőktől elektronikus formában egy kb. 150 soros magyar és angol nyelvű összefoglalót (abstract). A tanulmány címét, alcímét is kérjük lefordítani. Továbbá kérjük a tanulmány legfontosabbnak gondolt 5-6 kulcsszavát magyarul.
9. A (fekete-fehér) táblázatokot és ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket feltüntetve a szövegbe építve és külön fájlként is kérjük leadni.
10. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek a szer-

zők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele a két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk. Az opponensi vélemények be nem érkezése esetén a szerkesztőség saját hatáskörben dönt a publikálásról.

11. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet.

12. Kérjük szerzőinket, hogy elektronikus úton adják meg, hogy milyen módon (foglalkozást munkahely, beosztás) szeretnének szerepelni folyóiratunkban. Kérjük, a kapcsolattartás elősegítése érdekében közöljék elérhetőségeiket (telefonszám, mobilszám, e-mail cím).

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

A szerkesztőség

TÁMOGATÓINK

UNIVERSITAS-GYŐR
NONPROFIT Kft.

Universitas-Győr Alapítvány

Deák Ferenc Állam-
és Jogtudományi Kar

Batthyány Lajos Jogász Szakkollégium

- ◆ Cicerone infatti nel de re publica – a differenza di Platone – va oltre la mera elaborazione di una teoria della Stato (res publica) su basi filosofiche, ma trova nella realtà storica, economica e sociale di Roma, la sua città (polis), la realizzazione concreta dell'optimus status civitatis, cioè la forma ideale di Stato da lui enunciata. Egli collega così ratio e res, creando l'unità, l'armonia fra idea e storia. Il valore e l'importanza di tale idea non vengono influenzati minimamente dal fatto che Marcus Tullius Cicero sia senza dubbio un pensatore eclettico, non classificabile in alcuna scuola di pensiero. Anzi a nostro avviso è proprio questo a far sì che la sua teoria della Stato eserciti un'influenza determinante sulla elaborazione del pensiero giuridico-politico dei secoli e addirittura dei millenni a venire. | Gabor Hamza
- ◆ A Verfassungslehre tehát nem pozitív alkotmányjogi munka, hanem a politikai kérdések iránt nyitott, a francia mintát követő államelmélet egyik fontos részterülete. Elnevezése ellenére különös államelmélet, mert az államelmélet vizsgálati területének csak egy részét tárgyalja, ezért magával az államelmélettel az általános-különös viszonyában áll. Erre Schmitt maga is utal néhányszor, mondván, hogy a részletes kifejtés az államtanba tartozna. Annyiban sajátos államelmélet, hogy a francia mintát követve politikailag nyitott, de alapvetően mégis jogászai indíttatású államelmélet. Röviden így lehet jellemezni Schmitt helyét a weimari köztársaság államelméletében, ahol az irányzatok különbségének a döntő kérdésévé Jellinek örökségéhez való viszony volt. Schmitt is azok közé tartozott, akik magában az államelméletben kívánták láthatóvá tenni a társadalmi, jogi és politikai tényezők kapcsolatát. | Szilágyi Péter
- ◆ Who was Socrates? Well, it is not a complicated question. Regular people not at all interested in philosophy can also answer the question without thinking: the most famous philosopher. Indeed, with we can undoubtedly establish that his popularity and recognition will never fade away, his personality and his philosophical thinking still has an effect on our lives. It is widely known that he never changed his principles on virtue, wisdom and the insecurities of the physical world, not even at the cost of his own life. According to our modern standpoint, Socrates was a real star in the 5th century Athens, and as it usually happens to celebrities, some people were head over heels for him, while others, maybe even more in number, had hostile attitudes towards him. This short study tries to clarify the circumstances of Socrates' death; unfortunately, due to length limits I have to omit the description of Socrates' philosophy, I primarily aim at the analysis of the trial. I would like to get answer to the following question: what political circumstances led to sentencing a seventy-year old, well-respected philosopher to death in the city-state of the glorious democracy. | Katalin Szoboszlai-Kiss

